

Sborník

z Mezinárodní
vědecké konference
studentů
doktorských
studijních programů
v oblasti
společenských
věd

Tomáš Hubálek (Ed.)

Tomáš Hubálek (Ed.)

**Sborník
z Mezinárodní vědecké konference
studentů
doktorských studijních programů
v oblasti společenských věd**

NAKLADATELSTVÍ EPOCHA

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

Copyright © Univerzita Palackého, Olomouc, 2012

Copyright © Dagmara Bacová, Miroslava Barátová, Lýdia Blumensteinová,
Diana Boháčová, Júlia Caltová, Štěpán Drahokoupil, Karin Fojtíková,
Silvie Gmuzdková, Pavol Hladík, Eva Hocká, Radim Chmelík, Juraj
Janček, Dana Jará, Zuzana Jendrichovská, Anna Kasanová, Vojtěch Kessler,
Stanislava Knapčoková, Jiří Kohoutek, Petr Krčál, Lenka Kupčoková,
Lenka Kyjonková, Lada Lojdová, Eva Mašková, Jiří Mertl, Lubica
Miškovčiková, Dana Mudráková, Petra Muráriková, Jana Musilová,
Vladimír Naxera, Soňa Novotná Knotková, Martin Peroutka, Martina
Pižlová, Martina Poliaková, Jan Ptáčník, Žaneta Rybanská, Tomáš Snížek,
Andrea Solčianska, Taťána Součková, Ondřej Stulík, Jan Šindelář, Zuzana
Ticháčková, Veronika Vašková, Romana Vyvialová, 2012

Czech Edition © Nakladatelství Epoque, Praha 2012

ISBN 978-80-7425-867-1 (epub)

ISBN 978-80-7425-868-8 (mobi)

ISBN 978-80-7425-869-5 (pdf)

Obsah

ÚVOD	21
I. POLITOLOGIE.....	23
Kulturní a společenské komentáře Jiřího Kárneta v československém vysílání Rádia Svobodná Evropa	23
<i>Dana Jará</i>	
1. Úvod	24
2. Cesta do „svobodné“ Evropy.....	26
3. Rozhlasové komentáře Jiřího Kárneta jako hlas svobodného Československa.....	29
4. Závěr	35
5. Použitá literatura a prameny	36
6. Kontakt na autorku.....	37
Zrod elit v postkomunismu: transformace politického kapitálu.....	38
<i>Vladimír Naxera</i>	
1. Úvod	39
2. Hierarchie sociálních pozic v komunistických režimech – nomenklaturní systém	40
3. Otázka postkomunistických elit – cirkulace, nebo reprodukce?	42
4. Postkomunistické elity v České republice	48
5. Otázka postkomunistických elit v bezpečnostních složkách	50
6. Závěr	52

7. Použitá literatura	53
8. Kontakt na autora	55
Přímá volba prezidenta: Česká republika jako poloprezidentský systém.	56
<i>Štěpán Drahekoupil</i>	
1. Úvod	57
2. Definice poloprezidentských systémů	58
3. Česká republika jako poloprezidentský systém.	63
3.1 Modelové situace přímo voleného prezidenta.	68
4. Závěr	72
5. Použitá literatura	74
6. Kontakt na autora	75
Turecko a EHS: cesta k jednotě nebo rivalitě.	76
<i>Jana Musilová</i>	
1. Úvod	76
2. Metodologie a hodnocení pramenů	79
3. Turecko a Evropa: počátky hospodářské spolupráce	80
4. Závěr	87
5. Použité prameny a literatura	88
6. Kontakt na autorku	89
Politický řád a „vize“ ne-ideologického konzervatismu .	90
<i>Ondřej Stulík</i>	
1. Úvod	91
2. Pojem politického řádu v souvislosti se státem.	92
3. Konzervatismus, politický řád a pojetí ideologie	92
4. Závěrem	97

5. Přílohy	98
6. Literatura	98
7. Kontakt na autora	99

Governmentalita jako nástroj pro analýzu vládnutí . . . 100

Jiří Mertl

1. Úvod – představení problematiky.	101
2. Utilitaristická teorie vládnutí.	102
3. Governmentalita	108
4. Governmentalita jako meta-nástroj pro výzkum vládnutí.	111
5. Závěr	114
6. Literatura	115
7. Kontakt na autora	118

**Fareed Zakaria a jeho koncepce „post-amerického“ světa
v kontextu debaty o konci dějin a střetu civilizací . . . 119**

Jan Ptáčník

1. Úvod	120
2. Post-americký svět: kompromis mezi koncem dějin a střetem civilizací?	121
3. Role USA v „novém světovém pořádku“	127
4. Závěr	131
5. Zdroje	132
6. Kontakt na autora	133

**Teorie labelingu – charakteristika, struktura,
pojmy a aplikace. 134**

Petr Krčál

1. Místo úvodu – záměr textu a jeho epistemologická východiska	135
2. Teorie Labelingu – struktura, prvky a pojmy	137
3. Případová studie – sociální konstrukce pravicového extremismu	140
4. Závěr	154
5. Použitá literatura	156
6. Kontakt na autora	160

Vliv imigrace na politické systémy liberálních demokracií: vybraná témata. 161

Jiří Kohoutek

1. Úvod	162
2. Vliv migrace na politické systémy liberálních demokracií	163
3. Závěr	167
4. Použitá literatura	168
5. Kontakt na autora	169

II. HISTORIE 170

Konec časů smuty na Rusi. 170

Tatána Součková

1. Úvod	170
2. Smolenské dohody	171
3. Polsko-litevská šlechta a její postoj k válce s Moskevskou Rusí	175
4. Příčiny a důsledky neúspěšné politiky Zikmunda III. vůči Moskevské Rusi.	178
5. Závěr	182

6. Použitá literatura	183
7. Kontakt na autorku	184
Jahnův pomník v Chebu. Památka německého turnerství v Čechách.	185
<i>Vojtěch Kessler</i>	
Použité prameny a literatura	195
Kontakt na autora	197
Reprezentace jako výzkumný problém. Případ české národní identity v tzv. třetí republice.	198
<i>Martina Poliaková</i>	
1. Úvod	199
2. Národní identita v poválečné republice – výzkumné perspektivy	200
3. Reprezentace národní identity – výzkumné možnosti	203
4. Závěr	210
5. Seznam literatury	210
6. Kontakt na autorku	213
Význam slavomakedonské menšiny v Řecku pro průběh a výsledky řecké občanské války.	214
<i>Romana Vyvialová</i>	
1. Úvod	215
2. Dosavadní zpracování a metodologická úskalí.	215
3. Řecká občanská válka	218
4. Důsledky řecké občanské války pro slavomakedonskou menšinu v Řecku	226
5. Závěr	227

6. Použitá literatura	227
7. Kontakt na autorku	228

**Chruščovův tajný projev a jeho recepce
mezi špičkami KSČ 229**

Jan Šindelář

1. Východiska a prameny	230
2. Dvacátý sjezd a stranická delegace KSČ.	232
3. Tajný projev – analýza jeho přijetí stranickou delegací	235
4. Dozvuky	237
5. Prameny a literatura	238
6. Přílohy.	240
7. Kontakt na autora	242

**Proti Svobodné Evropě! Státní bezpečnost a její aktivity
proti rádiu Svobodná Evropa a lidem v jejím okolí . . 243**

Tomáš Snížek

1. Proti Svobodné Evropě! Státní bezpečnost a její aktivity proti rádiu Svobodná Evropa a lidem v jejím okolí	244
2. Použitá literatura	253
3. Použité zkratky	254
4. Kontakt na autora	254

**Židům vstup zakázán! Vyřazení židovského obyvatelstva
z veřejného a společenského života
v letech 1938–1943. . . . . 255**

Eva Hocká

1. Úvod	256
-------------------	-----

2. Ghetto bez zdí	257
3. Vliv lokálních iniciativ na protižidovské zákonodárství.	265
4. Fungování protižidovských nařízení v praxi	267
5. Závěr	272
6. Použité prameny a literatura	273
7. Kontakt na autorku	276

**Škárniclova tlačiareň v Skalici v kontexte českej
a slovenskej kultúry. 277**

Stanislava Knapčoková

1. Úvod	278
2. Metodológia výskum (kritériá a vybrané tituly) . . .	279
3. Produkcia tlačiarne	280
4. Jazykové aspekty	288
5. Štočky a ilustrácie	290
6. Záver	292
7. Použitá literatúra	293
8. Použité katalógy.	293
9. Kontakt na autorku	294

III. ETIKA A RELIGIONISTIKA 295

**Inšpirácie pre etické formovanie západného človeka
v etike východných náboženstiev 295**

Pavol Hladík

1. Úvod	296
2. Etika hinduizmu	297
3. Etika Budhizmu.	300

4. Závěr	302
5. Použitá literatura	302
6. Kontakt na autora	303
Machiavellismus ako prejav politickej nekultúrnosti ..	304
<i>Veronika Vašková</i>	
1. Úvod	305
2. Vzťah politiky a etiky v tvorbe N. Machiavelliho ..	306
3. Reflexie vzťahov etiky a politiky v kontexte súčasnej krízy politiky	311
4. Závěr	313
5. Zoznam použitej literatúry	314
6. Kontakt na autorku	315
Etika v praxi – Informovaný súhlas.....	316
<i>Lýdia Blumensteinová</i>	
1. Úvod	317
2. Informovaný súhlas.....	318
3. Závěr	326
4. Použitá literatúra	327
5. Kontakt na autorku	327
Vybrané postupy a etická dilemata při vedení rozhovoru.....	328
<i>Martina Pižlová</i>	
1. Úvod	328
2. Metodologie vedení rozhovoru	329
3. Výstupy z rozhovoru s Karlem Vašem	332
4. Etická dilemata v průběhu vedení rozhovoru a ukončování spolupráce s narátorem	336

5. Závěr	338
6. Použitá literatura	339
7. Kontakt na autorku	340
Sloboda svedomia v podmienkách pluralitnej spoločnosti	341
<i>Diana Boháčová</i>	
1. Úvod	342
2. Etická neutralita práva ako záruka slobody svedomia v eticky pluralitnej spoločnosti	342
3. Postavenie práva k problematike slobode svedomia.	346
4. Paternalizmus a sloboda svedomia.	350
5. Záver	352
6. Použitá literatúra	353
7. Kontakt na autorku	354
Hľadanie seba samého/samej: niekoľko postrehov k problému osobnej identity	355
<i>Petra Muráriková</i>	
1. Úvod	356
2. K objasneniu pojmov „identita“ a „osobná identita“	358
3. Niekoľko postrehov k problému osobnej identity	363
4. Záver	367
5. Použitá literatura	368
6. Kontakt na autorku	369

Náboženská zkušenost a vědomí v kognitivní religionistice.	370
<i>Martin Peroutka</i>	
1. Úvod	371
2. Náboženství bez prožitků	372
3. Mysl jako program, mysl jako tělo	378
4. Závěr	380
5. Použitá literatura	381
6. Kontakt na autora	385
Vybrané aspekty náboženské konverze.	386
<i>Eva Mašková</i>	
1. Úvod	386
2. Náboženská konverze jako fenomén	387
3. Názorová pestrost v přístupech k náboženské konverzi	389
4. Rozmanitý průběh náboženské konverze	391
5. Závěr	392
6. Použitá literatura	393
6. Kontakt na autorku	394
IV. EKONOMIE	395
Regionální disparity ve sféře ekonomické	395
<i>Karin Fojtíková</i>	
1. Úvod	396
2. Teoretická východiska regionálních disparit	397
3. Regionální disparity v ekonomické sféře	399
4. Závěr	408

5. Použitá literatura	409
6. Kontakt na autorku	409
Srovnání regionálních disparit v ČR a EU	410
<i>Lenka Kyjónková</i>	
1. Úvod	411
2. Charakteristika disparit	411
3. Metody hodnocení disparit	415
4. Regionální disparity v EU	418
5. Komparace aktuálních ukazatelů	420
6. Závěr	422
7. Použitá literatura	422
8. Kontakt na autorku	423
Zdanění alkoholu v České republice	424
<i>Lenka Kupčoková</i>	
1. Úvod	424
2. Právní úprava daní z alkoholu	425
3. Míra zdanění alkoholu	427
4. Spotřeba alkoholických nápojů	428
5. Příjmy státního rozpočtu ze spotřebních daní	429
6. Závěr	431
7. Použitá literatura	431
8. Kontakt na autorku	432
V. FILOZOFIE	433
Tři stupně poznání u J. A. Komenského	433
<i>Silvie Gmuzdková</i>	
1. Úvod	434

2. Komenského koncept nápravy světa.	434
3. Komenského poznávání světa představené ve triádě „sensus – intellectus – fides“	437
4. Závěrem	440
5. Literatura	441
6. Kontakt na autorku	442
Utrpení jako filosofický problém.	443
<i>Zuzana Ticháčková</i>	
1. Úvod	443
2. Nietzsche	446
3. Pammrová	447
4. Závěr	451
5. Použitá literatura	452
6. Kontakt na autorku	453
Filozofia informácie	454
<i>Dana Mudráková</i>	
1. Úvod	454
2. Vývoj filozofie informácie	455
3. Záver	464
4. Použitá literatúra	464
5. Kontakt na autorku	465
VI. SOCIOLOGIE	466
(Re)konštrukcia významov domova slovenských migrantiek žijúcich v etnicky zmiešaných manželstvách (na príklade mesta Londýn)	466
<i>Dagmara Bacová</i>	

1. Úvod	467
2. Výskumná vzorka	467
3. Teoretické koncepty významov domova	468
4. Výsledky výskumu.	471
5. Návraty domov – áno alebo nie?.....	476
6. Použitá literatúra	479
7. Kontakt na autorku	480

Vplyv modernizačných procesov na vývoj tradičnej spoločnosti v urbánnom prostredí (na príklade mesta Vrútky) 481

Anna Kasanová

1. Úvod	482
2. Vymedzenie pojmu tradičná spoločnosť v kontexte procesu modernizácie	483
3. Záver	494
4. Použitá literatúra	494
5. Kontakt na autorku	495

Pokles hodnoty dlhoročného manželstva?..... 496

Miroslava Barátová

1. Úvod	497
2. Hodnota rodiny a hodnota manželstva	497
3. Vzťahy a spoločnosť	501
4. Manželstvo a možné súvislosti ovplyvňujúce dĺžku jeho trvania	506
5. Záver	513
6. Použitá literatúra	513

7. Kontakt na autorku	515
Súčasná situácia dnešných matiek v SR	516
<i>Andrea Solčianska</i>	
1. Úvod	517
2. Rodina a jej zmeny	517
3. Hodnoty rodiny	521
4. Rodinná politika	534
5. Záver	536
6. Použitá literatúra	537
7. Kontakt na autorku	538
Samovražda ako predmet sociologického výskumu.	539
<i>Lubica Miškovčíková</i>	
1. Úvod	540
2. Samovraždy a psychológia	540
3. Typológie samovrážd	541
4. T. G. Masaryk a samovraždy	549
5. Záver	558
6. Použitá literatúra	559
7. Kontakt na autorku	559
Udržateľnosť v projektoch slovenských mimovládnych organizácií pôsobiacich v Keni	560
<i>Juraj Janček</i>	
1. Úvod	561
2. Udržateľnosť v projektoch	562
3. Výsledky výskumu.	564
4. Odporúčania	566

5. Závěr	568
6. Použitá literatúra	569
7. Kontakt na autora	570
Pracovné migrácie a ich vplyvy na jednotlivca a jeho rodinu.	571
<i>Lada Lojdová</i>	
1. Úvod	571
2. Vplyv pracovnej migrácie na migranta	572
3. Vplyv pracovnej migrácie (otca, manžela) na rodinu migranta	578
4. Závěr	582
5. Použitá literatúra	582
6. Kontakt na autorku	583
VII. PSYCHOLOGIE A DIDAKTIKA	584
Význam komunikativní kompetence ve výuce cizích jazyků	584
<i>Julia Caltová</i>	
1. Úvod	585
2. Vznik a význam klíčových kompetencí	585
3. Jednotlivé klíčové kompetence	587
4. Komunikativní kompetence.	589
5. Závěr	593
6. Použitá literatura	593
7. Kontakt na autorku	594

Hodnocení otevřených úloh ve formě písemného projevu z německého jazyka	595
<i>Soňa Novotná Knotková</i>	
1. Úvod	596
2. Vymezení základních pojmů	598
3. Specifikace písemného projevu ověřovaného maturitní zkouškou	602
4. Hodnocení písemného projevu	603
5. Míra shody hodnotitelů písemného projevu z německého jazyka	606
6. Závěr	613
7. Použitá literatura	613
8. Kontakt na autorku	615
Didaktické hry při výuce anglického jazyka v základních školách na Slovensku	616
<i>Žaneta Rybanská</i>	
1. Úvod	616
2. Cieľ výskumu	617
3. Metodika výskumu	617
4. Vlastný výskum	618
5. Záver	630
6. Použitá literatúra	630
7. Kontakt na autorku	631
Žákovská participace na státních gymnáziích v České republice	632
<i>Radim Chmelík</i>	
1. Úvod	633

2. Analýza dílčích výsledků kvantitativního výzkumu	634
3. Závěr	646
4. Kontakt na autora	647
Súčasný stav využitia detských hudobných nástrojov slovenského tradičného inštrumentára v detských folklórnych súboroch na Slovensku	648
<i>Zuzana Jendrichovská</i>	
1. Úvod	649
2. Charakteristika, ciele a metódy prieskumu aktuálneho stavu využívania detských hudobných nástrojov slovenského tradičného inštrumentára v činnosti detských folklórnych súborov na Slovensku	650
3. Zistenia z prieskumu – výsledky a ich interpretácie	653
4. Záver	658
5. Použitá literatúra	659
6. Kontakt na autorku	660
ZÁVĚR.....	661

ÚVOD

Sborník, který předkládáme laskavému čtenáři, tvoří příspěvky mladých vědeckých pracovníků z tuzemských i zahraničních vysokých škol a univerzit. Je také zároveň publikačním výstupem z Mezinárodní vědecké konference studentů doktorských studijních programů v oblasti společenských věd, kterou dne 22. května 2012 pořádala Katedra společenských věd Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

Z technických důvodů bylo nutné příspěvky autorů rozčlenit podle tematického zaměření do několika sekcí. Toto rozdělení je čistě formální záležitostí, které má přispět k lepší orientaci v publikaci, neboť několik textů má spíše multioborový charakter. Sborník se tak skládá z části Politologické, Historické, Etické a religionistické, Ekonomické, Filozofické, Sociologické, Psychologické a didaktické.

Všechny příspěvky prošly recenzním řízením a někteří autoři mohli čerpat další podněty také z odborné diskuse vedené po zaznění vlastního referátu v průběhu konference. Jednacími jazyky byly čeština a slovenština a v těchto jazycích jsou také jednotlivé texty publikovány. Vědecký výbor konference tvořili: prof. PhDr. František Mezihorák, CSc, Dr. h. c. (KSV PdF UP), prof. PhDr. Josef Oborný, Ph.D. (FTVŠ UK v Bratislavě), doc. PhDr. Zdeněk Novotný, CSc., Mgr. Antonín Staněk, Ph.D., ThMgr. Dušan Špiner, Ph.D. (všichni KSV PdF UP), Mgr. Tomáš Jarmara, Ph.D. (KSV PdF OU v Ostravě), PhDr. Jana Kvintová, Ph.D (KPP PdF UP).

Díky pozitivnímu ohlasu z řad studentů doktorských studijních programů bylo možné shromáždit poměrně značné

množství kvalitních příspěvků z mnoha vědních oborů. Tato široká škála zájmu o různé subdisciplíny vědních oborů je mimo jiné důkazem nárůstu účasti odborné i laické veřejnosti v získávání nových informací, nebo kritickému pohledu na dřívější postuláty. Věříme, že sborník přispěje určitou měrou k posílení této informovanosti a k šíření tezí autorů mezi odborníky.

Tomáš Hubálek

I. POLITOLOGIE

Kulturní a společenské komentáře Jiřího Kárneta v československém vysílání Rádia Svobodná Evropa The Cultural and Social Commentaries of Jiří Kárnet in the Czechoslovak Broadcasting of Radio Free Europe

Dana Jará

Anotace: Příspěvek si klade za cíl představit spisovatele, dramatika, novináře a divadelního kritika Jiřího Kárneta (1920–2011), který se v důsledku své emigrace stal v českém prostředí osobností takřka neznámou. Hlavní pozornost bude zaměřena na jeho práci v redakci rádia Svobodná Evropa v New Yorku. Pro československé vysílání Kárnet napsal množství komentářů, v nichž se věnuje soudobým tématům a problémům veřejného života. Příspěvek se pokusí zařadit tyto texty do kontextu ostatní rozhlasové produkce Rádia Svobodná Evropa.

Klíčová slova: Rádio Svobodná Evropa, komentář, rozhlasová produkce, kultura, politika, společnost

Abstract: This article aims to introduce a writer, a playwright, a journalist and a critic Jiří Kárnet (1920–2011), who became almost unknown in the czech environment due to his emigration. In the most part it focuses on his work in the editorial office of Free Europe in NY. Kárnet wrote a lot of commentaries for the czechoslovakian broadcasting, in which he adressed topics and public issues actual in his time. The article tries to view his texts in the context of the rest of the broadcasting production of Radio Free Europe.

Key Words: Radio Free Europe, Commentary, Radio production, Culture, Politics, Society

1. Úvod

Fenomén Rádia Svobodná Evropa (anglicky Radio Free Europe, dále používána zkratka RFE) přitahuje v posledních letech pozornost řady badatelů. Od počátku devadesátých let vychází řada vzpomínkových monografií, jejímiž autory jsou zaměstnanci rádia nebo pamětníci. Po roce 2000 dochází k odborné reflexi, a to především ze strany historiků. Výzkumy se zaměřují na obecný popis vývoje činnosti RFE, historii rušiček budovaných zeměmi Sovětského svazu, balonové akce RFE či na sledování činnosti rádia československými zpravodajskými službami. Postupně jsou vydávány i texty, které byly součástí vysílání, např. komentáře Ferdinanda Peroutky, jež k vydání připravila Zuzana Fialová.¹ Tato publikace vedle jiných dokazuje, že analýza soudobých událostí v politice a kultuře byla jednou z klíčových rolí rádia. Ve vysílání se vystříдалo velké množství osobností a pořadů zabývajících se danou problematikou. František Tomáš ve své knize *Je sedm hodin středověkého času* oceňuje především tzv. talks Ferdinanda Peroutky, nadčasové úvahy Jana Čepa či komentáře Jaroslava Pecháčka, Jiřího Kovtuna, Ludevíta Dvorského Šebesty a Jožky Pejškara.² Právě tyto texty byly v médiích totalitních režimů označovány za propagandistické a měly být důkazem toho, že RFE sloužilo jako hlásná trouba americké vládě, jako prostředek boje proti totalitnímu systému. Podobné útoky však byly bezpředmětné, neboť o vytvoření prostoru

¹ Tuto publikaci vydalo nakladatelství Argo v letech 2003–2006.

² TOMÁŠ, F. *Je sedm hodin středověkého času...*

pro médium, které bude protipólem komunistického tisku, rozhlasu a televize, usilovali všichni, kdo se na činnosti RFE podíleli. Za nástroj politické propagandy bylo v pozitivním slova smyslu označováno od samého počátku existence osobnostmi z exilového i amerického prostředí, což dokládá názor Pavla Tigrida: „... rozhlasová stanice Svobodná Evropa byla vyhraněně politickým propagačním nástrojem... Kumšt spočíval v tom, připravovat vysílání pravdivě, ale propagandisticky účinně. Nešlo o to nadávat, ale naopak slušně, ale důsledně poukazovat na komunistickou zvlášť a lži. Naši zbraní nebyla silná slova, ale silné argumenty.“³ Politické a společenské analýzy zmiňovaných autorů lze však za propagandu přesně vymezených politických názorů konkrétního státu či ideologie označit jen stěží. Jsou vyjádřením osobních názorů, proto v nich můžeme nalézt navzájem protichůdná tvrzení, vytvořená na základě odlišného politického přesvědčení. Autoři mají často společnou pouze nespokojenost se soudobou situací v Československu.

Tyto rozhlasové příspěvky jsou pro dnešní badatele významným materiálem, protože rozšiřují znalosti o historii RFE a poskytují informace o stavu tehdejší společnosti, kultury, politickém vývoji, prezentované v osobitém interpretačním rámci. Z tohoto důvodu slouží i jako základna pro rekonstrukci názorového zázemí jejich autorů. Velké množství příspěvků bohužel zůstává uloženo v archivech⁴ a dosud se nedočkalo

---

³ In SEDLÁČEK, K. *Volá Svobodná Evropa*, s. 31.

⁴ Většina textů a zvukových záznamů se nachází v Hoover Institution ve Stanfordu. Část těchto materiálů, která byla přivezena do Čech, byla uložena v Národním muzeu, v oddělení Československého

odborné reflexe. Tato skutečnost se stala důvodem pro vznik práce, která se zabývá představením a reflexí společensko-kulturních komentářů jednoho z novinářů působících v newyorské redakci RFE. Část textu je věnována představení Jiřího Kárneta, neboť je v českém prostředí osobností téměř neznámou.

2. Cesta do „svobodné“ Evropy

Jiří Kárnet⁵ (1920–2011) bývá v odborné literatuře představován jako novinář, básník, esejista, překladatel, divadelní kritik a dramatik. Většina jeho tvorby se nachází pouze v rukopisech, a proto zůstává v pozadí zájmu badatelů. Umělecky se začal prosazovat během druhové světové války, kdy působil v Praze jako divadelní kritik a novinář⁶ a snažil se uplatnit i jako dramatik a praktický divadelník.⁷ Na konci války byl z rasových důvodů⁸ tři čtvrtě roku vězněn v internačním táboře v Polsku, ale hned po skončení války se vrátil do Prahy. Patřil k první vlně emigrantů, jež opustila Československou republiku v důsledku převratu v únoru 1948. Emigraci mu umožnilo pozvání z Paříže, aby zde přednášel o českém divadle.

---

dokumentačního střediska.

⁵ V USA používá jména George Kárnet nebo George (Jiří) Kárnet.

⁶ Pravidelně psal divadelní kritiky pro *Mladou frontu*, jeho články se objevily v *Kvartu* nebo týdeníku *Generace*.

⁷ Působil jako režisérský elév v divadle Emila Františka Buriana, kde měla být uvedena Kárnetova hra *Všichni z podpalubí*, ale z důvodu zavření divadel gestapem se neuskutečnila. Za války působil jako režisér, překladatel a dramaturg v Novém souboru Divadélka ve Smetanově muzeu. V roce 1947 měla v Disku premiéru jeho hra *Bloudění*.

⁸ Jeho otec byl židovského původu. Původně se jmenoval Kornfeld.

Ve Francii působil v československém vysílání Rádía France. V jeho archivu se zachovaly záznamy zábavných sobotních rozhlasových povídek, satirických pásem a rozhlasových her.⁹ Kárnetovy pravidelné týdenní dramatické programy vyvolaly množství dopisů, jak uváděly *Literární noviny* i francouzský a americký tisk. Roku 1952 se rozhodl přestěhovat do New Yorku, kde žil až do své smrti. Z jeho deníků vyplývá, že hlavním důvodem k jeho odchodu do Ameriky byla snaha prosadit se jako dramatik na amerických jevištích, což bylo jeho snem už v mládí v Československu. Nechtěl být novinářem ani kritikem, ale tvůrčím umělcem. Paradoxně kritikem zůstal, ale jako dramatik nebyl nikdy oceněn. Jeho divadelní hry zůstaly vesměs v rukopisné podobě. V USA působil jako rozhlasový redaktor a novinář Svobodné Evropy, kam přišel se zkušenostmi z novinářské práce. Nejprve jako externí spolupracovník pokračoval v psaní rozhlasových povídek¹⁰ a napsal také několik rozhlasových her pro pořad Hra týdne.¹¹ Později se začal věnovat psaní politicko-kulturních komentářů a získal v newyorské redakci stálé redaktorské místo. Jeho spolupracovníky se tak staly přední osobnosti československé

⁹ Jejich tématem je vždy politická satira: Rumunská výroba zmetků, Komise pro výrobu hraček, Montéři a svazačky, Pravdomil Dolejš, Daniel Dans La Fosse Aux Lions – Jak úderník Jenda Votoč šel na západ bránit mír.

¹⁰ V Kárnetově archivu byla nalezena satirická pásma *Vozembouch* z roku 1952 nebo *Rozhovory soudruha redaktora Dobromila Dolejše se sovětskou kachnou Naděždou aneb Nezahazujte Rudé právo!*

¹¹ *Schovávaná ve vlaku, Vražedný smích hlasatele soudruha Vážného aneb Poznámky k psychopatologii komunistického všedního života, Hra na hranici, The Red Pygmalion – Soudruh O. Beránek aneb Rudý Pygmalion, The Comissar and the Convertible – Komisař a konvertibl.*

kultury – Ferdinand Peroutka, Ivan Herben, Egon Hostovský a Julius Firt. V rádiu působil až do druhé poloviny sedmdesátých let, kdy byl nucen kvůli finančním úsporám a personálním změnám¹² odejít.

Po založení Svědectví v roce 1956 se stal členem redakce, ale kvůli názorovým střetům se šéfredaktorem Pavlem Tigridem z časopisu roku 1962 odešel. Své články publikoval také v *Zápisníku*, *Skutečnosti* a sbornících. Jeho texty se setkávaly s negativní i pozitivní reflexí. Kárnetův úvod ke knize *Román a doba* Irvina Howea, který vyšel v edici Svědectví roku 1958, vyvolal odpor českého ministra kultury Ladislava Štolla a byl odsouzen mladým kritikem Sedlákem na setkání Svazu československých spisovatelů. Protichůdné reakce vyvolávaly i jeho rozhlasové komentáře. Například spolupracovník RFE Vladimír Peška si Kárnetu oceňoval jako talentovaného autora a organizačně schopného člověka,¹³ zatímco vedoucí kulturních programů RFE Jaroslav Dresler považoval jeho příspěvky za problematické.¹⁴ Sám Kárnet si své rozhlasové tvorby příliš necenil. Práce v RFE mu zajišťovala stálý finanční příjem, ale nenaplňovala jeho sen o spisovatelské dráze. Celé dílo je prostoupeno pesimismem a pocitem zmařeného života, neboť

---

¹² K těmto výměnám vedly generační důvody – velká část zaměstnanců byla v důchodovém věku a vedení RFE usilovalo o užší sepětí s realitou, v níž žili jejich spoluobčané v Československu. Z tohoto důvodu do redakcí přicházela nová vlna posrpnové emigrace.

¹³ ČEP, J., PEŠKA, V. *Milý Vladimíre – Milý Maestro...*, s. 26.

¹⁴ DRESLER, J. *Slovo a svět*.

prvního vydání velmi malé části svých deníkových zápisků se dočkal až v roce 2009.¹⁵

Jiří Kárnet patřil k levicově orientované skupině intelektuálů, což bylo pro jeho generaci – válkou zasažené mládeže – typické. Věřil v demokratický a svobodný socialismus, a proto byl pro něj život v totalitním systému nepřijatelný. Ideologii komunismu považoval celý život za nereálnou a nepraktickou, zaměřenou proti idejím občanské svobody a zodpovědnosti. Spojené státy si za svoji novou domovinu zvolil proto, že věřil v její kulturní pluralismus a toleranci k odlišnostem. V polovině padesátých let se mu podařilo získat americké občanství.¹⁶

Zemřel 1. února 2011. V září 2011 byl převezen do Prahy jeho rozsáhlý osobní archiv a uložen v Libri prohibiti.¹⁷

3. Rozhlasové komentáře Jiřího Kárneta jako hlas svobodného Československa

3.1 Tématické vymezení Kárnetových komentářů a jejich zasazení do vysílání RFE

Kárnetovy komentáře se staly součástí řady programů RFE. Z let 1958–62 se v autorově archivu dochovaly příspěvky vysílané v pořadech *Knihy týdne*, *Mládí v exilu*, *Slovo a svět* a *Panoráma*. V šedesátých a sedmdesátých letech příležitostně

---

¹⁵ Jedná se o esej z roku 1968 adresovanou Václavu Havlovi a koncipovanou jako odpověď na anketní otázku, zda by se chtěl vrátit do Čech. KÁRNET, J., DEBNÁR, V. (ed.). *Posmrtný deník...* V Kárnetově archivu se však nacházejí tisíce stran podobně koncipovaných textů.

¹⁶ Pravděpodobně mu pomohl sňatek s americkou občankou (roku 1955 nebo 1956).

¹⁷ Archiv Jiřího Kárneta je opravdu velice rozsáhlý a bohužel ve velmi chaotickém stavu. Autorka této práce se věnuje jeho třídění.

psal příspěvky i pro Americký kulturní magazín, Kompas a další neidentifikované pořady, které se zaměřovaly na aktuální kulturní a politickou situaci. Znamé jsou také jeho rozhovory s osobnostmi soudobé kultury, např. s Ferdinandem Peroutkou, Johnem Steinbeckem a Jiřím Voskovcem.

Knihy týdne přinášela svým posluchačům reflexi soudobé světové literatury, která vycházela v Československu. Tento pořad trval patnáct minut a přispíval do něj Jan Čep, Zdeněk Lederer a další.¹⁸ Redaktoři se snažili informovat o nových knihách objektivně a bez tendenčnosti, která byla vlastní československým médiím. Své posluchače inspirovali a vedli k tomu, aby se naučili rozlišovat mezi hodnotnou, brakovou a ideologicky zaměřenou literaturou. Jiří Kárnet ve skriptu z roku 1962 hovoří o knize ruského autora vydané pod názvem Informační slovník USA. Označuje ji za „zmetek, soubor lží, nepravd a polopravd“ a snaží se zkreslená fakta, na nichž je slovník vystavěn, vyvrátit prostřednictvím konkrétních příkladů. Současně s nostalgií vzpomíná na zájem československé avantgardy dvacátých a třicátých let o Ameriku, v které podle jeho názoru viděla „zem, vlast a kolébku pokroku“.

K významným objevům patří skripty pořadu Rozhovory s mladými lidmi, kteří hledají. Kárnet napsal několikadílné úvahy o americké a sovětské mládeži, kterou je podle jeho názoru možné poznat prostřednictvím jejího obrazu v literatuře. V úvahách neustále zdůrazňuje generační konflikt, který podmiňuje stav společnosti nejen v SSSR a USA, ale i v Československu. Téma mladé generace prostupuje velkým množstvím Kárnetových komentářů.

---

¹⁸ DRESLER, J. *Slovo a svět...*

Pro významné kulturní pořady Panoráma a Slovo a svět Kárnet psal recenze o aktuálních událostech v kultuře, především v oblasti divadla a dramatu. V Kárnetově archivu se bohužel nachází velmi malé množství skript těchto pořadů, a proto není možné pokusit se o podrobnější analýzu. Významnějším a mnohem rozsáhlejším materiálem jsou skripty pořadu Studio Manhattan, s podtitulem Rozhlasový zápis soudobé americké kultury, z let 1960–1976. Vesměs se jedná o patnáctiminutové příspěvky, které si Kárnet četl i psal sám. Tematicky se podobaly ostatním, autor se v nich zaměřoval na reflexi soudobého stavu umění v oblasti literatury, divadla, filmu, hudby, ale také se často vyjadřoval k politickému dění a společenskému vývoji. Většinou se nejedná o finální podobu textů, ale o pracovní verze, Kárnet s nimi autorsky dál pracuje. Svě posluchače se snažil především vzdělávat, upozorňovat je na nové události, o kterých neměly šanci v prostředí komunistického režimu a jeho blokády informací ze Západu slyšet. Nebo naopak, pokud se posluchačům v Československu informací ze Západu dostalo prostřednictvím domácího zpravodajství, snaží se upozornit na případnou tendenčnost výběru zpráv nebo zkreslení informací. Často recenzuje anglické knihy, které v českém překladu vyšly v Československu a upozorňuje na nedostatečnost překladu nebo zkreslení informací. Také recenzuje díla, která mají vztah k československé kultuře, například díla exulantů, která československý režim opomíjel nebo kvůli ideologii negativně hodnotil.

3.2 Obsahová charakteristika komentářů

Zmínili jsme, že komentáře se věnovaly kulturní a politické problematice. Nutno dodat, že většinu komentářů nelze rozdělit do dvou kategorií. Kulturní i politické téma je v autorově vidění světa totéž. Kárnet považuje oblast umění za odraz společenského vývoje, a proto ve svých kulturních komentářích často odkazuje na soudobý společenský vývoj. Naopak v politických komentářích často používá příklady z oblasti umění.

Komentáře jsou psány z autorových pevně vyhraněných názorových pozic. Kárnet je levicově orientovaným liberálem, v centru jeho hodnotového systému stojí svoboda. Tento postoj se odráží v jeho nesouhlasu s politickým vývojem v sovětském bloku. Na počátku šedesátých let 20. století se zabývá postavením nově nastupující generace. Ústředním problémem řady komentářů se stává mládež žijící v nesvobodě a způsob, jakým se s nezáviděníhodnou situací vyrovnává. Neustále zdůrazňuje mravní vinu střední generace, kterou spáchala na svých dětech a má podle jeho názoru vážnější důsledky než vina politická. Kárnet vyčítá komunistickému režimu, že novou generaci vychovává k pasivitě a neangažovanosti: „Chování sovětské generace středních let je ostýchavé. Ostatně potrestat exemplárně revoltu dnešní mládeže, která se už přece narodila a vyrostla za socialismu, by také znamenalo vzdát se mythu o novém socialistickém člověku, nezátíženém už dědictvím kapitalismu. I když Chruščov v projevu k spisovatelům už začal naznačovat, že zločinci se budou rodit i v éře komunismu, sovětský stát jako celek dosud nedospěl k poznání, že hřích je konstanta lidské podmínky, která se – jako blechy, tak řečeno

rodí z písku a nikoli jen z hospodářských příčin... Tak či onak, režim se zatím neodvážil použít stalinských metod vůči svým dětem a zkouší to nejdřív po dobrém. Jednou z metod je – ať to zní ve světle kampaně proti »filištinství« jak chce paradoxně – cílevědomý pokus změššáctět mladou generaci a tím ji ochočit“.¹⁹

Podobné sklony k průměrnosti a občanské apatii odhaluje i v americké společnosti. Zásadní pro jeho vidění Ameriky je skript, v němž mluví o encyklopedické studii Maxe Lnera *Amerika jako civilisace*. Podle Kárneta se Lerner dotýká problémů, které nejsou jenom americké, ale všeobecné, a které se v Americe jen více přiosřily, protože „Amerika je pravděpodobně v mnoha směrech budoucí tváří ostatního světa“.²⁰ Kárneta oponuje autorovi, nevidí největší nebezpečí v ovládnutí moderního života strojem, ale v kulturní standardizaci, do níž se rodí a v níž se vychovávají nové generace. Technologie je podle jeho názoru jen prostředkem, jak dosáhnout určité životní úrovně, ale představa života podřízeného honbě za materiálními jistotami je zákonem, kterým se řídí celá společnost. Na Američanech však oceňuje jejich individualismus: „Je pravda, že Američané propadají modlářství výroby a spotřeby stejně jako modle úspěchu. Avšak nikdy si neučinili modlu z autority, ani se nikdy bez odmluv nepodrobili lidským či nadlidským orákulum. Mají své excentriky anarchisty a dosud lpí na individualismu, i když je naň s mnoha stran útočeno.“²¹

¹⁹ Rozhovory s mladými lidmi, kteří hledají, 8. září 1960.

²⁰ Rozhovory s mladými lidmi, kteří hledají, 11. září 1958.

²¹ Tamtéž.

Vývoj v šedesátých letech Kárnet hodnotí pozitivně, ve svých příspěvcích se zabývá revoltou americké mládeže proti válce ve Vietnamu. Obdivuje rozmanitost a atmosféru této doby, aktivitu studentů, kteří se vzbouřili proti stávajícímu systému, ale současně upozorňuje na nebezpečí levicového radikalismu mladé generace. Obává se následků, jež by mohlo tíhnutí k násilným a nekompromisním přístupům vyvolat. Za viníky označuje generaci držící v rukou moc, neboť mladým nenabízí žádnou alternativní možnost řešení a neumožní jim podílet se na změnách: „Mladým se asi nedá vytykat, že nechtějí věřit nikomu přes třicet, když nikdo přes třicet zřejmě nevěří jim, pokud se mladí snaží promluvit svým vlastním zmateným hlasem a neodpovídají přesně stereotypům starší generace.“²² Kárnet se připojuje ke kritice americké zahraniční politiky. Podle jeho názoru by se Spojené státy měly vzdát své snahy rozhodovat o celosvětovém vývoji a současně i omezit růst moci amerického prezidenta, který tato expanzivní politika vyvolává: „... vlastní nebezpečí není ani tak v osobě toho kterého prezidenta či té které vládnoucí strany a filosofické koncepce, nýbrž vyrůstá z celkového růstu moci amerického státu, který se projevuje relativně nepoměrně a nebezpečně rychlejším růstem jedné vládní větve, presidentství, obecně exekutivy, jež přirozeně touto mocí nejvíc disponuje. Vidíme-li problém v tomto světle, jeví se nám také jediná možná cesta k jeho odstranění v tom, že americká demokracie po době po druhé světové válce, kdy prakticky chtě nechtě musila převzít zodpovědnost a vedení větší části světa, se bude nyní zas opět moci vrátit ke skromnější světové úloze v rámci nového Kissingerova konceptu pěti

---

²² Studio Manhattan, 24. července 1970.

světových mocenských bloků, a v důsledku toho se bude moci opět obnovit i ústavní rovnováha Spojených států, porušená nezdravým vývojem uplynulých tří až čtyř dekad pohnutých dějin světa po druhé světové válce.“²³

Kárnet je individualistou a příznivcem menšin. Demokracie podle jeho názoru nemá fungovat na principu vyhovění většinové společnosti, ale také uspokojit potřeby a vkus menšin. Jejím základem má být pluralita a tolerance k odlišnostem. Tíhnutí k alternativám konformity se projevuje například v Kárnetových reflexích soudobého divadla. Zůstává věrný svému zálibení v okrajových formách umění, potažmo divadla. Netají se svým nadšením pro malé divadelní scény mimo Broadway, potažmo New York, které přirovnává k hnutí malých scén, jež se zrodilo v téže době v Československu.

4. Závěr

Výjimečné postavení komentářů Jiřího Kárneta spočívá v jejich reflexi americké kultury a politiky. Především skripta *Studia Manhattan* mapují významné události od druhé poloviny padesátých let do druhé poloviny sedmdesátých let v šíři a kontinuitě, kterou u jiných novinářů RFE nenajdeme. Autorovo zaujetí Amerikou vyplývá z programového zaměření *Studia Manhattan* a nedostatku potenciálních komentátorů. Československá redakce v New Yorku byla po celou dobu existence RFE mnohem menší než redakce v Mnichově, kde pracovala většina autorů komentářů, která se spíše soustředila na situaci v Evropě a poměry v Československu.

---

²³ Úvaha nad knihou amerického historika Arthura Schlesingera *The Imperial Presidency*. Studio Manhattan, 28. prosince 1973.

Kárnetovy komentáře se také vymykají ostatním úzkým spojením mezi politikou a uměleckou tvorbou, která podle jeho názoru reflektuje společenský vývoj často mnohem pravdivěji než neutrálně se tvářící média.

Nabízí se nám srovnání s esejistickými analýzami Ferdinanda Peroutky, který byl jmenován prvním ředitelem československé redakce RFE a stejně jako Kárnet žil v New Yorku. Mimo svoji vedoucí funkci psal i vysoce hodnocené zaměřené úvahy, označované jako „talks.“ V této činnosti pokračoval i po svém odchodu do důchodu. Peroutkovy úvahy se podobají Kárnetovým tématům, stejně jako on psal o politice a kultuře. Na rozdíl od Kárnetova však v centru jeho zájmu byly poměry v Československu. Ve svých komentářích nehodnotil jen aktuální události, ale často se zabýval minulostí, která hrála klíčovou roli v dějinném vývoji. V Peroutkových úvahách je upřednostňována nadčasovost před aktuálností a tendence vystupovat proti komunistickému režimu mnohem výraznější. Tento rozdíl je způsoben odlišným cílem a založením těchto dvou osobností. Kárnet se spíše soustředil na vzdělávání posluchačů, snažil se jim předat nové informace, očištěné od zkreslujícího pozadí komunistické žurnalistiky. Amerika pro něj nebyla jako pro Peroutku a mnohé další přechodným místem k pobytu, odkud se celý život toužili vrátit do Československa, ale novým domovem, ve kterém se snažil pracovně prosadit.

5. Použitá literatura a prameny

ČEP, Jan, PEŠKA, Vladimír a ZATLOUKAL, Jan, ed. *Milý Vladimíre – Milý Maestro: vzájemná korespondence Jana Čepa a Vladimíra Pešky (1951–1966)*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2009. 177 s. ISBN 978-80-7325-200-7.

DRESLER, Jaroslav. Slovo a svět (Vzpomínky redaktora RFE). *CS-magazín* [online]. Leden 2009 [cit. 2012-04-30]. Dostupný z WWW: <<http://cs-magazin.com/knihovna/Dresler%20Slovo%20a%20svet.rtf>>.

JUNEK, Marek a kol. *Svobodně!: Rádio Svobodná Evropa 1951–2011: 60 let RFE*. 1. vyd. Praha: Radioservis ve spolupráci s Českým rozhlasem a Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy v Praze, 2011. 255 s. ISBN 978-80-86212-83-8.

SEDLÁČEK, Karel. *Volá Svobodná Evropa*. Praha: Archa 90, 1993. 164 s. ISBN 80-901117-5-0.

TOMÁŠ, F. *Je sedm hodin středověkého času: postavy a příběhy ze začátků Svobodné Evropy*. 2. vyd. Praha: J. Kanzelsberger, 1991. 212 s.

Libri prohibiti, fond Jiří Kárneta.

Národní muzeum, oddělení Československé dokumentační středisko 1948–1989.

6. Kontakt na autorku

Mgr. Dana Jará

Katedra divadelní vědy

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

e-mail: dajara@centrum.cz

školitel: prof. PhDr. Vladimír Just, CSc.

Zrod elit v postkomunismu: transformace politického kapitálu²⁴

Formation of Post-Communist Elites: Transformation of Political Capital

Vladimír Naxera

Anotace: Text je stručným úvodem k pochopení vzniku elit v postsocialistických společnostech. Nejprve se soustředí na povahu a způsob utváření elity v komunistických režimech a následně se zaměřuje na dvě dominantní teorie věnující se postkomunistickým elitám – jde o teorii cirkulace a teorii reprodukce elit. Na některých příkladech je pak ukázáno, jak se transformací politického kapitálu bývalých elit na kapitál ekonomický mohlo reprodukovat jejich mocenské postavení. Část elity tedy zůstala na důležitých postech, i když zdroje její moci byly jiné než dříve.

Klíčová slova: postkomunismus, komunismus, politický kapitál, elity, transformace, privatizace

Abstract: The text is a brief introduction to the understanding of the emergence of elites in post-socialist societies. Firstly, the author focuses on the nature and the methods of the emergence of elites in communist regimes and subsequently on the two dominant theories concerned with post-communist elites – those are the theory of circulation and the theory of the reproduction of elites. Moreover, the author demonstrates

²⁴ Tato studie je přepracovanou kapitolou autorovy rigorózní práce, která byla obhájena v září 2011 na Katedře politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU v Plzni. Článek vznikl v rámci institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace na Katedře politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU v Plzni.

with examples how, through the transformation of the political capital of former elites into economic capital, the elites could reproduce their power status. A part of the elite therefore remained in important posts, even though the sources of its power differed from those in the previous era.

Key Words: Post-Communism, Communism, Political Capital, Elites, Transformation, Privatization

1. Úvod

V tomto příspěvku se zabývám stručným představením teorií, které vysvětlují formování elit v postkomunistickém prostředí. Toto téma je zcela zásadní pro jakýkoliv výzkum spojený s postkomunismem.

Pro pochopení problematiky postkomunistických elit je nutné nejprve krátce nastínit principy rekrutování elit v komunistických systémech. Na tuto část pak navážu kapitolou věnovanou teoriím reprodukce a cirkulace elit, což jsou dvě dominantní teorie spojené se zkoumaným tématem. Uvedu i empirické výzkumy, které potvrzují/vyvracejí jednotlivé teorie. Na závěr práce představím konkrétní příklad věnující se reprodukci/cirkulaci elit v prostředí tajné policie – právě toto téma je velmi důležité pro rozmyšlení o velkém množství dalších témat – například korupci nebo klientelismu v postkomunistickém prostředí.

Vzhledem k limitovanému prostoru je třeba práci chápat spíše jako velmi stručný úvod do problematiky studia postkomunistických elit než jako text stanovující si vysoké vědecké ambice.

2. Hierarchie sociálních pozic v komunistických režimech – nomenklaturní systém

Hierarchie ve smyslu asymetrického sociálního vztahu dvou a více stran, ve které jedna ze stran disponuje určitou vlastností nebo předpokladem a druhá strana nikoli (např. urozenost vs. neurozenost, informovanost vs. neinformovanost atd.), existovala vždy a v určitých podobách existuje i v rámci moderní společnosti (viz Kabele – Hájek, 2008). Nomenklatura byla jako součást novořeči komunistického aparátu chápána ve smyslu hierarchie pozic ve státní byrokracii schvalovaných výborem strany nebo pozic v rámci komunistické vládnoucí elity. Šlo tedy o skupinu nejvýznamnějších politických a ekonomických elit. Místa (funkce), která byla zahrnuta do systému nomenklatury, byla považována za natolik důležitá, že při jejich obsazování byla užita kodifikovaná soustava principů. Smyslem tohoto postupu bylo zajistit, aby na všech alespoň trochu významných postech byly osoby režimu loajální. K tomu sloužil zmiňovaný postup schvalování. A tento instrument sám o sobě představuje druhý význam pojmu nomenklatura. Nomenklatura tedy odkazuje jak ke konkrétní skupině lidí v určitých funkcích, tak ke způsobu jejich jmenování a kontroly (Cviklová, 2007, s. 5).

Nomenklatura se pak dělila na určité stupně (například na úrovni města, okresu, kraje a ústřední úrovni) a dále na dva základní typy, které můžeme označit jako užší nomenklaturu a řadovou nomenklaturu. Cviklová (2007) uvádí konkrétní příklady těchto dvou skupin na úrovni okresu v komunistickém Československu – na okresní úrovni bylo v rámci úzké nomenklatury sdruženo maximálně několik desítek osob,

kteřé se dobře znaly a pravidelně se stýkaly pracovně a často i osobně (tyto osoby mezi sebou vytvářely klientelistické sítě).²⁵ Na druhou stranu řadová nomenklatura na úrovni okresu zahrnovala až několik tisíc míst – šlo o všechny alespoň částečně důležité pozice – ředitele menších organizací, kulturních institucí, škol atd. Mnoho z těchto lidí ani nebylo ve straně, neměli žádnou moc, do systému nomenklatury byli zařazeni záměrně. Cílem bylo, aby strana rozhodovala o jmenování co největšího počtu postů.

Systém nomenklatury měl za následek, že z komunistické strany vytvořil výlučnou a (a do jisté míry) zasvěcenou skupinu. Její členové pak plnili různé úkoly, jejichž smyslem nebyl často ani tak jejich obsah, ale spíše demonstrace stranické práce, loajality se stranou a pracovního soudružství (viz Kabele, 2005). Nomenklatura však nefungovala pouze jako systém stranického dozoru nad společností, ale také (tím, že svým členům poskytovala politický kapitál) jako prostředek vzestupné společenské mobility. Právě politický kapitál, který byl někdy kombinovaný s kulturním kapitálem²⁶ (například ve formě určitého vzdělání), určoval příslušnost jedince ke komunistické elitě (Szelényi – Treiman, 1991, s. 287). Po většinu doby a ve většině případů ovšem platilo, že politický kapitál byl

---

²⁵ Klientelismus je jevem, který výrazně přetrval i po pádu komunismu a ovlivňuje postkomunistickou každodennost. Pro příklady takového jednání v postkomunismu je možné využít text L. Luptáka (2009).

²⁶ Pojmy kulturní kapitál, sociální kapitál a ekonomický kapitál užívám ve smyslu multidimenzionální analýzy sociální struktury u Pierra Bourdieho (1986). Politický kapitál odpovídá specifické formě sociálního kapitálu a byl dán například členstvím v komunistické straně.

důležitější. Pro vrcholné hospodářské funkce tak byla důležitější politická spolehlivost než odborná fundovanost.

Pomocí způsobu základního fungování hierarchických vztahů vyjádřených principem nomenklatury si elity komunistických stran rozdělily nejen politické funkce, ale obsadily i veškerá strategická místa v nepolitických odvětvích. Nastal tedy stav, o kterém již před lety psal ve své známé práci Milovan Djilas (1977).

Velice specifické postavení v rámci nomenklatury měli ředitelé významných hospodářských institucí. V každém československém okrese takových institucí existovalo několik desítek, v industrializovaných oblastech několik stovek. Ředitelé největších podniků měli často daleko významnější postavení než stranické špičky a nezřídka spadali do nomenklaturního pořádku na vyšší úrovni. Ředitel velkého podniku tak býval jmenován krajským orgánem strany a státní ani straníční funkcionáři na okresní úrovni pro ně nebyli dostatečnými partnery (Cviklová, 2007, s. 26). Právě tito funkcionáři zapojení do vedení průmyslových nebo zemědělských podniků měli po pádu komunismu dobrou příležitost reprodukovat svůj kapitál.

3. Otázka postkomunistických elit – cirkulace, nebo reprodukce?

Spolu s ukončením komunismu byl ukončen i hierarchický nomenklaturní systém – důležitý post ve straně nadále nepředstavoval zjevnou výhodu, a neposkytoval tak dříve významný politický kapitál. Bývalé komunistické elity se ovšem často zařadily mezi nové (zejména ekonomické) elity. Jak je toto možné? Objevuje se zde princip přeměnění politických

privilegií v době komunismu na ekonomická privilegia získaná během transformace. Politický kapitál tak byl transformován na ekonomický kapitál.

Otázce postkomunistických elit se věnují především dvě teorie²⁷ – teorie reprodukce elit a teorie cirkulace elit, z nichž je mezi společenskými vědci (zejména v postkomunistickém prostoru) teorie reprodukce jasně dominující (Cviklová, 2007, s. 12).

Teorie reprodukce elit byla formulována několika autory nezávisle na sobě. Jako první s ní přišel již v roce 1989 Elemer

---

²⁷ Cviklová (2007, s. 13–14) zmiňuje ještě třetí teorii, která hovoří o tom, že se nomenklatura stala obětí revoluce. Její formulace je přičítána samotným členům nomenklatury. Hovoří o tom, že členové bývalé elity byli (bez ohledu na své schopnosti či míru kompromisu, který učinili s novými elitami) nuceni opustit veškeré své posty. Ale nejen to – vedle ztráty svých míst ztratili i možnost rovného přístupu k novým místům. V tomto přístupu je tedy promítnuta představa kolektivní viny. Vysvětlení můžeme pro zjednodušení nazvat „inteligencí“; největší příležitost proniknout mezi novou elitu (viz Cviklová, 2007, s. 14). V českém prostředí s touto teorií souvisí teorie šedé zóny (srov. Šiklová, 1990). Šlo o obsáhlou společenskou skupinu, jejíž příslušníci často pracovali na méně významných nomenklaturních místech, ale většinou nebyli členy strany. Zpravidla šlo o jedince disponující vyšším kulturním kapitálem (zejména vzděláním), který jim po pádu komunismu umožnil sehnat obстойné pracovní pozice. Problematiku kontinuity postkomunistických elit vysvětluje ještě další teorie – teorie kulturního kapitálu. Tento přístup nevidí souvislost mezi zkoumáním nomenklaturních a postkomunistických elit, opomíjí tedy vliv politického a ekonomického kapitálu. Za zásadní považuje mezigenerační předávání kulturního kapitálu. Stoupenci této teorie vycházejí z toho, že v dobách komunismu podstatná část obyvatel nepatřila k privilegované nomenklaturní vrstvě, přesto ovšem dokázala svým dětem zajistit vzdělání nebo uspokojivé pracovní zařazení.

Hankiss, který ji formoval jako politické doporučení. Dle jeho slov mohla transformace staré nomenklaturní elity v novou vlastnickou elitu zajistit nejbezpečnější a nejpokojnější přechod od komunismu ke kapitalismu. Argumentoval tím, že z odpůrců trhu se po získání majetku stanou stoupenci reformátorů (podle Szelényi – Treiman, 1991, s. 379). Je patrné, že jde o jednu z prací první vlny úvah o postkomunistickém vývoji, kterou jsem zmiňoval v úvodu.

Jako další se v průběhu roku 1989 otázce reprodukce elit věnovaly Erzsebet Szalaiová a Jadwiga Staniszkisová, které ve svých analytických studiích dávaly Hankissovi za pravdu. Na rozdíl od Hankisse ovšem nešlo o politické doporučení, ale o formu kritiky společenského vývoje. Szalai ukazovala způsoby, jak se bývalí ředitelé podniků pomocí nákupů akcií a dalšími cestami dostávali k novému majetku (podrobněji viz níže) (podle Szelényi – Treiman, 1991, s. 379). Staniszkisová (1989; 2006) hovoří podobně a užívá již zmíněný pojem politický kapitalismus.

Na základě myšlenek těchto autorů je jasně patrné, že hlavním principem teorie reprodukce elit je představa, že privilegia komunistické nomenklatury byla založena na jejich politickém kapitálu. V průběhu transformace však (bývalé) nomenklaturní elity byly schopny přeměnit politický kapitál na ekonomický. Bez ohledu na výrazné socioekonomické změny mohly na špičce sociální hierarchie zůstat stejné osoby, i když svoji moc odvozovaly od jiných zdrojů. Bývalá elita tak využila dříve vytvořených sociálních sítí ke konverzi kapitálu (podle Szelényi – Treiman, 1991, s. 380; Szelényi – Szelényi, 1995, s. 618). Některé z těchto elit „podnikaly“ v rámci šedé

ekonomiky již za komunismu a vytvářely zárodky hybridních institucí později typických pro politický kapitalismus. Tito lidé měli během transformace oproti ostatním výrazně jednodušší pozici – stačilo legalizovat dosavadní aktivity.

Lucie Cviklová (2007, s. 36) popisuje dva základní modely, jejichž užitím bývalá elita začínala svoje podnikatelské aktivity s pomocí svého předchozího nomenklaturního postavení. První z nich označuje za „parazitní soukromou firmu“. Jeho podstata spočívá v tom, že některý člen vedení podniku (často sám ředitel) založil (osobně nebo přes prostředníka) firmu, v jejíž prospěch následně přesouval aktiva „svého“ podniku. Ředitel poté podnik (často po jeho krachu) opustil a věnoval se podnikání ve vlastní firmě. Tento postup byl ovšem umožněn jen pracovníkům v určitých pozicích.

Častější byl druhý způsob, který Cviklová označuje jako „privatizaci vlastními manažery“. Její nejjednodušší podoba spočívala v návrhu privatizačního projektu, který podalo vedení podniku ministerstvu. Úředním rozhodnutím se pak podnik stal jiným typem organizace – akciovou společností nebo společností s ručením omezeným. Vedoucí místa v tomto „novém“ podniku pak zaujali stávající manažeři státního podniku. Pokud byl tento postup ministerstvem schválen, manažeři se stali reálnými vlastníky podniku.

Cviklová se ovšem věnovala pouze způsobům v bývalém Československu. V jiných zemích byly ale způsoby podobné. Například v Maďarsku nebo Polsku (přičemž v Polsku byl celý proces podpořen specifickou vládní strategií mající za cíl zachování kontinuity ve vedení podniků, a tím pádem například udržení jistého know-how, které je součástí výše zmiňovaného

kulturního kapitálu) se hovořilo o tzv. „spontánní privatizaci“. Vedení podniků v těchto zemích měla v podstatě právo sama rozhodovat, zda bude podnik privatizován, respektive i za jakou cenu a komu bude prodán. Manažeři, kteří své posty získali díky svému politickému kapitálu, v průběhu transformace využívali sítě kontaktů a firmy levně rozprodávali. Často západním firmám výměnou za slib, že budou ponecháni ve svých manažerských postech nebo že budou moci za dobrých podmínek nakoupit akcie firem. Síť kontaktů tak napomohla transformaci kapitálu (Szelényi – Treiman, 1991, s. 280).²⁸

Druhou teorií je teorie cirkulace elit, která je na rozdíl od teorie reprodukce mnohem nejasněji formulovaná a dělí se na několik přístupů. Celkově je tato teorie charakterizována představou, že zhroucení (či lépe postupné hroucení) nomenklaturního systému a institucionální změny proměnily způsoby přijímání nebo doplňování elit. Staré elity musely opustit svoje místa a byly nahrazeny novými. Tyto nové elity se rekrutovaly z jedinců, kteří nebyli přítomni ve státních/stranických institucích před rokem 1989 – ať šlo již o jakési „čekatele“, kteří byli do systému integrováni, ale neměli reálnou šanci na povýšení, disidenty, nebo zástupce „šedé zóny“.

---

²⁸ Všem zájemcům o téma je možné pro ilustraci těchto praktik odehrávajících se ve značném rozsahu doporučit text M. Glenného (2009) věnující se osobě I. Pavlova, bývalého bulharského zápasníka, který vstoupil do služeb tajné policie a díky kontaktům na politiky, policisty a šéfy socialistického průmyslu v zemi dokázal v průběhu transformace získat neuvěřitelné bohatství. Velké množství lidí zapojených do klientelistické sítě zformované kolem jeho osoby dokázalo ukázkově transformovat svůj politický kapitál na ekonomický. Dodejme, že obdobné praktiky (i když v mnoha případech ne tak extrémního rozsahu) se odehrávaly ve všech postkomunistických zemích.

Dva rozdílné přístupy v rámci teorie hovoří o různých okamžicích, kdy k dané výměně došlo. Podle stoupenců prvního přístupu došlo k výrazné cirkulaci již před zhroucením komunismu (zejména v Polsku a Maďarsku). Druhý přístup hovoří o této proměně až po roce 1989 (Cviklová, 2007, s. 13). Někteří autoři popisující tuto teorii (např. Szelényi – Treiman, 1991, s. 280–281) hovoří i o častém návratu lidí (nebo jejich dětí), kteří při komunistickém převratu přišli o majetek a postavení a přicházejí s tezí jakéhosi „přerušovaného zburžoazňování“.

Empirická šetření sledující proměnu elit (např. Szelényi – Szelényi, 1995; Szelényi – Szelényi – Kovách, 1995) přinášejí několik zajímavých závěrů týkajících se výše představených teorií. Tyto zmiňované výzkumy se věnovaly osudu elit ve třech zemích – Maďarsku, Polsku a Rusku. Mnoho z těch, kteří byli ve vysokých pozicích v roce 1988, v nich bylo podle těchto výzkumů i v první polovině 90. let. Stará nomenklatura tedy nebyla transformací zcela odstraněna. Naopak, měla dobrou šanci k reprodukci. Mezi elitami ovšem bylo i mnoho nových lidí.

Ukázaly se také mírné rozdíly mezi jednotlivými zeměmi. Například Rusko prokázalo vyšší míru reprodukce než další sledované země. A to jak mezi politickými,²⁹ tak mezi ekonomickými elitami. V polském a maďarském případě se reprodukce politických elit odehrávala v daleko menším rozsahu (i když jisté posílení přineslo vítězství ex-komunistů ve volbách v první polovině 90. let) – většina elit tak byla odstraněna ze svých politických pozic. Nicméně při pohledu na ekonomické elity se věc jeví jinak. Výzkumy přinesly jisté

---

²⁹ O vývoji politické elity v Rusku viz např. (Brym – Gimpelson, 2004)

průkaznosti o teorii reprodukce v ekonomické oblasti. Ti, kdo byli na konci 80. let členy nomenklatury a zastávali významné politické nebo ekonomické funkce, měli ve velké většině na začátku 90. let dobré postavení v rámci nové vlastnické třídy. To podporuje tezi o možnosti konverze politického kapitálu v ekonomický, což bylo podpořeno i kulturním kapitálem staré elity. Data z těchto výzkumů ovšem nepotvrdila nejextrémnější verze teorie reprodukce (např. Staniszkisová, 1989 nebo 2006). Důležité je také připomenout, že empiricky ověřené podklady byly nalezeny pouze pro možnost reprodukce ekonomických elit a části byrokracie, ne nejvyšších politických činitelů. Důvodem může být například i to, že do složení politické elity se mimo jiné promítaly i výsledky voleb a další vlivy.

4. Postkomunistické elity v České republice

Domácí výzkumy věnující se české ekonomické elitě potvrdily, že vytváření postkomunistické elity mělo kořeny v managementu komunistických podniků. Část komunistických představitelů se již v 80. letech začala z ekonomických důvodů orientovat na změnu systému (viz Staniszkisová, 2006). V českém prostředí obdobnou myšlenku, že část manažerů komunistických podniků byla již v 80. letech nakloněna změně, vznesl Ivo Možný (1993). Tito manažeři si byli vědomi slabosti československé ekonomiky ve srovnání s ekonomikami vyspělých zemí, nevýhod plynoucích z nemožnosti svobodně řídit a rozhodovat o chodu podniku a nesrovnalosti jejich platů vůči platům západních manažerů (nehledě na nemožnost vlastnit podíly v podnicích, které spravovali) (Machonin – Tuček – Hartoš – Nekola, 2006, s. 44). Tento stav se projevoval zejména u mladších manažerů na středních řídicích pozicích.

Právě příslušníci střední řídicí vrstvy, kteří většinou spadali do řad širší nomenklatury (a díky tomu často nemuseli být členy komunistické strany), často po roce 1989 výrazně zvýšili svůj vliv. Průzkumy prováděné v roce 1994 (Tuček, 1996) ukázaly, že zhruba dvě pětiny ekonomické elity byly v elitních řídicích funkcích již za komunismu, byť ne nutně ve stejných pozicích jako roku 1994. Úplných nováčků v řídicích nebo vlastnických pozicích bylo zhruba jen 15 %. Většina elity sice za komunismu nebyla ve vrcholných funkcích, ale zastávala alespoň středně významné posty.

Tato data tedy hovoří v neprospěch teorie široké obměny elit v České republice. Potvrzeny ovšem nebyly ani extrémní varianty teorie reprodukce elit (Staniszkišová, 1989 a 2006). I přesto, že v rámci staro-nové ekonomické elity (tedy té elity, která patřila k elitě již za komunismu) bylo zhruba 83 % bývalých komunistů a v rámci nové ekonomické elity 53 % (Tuček, 1996, s. 157–161), o tři roky později tento počet poklesl na 25 % z celku ekonomické elity (podle Machonin – Tuček – Hartoš – Nekola, 2006, s. 45). K dalšímu velkému propadu členů staro-nové elity nastal do konce 90. let v závislosti na jejich ekonomických aktivitách (které byly často nelegální a společností chápány jako nemorální).

Zkoumáme-li české politické elity, zjistíme (stejně jako v jiných případech), že v této oblasti je daleko průkaznější teorie cirkulace elit. Ani zde ovšem neplatí ve své radikální podobě, která počítala s principem „přerušovaného zburžoazňování“ a s návratem bývalých předkomunistických politiků nebo jejich potomků do významných funkcí po pádu komunismu (Szelényi – Treiman, 1991, s. 280–281). Naopak – častější se zdá být

politické angažmá potomků z rodin bývalých komunistických prominentů, kteří měli například možnost lepšího přístupu ke vzdělání (Machonin – Tuček – Hartoš – Nekola, 2006, s. 53–54).³⁰

5. Otázka postkomunistických elit v bezpečnostních složkách

Po odhlédnutí od politických a ekonomických elit je zajímavé zaměřit se na osud příslušníků komunistických bezpečnostních složek. Případná reprodukce příslušníků těchto složek vzhledem k jejich kontaktům a vlivu dobře doplňuje kontext reprodukce ekonomických elit.

Zajímavý náhled dává studie Andrzeje Grajewského (2004) týkající se proměny bezpečnostních složek v Polsku. V rámci komunistického režimu hrála tajná státní policie významnou úlohu. Reforma této složky (a dalších bezpečnostních složek) byla podobně jako v dalších postkomunistických státech jedním z mnoha cílů nových politických elit. A stejně jako jinde, i v Polsku zůstala reforma nedokončená.

Tajná policie, která od roku 1956 existovala v rámci ministerstva vnitra, sloužila jako politická policie, rozvědka a kontrarozvědka dohromady. Její moc byla až do konce 80. let značná – policie byla jednou z nejmocnějších struktur v rámci státu (Grajewski, 2004, s. 452). Je zajímavé, že moc policie nebyla výrazně omezena bezprostředně po politických změnách v roce 1989. V této době také nebyly v rámci policie provedeny žádné personální ani strukturální změny. Tajná služba byla

---

³⁰ Pro další data, která zkoumají otázku reprodukce/cirkulace československých elit na okresní úrovni a porovnávají je s výsledky šetření v Sovětském svazu, viz práci Lucie Cviklové (2007).

tedy i v „novém“ prostředí vedena stejnými lidmi, kterými byla do nedávné doby vedena proti antikomunistické opozici. To bylo dáno (zcela stejně jako v dalších postkomunistických zemích) i tím, že dosavadní opozice neměla „své“ lidi, kteří by se vyznali ve fungování tajných služeb. Během roku 1990 došlo k reorganizaci – jádrem nových útvarů se ovšem ve většině případů stali funkcionáři bývalé komunistické policie. Jedinou podmínkou pro jejich pokračování ve funkci bylo absolvování prověření podle nově přijatých verifikačních pravidel. Naprostá většina z funkcionářů a důstojníků s prověrkami souhlasila. Důležité je, že prověrky provádělo velké množství komisí, které posuzovaly různě. I zde hrály velkou úlohu známosti a kontakty získané v dobách komunismu. Zhruba 75 % z bývalých příslušníků prověrkami prošlo a zařadilo se do služeb demokratického státu (Grajewski, 2004, s. 454) i přes to, že řada z nich neměla o fungování tajných služeb v demokracii žádné představy. Mnoho z nich poté odešlo z řad policie a pomocí znalostí a především kontaktů získaných za komunismu se zapojilo do ekonomických aktivit. Z bývalé příslušnosti k tajným službám tak bylo možné dát vzniknout novému ekonomickému kapitálu.

Skutečnost, že mnoho příslušníků komunistických bezpečnostních složek zůstalo ve službě i po pádu komunistického režimu a že mnoho dalších díky sítím kontaktů bylo zvýhodněno při zapojení do nově vznikajícího podnikatelského prostředí, je typická pro všechny postkomunistické země (již dříve jsem podobný stav zmínil v případě Bulharska v souvislosti s I. Pavlovem). Je ovšem zřejmé, že míra kádrů zůstávajících ve službě se liší země

od země a je ovlivněna i různými podobami lustračních zákonů a různou mírou „honů na čarodějnice“.³¹ S přihlédnutím k teorii reprodukce elit ale jasně vidíme udržení kapitálu (i když v transformované podobě) i u této specifické části komunistického aparátu.

6. Závěr

V tomto krátkém textu jsem se pokusil nastínit některé základní aspekty spojené s formováním postkomunistických elit. Důraz byl kladen zejména na představení důvodů toho, že část bývalé komunistické elity si vzhledem ke svému někdejšímu postavení dokázala zajistit velmi dobré pozice v sociální hierarchii i po pádu komunismu, kdy příslušnost ke komunistické straně již neposkytovala dostatečný kapitál zaručující takové postavení. Této elitě se ovšem povedlo transformovat kapitál politický na kapitál ekonomický. V průběhu postkomunistické transformace měli tito lidé často výsostný přístup k privatizovanému majetku, k informacím a ke klíčovým aktérům. Tato strukturální výhoda jim napomohla ke vstupu mezi novou ekonomickou elitu, a to především v první části transformačního období.

Spolu s elitami přetrvaly i klientelistické vztahy mezi nimi. To bylo následně jednou z příčin bujení korupce v průběhu transformace (srov. Naxera, 2011). Nechci tvrdit, že korupce nebo klientelismus jsou fenomény přítomnými

---

³¹ Oproti Polsku a dalším středoevropským zemím, ve kterých je typická individualizace provinění spojená s příslušností ke komunistickému bezpečnostnímu aparátu, neznamená v dalších zemích (postsovětských či balkánských) komunistická minulost (nejen) pro policistu v podstatě žádný handicap (srov. Mayer, 2009, s. 10).

pouze v postkomunistickém prostředí. Ale jde o prostředí, kde i díky povaze postkomunistických elit a jejich rekrutování nabyly (a stále ještě nabývají) částečně jiné podoby než ve společnostech, které neprošly komunismem.

7. Použitá literatura

- BOURDIEU, P. *The forms of Capital*. In: RHARDSON, J. G. (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. 1. vyd. New York: Greenwood Press. 1986. ISBN 978-0313235290.
- BRYM, R. J., GIMPELSON, V. *The Size, Composition, and Dynamics of the Russian State Bureaucracy*. *Slavic Review*, ročník 63, číslo 1. 2004.
- CVIKLOVÁ, L. *Politické a společenské postavení bývalých československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace. Okolnosti jejich rozkladu a vybrané aspekty jejich adaptace*. 1. vyd. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky. 2007. 59 s. ISBN 80-86729-41-9.
- DJILAS, M. *Nová třída – kritika soudobého kapitalismu*. Curych: Demos. 1977.
- GLENNY, M. *McMafie: Zločin bez hranic*. 1. vyd. Praha: Argo. 2009. 380 s. ISBN 978-80-257-0179-9.
- GRAJEWSKI, A. *Poland: Continuity and Change*. *Demokratizytsiya*, ročník 12, číslo 3. 2004.
- KABELE, J., HÁJEK, M. *Jak vládli? Průvodce hierarchiemi reálného socialismu*. Brno: Doplněk. 2008. 213 s. ISBN 978-80-7239-231-1.
- KABELE, J. *Z kapitalismu do socialismu a zpět. Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky*. 1. vyd. 2005. 580 s. ISBN 80-246-1127-9.
- LUPTÁK, L. Štát. *Acta Fakulty filozofické ZČU*, ročník 5, číslo 3. 2009.
- MACHONIN, P., TUČEK, M., HARTOŠ, P., NEKOLA, M. *České ekonomické a politické elity po 15 letech postsocialistické transformace*. In: TUČEK, M. a kol. *České elity po patnácti letech transformace*. 1. vyd. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR. 2006. 107 s. ISBN 80-7330-084-2.

- MAYER, F. *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*. 1. vyd. Praha: Argo. 2009. 273 s. ISBN 78-80-257-0151-5.
- MOŽNÝ, I. *An Attempt at a Non-Economic Explanation of the Present Full Employment in the Czech Republic*. Czech Sociological Review, ročník 29, číslo 2. 1993
- NAXERA, V. *Postkomunismus a korupce*. Nepublikovaná rigorózní práce. 2011. Plzeň: Katedra politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU.
- STANISZKISOVÁ, J. *The Dynamics of a Breakthrough in the Socialist System: An Outline of Problems*. Soviet Studies, ročník 4, číslo 4. 1989.
- STANISZKISOVÁ, J. *Postkomunismus. Zrod hádanky*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. 2006. 350 s. ISBN 80-7325-093-4.
- SZELÉNYI, I, TREIMAN, D. J. *Vývoj sociální struktury a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989*. Sociologický časopis, ročník 28, číslo 2. 1992.
- SZELÉNYI, I., SZELÉNYI, S. *Circulation or reproduction of elites during the postcommunist transformation of Eastern Europe*. Theory and Society, ročník 24, číslo 5. 1995.
- SZELÉNYI, I., SZELÉNYI, S., KOVÁCH, I. *The making of Hungarian postcommunist elite: Circulation in politics, reproduction in the economy*. Theory and Society, ročník 24, číslo 5. 1995.
- ŠIKLOVÁ, J. *The "Gray zone" and the Future of Dissent in Czechoslovakia*. Social Research/An International Quarterly of the Social Sciences, ročník 57, číslo 2. 1990
- TUČEK, M. *Vytváření nové elity*. In: MACHONIN, P.; TUČEK, M. (eds.) *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství. 1996. 364 s. ISBN 80-85850-17-6.

8. Kontakt na autora

PhDr. Vladimír Naxera

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni

Avalon Business Center

Poděbradova 2842/1, 301 00 Plzeň 3

e-mail: vnaxera@kap.zcu.cz

školitel: Mgr. Lenka Strnadová, Ph.D.

Přímá volba prezidenta: Česká republika jako poloprezidentský systém

Direct Election of President: Czech Republic as a Semi-presidential System

Štěpán Drahekoupil

Anotace: V České republice byla schválena přímá volba prezidenta. Zavedením tohoto prvku do ústavního systému se podle používaných definic stává Česká republika poloprezidentským systémem. Příspěvek se zaměří na definice poloprezidentských systémů a jejich aplikaci na české prostředí. Zvláštní pozornost bude věnována pravomocím českého prezidenta v porovnání s ostatními poloprezidentskými systémy a možným proměnám postavení prezidenta v závislosti na jeho vztahu k většině v parlamentu (Poslanecké sněmovně PČR) a její povaze.

Klíčová slova: přímá volba prezidenta, poloprezidentský systém, Česká republika

Abstract: A direct election of president has been ratified in the Czech Republic. According to contemporary definitions of semi-presidential system, the Czech Republic with the ratification of the direct election of president has become one. The paper focuses on definitions of semi-presidential systems and their application to the Czech situation. Special attention is devoted to constitutional powers of the Czech president in comparison with other semi-presidential systems and to possible changes of a position of the president, which is determined by relationship of the president and the majority and its character in the Parliament (Chamber of Deputies).

Key Words: Direct Election of President, Semi-presidential system, Czech Republic

1. Úvod

Když v únoru letošního roku schválil Senát Parlamentu ČR více než třemi pětinami přítomných senátorů a senátorek novelu Ústavy ČR o změně způsobu volby prezidenta, naplnilo se tak přání dvou třetin českých občanů zvolit si samostatně hlavu státu. Nyní budeme moci sledovat, jestli se naplní obavy části politiků a převážné většiny české politologické obce o problémech spojovaných právě se zavedením přímé volby prezidenta.

I přes značnou skepsi českých politologů k přímé volbě prezidenta bychom se částečně měli ze změny ústavy radovat. Institucionální změna těchto rozměrů se neděje v českém prostředí každý rok a studenti a badatelé v oblasti politické vědy mají nyní jedinečnou možnost potvrdit, či vyvrátit své hypotézy o roli přímo voleného prezidenta a jeho fungování v rámci českého politického systému.

Oproti zvyklosti uvést na začátku, čím se příspěvek zabývá, si dovolím nejprve zmínit, čím se zabývat nebude. Příspěvek rozhodně nebude shrnutím diskuse, proč ano či ne přímou volbu prezidenta a jaké jsou výhody a nebezpečí této změny ústavy. Domnívám se, že v odborné i v politické diskusi zaznělo dostatečné množství argumentů a není třeba je dále opakovat. Dále se tento příspěvek nebude nikterak podrobněji zabývat postavením českého prezidenta.³²

---

³² K tomuto tématu bylo již v české politologii napsáno mnohé: např. Kysela, Jan. Česká republika mezi poloprezidentským a parlamentním režimem? *Politologická revue*, červen 2006, Kubát, Michal. Přímá volba

Motivací pro napsání tohoto příspěvku byla otázka položená v průběhu diskuse o zavedení přímé volby prezidenta: stává se Česká republika jejím schválením z parlamentního poloprezidentským systémem? V první části článku budou představeny definice poloprezidentských systémů a jak si ve světle těchto definic Česká republika stojí.

Druhá část se věnuje roli budoucích přímo volených českých prezidentů a síle jejich reálného postavení v politickém systému. Zde dojde k zasazení hypotetických případů do tabulky vytvořené Duvergerem a publikované v jeho článku z roku 1980.³³

2. Definice poloprezidentských systémů

Pokud píšeme o definicích poloprezidentských systémů, sluší se začít klasikem a hlavním průkopníkem tohoto konceptu Mauricem Duvergerem. Jeho koncept poloprezidentského režimu se v průběhu času několikrát proměnil, pro účely našeho článku budeme využívat jeho nejznámější verzi publikovanou v anglickém jazyce v roce 1980. Podle ní je za poloprezidentský systém pokládán ten, který se vyznačuje následujícími atributy:

---

prezidenta v České republice?, In Kysela, Jan (ed.): *Deset let Ústavy České republiky. Východiska, stav, perspektivy*, 1. vyd., Praha, Eurolex Bohemia, 2003, Hloušek, Vít, Šimíček, Vojtěch (eds.). *Výkonná moc v ústavním systému České republiky*, 1. vyd., Brno, Masarykova univerzita v Brně, Mezinárodní politologický ústav, 2004, Šimíček, Vojtěch (ed.). *Postavení prezidenta v ústavním systému České republiky*, Brno, Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2008

³³ Duverger, Maruice. A New Political System Model: Semi-presidential Government, *European Journal of Political Research*, June 1980. Pro vývoj Duvergerova konceptu viz Elgie, Robert. *Semi-presidentialism in Europe*, 1. vydání, Oxford, Oxford University Press, 1999.

1) prezident republiky je volen na základě všeobecného hlasovacího práva; 2) prezident disponuje celkem významnými pravomocemi; 3) má protějšky v podobě premiéra a ministrů, kteří disponují exekutivní a vládní mocí a mohou zůstat v úřadě, pouze pokud s tím souhlasí parlament.

S určením vlastností poloprezidentského systému souhlasí Shugart a Carey.³⁴ Ti však nepoužívají termínu poloprezidentského systému, ale premiérsko-prezidentského. Jejich kritika spočívá v nesouhlasu vnímání poloprezidentského systému jako určitého mezistupně s prezidentským systémem na jedné a parlamentním systémem na druhé straně, což podle nich implikuje přidání předpony „polo“³⁵ ke slovu prezidentský. K obhajobě termínu poloprezidentského systému viz Sartori.³⁶ Odlišné pojmenování samotného konceptu však nemění nic na situaci, že Shugart a Carey přisuzují tomuto typu systému vlastnosti prezidenta voleného lidovým hlasováním, prezidenta s významnými pravomocemi a prezidenta, který je nucený sdílet exekutivu s premiérem a jeho vládou závislou na důvěře parlamentu.

S odlišnou definicí pracuje další klasik světové politologie Juan Linz. Pro Linze je ústřední vlastností poloprezidentského systému³⁷ duální exekutiva, tedy 1) prezident volený přímo či

---

³⁴ Shugart, Matthew Sobert, Carey, John M. *Presidents and assemblies: constitutional design and electoral dynamics*, Cambridge; Cambridge University Press, New York, 1992.

³⁵ V originále „semi“.

³⁶ Sartori, Giovanni. *Srovnávací ústavní inženýrství: zkoumání struktur, podnětů a výsledků*, 1. vyd., Praha, Sociologické nakladatelství, 2001.

³⁷ Linz ve svém příspěvku nepoužívá pouze termínu poloprezidentský

nepřímo spíše než volený parlamentem; 2) funkce premiéra vyžadující důvěru parlamentu. Linz je zastáncem vnímání poloprezidentského systému nikoli jako samostatné kategorie, ale jako alternace mezi prezidentským a parlamentním. Je však třeba uvést, že pro Linze není téma konceptu poloprezidentského systému nijak významné. Na rozdíl od Duvergera nebo Elgieho mu věnoval jen pár řádků rovnajících se téměř poznámce pod čarou. Se stejnou definicí jako Linz pracuje Robert Elgie, dnes patrně nejpłodnější autor k tématu poloprezidentských systémů.³⁸ Elgie již v reflexi na Duvergera, Linze, Sartoriho a další autory stanovuje následující definici: „Poloprezidentský režim může být definován jako situace, kde lidem zvolený prezident s pevně daným mandátem koexistuje s premiérem a kabinetem, kteří jsou odpovědni parlamentu.“³⁹ Elgie tak používá stejné atributy jako Linz (volený prezident, funkce premiéra odpovědného

---

system, ale uvádí celou řadu dalších názvů, kterými je možné takový systém pojmenovat, respektive jak je označován: bipolární exekutiva, rozdělená exekutiva, parlamentně prezidentská republika, kvazi-parlamentní vláda, poloprezidentská vláda, poloparlamentní systém, premiérsko-prezidentský systém. Linz, Juan. *Presidential of Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?* In: Linz, Juan J., Valenzuela, Arturo. *The failure of presidential democracy*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1994, str. 48.

³⁸ Robert Elgie spravuje blog přímo k tématu poloprezidentských systémů, kde je možné najít rozsáhlé informace o dění v okruhu zemí, které označuje za poloprezidentské. Více viz <http://www.semipresidentialism.com/>. Zde Českou republiku označuje za poloprezidentský systém, konkrétně premiérsko-prezidentskou verzi.

³⁹ Elgie, Robert *Semi-presidentialism in Europe*, 1. vydání, Oxford, Oxford University Press, 1999, str. 13.

parlamentu), avšak poloprezidentský systém vnímá jako „čistý“ koncept, nikoli jako alternaci dvou jiných systémů.

Již několikrát zmíněný Giovanni Sartori, další z velkých jmen světové politologie, je spolehně s Elgiem zastáncem poloprezidentského systému jako „čistého“ konceptu. Sartori je obhájcem používání konceptu a ve svém díle předkládá přesvědčující argumentaci.⁴⁰ Institucím poloprezidentského systému navíc přisuzuje popření Linzova tvrzení o neexistenci demokratického principu řešícího spory mezi exekutivou a legislativou o reprezentaci vůle lidu. Právě princip oscilace či „posunování hlav“ dle aktuální většiny nám může tento problém podle Sartoriho vyřešit. Sartori pak ve svém nadšení dodává, že se jedná o „nejskvělejší, byť nezamýšlený kousek ústavních čar a kouzel“.⁴¹

Definice Giovanni Sartoriho má celkem 5 bodů:⁴² 1) hlava státu je volena všelidovou volbou – přímo či nepřímou – na pevně dané funkční období; 2) hlava státu sdílí exekutivní moc s premiérem, což vytváří strukturu duální autority vymezenou třemi kritérii (kritéria 3–5); 3) prezident je nezávislý na parlamentu, není však oprávněn vládnout sám či přímo, jeho vůle proto musí být tlumočena vládou a procházet přes

---

⁴⁰ Sartori, Giovanni *Srovnávací ústavní inženýrství: zkoumání struktur, podnětů a výsledků*, 1. vyd., Praha, Sociologické nakladatelství, 2001.

⁴¹ Sartori, Giovanni *Srovnávací ústavní inženýrství: zkoumání struktur, podnětů a výsledků*, 1. vyd., Praha, Sociologické nakladatelství, 2001, str. 133.

⁴² Sartori, Giovanni *Srovnávací ústavní inženýrství: zkoumání struktur, podnětů a výsledků*, 1. vyd., Praha, Sociologické nakladatelství, 2001, str. 140.

její rozhodnutí; 4) premiér a jeho kabinet naopak představují instituce nezávislé na prezidentovi v tom, že jsou závislé na parlamentu – jsou závislé buď na důvěře, nebo na nedůvěře parlamentu (nebo na obojím) a v obou případech potřebují podporu parlamentní většiny; 5) duální struktura autority poloprezidentského systému umožňuje různé vyvažování a také přesunování mocenské převahy uvnitř exekutivy, to však pod přísnou podmínkou, že trvá „potenciál autonomie“ každé složky exekutivy. Sartoriho definice je oproti jiným obsáhlejší a detailnější. V základu je však stejně jako Linzova a Elgieho postavena na existenci lidem voleného prezidenta a funkci premiéra a vlády závislých na většině v parlamentu (body 1 a 2), další kritéria jsou již „jen“ zpřesnění vztahu těchto dvou institucí.

Poslední definici, která zde bude uvedena, zmiňuje Elgie⁴³ jako určitou výjimku od výše zmíněných autorů. O'Neill pro svoji definici poloprezidentského systému nepotřebuje lidem voleného prezidenta, ale svůj koncept více soustředí na výsledek fungování politického systému. Jeho definice obsahuje 1) rozdělení exekutivy mezi premiéra jako hlavy vlády a prezidenta jako hlavy státu a 2) významné exekutivní pravomoci spočívající v úřadu prezidenta.⁴⁴ Přímo volený, ale v praxi slabý prezident nestačí pro jeho definici poloprezidentského systému. Mezi své případy poloprezidentského systému tak řadí i Československo (1990–1992).

---

⁴³ Elgie, Robert *Semi-presidentialism in Europe*, 1. vydání, Oxford, Oxford University Press, 1999

⁴⁴ Citováno z Elgie, Robert *Semi-presidentialism in Europe*, 1. vydání, Oxford, Oxford University Press, 1999.

Pokud si porovnáme výše zmíněné definice, jejich autoři používají v různé kombinaci celkem 3 atributy: lidem volený prezident, funkce premiéra závislého na parlamentu, významné pravomoci prezidenta. Přehled definic jednotlivých autorů a používaných atributů viz Tabulka č. 1.

Tabulka č. 1

Autor/atributy poloprezidentského systému	Lidem volený prezident	Funkce premiéra	Významné pravomoci prezidenta
Duverger (1980)	X	X	X
Shugart, Carrey (1992)	X	X	X
Elgie (1999)	X	X	
Linz (1994)	X	X	
Sartori (1997 ^{*)})	X	X	
O'Neil (1993)		X	X
^{*)} Rok vydání originálu			

3. Česká republika jako poloprezidentský systém

Pokud porovnáme právě uvedené definice a český politický systém po zavedení přímé volby hlavy státu, je nám již zřejmé, že hned podle několika definic je možné Českou republiku zařadit do kategorie poloprezidentských systémů. Konkrétně se jedná o definice následujících autorů: Elgie, Linz, Sartori. Ze třech zbývajících definic je nutné se vyrovnat s otázkou „významných pravomocí“ prezidenta. Zde je na místě připomenout Elgieho důvod pro vyškrtnutí této vlastnosti z jeho vlastní definice, a tím je značná míra subjektivity, kdy si jednotliví autoři vykládají tento atribut podle svého, a v konečném důsledku tedy dochází ke značnému zmatení pojmů.

I přes tuto námitku se domnívám, že je možné porovnat sílu pravomocí jednotlivých prezidentů, a to včetně minimalizace problému subjektivity. S porovnáním pravomocí poloprezidentských systémů přišel Steven Roper⁴⁵ ve svém článku, v němž kvantifikuje vybrané pravomoci hlav států.⁴⁶ Rozsáhlou kvantifikaci pravomocí prezidentů již uskutečnili Shugart a Carey a Roperův přístup je značně podobný. Roper rozděluje pravomoci prezidentů na legislativní a nelegislativní. K legislativním pravomocem patří právo vetovat zákony, vydávat dekrety a vyhlašovat referendum. K nelegislativním pravomocem patří pravomoc jmenovat premiéra a členy vlády, odvolávat členy vlády a vládu a rozpouštět parlament. Pravomoci jsou kvantifikovány na škále 0 až 4, kdy 0 reprezentuje stav, kdy pravomoc zcela absentuje a 4, kdy ji prezident může používat bez jakéhokoliv omezení.

Tabulka č. 2⁴⁷ shrnuje ústavní pravomoci prezidentů evropských států podle jednotlivých typů pravomocí. Zdaleka nejsilnějšími pravomocemi disponuje islandská hlava státu, naproti tomu prototyp poloprezidentského systému Francie se pohybuje v dolní polovině ve srovnání s ostatními prezidenty.

---

⁴⁵ Roper, Steven D. Are All Semipresidential Regimes the Same? A Comparison of Premier-Presidential Regime, *Comparative Politics*, April 2000.

⁴⁶ Roper používá termínu premiérsko-prezidentské režimy. Pro potřebu naší práce budeme nadále používat termín poloprezidentský systém.

⁴⁷ Roper, Steven D. Are All Semipresidential Regimes the Same? A Comparison of Premier-Presidential Regime, *Comparative Politics*, April 2000, str. 260.

Podívejme se, jak si v této kvantifikaci vede český prezident. Nemá podle ústavy pravomoc vydávat dekrety, ani vyhlašovat referendum,⁴⁸ v obou případech dosahuje skóre 0. Disponuje však pravomocí vetovat zákony. Kvantifikace podle Ropera je pak následující. Pokud není možné za žádných okolností prezidentovo veto přehlasovat, dosahuje skóre 4. Možnosti přehlasovat veto dvou třetinovou většinou je dáno skóre 3. Přehlasování třemi pětinami dosahuje hodnoty 2, absolutní většinou 1, neexistence pravomoci veta nebo přehlasování prostou většinou pak hodnoty 0. Za této situace přiřadíme českému prezidentovi pravomoc veta o síle 1.⁴⁹ Tím součet legislativních pravomocí české hlavy státu dosahuje hodnoty 1, tedy stejně jako prezidentů Francie, Litvy, Portugalska v roce 2002.

Tabulka č. 2

Země	Legislativní	Nelegislativní	Celkem
Finsko	0	7	7
Francie	1	5	6
Island	4	12	16
Litva	1	0	1
Moldavsko	5	2	7
Polsko	3	5	8
Portugalsko	1	6	7
Rakousko	0	5	5
Rumunsko	5	2	7
Slovinsko	2	1	3

⁴⁸ Referendum o přístupu do EU zde není relevantní. Tato pravomoc je navíc novelou týkající se přímé volby zrušena.

⁴⁹ Ústava ČR, článek 62 (h).

U nelegislativních pravomocí je na tom český prezident o něco lépe. Vybírá a jmenuje premiéra a jmenuje jeho ministry. Jeho pravomoc dosahuje hodnoty 4, pokud jmenuje celý kabinet a ten následně nepotřebuje důvěru parlamentu. Hodnota 3 reprezentuje stav, kdy prezident jmenuje celý kabinet a ten následně musí získat důvěru parlamentu. Při hodnotě 1 prezident jmenuje premiéra a ten následně již jmenuje své ministry, při hodnotě 0 prezident nejmenuje ministry, nebo je jmenuje pouze na doporučení parlamentu. Roper zde bez odůvodnění vynechává číslo 2. Za situace, kdy český prezident jmenuje premiéra dle svého výběru a dále i jmenuje členy jeho vlády, je síle jeho pravomoci přiřazena hodnota 2. I v případě odvolávání vlády je hodnota 4 přiřazena neomezené pravomoci odvolávat členy vlády. Hodnota 2 je přiřazena za situace, kdy je tato pravomoc omezena, např. odůvodněním odvolání. Hodnota 1 reprezentuje pravomoc, kdy prezident může odvolat člena vlády, pouze když zároveň dojde ke jmenování nového (konstruktivní odvolání). V případě skóre 0 nemůže prezident odvolávat. Českému prezidentovi s pravomocí odvolat člena vlády na návrh premiéra je přiřazena hodnota 1.⁵⁰ Hodnota 1 přesně neodpovídá Roperem nabízeným možnostem. Český prezident sice odvolává, ale pouze na návrh premiéra, není tedy iniciátorem odvolání. Pokud tedy vezmeme nabízenou pěti číselnou škálu, zdá se nejvhodnější tuto pravomoc ohodnotit číslem 1. Poslední nelegislativní pravomoc prezidenta spočívá v rozpouštění parlamentu. Zde je skóre 4 přiřazeno za situace neomezené pravomoci rozpouštět parlament, hodnota 3 za situace, kdy dochází k omezení z hlediska frekvence nebo

---

⁵⁰ Ústava ČR, článek 68 (5).

času, u hodnoty 2 je po rozpuštění parlamentu nutné vypsat nové prezidentské volby, u skóre 1 může prezident rozpustit parlament kvůli nemožnosti sestavit vládu, nebo z důvodu jeho nečinnosti a u hodnoty 0 tuto pravomoc nemá. Český prezident může rozpustit Poslaneckou sněmovnu za velice omezené situace.⁵¹ Jeho pravomoci je přiřazena hodnota 1. Po součtu všech nelegislativních pravomocí dosahují prezidentovi pravomoci hodnoty 4. Součet legislativních a nelegislativních pravomocí potom dosahuje součet 5. Hodnoty jsou uvedeny v tabulce č. 3.

Tabulka č. 3⁵²

Česká republika – Legislativní pravomoci			
Veto	Dekrety	Referendum	Celkem
1	0	0	1
Česká republika – Nelegislativní pravomoci			
Jmenování vlády	Odvolání členů vlády	Rozpuštění parlamentu	Celkem
2	1	1	4
Celkem			5

Když porovnáme celkovou hodnotu pravomocí českého prezidenta se silou pravomocí prezidentů v ostatních evropských poloprezidentských systémech, zjistíme, že česká hlava státu není zdaleka nejslabší, viz tabulka č. 4. Pravomoci o hodnotě 5 pak zaostávají pouze o jeden bod za pravomocemi francouzského prezidenta s výsledkem 6 a rovnají se pravomocem rakouské hlavy státu. Pokud je Francie považována

⁵¹ Ústava ČR, článek 62, c, Ústava ČR, článek 35.

⁵² Zdroj: vlastní výpočty autora.

za prototyp poloprezidentského systému a její prezident má podle této kvantifikace ústavou zaručeny pravomoci s hodnotou 6, není zajisté problematické prohlásit, že pravomoci české hlavy státu jsou významné. Toto zjištění nám umožňuje zařadit Českou republiku do kategorie poloprezidentských systémů i podle dalších autorů, kteří s tímto atributem operují.

Tabulka č. 4⁵³

Země	Legislativní	Nelegislativní	Celkem
Island	4	12	16
Polsko	3	5	8
Finsko	0	7	7
Moldavsko	5	2	7
Portugalsko	1	6	7
Rumunsko	5	2	7
Francie	1	5	6
Česká republika	1	4	5
Rakousko	0	5	5
Slovinsko	2	1	3
Litva	1	0	1

3.1 Modelové situace přímo voleného prezidenta

Celkovou roli prezidenta v poloprezidentském systému neurčují pouze ústavou dané pravomoci a do hry nám vstupuje řada dalších faktorů: historická tradice prezidenta, Elgie konkrétně píše o způsobu vzniku režimu, povaze parlamentní většiny a vztahu prezidenta k ní. Na rozpor mezi faktickou

⁵³ Zdroj: Roper, Steven D. Are All Semipresidential Regimes the Same? A Comparison of Premier-Presidential Regime, *Comparative Politics*, April 2000 a vlastní výpočet autora.

rolí prezidenta a jeho ústavními pravomocemi poukazuje již Duverger ve svém článku,⁵⁴ kde mezi největší „skokany“ patří Francie (spíše slabé pravomoci a silná role prezidenta) a Island (velice silné pravomoci a slabá role prezidenta). Elgie k historické tradici, ústavním pravomocem a vztahu prezidenta a parlamentní většiny přidává v závěrečné kapitole své práce ještě rovinu „osobnosti prezidenta“. Ústavní pravomoci prezidenta, stejně jako vnímání jeho úřadu ovlivněné tradicí a historií, se v čase příliš nemění. Naopak faktor vztahu k parlamentní většině se může proměňovat po každých prezidentských či parlamentních volbách.

Na základě několika proměnných (povaha, existence většiny v parlamentu, vztah prezidenta k ní, pozice prezidenta ve straně) sestavil Duverger tabulku,⁵⁵ kdy se prezident může ocitnout v roli čistě symbolické, ale také i v roli absolutního monarchy. Ostatní pozice prezidenta, od nejsilnější po nejslabší, jsou limitovaný monarcha, diarcha a kontrolor. Právě na základě této tabulky bych chtěl demonstrovat, jaké role by mohly hrát případné hlavy českého státu a jak by se mohla jejich role proměnit pouze na základě výměny vlády nebo změny postavení prezidenta v jeho straně.

Jako příklady jsou vybráni následující kandidáti: Karel Schwarzenberg (TOP 09), kandidát vládní strany, Jiří Dienstbier

---

⁵⁴ Duverger, Maurice A New Political System Model: Semi-presidential Government, *European Journal of Political Research*, June 1980, str. 179.

⁵⁵ Duverger, Maurice A New Political System Model: Semi-presidential Government, *European Journal of Political Research*, June 1980, str. 186.

(ČSSD), kandidát opoziční strany, Jan Fischer (nez.), kandidát neutrální,⁵⁶ Miloš Zeman (SPOZ), kandidát neutrální.

Podle tabulky můžeme dnešní koalici označit za vyváženou, tedy neexistuje jedna dominantní strana. Kandidát jedné z vládních stran, Karel Schwarzenberg, není leaderem koalice a jeho role by byla pouze symbolická. Stejnou roli by hrál i kandidát ODS, který dosud není znám.⁵⁷ Oproti případným prezidentům vládní koalice by prezident z řad opozice (Dienstbier) nebo neutrální prezident (Fischer, Zeman) měl postavení kontrolora, tedy prezidenta, u něhož by se nejvíce překrývaly jeho pravomoci a síla jeho reálného postavení. Neutrální nebo opoziční prezident vlastně nemá mimo své pravomoci jiných pák, jakými by mohl ovlivňovat vládní politiku. Pro odlišení neutrálních prezidentů Fischera a Zemana nám vcelku dobře poslouží faktor osobnosti prezidenta.

Změna vlády, myšleno výměna vlády a opozice, nebude mít vliv na postavení neutrálních prezidentů. Karel Schwarzenberg by se dostal do pozice kontrolora, tedy jeho postavení by se podle tabulky paradoxně přejitím do opozice posílilo. Naopak vstupem ČSSD do vlády by se oslabilo postavení Jiřího Dienstbiera.

Pro ukázkou, jakých všech variant v tabulce by mohl prezident v českém prostředí dosáhnout, byl vybrán případný prezident Jiří Dienstbier. Varianta č. I představuje J. Dienstbiera jako opozičního prezidenta a jeho postavení by odpovídalo roli

---

⁵⁶ Strana nemá zastoupení v parlamentu.

⁵⁷ V květnu 2012.

prezidenta kontrolora. Tato situace by mohla nastat v případě jeho zvolení prezidentem a za podmínky pokračování dnešní vlády. Varianta č. II je situace, kdy ČSSD utvoří vládu, která má většinu, a koalice je vyvážená. Zde by byl J. Dienstbier symbolickým prezidentem. Konkrétně by se mohlo jednat o koalici ČSSD a KSČM nebo ČSSD a TOP 09, kde by výsledky dvou stran nebyly příliš vzdálené.

Symbolickým prezidentem by byl i v případě odlišné povahy koalice, tedy koalice s dominantní stranou (Varianta III: jasná převaha ČSSD nad ostatními stranami) a existence kvazi-většiny (Varianta IV: menšinová vláda ČSSD, která však má téměř 50 % mandátů). Koalice s dominantní stranou by mohla být koalicí ČSSD s některou z menších stran, např. s lidovci nebo zelenými. U kvazi-většiny by vládla pouze sociální demokracie, ale pro svoji podporu by potřebovala další strany. Tedy situace menšinové vlády za podpory např. KSČM, TOP 09 či dalších menších stran.

Prezident J. Dienstbier by však ze slabého postavení symbolického prezidenta mohl být katapultován do postavení limitovaného monarchy či diarchy zvolením předsedou sociální demokracie. Se sociální demokracií u vlády a premiérem jako jeho stranicky podřízeným kolegou (model počítá s tím, že ČSSD by ve vládě držela křeslo premiéra, ať už by se jednalo o koalici s dominantní stranou nebo vyváženou koalici). Diarchou (Varianta V) by J. Dienstbier byl za existence vyvážené koalice s prezidentem jako leaderem většiny (opět případ ČSSD a KSČM, ČSSD a TOP 09). Limitovaným monarchou by mohl být za přítomnosti kvazi-většiny (Varianta VI) a koalice s dominantní stranou (Varianta VII), kdy je prezident opět

leader většiny (příklady odpovídají Variantám III a IV). Pro celkový přehled viz tabulka č. 5.

Sedmi ukázkovými variantami jsme jistě nevyčerpali všechny možnosti, které nám Duverger poskytuje. Všechny vybrané varianty jsou možné, to však o nich neříká, nakolik jsou pravděpodobné. I když další varianty, např. situace monolitické většiny nebo její absence, jsou také možné, jejich výskyt je daleko méně pravděpodobný než prezentované příklady, respektive ještě v České republice nenastal, a proto nebyly použity.⁵⁸

Tabulka č. 5

Vztah mezi prezidentem a většinou		Prezident			
		Leader většiny	V opozici	Člen většiny	Neutrální
Skutečná většina	Monolitická	Absolutní monarcha	Kontrolor	Symbol	Kontrolor
	Koalice s dominantní stranou	Limitovaný monarcha Jiří Dienstbier VII	Kontrolor	Symbol Jiří Dienstbier III	Kontrolor
	Vyvážená koalice	Diarcha Jiří Dienstbier V	Kontrolor Jiří Dienstbier I	Symbol Jiří Dienstbier II	Kontrolor
Kvazi-většina		Limitovaný monarcha Jiří Dienstbier VI	Kontrolor	Symbol Jiří Dienstbier IV	Kontrolor
Absence většiny		X	X	X	Diarcha

4. Závěr

V názvu tohoto článku by možná někteří čtenáři uvítali otázník a v úvodu otázku, zda se Česká republika stává po zavedení

⁵⁸ Uvedené konkrétní podoby vlád pracují s předvolebními průzkumy, vyhlídkami stran či návrhy možných povolebních uspořádání, jak byly zmiňovány v první polovině roku 2012.

přímé volby prezidenta poloprezidentským systémem. Pokud by nám současné koncepty poloprezidentských systémů umožňovaly Českou republiku nezařadit jako tento typ, byl by otazník v názvu jistě opodstatněný. Jak se tento článek však snažil ukázat, Česká republika se s přímo volenou hlavou státu stává poloprezidentským systémem nezpochybnitelně hned podle několika definic (Elgie, Sartori, Linz). Tedy podle definic pracujících s lidovou volbou hlavy státu a funkcí premiéra závislého na důvěře parlamentu. Kritérium „významných pravomocí“ je možné sice vykládat různě, ale při aplikaci Roperovy kvantifikace legislativních a nelegislativních pravomocí a porovnání pravomocí českého prezidenta s pravomocemi jeho lidem volených evropských kolegů článek prokazuje naplnění i tohoto atributu. Tím splňuje Česká republika i ostatní definice poloprezidentských systémů (Duverger, Shugart a Carey, O’Neil). Za této situace je tedy otazník v názvu zcela zbytečný. Jediná cesta, jak zpochybnit Českou republiku jako poloprezidentský systém, není v nedostatečném naplnění definičních kritérií, ale ve zpochybnění celého konceptu poloprezidentského systému jako samostatné a použitelné kategorie.

Druhá část článku nám ukazuje modelové situace případných českých prezidentů a jak se síla jejich postavení může měnit v závislosti na změnách vlád, povaze parlamentních většin a funkcí ve straně. Pro vysvětlení je použito Duvergerovo schéma, které nám ukazuje, že český prezident může hrát relativně slabou roli symbolického prezidenta nebo prezidenta kontrolora. Na druhou stranu, aniž by se dále měnily jeho ústavní pravomoci či celkové vnímání jeho úřadu, se může

prezident stát velice silným hráčem v podobě limitovaného monarchy, diarchy.

5. Použitá literatura

- DUVERGER, MAURICE A New Political System Model: Semi-presidential Government, *European Journal of Political Research*, June 1980, vol. 8, no. 2, s. 165–187
- ELGIE, ROBERT *Semi-presidentialism in Europe*, 1. vydání, Oxford: Oxford University Press, 1999. 320 s. ISBN 0-19-829386-0
- HLOUŠEK, VÍT, ŠIMÍČEK, VOJTĚCH (eds.) *Výkonná moc v ústavním systému České republiky*, 1. vyd., Brno: Masarykova univerzita v Brně, Mezinárodní politologický ústav, 2004. 285 s. ISBN 80-210-3611-7
- KUBÁT, MICHAL Přímá volba prezidenta v České republice? In KYSELA, JAN (ed.): *Deset let Ústavy České republiky. Východiska, stav, perspektivy*, 1. vyd., Praha: Eurolex Bohemia, 2003. 423 s. ISBN 80-86432-45-9
- KYSELA, JAN Česká republika mezi poloprezidentským a parlamentním režimem? *Politologická revue*, červen 2006, roč. 18, č. 1, s. 5–28
- LINZ, JUAN Presidential of Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? In: LINZ, JUAN J., VALENZUELA, ARTURO *The failure of presidential democracy*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. 436 s. ISBN 0-8018-4639-0
- ROPER, STEVEN D. Are All Semipresidential Regimes the Same? A Comparison of Premier-Presidential Regime, *Comparative Politics*, April 2000, vol. 34, no. 3, s. 253–272
- SARTORI, GIOVANNI *Srovnávací ústavní inženýrství: zkoumání struktur, podnětů a výsledků*, 1. vyd., Praha: Sociologické nakladatelství, 2001, 238 s. ISBN 80-85850-94-X
- SHUGART, MATTHEW SOBERG, CAREY, JOHN M. *Presidents and assemblies: constitutional design and electoral dynamics*, Cambridge: Cambridge University Press, New York, 1992, 316 s. ISBN 978-0-521-42990-0

ŠIMÍČEK, VOJTĚCH (ED.) *Postavení prezidenta v ústavním systému České republiky*, Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2008, 236 s., ISBN 978-80-210-4520-0

Internetové zdroje:

Blog Semipresidentialism

URL: <http://www.semipresidentialism.com/> [cit. 2012-6-11]

Ústava České republiky

URL: <http://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html> [cit. 2012-6-11]

6. Kontakt na autora

Mgr. Štěpán Drahokoupil

Ústav politologie

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

U Kříže 8

158 00 Praha 5

e-mail: drahokoupil.s@centrum.cz

školitel: PhDr. Jan Bureš, Ph.D.

Turecko a EHS: cesta k jednotě nebo rivalitě

Turkey and EEC: The Way to Unity or Rivality

Jana Musilová

Anotace: Počátky hospodářské spolupráce Turecka a EHS se oficiálně datují k roku 1963, kdy byla podepsána tzv. Ankarská dohoda. Ankarská dohoda vzbudila nemalá očekávání, nicméně nemalá očekávání byla vystřídána neschopností dostatečné akceschopnosti. Postupem času a stupňujícími se podmínkami se vytratila prvotní turecká motivace. Je Ankarská dohoda krokem k integraci nebo se během let stala spíše překážkou brzdící integraci Turecka?

Klíčová slova: Turecko, EHS, ES, EU, Ankarská dohoda, integrace, hospodářská spolupráce

Abstract: The beginnings of economic cooperation between Turkey and the EEC has been officially dated back to 1963, when the Ankara Agreement was signed. The Ankara Agreement have been met expectation, however, considerable expectation was replaced by an inability of sufficient agility. Over the time and increasing condition the Turkish motivation slowly disappeared. Is the Ankara Agreement the way how to intergrate Turkey or rather it became the obstacle over the years?

Key Words: Turkey, EEC, EC, EU, Ankara Agreement, Integration Economical Corporation

1. Úvod

V prosinci 2012 Evropský parlament schválil přistoupení Chorvatska k EU k 1. červenci 2013. Chorvatsko podalo žádost o členství v roce 2003 a Evropská komise ho označila za oficiálního kandidáta na začátku roku 2004. Na straně

druhé je případ Turecka, které poprvé podalo oficiální žádost o přistoupení do ES v roce 1987 a stále není členem, pouze kandidátem. V současné době stojí otázka tureckého členství mimo centrum veřejného zájmu, nicméně se stále jedná o problematiku velmi aktuální a nedorozřešenou. Její detailní zpracování je prvním krokem pro vymezení vztahu Turecko versus EHS/ES/EU a k jejímu pochopení je nezbytně nutné detailně studovat a analyzovat veškeré prameny, které s otázkou tureckého členství v EHS/ES/EU přímo, ale i nepřímo souvisejí.

Z hlediska zeměpisného je skutečně velmi malá část Turecka situována v Evropě, zbytek je součástí tzv. poloostrova Malé Asie. Ustálený historický pohled na Turky resp. na Osmanskou říši: osmanští Turci⁵⁹ považovaní za bojovníky ze střední Asie, kteří zničili Byzantskou (křesťanskou) říši a během novověku soustavně ohrožovali křesťanskou Evropu. Po pádu Osmanské říše se evropský pohled na Turecko změnil, nicméně nejednalo se o výraznou změnu. V roce 1923 byla v Turecku vyhlášena republika v čele s Mustafou Kemalem Atatürkem, jehož cílem se stala modernizace a proevropské směřování Turecka. Zásadním krokem bylo vydání nové ústavy v roce 1924, která byla považována za symbol nového, moderního a sekulárního státu, jehož ochráncem se stala turecká armáda, která nejednou během 20. století vystoupila proti rostoucím islamistickým silám. Naposledy tomu bylo v roce 1997, kdy turecká armáda považovala jednání ministerského předsedy Necmettina Erbakana za narušující sekulární tradici Turecka.

---

⁵⁹ V době předislámské v mytologii turkických kmenů dominoval šamanismus. Seldžučtí Turkové přijali islám v 10. století.

Od konce druhé světové války se Turecko orientovalo na západ, a to jak politicky, tak i hospodářsky. Turecko se velice aktivně zapojovalo do (západních) mezinárodních organizací: OSN (1945), OEEC/OECD (1948), Rada Evropy (1949), NATO (1952), OČHS (1992), OBSE (1995), WTO (1995), G20 (2008), OIS (1969) a pozorovatel v Lize arabských států. Myšlenka na aktivní zapojení se do společného západoevropského trhu se stala jedním z klíčových témat turecké politiky druhé poloviny 20. století, nicméně turečtí politikové a ekonomové si byli patřičně vědomi, že turecké hospodářství není schopno obstát v konkurenčním boji. Na straně druhé ale Turecko nechtělo tuto jedinečnou příležitost na užší spolupráci se západní Evropou ponechat bez využití, a přes veškeré obtížnosti maximálně usilovalo o začlenění se do západoevropských hospodářských struktur.

Turecké hospodářství po druhé světové válce bylo zaostalé, nejvýznamnějším sektorem bylo zemědělství, průmysl byl na počátku svého rozvoje. Turecko se řadilo k rozvojovým zemím s obrovským tempem populačního růstu. Spolupráci se západní Evropou považovalo za základ hospodářského rozvoje spolu s nastartováním tzv. pětiletých plánů hospodářského rozvoje. Na straně druhé i západní Evropa byla užší spolupráci s Tureckem nakloněna, protože bylo více než vysoce pravděpodobné, že pokud by Turecko nenalezlo hospodářského partnera v západní Evropě, tak by se nejspíše začalo orientovat na SSSR, což by v době konfliktu Západ – Východ výrazně posílilo moc SSSR v regionu. Obě strany tedy v hospodářské spolupráci viděly ne jeden klad. Z počátku bylo Turecko

nebývale motivováno, nicméně během ubíhajících desetiletí nadšení postupně opadávalo.

Za zrod hospodářské spolupráce Turecka a EHS je považována tzv. Ankarská dohoda, která zejména na turecké straně vzbudila obrovské očekávání. Cílem tohoto příspěvku je zmapovat počátky vztahů mezi Tureckem a EHS a zaměřit se na hlavní body Ankarské dohody, zodpovědět otázku, zda význam Ankarské dohody nebyl přeceněný, a tím pádem se od spolupráce Turecka a EHS očekávalo daleko více, než bylo vymezeno v samotném dokumentu. Idealizovaná očekávání mohou být zdrojem nedorozumění a mohou vést až ke stupňující se rivalitě mezi (bývalými) spojenci.

2. Metodologie a hodnocení pramenů

Bohužel v našem prostředí není otázka Turecka a EHS/ES/EU téměř vůbec zpracována. Obecné povědomí o této problematice je velmi povrchné a zkreslené, proto pokládám za vhodné se touto problematikou hlouběji zabývat a patřičně ji analyzovat. Veškeré dokumenty týkající se Turecka a EHS/ES/EU jsou volně dostupné na internetu (např. stránky tureckého ministerstva zahraničí nebo Evropského parlamentu a Evropské komise), což historikovu práci usnadňuje. Dokumenty jsou převážně v anglickém, francouzském nebo tureckém jazyce, v některých případech je nutná komparace pramenů ve dvou nebo více jazycích, aby nedošlo k nesprávné interpretaci. Základní problém u některých zahraničních vědeckých článků a publikací je, že autor má od počátku vyhraněný názor, a to až už pro integrační nebo odmítavý. Cílem mé práce je analyzovat jednotlivé dokumenty, které s danou problematikou souvisejí

a následně je porovnat s jejich reálným uváděním do praxe, a to vše s ohledem na politickou a mezinárodní situaci v dané době.

3. Turecko a Evropa: počátky hospodářské spolupráce

Myšlenka na společný trh byla projektem západoevropských států, nicméně za touto myšlenkou se skrývala snaha vymanit se z vlivu dvou mocných rivalů, USA a SSSR. V roce 1957 byly podepsány tzv. Římské smlouvy, které daly vzniknout EHS – tzv. „Šestka“, zatímco jiné státy daly přednost EFTA⁶⁰ – tzv. „Sedmička. Ve druhé polovině 20. století se do tohoto sjednocovacího procesu zapojily i dvě země geograficky vzdálené od centra tehdejší evropské hospodářské integrace, a to Turecko a Řecko. Těmto státům se nabízely hned dvě možnosti na zapojení se do západoevropského trhu: EHS,⁶¹ nebo EFTA.⁶² Rozhodnutí Turecka navázat užší spolupráci s EHS nebylo jednoduché a předcházelo mu dlouhodobý zájem o (hospodářskou) spolupráci se západní Evropou. To mimo jiné dokládá turecké členství v Radě Evropy, v OEEC⁶³ a v NATO. Tedy již na počátku 50. let. dvacátého století byla zřetelně viditelná orientace Turecka na západní Evropu a snaha navázat s ní úzké vztahy, a to jak politické, tak i hospodářské. Než se Turecko definitivně rozhodlo, na jaké integrační struktury se napojit, tak se aktivně účastnilo pravidelných setkání OEEC, jejichž cílem bylo

---

⁶⁰ European Free Trade Area.

⁶¹ Hlavní aktéři: Francie a Německo; Evropské hospodářské společenství.

⁶² Hlavní aktér: Velká Británie.

⁶³ Organizace pro evropskou hospodářskou spolupráci, založená 16. dubna 1948. OEEC měla původně 18 členů, mezi kterými bylo i Turecko. [cit. 2012-05-04]. Více: http://www.oecd.org/document/48/0,3746,en_2649_201185_1876912_1_1_1_1,00.html

ustanovení EFTA dle britského návrhu. Turecko, Řecko, Irsko a Dánsko byly členové tzv. pracovní skupiny při OEEC. Turecko se tehdy úzké spolupráce obávalo, protože jeho hospodářství bylo velmi křehké, průmysl byl v začátcích, resp. turecké hospodářství bylo v začátcích. Turecko bylo zaostalou agrární zemí s velice málo rozvinutým průmyslem. Nebylo připraveno na začlenění se do silné nadnárodní organizace.⁶⁴ Zpočátku se velmi obávalo hospodářské soutěže (ve které by turecké produkty nebyly schopny obstát), která by šla ruku v ruce s ustanovením celní unie,⁶⁵ nicméně Turecko se rozhodlo, že je nutné využít situace, proto spolu s Řeckem přišlo s návrhem, který by státům se slabším hospodářstvím povoloval tzv. přechodnou fázi.⁶⁶ Dle tohoto návrhu měla méně vyspělá hospodářství získat finanční podporu a měla jim být zaručena obchodní privilegia po celou dobu trvání přechodné fáze. Nakonec skončily snahy OEEC neúspěchem, kompromis mezi Francií a Velkou Británií nebyl nalezen, a tím pádem byl i turecko-řecký návrh zapomenut. Vyjednávání o ustavení EFTA Evropu nesjednocovalo, Evropa byla de jure a de facto rozdělena na tři části: „Šestka“, „Sedmička“ a ostatní.⁶⁷ Turecko a Řecko se ocitly na periférii, ale bylo zcela

---

⁶⁴ ÇALIŞ, Ş. H. *Formative Years: A Key for Understanding Turkey's Membership Policy towards the EU*. Perceptions. Podzim 2004, s. 77. [cit. 2012-05-04]. Dostupné z: <http://sam.gov.tr/formative-years-a-key-for-understanding-turkeys-membership-policy-towards-the-eu/>

⁶⁵ Tamtéž.

⁶⁶ ÇALIŞ, Ş. H. *Formative Years: A Key for Understanding Turkey's Membership Policy towards the EU*. Perceptions. Podzim 2004, s. 77. [cit. 2012-05-04]. Dostupné z: <http://sam.gov.tr/formative-years-a-key-for-understanding-turkeys-membership-policy-towards-the-eu/>

⁶⁷ Tamtéž.

zřejmě, že o užší spolupráci se západní Evropou budou nadále usilovat. Oba státy byly aktivní v mnoha západoevropských organizacích a západní Evropa byla jejich největším obchodním partnerem. Turecká vláda nebyla schopna rozhodnout, jaký vztah by Turecko mělo k „Šestce“ zaujmout. Římské smlouvy byly analyzovány a hodnoceny, ale z čistě praktického hlediska bylo rozhodnuto „pozorovat a čekat“.⁶⁸ V roce 1959 podalo Řecko žádost o přidružení, a to se stalo hybným motorem pro Turecko, které záhy udělalo to stejné. Je nutné si ale uvědomit, že se nejednalo o krok, kdy by Turecko slepě následovalo Řecko. Turecká touha po úzké spolupráci se západní Evropu je patrná daleko dříve, než Řecko podalo žádost o přidružení. Oficiálně Turecko vyjádřilo svůj postoj k EHS v červnu 1959. Tehdy se jednalo více o rozhodnutí založené na politickém očekávání, i když hospodářský význam tohoto rozhodnutí nelze opomenout. Turecko od samotného počátku projevovalo snahu zapojit se do evropského integračního procesu.

3.1 Ankarská dohoda

Ankarská dohoda, která je oficiálně označována za Dohodu ustanovující přidružení mezi EHS a Tureckem,⁶⁹ byla po několikaletém vyjednávání podepsána v roce 1963, jednalo se o paralelní smlouvu k Aténské dohodě, kterou

---

⁶⁸ ÇALIŞ, Ş. H. *Formative Years: A Key for Understanding Turkey's Membership Policy towards the EU*. Perceptions. Podzim 2004, s. 78. [cit. 2012-05-04]. Dostupné z: <http://sam.gov.tr/formative-years-a-key-for-understanding-turkeys-membership-policy-towards-the-eu/>

⁶⁹ *Agreement Establishing an Association between the European Economic Community and Turkey*. Ankara, September 1, 1963. [cit. 2012-05-03]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/turkey/association_agreement_1964_en.pdf

EHS podepsalo s Řeckem. Ankarská dohoda je dohodou o přidružení dle článku 238 Smlouvy o EHS.⁷⁰ To znamená, že podpisu dohody o přidružení předcházelo vyjednávání, podpis a ratifikace dohody proběhly v souladu s článkem 238 Smlouvy o EHS. Podle povahy tohoto dokumentu se jednalo o mezinárodní smlouvu sui generis⁷¹ a dle právních předpisů EHS sice znamenala méně než přijetí (Turecka) za plnoprávného člena EHS, ale na straně druhé představovala daleko více než pouhou obchodní dohodu. Ve smyslu právního rámce EHS bylo hlavním předmětem dohody o přidružení vytvoření celní unie mezi EHS a přidruženým státem. Ambice Ankarské dohody byly o poznání vyšší než pouhé přidružení Turecka k EHS. Ankarská dohoda předpokládala hospodářskou spolupráci a stala se možnou základnou pro budoucí členství Turecka ve Společenstvích. Poprvé byl termín přidružení použit v Aténské dohodě o přidružení Řecka a následně v Ankarské dohodě o přidružení Turecka. Termín přidružení byl v těchto dvou dohodách chápán spíše jako jistá forma „předvstupu“ než snaha vytvořit celní unii.⁷²

Prvotním cílem Ankarské dohody bylo vymezit hospodářské vztahy mezi Tureckem a EHS a postupně pracovat na prohlubování těchto vztahů a vzájemného obchodu. EHS se

---

⁷⁰ *Treaty Establishing The European Economical Community*. Řím 1957, článek 238.

⁷¹ Z latiny: svého druhu.

⁷² ÇALIŞ, Ş. H. *Formative Years: A Key for Understanding Turkey's Membership Policy towards the EU*. Perceptions, Podzim 2004, s. 89. [cit. 2012-05-04]. Dostupné z: <http://sam.gov.tr/formative-years-a-key-for-understanding-turkeys-membership-policy-towards-the-eu/>

mimo jiné zavázalo k podpoře rozvoje tureckého hospodářství a zlepšení životní úrovně a zaměstnanosti tureckého lidu.⁷³ Tento obecný cíl významně podtrhl jedinečnost Ankarské dohody, která byla ve spojení s konkrétními ustanoveními nejrozsáhlejší dohodou svého druhu.⁷⁴ Cílem Ankarské dohody bylo postupné (možné! ne automatické) zabezpečení plného členství Turecka v EHS. Plnému členství předcházely tři fáze celní unie: přípravná, přechodná a konečná. Tyto tři fáze měly být nástrojem plného členství Turecka v EHS. Každá ze tří zmiňovaných fází měla jasná pravidla a povinnosti jak pro EHS, tak i pro Turecko.

V Ankarské dohodě nebylo nikde napsáno, že turecké členství je automatické.⁷⁵ V preambuli bylo uvedeno, že podpora ze strany EHS by měla pomoci ulehčit budoucí vstup Turecka do EHS. Článek 28 Ankarské dohody byl napsán v podobném duchu jako preambule Ankarské dohody. Článek 28: „Jakmile spolupráce plynoucí z této dohody dostatečně postoupí a bude možné uvažovat o plném členství Turecka dle Smlouvy o EHS,

⁷³ *Agreement Establishing an Association between the European Economical Community and Turkey*. Ankara 1963, článek 2. [cit. 2012-05-03]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/turkey/association_agreement_1964_en.pdf

⁷⁴ LASOK, D. *The Ankara Agreement: Principles and Interpretation*. Marmara Journal of European Studies, Svazek I, číslo 1/2, s. 28. [cit. 2012-09-03]. Dostupné z: <http://avrupa.marmara.edu.tr/dosya/MJES/Vol:1%20No:1/THE%20ANKARA%20AGREEMENT-%20PRINCIPLES%20AND%20INTERPRETATION.pdf>

⁷⁵ ÇALIŞ, Ş. H. *Formative Years: A Key for Understanding Turkey's Membership Policy towards the EU*. Perceptions, Podzim 2004, s. 90. [cit. 2012-05-04]. Dostupné z: <http://sam.gov.tr/formative-years-a-key-for-understanding-turkeys-membership-policy-towards-the-eu/>

zúčastněné strany by měly řádně prozkoumat možnosti vstupu Turecka do EHS.“ Bohužel turecká strana si tuto formulaci nepřesně vyložila, a to tak, že jakmile bude ustanovena celní unie, tak Turecko automaticky vstoupí do EHS.⁷⁶ Dle textu Ankarské dohody měly být postupně plněny závazky vedoucí k ustanovení celní unie: přípravná, přechodná a konečná. Každá z těchto tří fází obsahovala jistá práva a povinnosti, na kterých se společně dohodly Turecko a EHS. V přípravné fázi, která neměla trvat déle než pět let, Turecko nemuselo splnit žádné povinnosti. Očekávalo se od něj, že bude maximálně pracovat na zlepšení hospodářské a politické situace, aby bylo schopno se vypořádat s povinnostmi, které budou následovat ve zbylých dvou fázích. Vstup do přechodné fáze dle článku jedna Prozatímního protokolu,⁷⁷ měl být posouzen po čtyřech letech ode dne podpisu Ankarské dohody. Rada pro přidružení měla zhodnotit hospodářskou situaci Turecka a schválit/neschválit vstup do další fáze. Přechodná fáze znamenala už i mnohé povinnosti pro Turecko. Turecko a EHS se dohodly, že společně budou usilovat o ustanovení celní unie na základě vyrovnaných a oboustranných povinností. Turecko se zavázalo, že postupně bude odbourávat ochranné celní tarify na produkty „Šestky“. Mimo jiné bylo dohodnuto, že tato fáze nebude trvat déle než 12 let.

Ankarská dohoda je považována za klíčový dokument vymezující právní vztahy mezi EHS a Tureckem. Je

---

⁷⁶ Tamtéž.

⁷⁷ *Protocol No 1 of the Ankara Agreement. Provisional Protocol.* Ankara 1963. [cit. 2012-05-03]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/turkey/association_agreement_1964_en.pdf

mezinárodní smlouvou sui generis. Je více než jen běžnou obchodní smlouvou. Ankarská dohoda dala vzniknout třem orgánům: Radě pro přidružení, Výboru pro přidružení a Společnému parlamentnímu shromáždění. Rada pro přidružení byla zodpovědná za provádění závazků Ankarské dohody, zbylé dva orgány byly poradní. Rada pro přidružení měla dohlížet na naplňování práv a povinností jednotlivých fází. Ankarská dohoda vymezovala práva a povinnosti Turecka a EHS, společným cílem bylo vytvoření celní unie. Ankarská dohoda byla v řadě článků replikou Smlouvy o EHS. Navzdory obsahu dohody a prvotním ideálům, které měly zabezpečit rovnost mezi oběma stranami, došlo k řadě omezení ze strany členských států EHS resp. ES vůči Turecku. V první řadě se jednalo o diskriminaci tureckých produktů, dalším krokem bylo zavedení vízové povinnosti pro turecké občany například ze strany SRN, Francie a Beneluxu počátkem 80. let dvacátého století, čímž bylo porušeno jedno z nejzákladnějších pravidel – volný pohyb pracovní síly. Toto opatření bylo v přímém rozporu hned se dvěma články Ankarské dohody – článek 12 a 13. Tyto články jednoznačně vymezovaly právo na svobodu pohybu pracovníků mezi EHS/ES a Tureckem. Na straně druhé turecká strana trpí tzv. syndromem Ankarské dohody, který přežívá dodnes. Jedná se o myšlenku, že rozšíření o Turecko by mělo být dle právního rámce Ankarské dohody, což je od 80. let dvacátého století nemožné. Ankarská dohoda znamenala obrovská očekávání, ale ve výsledku chyběla akceschopnost. Co se týče hospodářství samého, tak výraznější změny v tureckém vývozu jsou patrné až od 80. let dvacátého století, když Turecko přijalo balíček hospodářských reforem,

kteřé znamenaly turecké distancování se od protekcionismu a státního řízení trhu.

4. Závěr

Počátky vztahů mezi Tureckem a EHS sahají do 60. let dvacátého století, kdy byla podepsána tzv. Ankarská dohoda. Ta je mezinárodní smlouvou sui generis a je právem považována za právní rámec vymezující především hospodářské vztahy mezi Tureckem a EHS/ES/EU. Zpočátku byla Ankarská dohoda vnímána jako obrovský pokrok v navázání hospodářských vztahů mezi Tureckem a EHS. Ambice Ankarské dohody byly obrovské, ale ve výsledku chyběla na obou stranách akceschopnost a obě strany si tvrdošijně zastávaly své názory a požadavky, které zejména na straně Evropy často porušovaly ustanovení plynoucí z Ankarské dohody. Na straně druhé je syndrom tzv. Ankarské dohody, což znamená, že Turecko požadovala podmínky pro vstup dle kritérií Ankarské dohody, a to i po uplynutí více než dvaceti let od podpisu Ankarské dohody. Na jedné straně byly turecké požadavky pochopitelné, na straně druhé bylo logické, že nelze pokračovat v rozšiřování dle více než 20 let starého dokumentu. Z EHS se během let stalo ES a došlo k mnoha právním úpravám, i když veškeré změny byly v souladu se Smlouvou o EHS.

Ankarská dohoda vymezila hospodářské vztahy mezi Tureckem a EHS, avšak v žádném článku Ankarské dohody nenalezneme jedinou zmínku, že po splnění veškerých závazků Ankarské dohody je členství Turecka v EHS/ES/EU automatické. Bohužel turecká strana si Ankarskou dohodu vyložila tak, že po splnění povinností se automaticky stane členem. Z této nepřesné interpretace Ankarské dohody

vyplynula řada problémů, které se staly obrovskými překážkami v otázce tureckého členství v EHS/ES/|EU.

5. Použité prameny a literatura

- Additional Protocol and Financial Protocol signed on 23 November 1970, Annexed to the Agreement Establishing the Association between the European Economic Community and Turkey and on Measures to be taken for their Entry into Force-Final Act – Declarations.* [cit. 2012-05-04]. Dostupné z: [http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!-celexplus!prod!CELEXnumdoc&lg=en&numdoc=270A1123\(01\)](http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!-celexplus!prod!CELEXnumdoc&lg=en&numdoc=270A1123(01))
- Agreement Establishing an Association between the European Economic Community and Turkey.* Ankara, September 1, 1963. [cit. 2012-05-03]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/turkey/association_agreement_1964_en.pdf
- Commission Staff Working Document, Issues Arising From Turkey's Membership Perspective.* Brusel, 6. 10. 2004, SEC (2004) 1202. [cit. 2012-05-04]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/issues_paper_en.pdf
- Istatiskik Göstergeler 1923–2009. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2009,
- Protocol No 1 of the Ankara Agreement. Provisional Protocol.* Ankara 1963.
- Protocol No 2 of the Ankara Agreement. Financial Protocol.* Ankara 1964. [cit. 2012-05-03]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/turkey/association_agreement_1964_en.pdf
- Treaty Establishing The European Economical Community.* Řím 1957.
- ÇALIŞ, Ş. H. *Formative Years: A Key for Understanding Turkey's Membership Policy towards the EU.* Perceptions, Podzim 2004. [cit. 2012-05-04]. Dostupné z: <http://sam.gov.tr/formative-years-a-key-for-understanding-turkeys-membership-policy-towards-the-eu/>
- FEATHERSTONE, K. – KAZAMIAS, G. – A. *Europeanization and the Southern Periphery.* London. ROUTLEDGE 2001. ISBN 0714650870

LASOK, D. *The Ankara Agreement: Principles and Interpretation*. Marmara Journal of European Studies, Svazek I, číslo 1/2. [cit. 2012-09-03]. Dostupné z: <http://avrupa.marmara.edu.tr/dosya/MJES/Vol:1%20No:1/THE%20ANKARA%20AGREEMENT-%20PRINCIPLES%20AND%20INTERPRETATION.pdf>

MALKOC, S. *The effects of the Customs union on Turkish foreign trade and industry*. 19. 7. 2002. ECON 490. [cit. 2012-05-04]. Dostupné z: <http://www.ekonomi.gov.tr/upload/BF09AE98-D8D3-8566-4520B0D124E5614D/savas-malkoc.pdf>

6. Kontakt na autorku

Mgr. Jana Musilová

Historický ústav

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

Arna Nováka 1

602 00 Brno

e-mail: 87562@mail.muni.cz

školitel: doc. PhDr. Vladimír Goněc, DrSc.

Politický řád a „vize“ ne-ideologického konzervatismu

Political Order and “The Vision” of Non-ideological Conservatism

Ondřej Stulík

Anotace: Předložený příspěvek je cílen na problematiku politického řádu a možného výkladu konzervatismu jako ne-ideologie. Na formálním pojetí politického řádu a státu jsou demonstrovány některé principy konzervatismu. Základní funkcí politického řádu je snaha o vlastní uchování, a to v rámci státu. Stát, také formálně pojatý, se s politickým řádem shoduje ve své primární funkci, tedy snahou o vlastní zachování. Druhotné principy jak státu, tak politického řádu jsou vyjadřovány konkrétními ideologiemi, např. i konzervatismem. Konzervatismus jako ne-ideologie je však možný, a to z toho důvodu, že obsahuje princip zachování, a je tak inherentní součástí politického řádu a státu. Politický řád a stát jsou specificky svázány a z normativního hlediska nemohou bez sebe existovat. Dále nemohou existovat bez autority, na kterou odkazuje právě i ne-ideologický konzervatismus. „Vize“ ne-ideologického konzervatismu je tedy ve shodě se základními principy státu a normativního, politického řádu v jejich formální podobě.

Klíčová slova: Ideologie, konzervatismus, politická teorie, politický řád, stát.

Abstract: This text deals with the phenomenon of the political order and a possibility of interpretation of conservatism as a non-ideological system. On a formal level, of the political

order and the state, are demonstrated some principles of conservatism. Basic function of the political order is the effort to save itself within the state imaginary boundaries. State in the formal level is functioned as a political order in the question of its primary effort, i.e. to save itself. The other principles of the state and the political order are demonstrated by concrete ideologies, e.g. by conservatism. Conservatism as a non-ideology is possible, because it includes a principle of saving itself as the same as the political order and the state. The political order and the state are specifically bounded and do not exist without each other. Furthermore, they do not exist without authority which conservatism refers, too. The vision of non-ideological conservatism includes the basic principles of the state and the normative-political order in the formal way.

Key Words: Ideology, Conservatism, Political Theory, Political Order, State.

1. Úvod

Téma politického řádu je v politické vědě poměrně přehlíženým tématem. Důvodem je samotná absence většího důrazu na normativní politologii v kontextu kontinentální filozofické tradice. Tento článek, jenž je svou formou spíše diskusním příspěvkem, je jedním ze střípků možných reakcí na zmíněné podceňování. Jedná se tedy o příspěvek z oblasti normativní, hodnotové politologie, který je zaštitěný specifickým „voegelinovským paradigmatem“.

Dle Voegelina společenská věda vychází z hodnotového odkazu klasické filozofie a křesťanské teologie (Voegelin, 2000, s. 16; srov. Strauss, 1995, s. 11). V případě fenoménu politického řádu je apel na hodnoty, jako je předmět zkoumání politické

filozofie, opodstatněný zcela, neboť politický řád tyto hodnoty přímo obsahuje a je stejně abstraktní jako ony samy.

2. Pojem politického řádu v souvislosti se státem

Abychom mohli lépe pochopit význam politického řádu, je nutné ho zkoumat v souvislosti se státem. Stát v tomto případě budu brát metaforicky jako jakousi schránku, která tvoří vnější hranice politického řádu, tedy konkrétního normativního obsahu daného státu (ve smyslu polity). Politický řád symbolizuje normativní nastavení společnosti v rámci nějakého (konkrétního) státu a obsahuje všechny institucionální prvky a vztahy mezi nimi (viz příloha č. 1). Konkrétně se může jednat o např. státní svátek, jeho historickou relevanci, jeho současný výklad a vztah k němu z hlediska společnosti.⁷⁸ Takový státní svátek zpravidla odkazuje ke kontinuitě státnosti a apeluje na identitu – z hlediska moderního státu na identitu národní. Státní svátek tedy odkazuje ke konkrétním hodnotám politického řádu a stát takový svátek užívá jako nástroj pro snahu o udržení vlastní kontinuity, resp. identifikace občanů se státem.

Jak však souvisí politický řád s neideologickým konzervatismem? Než budeme moci odpovědět na tuto otázku, tak je třeba zvolit vhodné paradigma pro samotný přístup k fenoménu politického řádu, příp. konzervatismu.

3. Konzervatismus, politický řád a pojetí ideologie

Konzervatismus je obecně brán jako princip obrany tradice, autority státu a jeho představitelů a víry v lidskou nedokonalost

⁷⁸ Podobně je tomu např. u oslav nového roku – svátek Nového roku odkazuje k pohanské kosmogonii, kdy se obnovuje cyklický lidský řád (ve smyslu *imanentního řádu*) (Eliade, 2006, s. 52, 54).

(srov. Hobbes, 2009, s. 222–231; srov. Honderich, 2005, s. 6–7). Všechny tyto základní prvky, domnívám se, lze brát ze dvou paradigmatických východisek, a to ideologického a neideologického.

Otázka, jak pojmout ideologii a rozlišovat mezi těmito dvěma paradigmaty, se může zdát jako již příliš archaická, ale jednotná definice a pohled na fenomén ideologie jednoduše neexistuje (Eagleton, 1991, s. 1). Dle Kuhna „[z]tratí-li vědci shodný názor na to, zda základní problémy jejich oboru jsou vyřešeny či nikoliv, pak hledání pravidel nabývá funkce, kterou normálně nemá“ (Kuhn, 1997, s. 59). Pravidla zkoumání jsou v rámci jednoho oboru, zde politologie, stejná, ale u paradigmat to tak být nemusí (Kuhn, 1997, s. 60). Právě takový pohled nám může dát požadovanou přidanou hodnotu, která nám otevře pole pro zkoumání ideologie/ne-ideologie konzervatismu, a to z hlediska voegelinovského paradigmatu.

Vraťme se nyní k možným pojetím ideologie jako takové. V zásadě můžeme volit mezi neutrální definicí ideologie a hodnotově zabarvenou definicí ideologie. Protože definic ideologií je skutečně mnoho, omezím se jen na co nejobecnější pojetí. Neutrální definice ideologie může znít takto: „Ideologie jsou soustavy symbolicky zatížených názorů a výrazů, které představují, interpretují a hodnotí svět tak, aby vytvářely, mobilizovaly, řídily, organizovaly a ospravedlňovaly určité způsoby nebo cíle jednání a jiné zatratily“ (Miller, 2003, s. 182). Hodnotová definice může být pozitivní, např.: ideologie je soustavou postojů, které vyjadřují společnou snahu členů společnosti o participaci na společném cíli, nebo negativní, tj. že ideologie je uzavřený, a tedy i škodlivý systém postojů

(liberalismus) nebo je falešným vědomím, a tak i nástrojem pro utlačování většiny menšinou (Marx – Engels, 1998, s. 47).

Je politický řád ovlivněn ideologií, nebo je dokonce sám ideologií? Z hlediska ideologického paradigmatu je ideologií ovlivňován a sám ideologií taktéž je. Důvod je ten, že pokud vezmeme neutrální definici ideologie, pak je dle ní politický řád právě ideologickou soustavou společenských hodnot interpretující svůj svět (zde stát) ve snaze poukázat na ty (obsahové) prvky, které stát potřebuje pro své udržení. U hodnotových definic je ideologické vyznění ještě patrnější, neboť je tu již obsažen nějaký systematizovaný hodnotící postoj. Ať zde máme zachycen nějaký hodnotící postoj, nebo jen soubor prvků vyznívajících neutrálně, můžeme nalézt nějaký obsah. Obsahem může být marxistická teze o postupném odumírání kapitalistického státu, občanské náboženství tvořené řadou symbolů např. na bankovkách (Gentile, 2008, s. 7–8), stejně jako systematický apel na konzervování monarchie (Burke, 1997, s. 37). Takovýmto „obsahům“ říká (např.) Chomsky „cíle“, resp. konkrétní „volby a úkoly“ (Chomsky, 1998, s. 107).

Na otázku, jak bychom však mohli pojímat politický řád z hlediska neideologického paradigmatu, se tedy nabízí odpověď: V případě, že politický řád budeme brát zcela formálně, tedy bez konkrétního obsahu. Takovouto formální stránku, zde „nehotovou a nevyslovenou“ (ve smyslu konkrétních voleb a úkolů v rámci jasného systému), nazývá Chomsky „vize“ a vychází z „lidské přirozenosti“ (např. sdružování se), přičemž se nejedná o vize osobní⁷⁹ (Chomsky,

---

⁷⁹ Příkladem osobní vize, která se vymyká tradici, je názor Jamese Buchanana, že „ideální společností je anarchie, v níž žádný člověk nebo

1998, s. 107–108), ale dané společnosti vlastní (společnost jako hodnota sama o sobě).⁸⁰

Připomínám, že vycházíme z odkazu politické filozofie takové, jakou jsem přiblížil v úvodu mého příspěvku – pokud by to tak nebylo, bylo by možné, za jistých okolností, zpochybnit celou západní tradici, resp. všechny ideologie, neboť by bez elementární formální stránky scházelo jakékoliv měřítko pro samotné posuzování ideologií.

Stejně jako politický řád můžeme formálně pojmut i stát. Dle Faineho „[k]dyby stát neexistoval, lidé by měli potřebu ho vymyslet“ (Fain, 1972, s. 15). Výraz lidé v tomto kontextu berme jako synonymum k pojmu společnost ve smyslu asociovaného a pravidly provázaného sdružení jedinců. Lidé mají potřebu se sdružovat, tvořit pravidla svých vztahů a tato pravidla vázat odpovědností, jinými slovy lidé vyjadřují v různé míře potřebu vyšší autority, která bude pravidla garantovat a odpovědnost vyžadovat (srov. Voegelin, 2000, s. 39). Autorita reprezentuje společnost a politický řád (srov. Chomsky, 1998, s. 111).

Mají v tomto „formálním prostoru“ nějakou možnost principy konzervatismu jako ne-ideologie? Již jsem uvedl, že pod konzervatismus bychom mohli včlenit tyto principy: obrana tradice, autorita státu a jeho představitelů a víru v lidskou nedokonalost.

---

skupina lidí nedonucuje“ (Buchanan In: Chomsky, 1998, s. 116). Takový názor je samozřejmě legitimní a má ambici nahradit daný společenský řád – viz problém změny. My se však dále budeme soustředit na tradici vymezený řád.

⁸⁰ Příkladem takové „společné vize“ může být demokracie, kterou označujeme jako princip vlády, nikoliv jako ideologii.

Obranu tradice z hlediska „formálního“ ne-ideologického konzervatismu musíme brát spíše jako apel na kontinuitu, který úzce souvisí s pojmem změny.

Na změnu obecně, z pozice konzervatismu, můžeme pohlížet ze dvou pozic. První pozici nazývám dogmatickým konzervatismem. Dogmatický konzervatismus se brání jakýmkoliv změnám, neboť změnou bychom se stavěli proti své přirozenosti, dané boží vůlí (srov. Hobbes, 2009, s. 255). Taková pozice je vpravdě dogmatická, a de facto ideologická, neboť se odvolává na běžným způsobem (onticky) nepřezkoumatelnou pravdu-dogma.⁸¹ S ohledem na pojem změny se nám ale nabízí i druhá pozice, kterou nazývám tradicionalisticky-pragmatickou. V tomto případě je změna ve společnosti přípustná, ale jen za podmínky, že jádro politického řádu zůstane zachováno (srov. Honderich, 2005, s. 302). Do této kategorie bychom mohli zařadit zakladatele moderního konzervatismu Edmunda Burka, který se o změně vyjadřuje takto: „[n]evylučuji ani změnu, ale měnil bych něco jen proto, aby byl zachován celek. Po léku bych sáhl jen v případě vážné choroby. Ve svých činech bych se držel příkladu předků“ (Burke, 1997, s. 251). Na tomto příkladu můžeme vidět základní funkci státu a politického řádu, tj. přežít, při snaze o výše zmíněnou kontinuitu (srov. Platon, 1961, s. 26).

Odkazem na tuto funkci se nám otevírá i možnost provedení pojmu autorita do souvislosti s politickým řádem. Pokud nebude mít politický řád autoritu, nebude dodržován a de facto nebude existovat. V takovém hypotetickém případě

---

⁸¹ Pokud bereme pojem boha s malým „b“, je možné do této kategorie přiřadit Thomase Hobbesa, který stát *de facto* zbožštil do podoby „boha s malým »b«“ – všezahrnujícího principu.

nemá autoritu ani stát, který má být garantem politického řádu. Autorita sama je potřebná, neboť dle posledního mnou zmíněného prvku konzervatismu je člověk tvorem nedokonalým a vyžadujícím jistou formu kontroly dle společenských pravidel, tedy dle společenského řádu, který upravuje mezilidské vztahy (Honderich, 2005, s. 79, 82, 92; srov. Hoppe, 2007, s. 88). Pokud by tato kontrola neexistovala, společnost by byla v anarchickém stavu.

Pokud se vrátíme k Chomskému odkazu na „vize“, tak je zde pouze jedna a má podobu funkce „zachování státu“, tedy implicitně i politického řádu – to je tedy další, spíše logický, důvod, proč se nejedná o ideologii, neboť ideologie je v tomto smyslu systematizací několika „konkrétních cílů“.

4. Závěrem

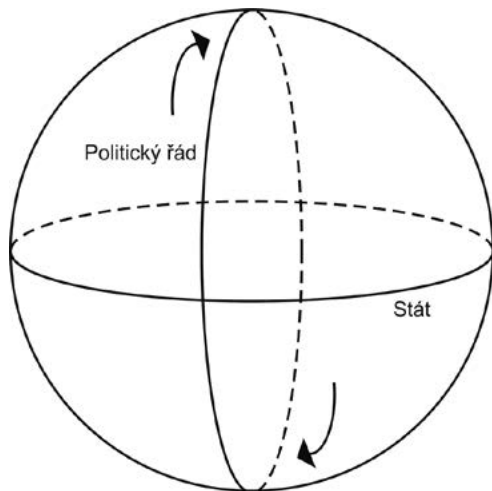
Na příkladu některých prvků konzervatismu jsem chtěl ukázat, jak můžeme přistupovat ke zkoumání politických jevů. Pokud vycházíme z politické filozofie, tak je vždy nutné si uvědomit vlastní paradigma a předmět zkoumání. V našem případě byl předmětem zkoumání fenomén politického řádu a jeho vztah vůči státu jako metaforické schránky. Pokud chceme zkoumat politický řád, pak je nutné správně pojmenovat jeho formální rozměr – zde v podobě základní funkce vlastního zachování.

Taková funkce odpovídá několika principům, které lze zachytit v konzervatismu. Konkrétní obsah politického řádu daného státu je pak druhou možnou rovinou zkoumání a již podléhá ideologii jako systému, jehož funkcí je ospravedlnit daný myšlenkový obsah systémem hodnotově zatížených tezí. Takové ospravedlnění již počítá s první rovinou, zde tedy

předjímá základní funkci zachování. Konzervatismus můžeme finálně vnímat jako princip, i jako ideologii.

5. Přílohy

Příloha č. 1

6. Literatura

BURKE, E. *Úvahy o revoluci ve Francii*. 1. vyd. Brno: CDK, 1997. 280 s. ISBN 80-85959-23-2

EAGLETON, T. *Ideology. An Introduction*. London: Verso, 1991. 242 s. ISBN 0860915387

ELIADE, M. *Posvátné a profánní*. Praha: Oikoymenh, 2006.

FAIN, H. The Idea of the State. *Noûs*, ročník 6, číslo 1, s. 15–26, 1972.

GENTILE, E. *Politická náboženství. Mezi demokracií a totalitarismem*. 1. vyd. Brno: CDK, 2008. 224 s. ISBN 978-80-7325-153-6

HOBBS, T. *Leviathan*. Praha: Oikoymenh, 2009. 513 s. ISBN 8072981064

- HONDERICH, T. *Conservatism. Burke, Nozick, Bush, Blair?* 2. vyd. London: Pluto Press, 2005. 334 s. ISBN 0745321305
- HOPPE, H.-H. *Democracy. The God That Failed. The Economics and Politics of Monarchy, Democracy, and Natural Order.* 2. vyd. New Jersey: Transaction Publishers, 2007. 304 s. ISBN 0765808684
- CHOMSKY, N. *Perspektivy moci. Úvahy o povaze člověka a společenského řádu.* Praha: Karolinum, 1998. 323 s. ISBN 8071844918
- KUHN, T. S. *Struktura vědeckých revolucí.* Praha: Oikoymenh, 2008. 208 s. ISBN 80-86005-54-2
- MARX, K., ENGELS, F. *The German Ideology.* New York: Prometheus, 1998. 574 s. ISBN 1573922587
- MILLER, D. (ed.) *Blackwellova encyklopedie politického myšlení.* 1. vyd. Brno: Barrister and Principal, 2003. 560 s. ISBN 80-85947-56-0
- PLATÓN *Zákony.* 1. vyd. Praha: Československá akademie věd, 1961. 376 s. Bez ISBN.
- STRAUSS, L. Co je politická filosofie? Politická filosofie jakožto problém. In: STRAUSS, L. *Eseje o politické filosofii.* Praha: Oikoymenh, 1995. 111 s. Bez ISBN.
- VOEGELIN, E. *Nová věda o politice.* 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2000. 170 s. ISBN 8085959674

7. Kontakt na autora

Mgr. Ondřej Stulík

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni

Avalon Business Center

Poděbradova 2842/1

301 00 Plzeň 3

e-mail: stulik@kap.zcu.cz

školitelka: Mgr. Lenka Strnadová, Ph.D.

Governmentalita jako nástroj pro analýzu vládnutí

The Concept of Governmentality as an Instrument for Analyzing of Governance

Jiří Mertl

Anotace: Příspěvek se věnuje problematice vládnutí a výzkumu tohoto fenoménu. Hlavním cílem textu je poukázat, že dnešní moderní vládnutí je velmi komplexním procesem, který není možné analyzovat pouze z politologických pozic, ale naopak je nutné výzkum a analýzu interdisciplinarizovat. Základními koncepty, kterými je předpoklad komplexnosti vládnutí zaštitěn, jsou utilitaristická teorie vládnutí a governmentalita, která je dále v textu představena jako „meta-nástroj“ sdružující širokou škálu teorií a konceptů z nejrůznějších oborů, jež je příhodné a žádoucí k analýze vládnutí využívat.

Klíčová slova: analýza, governmentalita, vládnutí, utilitarismus

Abstract: This paper is dedicated to the issue of governance and research of this phenomenon. The main goal is to show that contemporary modern governance is a very complex process, which cannot be analyzed properly without using interdisciplinary research apparatuses. The basic concepts used for justifying of a governance complexity in the text are the utilitarian theory of governance and governmentality. Governmentality is furthermore introduced as a ‘meta-instrument’ that is unifying a broad number of theories and concepts from variety of social science disciplines suitable for analyzing of governance.

Key Words: Analysis, Governmentality, Governance, Utilitarianism

1. Úvod – představení problematiky

Fenomén vládnutí je ve společenských vědách poměrně často probíraným tématem, přičemž zkoumání se točí okolo procesu ustavování vlády, uplatňování vládnutí a dopadů vládnutí na společnost, popřípadě na určitou problematiku či skupinu. Jelikož je vládnutí téměř výhradně spojeno s politikou a vládou jako tělesem, které má určitý monopol na uplatňování vládnutí (ponechme prozatím stranou jiné vlivy, které do celého procesu pronikají), můžeme označit za hlavní obor pro výzkum vládnutí politologii. V politologii je poté vládnutí zkoumáno ze všech tří zmiňovaných hledisek, přičemž výzkum je nejčastěji založen na programatice stran, ideologii či idejích, jež strany tvořící vládu zastávají, teorii koalic, volební analýze a také policy analýze. My bychom v tomto textu chtěli poukázat na skutečnost, že takto pojatá analýza vládnutí bývá často „plochá“ či „jednorozměrná“. Jinými slovy analýza založená na uvedených teoriích a nástrojích nemůže plně osvětlit všechny náležitosti moderního vládnutí, tedy například jací aktéři se na vládnutí podílejí, za jakým účelem je vládnutí uplatňováno a jak (za pomoci jakých prostředků) se vládnutí uplatňuje. Pokud pak budeme vládnutí chápat více prakticky jako přijímání konkrétních zákonů a politik, pak by měla analýza zodpovědět tři hlavní otázky: za jakým účelem se daný zákon či politika přijímá a prosazuje; jak (jakými prostředky) je zákon a politika prosazována; a jací aktéři v tomto procesu hrají významnou roli. Zároveň bychom však chtěli zdůraznit, že cílem tohoto textu nebude nějakým způsobem zarámovat problematiku analýzy vládnutí. Nechtěli bychom tedy podat striktní a jasný postup, který by měl každý, kdo se zabývá

vládnutím, dodržet, aby měla jeho práce smysl. Spíše bychom chtěli celou problematiku více otevřít diskusi a naznačit možnou inovaci ve výzkumu vládnutí.

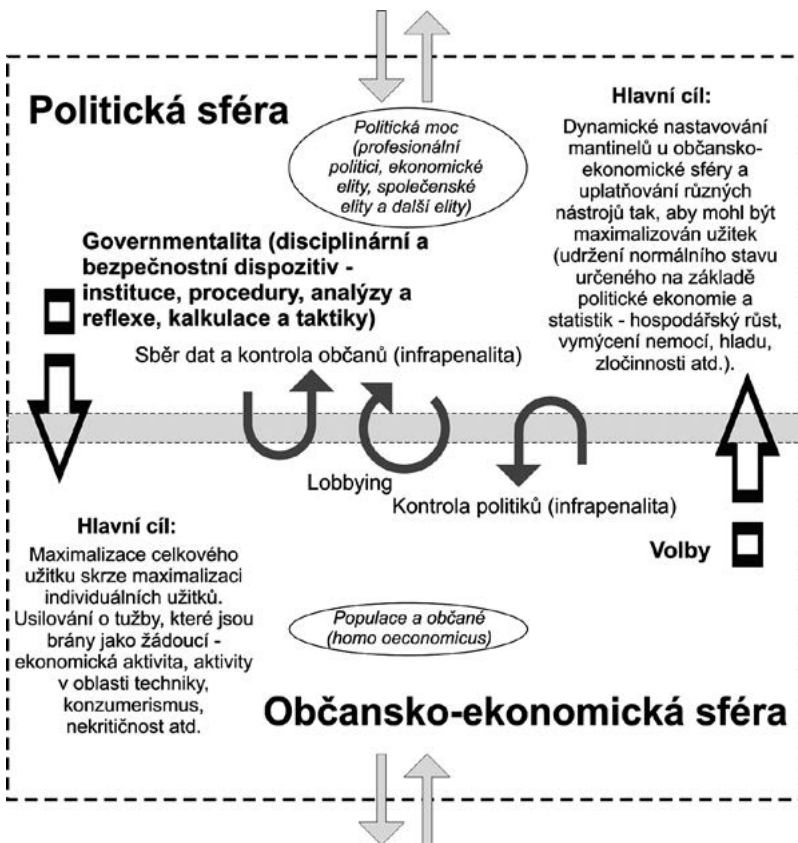
K naplnění výše zmíněných cílů nám poslouží koncept governmentality od Michela Foucaulta, jemuž se zřejmě nejkomplexněji podařilo postihnout podstatu a uplatňování vládnutí. Dříve, než koncept stručně představíme, si přestavíme dnešní společenský a politický kontext, abychom ukázali, že je vládnutí velmi komplexním procesem a proč v něm hraje významnou roli právě governmentality. K tomu nám poslouží koncept, který jsem zformuloval za pomoci kritické obsahové analýzy a reinterpretace díla Jeremy Benthama, jenž byl a je znám pro svůj utilitaristický náhled na člověka a společnost, a pak také děl, jež jeho myšlenky reflektují. Dále si operacionalizujeme pojem governmentality a ukážeme si, jak do utilitaristického konceptu zapadá a jak Foucault za pomoci tohoto termínu vládnutí charakterizuje. V poslední části se poté podíváme, jaké důsledky má přijetí utilitaristické teorie vládnutí a governmentality na výzkum vládnutí, a nabídneme možnou linii výzkumu, která by mohla tyto důsledky zohlednit.

2. Utilitaristická teorie vládnutí

Na obrázku č. 1 můžete vidět výsledek této reinterpretace v podobě modelu utilitaristické teorie vládnutí, který je využíván dnešními západními společnostmi, a to díky tomu, že se jej Benthamovi (1843, s. 10) a dalším utilitaristům podařilo spojit s ideou reprezentativní demokracie. Jelikož však nemáme tolik prostoru a výklad této teorie není hlavním těžištěm článku,

nebudeme charakterizovat vše, co vidíte na schématu, ale pouze nejnужnější minimum.⁸²

Obr. 1

⁸² Velmi podrobně jsem se tématu utilitaristické teorie vládnutí věnoval jinde. Příspěvek je v současné době ve fázi posuzování a recenze v zahraničním odborném časopisu *Philosophy, Politics & Economics* (PPE).

Ze schématu na obrázku je vidět, že utilitaristický koncept je charakteristický rozdělením společnosti na dvě oddělené sféry – politickou a občansko-ekonomickou. Politická sféra je charakteristická tím, že se v ní nacházejí politici jako profesionálové a experti, kteří jediní mají legitimní právo a kompetence vládnout. Mohou tedy jako jediní vydávat nebo měnit zákony a politiky. V tomto ohledu by měli politici dodržovat známé utilitaristické heslo co největšího štěstí pro co nejvíce lidí (Bentham, 2007, s. 1; Bentham, 1943, s. 5). Toto heslo je ovšem až příliš vágní a neříká, kam by měla společnost směřovat. Aby tedy vláda věděla, jaké zákony a politiky je potřeba přijmout, Bentham zformuloval a navrhl (1838a, s. 39–56) teoreticko-architektonický koncept Panopticonu. Panoptikálně postavené budovy měly podle Benthama výhodu v tom, že umožňovaly pomocí minimálních nákladů (minima personálu) sledovat všechny lidi v budově. Sledování mělo ovlivňovat chování lidí v budově a učit je nastavenému režimu za pomoci trestání v případě, že poruší nastavená pravidla. Lidé pak pod tíhou toho, že jsou neustále sledováni, sami začnou dodržovat nastavená pravidla, protože mají neustále na zřeteli, že na porušení pravidel by se jistě přišlo a poté by následoval trest. Z toho je zřejmé, že Panopticon se hodí zejména pro výstavbu věznic, ale také například nemocnic, škol, sanatorií a dalších budov.

Podle Foucaulta (2000, s. 287) bychom však neměli Panopticon brát čistě jako architektonickou hříčku, neboť se v evropských společnostech již od 17. století (tedy dávno před Benthamem) začalo sledování za účelem určité výchovy

občanů obecně prosazovat.⁸³ Foucault (2000, s. 254–255) také dále definuje pojem infrapenality, jenž je na schématu zmíněn, jako jev, který můžeme pozorovat u každého, kdo je vystaven Panopticonu. Infrapenalita je jakási samoregulace u každého jedince, která je však spojena s neformálními pravidly a jejich dodržováním. Jedinci tak své chování regulují nejenom na základě formálních norem (zákonů a nařízení), ale také pomocí těch neformálních (obecné nároky na chování, například být upraven, chovat se přístojně atd.). Pro naše potřeby je však důležité zmínit, že se Panopticon dá využít i jako mechanismus pro sledování společnosti a získávání dat ze společnosti (v našem případě tedy z občansko-ekonomické sféry). Vláda získává data nejenom za pomoci využívání speciální architektury, kterou jsme si načrtli, také využívá různé technologie (kamerové systémy, čipy, čipové karty atd.) a další prostředky (statistiky, statistická šetření, média, dotazníky, průzkumy veřejného mínění atd.).

Naproti tomu občansko-ekonomickou sféru tvoří všichni ostatní občané, přičemž je na první pohled zřejmé, že politická sféra má vůči ní poměrně silné postavení. Bentham se proto obával až přílišného zasahování do společnosti ze strany vlády a ztráty odpovědnosti vlády (Bentham, 1838b, s. 4; Hume, 1981, s. 117–118; Rosen, 2003, s. 121).⁸⁴ Z těchto důvodů by

---

⁸³ Nicméně samozřejmě Bentham sehrál v prosazení principu významnou roli, protože byl prvním autorem, kterému se tento princip sledování podařilo systematicky formulovat a konceptualizovat, přičemž nárůst panopticismu můžeme pozorovat až od konce 18. století, kdy Bentham svoje dílo publikoval.

⁸⁴ Existují také pohledy, jež naopak Benthamovu aplikaci principu užitku interpretují z hlediska redistribuce a její maximalizace (tedy z hlediska

podle Benthama měla vláda zasahovat do dění ve společnosti co nejméně, přičemž toto zasahování by v podstatě mělo pouze zajistit vnitřní i vnější bezpečí. Důvodem byla podle Benthama skutečnost, že každý ví sám nejlépe, co je pro něj dobré a dělá pro to maximum (Bentham, 1838c, s. 33–35). Dále by toto slabší postavení mělo být kompenzováno vystavením politiků stejnému dohledu, na jehož základě by poté měli být politici ve volbách zvoleni či nezvoleni. Hlavním důraz v rámci občansko-ekonomické sféry však Bentham klade na individuální svobodu, která by ve velké míře měla vyvážit zasahování vlády; Individuální svobodu však definuje ekonomicky, neboť poskytnutí větší politické svobody občanům tak, aby mohli rozhodovat o tom, kam společnost bude směřovat, by znamenalo narušení politické sféry a principu užitku. Ekonomická definice svobody poté zaručila, že budou občané svoji svobodu ztotožňovat s vyžitím na trhu. Benthamovi se tak podařilo zaplnit ekonomickou sféru, která neměla jasně vymezené aktéry vlivem dobových transformací, a mohl využít i svůj předpoklad, že lze peníze využít jako univerzální kritérium maximalizace užitku. Podle Benthama tak ve výsledku bude vždy spokojený ten, kdo bude kumulovat peníze (ať už pro ně samé nebo pro jejich využití k pořízení další věcí nebo služeb), čímž si bude zvyšovat materiální blahobyt (Bentham, 1999, s. 47; Harrison, 1999, s. 154).

Ačkoliv by tedy měla politická sféra zasahovat do dění ve společnosti co nejméně, má tendenci určovat směřování společnosti v co největší možné míře tak, aby plnila princip

---

určité maximalizace zásahů do dění ve společnosti). Takový pohled zastává například Ian Shapiro (2003, s. 27).

užitku. V praxi pak za účelem naplnění tohoto cíle vytváří a prosazuje zákony a politiky, které formuluje na základě panoptikálního sledování společnosti. Panopticismus poté zároveň slouží i jako kontrola dodržování nastavených formálních i neformálních norem. Pokud pak použijeme termín Foucaulta (2000, s. 199–202), můžeme toto vládnutí nazvat disciplinaritou, přičemž Foucault zdůrazňuje, že se jedná o uplatňování vládnutí na základě detailního předepisování, jak by měly věci být. Na druhé straně občané by měli politiky kontrolovat a nutit k dodržování principu užitku skrze volby. Zároveň by vláda neměla občanům zasahovat do osobní svobody, která je však definována ekonomicky, takže občansko-ekonomická sféra má podobu trhu, v němž by jim měla být umožněna maximální možná míra volby. Z toho všeho můžeme vidět, že role ve společnosti i kompetence jsou jasně a na první pohled i poměrně rovnoměrně rozděleny. Nicméně pokud se podíváme více do hloubky, pak zjistíme, že politická sféra má přece jenom silnější postavení, protože má k dispozici prostředky, pomocí nichž může občansko-ekonomickou sféru ovlivňovat v podstatě neustále. Takto nastavené vládnutí se však postupně a poměrně rychle začalo měnit díky různým společenským a mocenským transformacím (zejména pak díky nástupu liberalismu jako nosné ideologie). Výsledkem poté bylo mnohem komplexnější vládnutí, které se již nespolehalo pouze na direktivní nařizování zákonů a politik a jednoduchou legitimizační rétoriku založenou na blahu společnosti. Zde se dostáváme ke governmentalitě jako klíčovému konceptu, který charakterizuje dnešní podobu vládnutí.

3. Governmentalita

Jak tedy můžeme vidět, utilitarismus nastavil základní kontury politického systému a systému vládnutí v západních společnostech, nicméně díky určitým společenským transformacím se postupně měnil mechanismus uplatňování moci. Již jsme zmiňovali, že jednou z těchto transformací byl vzestup liberalismu jako doktríny, která začala postupně měnit náhled na člověka a jeho postavení ve společnosti. Druhou takovou transformací bylo upozadění uplatňování moci v důsledku vzrůstající nelibosti vůči jejím veřejným a přímým projevům. Mezi takové projevy můžeme zařadit zejména veřejné trestání a mučení, které mělo zastrašit další potenciální narušitele pořádku a zákona a také ukázat, že existuje klasická weberovsky definovaná moc, která má monopol na násilí (Foucaulta, 2000, s. 98–99). Velmi výmluvný příklad takového uplatňování moci uvádí Foucault (2000, s. 33):

„Damiens byl odsouzen 2. března 1757 k »veřejnému pokání před hlavní branou Chrámu v Paříži«, kam byl »přivezen v popravčí káře, nahý, jen v košili, drže hořící voskovou pochodeň o váze dvou liber‘; dále ,v řečené káře vezen na náměstí Grève a na popravišti, které tu bylo uchystáno, jeho tělo bylo na prsou, pažích, stehnech a lýtkách trháno kleštěmi, jeho pravá ruka držící onu dýku, jíž spáchal řečenou kralovraždu, byla pálena vřelou sítou a do míst, kde bylo jeho tělo trháno kleštěmi, bylo lito zároveň roztavené olovo, vroucí olej, horká smůla, roztavený vosk a síra a poté bylo jeho tělo vlečeno a roztrháno tahem čtvera koní a jeho údy i trup spáleny v ohni, rozdrceny na popel a tento popel rozprášen byl ve větru.«“

Postupně se však objevila všeobecná společenská nelibost vůči takovému uplatňování moci a jeho funkčnost jednoduše přestala fungovat, neboť lidé už se přestali bát a naopak sympatizovali spíše s narušiteli zákona. Přímé uplatňování moci se tak stalo spíše destabilizačním prvkem a pro politickou moc bylo nutné nalézt nový způsob, jak uplatňovat moc a udržet svoje postavení (Foucault, 2000, s. 104–107).

Zde se dostáváme ke governmentalitě, která nahradila zmiňovaný důraz na stanovování norem a dbání na jejich dodržování, a to i za pomoci zmíněných veřejných trestů. Governmentalita tak odráží spíše volnější způsob nebo styl vládnutí, který zahrnuje nejenom prvky utilitaristického vládnutí, tedy vytváření norem a sledování, ale také další komplexní prvky. Sám Foucault (2007, s. 108–109) poté governmentalitu definuje takto:

„Pod slovem »governmentalita« mám na mysli tři věci. Za prvé, »governmentalita« je souborem institucí, procedur, analýz a reflexí, kalkulací a taktik, které umožňují uplatňovat velmi specifickou, a přesto velmi komplexní, moc, jež má za svůj cíl působení na populaci, používá politickou ekonomii jako zdroj vědění a využívá bezpečnostní aparát jako hlavní technický prostředek. Za druhé, v »governmentalitě« vidím trend, posloupnost síly, která se po dlouhou dobu na Západě prosazovala k výsadnímu postavení nad všemi ostatními typy moci – absolutním, disciplinárním a dalšími –, která se prosadila v typu moci, jíž říkáme »vláda«, a která na jednu stranu dala vzniknout sadě specifických nástrojů (appareils) vládnutí a na druhou stranu pak umožnila vznik sady specifických vědomostí (savoirs). A konečně, myslím si, že pod

»governmentalitou« bychom si měli představit proces nebo spíše výsledek procesu, pomocí něhož se středověký stát spravedlnosti přetransformoval v 15. a 16. století na administrativní stát a byl dále postupně »governmentalizován«.

Můžeme tedy vidět, že se jedná o styl vládnutí, který se snaží využít v podstatě všechny dostupné prostředky – taktizování, již zavedené procedury, politiky, instituce a jejich vytváření, ideologii a ideje, technologii, analýzy, kalkulace, statistiky a další nástroje a koncepty. Dále můžeme vidět, že Foucault vidí posun ke governmentalizaci vládnutí již od 15. století, kdy se začaly prosazovat moderní byrokratické struktury. Zastavme se však na chvíli u uvedených statistik, jimž Foucault (2006, s. 218–219) přikládá velkou relevanci. Podle něj totiž moderní vlády ve velké míře staví svoje kroky na statistických údajích a jejich vylepšování. Využívání statistiky a politické ekonomie v souvislosti s člověkem a jeho fyzickými danostmi (ale nejenom jimi), například s mírou úmrtnosti (v důsledku nemocí, nehod atd.), k vytyčování směřování a legitimizaci kroků vlády Foucault poté nazývá biopolitikou.

Jak vidno, vládnutí založené na governmentalitě je velmi komplexní a odráží se v něm snaha politické moci působit na občany v co nejskrytější možné míře. Cílem takového vládnutí je pak uplatňování moci v souladu s různými zájmy (ať už politickými, ekonomickými nebo společenskými) a také v souladu se snahou o reprodukci nikoli postavení elit jako takového, ale o reprodukci celého systému. Reprodukce systému zajišťuje obecné udržení výsadního postavení politické sféry a politiků a tedy i postavení konkrétních elit, které navíc díky tomu získávají velmi silnou legitimitu.

4. Governmentalita jako meta-nástroj pro výzkum vládnutí

V souladu s úvodem a vytyčeným cílem práce bych však chtěl celou problematiku jaksi obrátit. Pokud přijmeme utilitaristický model vládnutí doplněný o governmentalitu jako koncepty, které vysvětlují a zaštiťují dnešní moderní vládnutí, znamená to, že samotné vládnutí je velmi složitý a ucelený proces. Zároveň je však jasné, že na analýzu takto složitého procesu je zapotřebí využití stejně uceleného a širokého spektra nástrojů. Jinými slovy, governmentalita tak není pouze stylem vládnutí, ale také jakýmsi meta-nástrojem, který zastřešuje celou plejádu teorií, mechanismů a nástrojů, pomocí nichž lze velmi komplexně a přesně analyzovat dnešní vládnutí.

Pokud zůstaneme u přijímání zákonů a politik jako hlavní náplně vládnutí, pak vládnutí není realizováno pouze na základě programatiky stran, teorie povolebních koalic a ideologie, ale také z dalších hledisek a kritérií: reprodukce systému; diskreditace kritiky systému (například skrze podporování technického vzdělání nebo udělování nálepky devianta); vytváření vhodného politického a společenského prostředí (podpora tržní logiky a svobody definované na základě ekonomických aktivit); využití médií; tvorba institucí (v českém prostředí například Ústav pro studium totalitních režimů, jehož smyslem je určitým způsobem zarámovat výzkum na téma nedemokratických režimů); určování toho, co je normální (normální je například pracovat a konzumovat); využívání specifického tempa a času k přijímání změn; využívání strategických personálních změn (například k uklidnění situace, pokud je daná osoba vnímána ze strany veřejnosti negativně); specifické obsazování institucí (například lidmi,

kterí jsou na první pohled experty nebo nejsou zatíženi nějakou politickou afilací); nebo zmiňované využívání statistik, které má vládnutí vylepšit (například státní rozpočet, ekonomický růst nebo také míru nehodovosti atd.).

Nástrojů, které poté můžeme využít k samotné analýze vládnutí, tedy k osvětlení třech základních otázek, jež jsou uvedeny v úvodu, je poté velmi mnoho. Pro připomenutí by analýza měla osvětlovat, jaký je účel přijímaného a prosazovaného zákona či politiky; jaké prostředky jsou využity k prosazení; a jací aktéři v celém procesu hrají významnou roli. Z toho je patrné, že se analýza musí nutně stát široce interdisciplinární záležitostí, jelikož je nutné na analýzu použít široké spektrum teorií, nástrojů a metod z jiných sociálně-vědních oborů. Pro ilustraci můžeme použít například nástroje a teorie ze sociologie, mediálních studií, antropologie, mezinárodních vztahů nebo také nového vědního oboru surveillance studies. Ze sociologie lze poté využít například labeling theory (viz Becker, 1966 a také Goffman, 1986), symbolický interakcionismus (viz Blumer, 1969) nebo teorii sociálního pole (viz Bourdieu, 1998; Bourdieu, 1989; Bourdieu, 1986). Z mediálních studií můžeme použít framing (viz Scheufele, 1999; Vliegthart, van Zoonen, 2011; Bell, Entman, 2011), branding (viz například Scammell, 2007; Smith, French, 2009; Bennet, Lagos, 2007), teorie politického marketingu (viz Lees-Marshment, Strömbäck, Rudd, 2009; Henneberg, Scammell, O'Shaughnessy, 2009), reprezentace reality v médiích (viz Boorstin, 1992; Postman, 2010; Hall, 1997). Z antropologie můžeme kupříkladu využít teorie migrace (viz Szaló, 2007; Wimmer, Glick, Schiller, 2002), nebo

koncept transnacionálního sociálního pole (viz Vertovec, 2001; Szaló, 2007). Z mezinárodních vztahů jsou uplatnitelné transnacionální sociální sítě (viz Keck, Sikkink, 2002) a koncept sekuritizace (viz Bigo, Tsoukala, 2008; Wæver, 2003). Co se týče surveillance studies, můžeme využít například koncepty, které poukazují na sledování občanů pomocí různých vládních politik a mechanismů. Mezi takové mechanismy může například patřit i vyplácení sociální pomoci, které je poté sledováno pomocí čipových karet a pohovorů s úředníky (Monahan, 2006; Hier, Greenberg, 2010; Eubanks, 2011). Z metod je poté mimo těch klasických, tedy komparace a obsahové analýzy, příhodné použít také například kritickou obsahovou analýzu, analýzu metafor, diskurzivní analýzu, historickou analýzu nebo rozhovory. Všechny zmíněné koncepty, teorie a metody nám poté umožní sbírat a analyzovat data více komplexně, což nám umožní více a hlouběji proniknout do problematiky praktického vládnutí.

Zároveň bychom při analýze neměli opomíjet také Foucaultův (2006, s. 30; 2000, s. 61) náhled na moc, která je vždy uplatňována, což znamená, že nikým není vlastněna, nikdo ji nesměňuje nebo znovu získává, což také přeneseně znamená, že ji nikdo nevyužívá v jejím plném důsledku. Při přijímání zákonů a politik se tak politická moc spíše snaží uplatňovat či usměrňovat moc, ale samotné uplatňování zpětně působí na politickou moc, která je mocí ovlivňována a někdy až „vláčena“. Politická moc tak nikdy nemůže do důsledku ovlivnit, jak daný krok dopadne nebo jestli bude vytyčená strategie úspěšná, vždy je tu riziko, že například určitý aktér zareaguje jinak nebo že daná změna bude přijata tak, jak se předpokládalo. V českém prostředí mohou být dobrým

příkladem reformy vysokého školství, kdy politické strany tvořící současnou vládu předem deklarovaly, že je jejich cílem provést hluboké změny ve vysokém školství. Zároveň svoji volební kampaň cílily na studenty, aby si připravili půdu pro provedení reformy (navíc průzkumy veřejného mínění, které využívali ke své legitimizaci, ukazovaly, že většina studentů volí právě strany vládní koalice). Nicméně v době, kdy měly být změny přijímány a schvalovány, se zvedla široká vlna odporu, kterou vláda s největší pravděpodobností neočekávala. Obecně tak můžeme říci, že takto chápaná moc a její uplatňování vnáší do celé problematiky dynamický prvek. Tento dynamický prvek poté spočívá ve skutečnosti, že politická moc se snaží velmi flexibilně nastalým okolnostem a událostem přizpůsobovat a přijímat nové kroky a strategie tak, aby se vyhnula ohrožení daného směru vládnutí nebo dokonce ohrožení své samotné pozice.

5. Závěr

Jak jsme viděli, dnešní moderní vládnutí je velmi komplexním fenoménem, který je nutné zkoumat interdisciplinárně, neboť pouze za tohoto předpokladu je možné analyzovat vládnutí s ohledem na všechny jeho náležitosti. Pokud přijmeme teorém utilitaristického vládnutí a Foucaultův koncept governmentality jako vysvětlující koncepty toho, jak vládnutí obecně funguje, pak můžeme celou problematiku obrátit a označit tak governmentality za jakýsi meta-nástroj, který sdružuje širokou škálu dalších teorií a nástrojů ke zkoumání vládnutí. V textu jsme některé obory a koncepty, které by bylo příhodné k analýze využít, navrhli, konkrétně se poté jednalo o sociologii, mediální studia, antropologii, mezinárodní vztahy a surveillance studies.

Je přirozené, že bychom mohli najít další celou řadu oborů a zejména teorií, konceptů a metod, které by bylo možné a žádoucí využít. Cílem tohoto příspěvku však bylo spíše otevřít diskusi o problematice výzkumu vládnutí a nabídnout pro ilustraci určité cesty, kterými je možné se vydat.

6. Literatura

BECKER, H. *Outsiders*. 1. vyd. New York: Free Press, 1966. 179 s. ISBN 0029021405.

BELL, C., ENTMAN, R. The Media's Role in America's Exceptional Politics of Inequality: Framing the Bush Tax Cuts in 2001 and 2003. In: *The International Journal of Press/Politics*, 2011, 16: 4, 548–572. ISSN 1940-1612.

BENNET, L., LAGOS, T. Logo Logic: The Ups and Downs of Branded Political Communication. In: *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 2007, 611: 1, 193–206. ISSN 0002-7162.

BENTHAM, J. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. 1. vyd. New York: Dover Publications, 2007. 416 s. ISBN 0486454525.

BENTHAM, J. The Psychology of Economic Man. In: Ross, D. (ed.) *What People Want: The Concept of Utility*. 1. vyd. Cape Town: University of Cape Town Press, 1999. 392 s. ISBN 1919713328.

BENTHAM, J. Constitutional Code. In: Bowring, John (ed.) *The Works of Jeremy Bentham vol. 9*. 1843. On-line verze – http://files.libertyfund.org/files/2009/Bentham_0872.01_Bk.pdf (24. 2. 2010).

BENTHAM, J. Panopticon. In: Bowring, John (ed.) *The Works of Jeremy Bentham vol. 4*. 1838a. On-line verze – http://files.libertyfund.org/files/1925/0872.04_Bk.pdf (24. 2. 2010).

BENTHAM, J. Defence of Usury. In: Bowring, John (ed.) *The Works of Jeremy Bentham vol. 3*. 1838b. On-line verze – http://files.libertyfund.org/files/1922/0872.03_Bk.pdf (24. 2. 2010).

- BENTHAM, J. A Manual of Political Economy. In: Bowring, John (ed.) *The Works of Jeremy Bentham vol. 3*. 1838c. On-line verze –http://files.libertyfund.org/files/1922/0872.03_Bk.pdf (24. 2. 2010).
- BIGO, D., TSOUKALA, A. *Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal Practices of Liberal Regimes after 9/11*. 1. vyd. New York: Routledge, 2008. 208 s. ISBN 0415490685.
- BOORSTIN, D. *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America*. 1. vyd. London: Vintage, 1992. 336 s. ISBN 0679741801.
- BOURDIEU, P. *Teorie jednání*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1998. 180 s. ISBN 978-80-7184-518-8.
- BOURDIEU, P. Social Space and Symbolic Power. In: *Sociological Theory*, 1989, 7: 1, 14–25. ISSN 0735-2751.
- BOURDIEU, P. The Forms of Capital. In: Richardson, J. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. 1. vyd. Westport: Greenwood Press, 1986. 401 s. ISBN 0313235295.
- EUBANKS, V. *Digital Dead End: Fighting for Social Justice in the Information Age*. 1. vyd. Cambridge: The MIT Press, 2011. 288 s. ISBN 026201498X.
- FOUCAULT, M. *Security, Territory, Population*. 1. vyd. New York: Picador, 2007. 448 s. ISBN 0312203608.
- FOUCAULT, M. *Je třeba bránit společnost*. 1. vyd. Praha: Filosofia, 2006. 284 s. ISBN 80-7007-221-0.
- FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat*. 1. vyd. Praha: Dauphin, 2000. 430 s. ISBN 8086019969.
- GOFFMAN, E. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. 1. vyd. New York: Touchstone, 1986. 168 s. ISBN 0671622447.
- HALL, S. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. 1. vyd. New York: Sage, 1997. 400 s. ISBN 0761954325.
- HARRISON, R. *Bentham*. 1. vyd. London: Routledge, 1999. 286 s. ISBN 0415203929.

- HENNEBERG, S., SCAMMEL, M., O'SHAUGHNESSY, N. Political Marketing Management and Theories of Democracy. In: *Marketing Theory*, 2009, 9: 2, 165–188. ISSN 1470-5931.
- HIER, S., GREENBERG, J. (eds.) *Surveillance: Power, Problems, and Politics*. 1. vyd. Washington: University of Washington Press, 2010. 296 s. ISBN 0774816120.
- HUME, L. *Bentham and Bureaucracy*. 1. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 336 s. ISBN 052152606X.
- KECK, M., SIKKINK, K. Transnational Advocacy Networks in International and Regional Politics. In: *International Social Science Journal*, 2002, 51: 159, 89–101. ISSN 1468-2451.
- LEES-MARSHMENT, J., STRÖMBÄCK, J., RUDD, Ch. (eds.) *Global Political Marketing*. 1. vyd. New York: Routledge, 2009. 302 s. ISBN 041550046X.
- MONAHAN, T. (ed.) *Surveillance and Security: Technological Politics and Power in Everyday Life*. 1. vyd. New York: Routledge, 2006. 360 s. ISBN 0415953936.
- POSTMAN, N. *Ubavit se k smrti*. 2. vyd. Praha: Mladá fronta, 2010. 192 s. ISBN 978-80-204-2206-4.
- ROSEN, F. *Classical Utilitarianism from Hume to Mill*. London: Routledge, 2003. 304 s. ISBN 0415408466.
- SCAMMEL, M. Political Brands and Consumer Citizens: The Rebranding of Tony Blair. In: *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 2007, 611: 1, 176–192. ISSN 0002-7162.
- SCHEUFELE, D. Framing as a Theory of media Effects. In: *Journal of Communication*, 1999, 49: 1, 103–122. ISSN 1796-2021.
- SMITH, G., FRENCH, A. The Political Brand: A Consumer Perspective. In: *Marketing Theory*, 2009, 9: 2, 209–226. ISSN 1470-5931.
- SHAPIRO, I. *The Moral Foundations of Politics*. 1. vyd. Cumberland: Yale University Press, 2003. 289 s. ISBN 0-300-07907-9.

SZALÓ, C. *Transnacionální migrace*. 1. vyd. Brno: CDK, 2007. 176 s. ISBN 978-80-7325-136-9.

VERTOVEC, S. Transnationalism and Identity. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2001, 27: 4, 573–582. ISSN 1369-183X.

7. Kontakt na autora

Mgr. Jiří Mertl

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni

Avalon Business Center

Poděbradova 2842/1

301 00 Plzeň

e-mail: jmertl@kap.zcu.cz

školitelka: Mgr. Lenka Strnadová, Ph.D.

Fareed Zakaria a jeho koncepce „post-amerického“ světa v kontextu debaty o konci dějin a střetu civilizací

Fareed Zakaria and his “Post-American World” Concept in the Context of the End of History vs. the Clash of Civilizations Debate

Jan Ptáčník

Anotace: Fareed Zakaria patří mezi současné autory zabývající se civilizačními střety. Navazuje tak na téma otevřené paradigmatickými autory 90. let minulého století, Francisem Fukuyamou a Samuelem Huntingtonem. Cílem mého příspěvku bude kritická reflexe Zakariova pohledu na danou problematiku a komparace jeho hlavních myšlenek, klíčových východisek a závěrů s fukuyamovskými a huntingtonovskými paradigmaty. Zakaria zdůrazňuje, že nepředvídá pád Ameriky, nýbrž spíše vzestup všech ostatních. Už z toho je patrné, že Zakaria přináší do odborné debaty ohledně budoucnosti západní civilizace určité inovace. Příspěvek je zaměřen na Zakariův originální přístup k predikci role Spojených států amerických v předpokládaném nastávajícím novém světovém řádu.

Klíčová slova: Fareed Zakaria, střet civilizací, post-americký svět, západní civilizace

Abstract: Fareed Zakaria is one of the contemporary authors, who deal with the clash of civilizations issues. He continues in the topic opened by the paradigmatic authors of the 90's, Francis Fukuyama and Samuel Huntington. The goal of my paper is to reflect critically Zakarias view on this issues and to compare his main thoughts and conclusions with Fukuyama-Huntington

paradigms. Zakaria points out that he does not predict the fall of America, but rather the rise of the rest. It is apparent that Zakaria brings some innovation into the technical debate about the western civilization's future. My paper is focused on Zakaria's original attitude to the prediction of the US role in the new world order.

Key Words: Fareed Zakaria, Clash of Civilizations, Post-American World, Western Civilization

1. Úvod

Fareed Zakaria patří mezi současné autory zabývající se civilizačními střety, navazuje tak na téma otevřené paradigmatickými autory 90. let minulého století, Francisem Fukuyamou a Samuelem Huntingtonem. Cílem mého příspěvku je kriticky analyzovat hlavní Zakariovy myšlenky o „post-americkém“ světě a zasadit je do kontextu debaty o možném nastávajícím konci dějin a střetu civilizací, která se v posledních desetiletích velmi silně promítla i do světové politiky (Bottici, Challand, 2006, s. 322). Pokusím se také se o srovnání klíčových východisek a závěrů Zakarii se zmíněnými autory. Metodologicky půjde o komparativní studii s využitím kritické analýzy jako hlavní metody.

Hned v úvodu knihy *Post-American World* (která logicky bude primárním zdrojem mého příspěvku) Zakaria zdůrazňuje, že nejde o text o pádu Ameriky, nýbrž spíše o vzestupu všech ostatních⁸⁵ (Baidya, 2008, s. 168; Zakaria, 2008, s. 1). Už z toho

---

⁸⁵ Je nezbytné hned na úvod zdůraznit, že pojem „ostatní“ či „zbytek“ (jak lze přeložit pojem *the rest*) Zakaria nepoužívá nijak povýšeně nebo entocentricky. Stereotypizování „ostatních“ či „zbytku světa“ totiž bývá kritiky politiky USA silně kritizováno (např. Pieterse, 2004, s. 137).

je patrné, že Zakaria přináší do odborné debaty ohledně budoucnosti západní civilizace určité inovace. Smyslem příspěvku bude tedy také vyhodnotit argumentační sílu celé knihy *Post-American World* se zaměřením na zadanou kapitolu týkající se role Spojených států amerických pro nový světový řád. Přestože kniha vyšla také již v českém jazyce (*Postamerický svět*, Academia, 2010), pro lepší autentičnost jsem zvolil četbu v originálním, anglickém znění.

2. Post-americký svět: kompromis mezi koncem dějin a střetem civilizací?

Než začnu se samotnou komparací myšlenek jednotlivých autorů o budoucnosti západní civilizace, považuji za nutné zmínit jeden velmi podstatný rozdíl ve východiscích Samuela Huntingtona a Fareeda Zakarii. Zakariův a Huntingtonův náhled na světové uspořádání se liší v kritériích, která užívají pro určení západní kultury. Zatímco Zakaria hovoří především o USA a např. Evropu vidí jako poměrně značně odlišnou, Huntington na základě náboženské tradice vidí západní civilizaci jako mnohem koherentnější celek v čele s centrálním státem – USA. Pro potřeby tohoto textu jsem však nucen tento rozpor výrazněji nerozebírat.

Zakaria se shoduje s Huntingtonem (a neshoduje s Fukuyamou) v tom, že pojmy moderní a západní nejsou zdaleka shodné a ani se navzájem nutně nepodmiňují. Podle Zakarii však modernizace celé řady nezápadních zemí proběhla na základě kopírování v té době nejúspěšnějších zemí, tedy západních států. Modernizaci tedy v období od počátku novověku do konce druhého tisíciletí v podstatě ztotožňuje s westernizací. Následně ale začala získávat daleko více zdrojů, teorie tavícího

kotle (melting pot) začíná platit pro současnou modernizaci (al-Braizat, 2002, s. 271; Zakaria, 2008, s. 72–74, 85). V textu je ovšem znát, že je pracováno s Huntingtonovým pohledem na rozdělení světa na soupeřící civilizační okruhy. Pozornost je věnována především civilizaci konfuciánské a hinduistické, konkrétně rovnou jejich dvěma hlavním státům, tedy Číně a Indii, kde Čína je vykreslována spíše jako vyzyvatel Západu a Indie spíše jako spojenec (Baidya, 2008, s. 169–170; Bajpai, 2008, s. 36–37). Čína a Indie si podle Zakarii (2008, s. 20–21) mohou udržet rychlý ekonomický růst ještě několik desetiletí, než ovšem narazí na stejnou bariéru jako dříve Japonsko, a to nekompletní modernizaci institucí nejen politických, ale i širě vnímaných sociálních. Zpochybňuje tak předpoklady Samuela Huntingtona, který se domnívá, že ekonomický růst Číny a její, zdá se, nevyhnutelný návrat na pozici ekonomicky nejrozvinutější země světa, je spíše návratem pořádků před vzestupem Západu během přerodu tradiční společnosti v moderní (Huntington, 2001, s. 112–120; Zakaria, 2008, s. 52).

Zakaria (2008, s. 11–12) poukazuje také na vnitřní spory uvnitř islámské civilizace (Sunnité vs. Šíité, Arabové vs. Peršané atd.), které mají podle něj větší potenciál se rozvinout do masového násilí. Naproti tomu Huntington vidí vnitřní spory jako podřadné, protože v případě sporu mezicivilizačního zapomínají státy v rámci civilizačního okruhu na vnitřní rozepře a semknou se proti nepříteli z jiného civilizačního okruhu, kterého ztotožní s celým tímto okruhem (Huntington, 2001, s. 305–308). Fukuyama dokonce považuje islám za jediný současný masový protidemokratický myšlenkový proud, což ovšem je zejména muslimskými autory značně zpochybňováno

(např. al-Braizat, 2002, s. 269), nicméně po 11. září 2001 získaly Fukuyamovy a Huntingtonovy názory na popularitě a začala se od nich značně odvíjet i zahraniční politika některých západních států (Bottici – Challand, 2006, s. 323–324).

Šíření vlivu západní civilizace ve smyslu prvků populární kultury, spotřebního zboží a některých tržních principů nemůže být podle Huntingtona ztotožňováno s univerzalizací civilizace. Civilizační principy, na kterých skutečně záleží, totiž s šířením např. řetězce fast foodů vůbec nemusí souviset. Huntington ono tvrzení podkládá známým komentářem: „Je klidně možné si představit, jak se někde na Blízkém východě skupina mladých mužů, kteří na sobě mají džíny, pijí koka-kolu a mezi úklonami k Mekce poslouchají rapovou hudbu, připravuje k pumovému útoku na americké letadlo.“ (Huntington, 2001, s. 53–54)

Spojené státy sice v pravém slova smyslu ekonomicky i mocensky neupadají, ale v číslech relativních jejich podíl logicky klesá, neboť ostatní aktéři své podíly na světové produkci zvyšují rychleji, a tím pádem rostou i jejich mocenské ambice. Nelze však ještě hovořit o tom, že by se svět stával multipolárním. Huntingtonovým pojmoslovím současný svět ovládá jedna supervelmoc (USA) a mnoho velmocí, svět je tedy uni-multipolární. Tento pojnologický nepořádek v podstatě přesně odpovídá situaci ve světě (Ikenberry, 2010, s. 509–511; Zakaria, 2008, 41–43). Oba autoři se tedy shodují, že se svým způsobem role USA ve světě v současnosti začíná pomalu proměňovat. Antiamerikanismus přestává být populární, protože USA ztrácí pozici mocnosti, která má dostatečně silné mechanismy k tomu, aby dokázala prosazovat své zájmy a hodnoty i v zemích, které jsou na vlně hospodářského růstu a posilování nacionálního

sebevědomí. Zakaria tvrdí (2008, s. 36), že současnou realitou už není odpor vůči USA, nýbrž post-amerikanismus, tedy nenásilné překonání americké dominance. Liberální éra direktivně vedená USA se chýlí ke konci i podle některých dalších autorů (např. Ikenberry, 2010), a nejde tedy o Zakariovu originální a převratnou myšlenku. Liší se zejména specifickou predikcí, co bude následovat.

Současné diference mezi jednotlivými státy či civilizacemi vidí Zakaria (2008, s. 86) už ne v jejich kultuře, nýbrž v ekonomické moci. Z pozice supervelmoci USA reálně diplomaticky i silou zasahují do záležitostí po celém světě, což Zakaria považuje za přirozené, nechápe to jako imperialismus. Naopak přisuzuje supervelmocenskou politiku jako ideální nástroj pro řešení některých mezinárodních konfliktů, což se prokázalo např. v Jugoslávii, kde selhaly ambice evropských států vyřešit situaci a rázný krok učinila opět jediná zbývající světová supervelmoc. Podobně tomu bylo dále v případě Iráku, Východního Timoru atd. (Zakaria, 2008, s. 216–217, 221). Supervelmocenské postavení USA však v důsledku růstu ostatních („the rise of the rest“)⁸⁶ oslabuje a svět směřuje k multipolaritě, což však bude trvat ještě minimálně několik

---

⁸⁶ Přestože Zakaria tvrdí, že postupující proměna světového uspořádání není dána poklesem ukazatelů v USA, nýbrž růstem ostatních zemí, poměrně detailně se věnuje slabinám a přešlapům USA, viz výrok „How did the United States blow it?“ (Kde udělaly Spojené státy chybu?) či „(...) the condition for such errors possible was, ironically, America's immense power.“ (podmínkou pro takové omyly možná byla, ironicky, nezměrná síla Ameriky; Zakaria, 2008, s. 219). Tím si podle mého názoru Zakaria argumentačně poněkud protirečí, neboť celá myšlenka knihy je založena na premise, že americká dominance v řadě relevantních ukazatelů žádný nominální pokles de facto nezaznamenává.

desetiletí. Podobně jako Fukuyama se Zakaria domnívá, že svět USA následuje, stává se demokratičtější, otevřenější, tržně zaměřeným. Poválečný západní systém uspořádání společenských vztahů považuje za relativně jednoduše přijatelný pro kohokoliv, což podle něj ukazuje v současnosti Čína a Indie (Zakaria, 2008, s. 218, 232). Otázkou ovšem je, co přesně je možno v Zakariově pojetí interpretovat jako onen západní systém. Jistě není použitelná Huntingtonova perspektiva založená na kulturní diferenciaci civilizací, tedy zcela odlišném předpokladu. Západní pořádek v Zakariově pojetí nemá nic společného s náboženským odkazem, kulturou apod., chápe jej prioritně ekonomicky, čímž se do značné míry odlišuje i od Fukuyamy, jenž chápe západní pořádek jako politickou doktrínu⁸⁷ (tedy liberálně-demokratický systém).

Američané si navykli na určitou samozřejmost jejich způsobu dělán a řešení čehokoliv, proto jsou to právě USA, kdo si relativní pokles jejich světového vlivu uvědomuje a připouští nejméně. Důvodem je mimo jiné to, že po velmi dlouhou dobu Američané necítili potřebu jakkoliv reflektovat chování zahraničních trhů, učit se cizí jazyky a poznávat zbytek světa celkově. To staví USA do obtížné role – svět se v jistých ohledech globalizuje, ale USA nikoliv. Američané jen velmi pomalu začínají porovnávat sebe s ostatními, donedávna totiž byli měřítkem jen sami sobě (Zakaria, 2008, s. 46–48, 207–209). Brzdou větší kompetitivnosti USA je podle Zakarii zkostnatělý politický systém, který není schopen řešit strukturální problémy

---

⁸⁷ Někdy je i Fukuyamovo základní definiční kritérium civilizace, tedy politická doktrína, chápáno jako kulturologický determinismus (např. al-Braizat, 2002, s. 270).

společnosti, např. příliš drahý a disfunkční zdravotnický systém či permanentně přeplněné věznice. Nazývá tento stav politikou nicnedělání („do-nothing politics“; Chevigny, 2003, s. 79; Zakaria, 2008, s. 211–212). V zahraniční politice prošly USA od pádu východního bloku jistým posunem od spíše asertivního přístupu Clintonovy administrativy k agresivnější strategii G. W. Bushe, stále ovšem se zachováním velmocenského zasahování prakticky do všeho. Více silového přístupu bylo administrativě USA ale umožněno až událostmi z 11. září 2001 (Zakaria, 2008, s. 222–223). Otázkou ovšem je, jestli vůbec existuje nějaká obecná nutnost být vyloženě kompetitivní. Francis Fukuyama si je vědom výhod efektivnějšího politického systému, typicky pokrokové autoritářské vlády (v historii např. Frankovo Španělsko, v současnosti několikrát zmiňovaná Čína). Předpokládá ale, že ani sebelepší hospodářský či mocenský úspěch nebude obyvatelům takových zemí ke spokojenosti stačit trvale, lidé se dříve či později budou snažit získat podíl na řízení věcí veřejných – budou požadovat demokratizaci, a to podle amerického liberálního modelu (Fukuyama, 2002, s. 140–141). To ovšem zásadně odmítá Huntington, který mimo jiné tvrdí, že hegemonie západu je založena především na ovládnutí světové komunikace, což ale poskytuje záminku nezápadním politikům k nasazení protizápadní rétoriky založené hlavně na odsuzování údajného kulturního imperialismu, který je ztotožňován i právě s celou liberálně-demokratickou doktrínou (Huntington, 2001, s. 55). Kapitalistický ekonomický systém tak lze efektivně oddělit od západní kultury, což v současnosti praktikuje nejviditelněji právě zmiňovaná Čína (Thornton, Thornton, 2012, s. 116).

3. Role USA v „novém světovém pořádku“

Americký přístup ke své roli ve světě připadá Zakariovi příliš jednoduchý (dalo by se říci až primitivní), protože odvozuje své postavení výhradně od relativního podílu na moci, což se výrazně projevilo určitou leností a ignorantstvím americké politiky po pádu východního bloku. USA postrádaly jasně definovatelného rivala po příliš dlouhou dobu (Ikenberry, 2010, s. 512, 516). Zahraničněpolitická jednání vypadala tak, že zástupci USA mluvili a ostatní poslouchali, jiný postup zkrátka nechápali. Hlavní výzvou je tak pro americkou vládní garnituru redefinovat tento postoj a využít bohatšího a ambicióznějšího zbytku světa ve svůj prospěch, což se nedaří právě díky tomu, že Američané o zbytku světa vědí příliš málo a stále předpokládají, že jejich velmocenské postavení je bráno jako samozřejmost. Během posledních dvou desetiletí přitom podpora a důvěra v americkou zahraniční politiku celosvětově silně poklesla, USA se staly celkově nepopulárním aktérem světové politiky (Zakaria, 2008, s. 218–220, 226–228). Příležitost efektivně participovat na formování globálního pořádku tak podle Zakarii vězí v utváření lokálních společenství, většinou se záměrem zabránit snaze nově se formujících mocností o regionální hegemonii.

Podle Roberta Kagana, známého kritika současné evropské smířlivé politiky a zastávce supervelmocenské politiky USA, se evropské státy v době, kdy byly na vrcholu své moci, chovaly prakticky čistě realpoliticky – nejevily zájem být omezovány nějakými mezinárodními pravidly či institucemi. Až když světové postavení Evropy oslabilo, začala najednou prosazovat nejrůznější restriktce, mezinárodní pravidla apod. Pokusy

o ustanovení globálních institucí, pravidel apod. jsou tedy podle Kagana jen projevem slabosti a skutečně mocné státy se budou vždy také chovat jako mocnosti. Zakaria mu oponuje a vyzdvihuje aktivitu USA při vzniku Společnosti národů a posléze OSN, založení se o vznik Brettonwoodského systému, Marshallův plán atd. Tvrdí tedy, že se po druhé světové válce USA snažily spíše opustit klasickou ideu imperialismu (Pieterse, 2004, s. 120; Zakaria, 2008, s. 228–229). Opomíjí však řadu dalších historických faktů, především konečné nevstoupení USA do Společnosti národů, mnohonásobné obcházení Charty OSN ze strany USA a základ původního Brettonwoodského systému, tedy navázání kurzů měn na Americký dolar, což by se i bez větší představitivosti dalo nazvat moderní velmocenskou politikou. Zakariovo vyjadřování zde působí místy až příliš idealisticky, což zdůrazňuje např. Hettne (2010, s. 50), když tvrdí, že výrazy typu „nový světový pořádek“, „post-americký svět“ či „vzestup ostatních“ evokují v reálných podmínkách spíše inovaci klasické geopolitiky. Kaganovská rétorika znovuobjevení souboje mezi autokracií a liberalismem (Thornton, Thornton, 2012, s. 119) Hettneho názoru dává poměrně velkou relevanci.

Při tvorbě poválečného světového řádu sehrály podle Zakarii značnou roli jaderné zbraně, které se staly spolehlivým nástrojem pro odrazení mocností od rozpoutání dalšího velkého otevřeného konfliktu. Tento „západní“ světový řád se tedy ukázal být vhodný pro management velkých konfliktů a přitom nebránil rozvoji světového obchodu, nedokázal však bránit humanitárním krizím a rozvoji studené války. Velkou výhodou západního řádu se stalo to, že bylo pro státy (včetně poražených ve válce) v zásadě daleko jednodušší se do něj aktivně zapojit

než se jej snažit svrhnout a nahradit, což prokázaly nejdříve Německo s Japonskem a později současná Čína, Indie, Brazílie či Rusko (Ikenberry, 2010, s. 510–511; Hettne, 2010, s. 40–41; Zakaria, 2008, s. 232). Zakaria (2008, s. 233) přirovnává budoucí roli USA ve formování globálního pořádku k činnosti kancléře Bismarcka v Evropě po sjednocení Německa. Dojednávání určitých forem spojenectví se všemi významnými hráči za udržení si všeobecného respektu zároveň s jednáním ve vlastním zájmu zní komplikovaně, nicméně Bismarckovu politiku to rozhodně připomíná. V globálním měřítku se však idea zůstat hegemonelem a nemít přitom žádné jasné nepřátele zdá být v současnosti minimálně během na velmi dlouhou trať.

Zakaria se snaží svou myšlenku neimperialistického udržení dominantního postavení USA ve světě rozvinout pomocí šesticí vodítek. Prvním je zvolit si jasnou strategii pro konkrétní případy. Nerozhodnost např. ohledně strategie proti jadernému programu Íránu vede íránskou administrativu k pocitu ještě silnějšího ohrožení, potažmo trvání na zachování či dokonce posílení snahy vyvinout jaderné zbraně. Nejdůležitější bude v budoucnu volba priorit v chování vůči Číně (Zakaria, 2008, s. 235). Druhým návrhem, se kterým Zakaria pro USA přichází, je upřednostnění tvorby a dodržování celosvětově uznávaných pravidel před vlastními partikulárními zájmy při ovlivňování světového dění. Přílišným prosazováním úzkých amerických zájmů v cizích zemích totiž dávají USA legitimitu podobné strategii Číně či Indii, což zbytečně destabilizuje světové uspořádání. Zvláště opatrné mají být USA, když se jejich zahraniční aktivity neshodují s proklamovaným záměrem prosazovat celosvětově prospěšné ideje. Typicky by měly

skutečně prosazovat celosvětovou demokratizaci a nikoliv tiše podporovat nedemokratické režimy, pokud je to pro ně aktuálně výhodnější (jako se to dlouhodobě děje v případě Saúdské Arábie). Další ukázkou pokrytectví, které zhoršuje image USA ve světě, je snaha zabránit komukoliv vyvinout jaderné zbraně z pozice země s obrovským jaderným arsenálem, která navíc stále vyvíjí a staví další jaderné zbraně. Nelze očekávat, že by jako světový řád bylo akceptováno: dělat to, co USA řeknou. Naproti tomu následování hegemonu jako vzoru by životaschopné být mohlo (Zakaria, 2008, s. 238–241).

Třetí vodítko již Zakaria naznačil v předchozím textu, a to vyhnout se osudu Britského impéria, které se snažilo rostoucí moc ostatních mocností pouze vyvažovat, a naopak se inspirovat Bismarckovým postupem při budování vztahů přímo s ostatními mocnostmi. Bod čtvrtý je poměrně kontroverzní, protože staví USA do role řešitele sporů a problémů, které nedokážou vyřešit lokální aktéři. Supervelmocenské řešení by se tak dostalo do postavení jakési subsidiární instituce managementu konfliktů. To by ovšem stavělo USA i třeba nad OSN, což spíše odporuje snaze tvořit celosvětový pořádek podle bodu č. 2. Zakaria (2008: 244) tvrdí, že i Čína, Indie, Rusko atd. požadují, aby světový systém byl stabilní, ovšem jen těžko si lze představit, že by jako organizátora, moderátora a vedoucího hráče tohoto pořádku akceptovaly USA. Naproti tomu páté vodítko, které Zakaria přináší, je poměrně logické – myslet asymetricky. Velmi trefně cituje Marka Twaina: „Pro toho, kdo má kladivo, každý problém vypadá jako hřebík.“ (Zakaria, 2008, s. 246, přel. autor)

Chce tím naznačit, že USA příliš spoléhají na řešení problémů typu terorismus vojenskou silou, což s sebou nese jednak obrovské náklady, jednak opět zhoršení světové pověsti, protože přítomnost cizí armády a takřka nevyhnutelné civilní oběti důvěru zkrátka nebudí (Mythen, Walklate, 2006, s. 125–130). S tím značně souvisí poslední, šestý Zakariův návrh, a to konat s větší legitimitou. Legitimita mnoha zahraničních jednání USA, zvláště během volebního období prezidenta Bushe mladšího, byla zoufale nízká. Zakaria odmítá machiavellistický názor, že je důležitější být obáván než oblíben. Místo toho preferuje, aby USA byly světovým vzorem pro své ideje, nikoliv pro svou vojenskou sílu (Zakaria, 2008, s. 245–250). Než však budou USA schopny uplatnit navrhované strategie, musejí podle Zakarii především přestat být paranoidní a vyplašení z okolního světa, terorismu, imigrantů, muslimů apod. (viz např. Mythen, Walklate, 2006, s. 131) a resignovat na zbrklá a zdánlivě jednoduchá řešení světových problémů. Přesně tento postup vytváří nepřátele USA. Konkrétně typicky upozaduje vnitřní problémy islámské civilizace ve prospěch antiamerikanismu. Americká politická scéna, především Republikánská strana, však rétoriku strachu a „nutností“ vyhledat a zlikvidovat „nepřítele“ stále považuje za úspěšnější (Chevigny, 2003, s. 79–81; Mythen, Walklate, 2006, s. 131; Zakaria, 2008, s. 250–259).

4. Závěr

Fareedu Zakariovi se podařilo bezesporu opět poněkud oživit debatu o budoucnosti západní civilizace, a to pohledem celkově spíše prozápadním, avšak přesto neútočným a kompromisním. Tím zvýšil šanci, že jeho myšlenky nebudou mít zejména u muslimů tolik negativní ohlas jako v případě Francise

Fukuyamy a Samuela Huntingtona. Západní civilizace jako celek a zejména Spojené státy americké i nadále mají v současném světě z mnoha důvodů výsadní postavení, avšak „vzestup ostatních“ má v současnosti za následek snižování relativního podílu Západu na ovládnutí celosvětové ekonomiky. To s sebou nese logicky i vzrůst kulturního sebevědomí „ostatních“, a tudíž i obavy Západu ze ztráty dominance. Zakaria se snaží svými úvahami nalézt kompromisní alternativu ke „střetu civilizací“, kterou má být svět s inovovanou a reformovanou, ale přesto dominující supervelmocí, Spojenými státy americkými. Udržení dominance USA však Zakaria podmiňuje, přičemž varuje před osudem Britského impéria a především poukazuje na problém strachu Američanů ze všeho možného, který daleko přesahuje terorismus. Jde o celospolečenský problém, který ničí tradiční americké devizy – otevřenost, vstřícnost a toleranci ke každému.

5. Zdroje

- AL-BRAIZAT, Fares. Muslims and Democracy an Empirical Critique of Fukuyama's Culturalist Approach. *International Journal of Comparative Sociology*. October 2002, vol. 43, no. 3-5, p. 269–299.
- BAIDYA, Sima. Review: The Post American World. *India Quarterly: A Journal of International Affairs*. October 2008, vol. 64, no. 1, p. 168–172.
- BAJPAI, Kanti. India and the United States: Grand Strategic Partnership for a Berger World. *South Asian Survey*. December 2008, vol. 15, no. 1, p. 33–48.
- BOTTICI, Chiara and CHALLAND, Benoît. Rethinking Political Myth: The Clash of Civilizations as a Self-Fulfilling Prophecy. *European Journal of Social Theory*. 2006, vol. 9, no. 3, p. 315–336.
- FUKUYAMA, Francis. *Konec dějin a poslední člověk*. 1. vyd. Praha: Rybka Publishers, 2002. 382 s. ISBN 80-86182-27-4.

- HETTNE, Björn. Development and Security: Origins and Future. *Security Dialogue*. February 2010, vol. 41, no. 1, p. 31–52.
- HUNTINGTON, Samuel. *Střet Civilizací: Boj kultur a proměna světového řádu*. 1. vyd. Praha: Rybka Publishers, 2001. 448 s. ISBN 80-86182-49-5.
- CHEVIGNY, Paul. The populism of fear: Politics of crime in the Americas. *Punishment and Society*. January 2003, vol. 5, no. 1, p. 7–96.
- IKENBERRY, John. The Liberal International Order and its Discontents. *Millennium – Journal of International Studies*. May 2010, vol. 38, no. 3, p. 509–521.
- MYTHEN, Gabe and WALKLATE, Sandra. Communicating the terrorist risk: Harnessing a culture of fear? *Crime Media Culture*. August 2006, vol. 2, no. 2, p. 123–142.
- PIETERSE, Jan Nederveen. Neoliberal Empire. *Theory, Culture & Society*. June 2004, vol. 21, no. 3, p. 119–140.
- THORNTON, William and THORNTON, Songok Han. The Contest of Rival Capitalisms: Mandate for a Global Third Way. *Journal of Developing Societies*. 2012, vol. 28, no. 1, p. 115–128.
- ZAKARIA, Fareed. *The Post-American World*. 1. ed. New York: W. W. Norton & Company Ltd., 2008. 304 p. ISBN 978-0-393-06235-9.

6. Kontakt na autora

Mgr. et Mgr. Jan Ptáčník

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni

Avalon Business Center

Poděbradova 2842/1

301 00 Plzeň 3

e-mail: ptacnikj@kap.zcu.cz

školitel: doc. PhDr. Michal Kubát, Ph.D.

Teorie labelingu – charakteristika, struktura, pojmy a aplikace⁸⁸

Labeling theory – Characteristics, Structure, Terms and Application

Petr Krčál

Anotace: Text se zaměřuje na teorii labelingu. Konkrétně na charakteristiku této teorie a jejích klíčových pojmů. Po charakteristice následuje případová studie, jež teorii aplikuje na případ pravicového extremismu a usiluje o předložení argumentace, jež osvětluje proces sociální konstrukce tohoto fenoménu.

Klíčová slova: Teorie labelingu, symbolický interakcionismus, morální podnikatel, sociální konstruktivismus

Abstract: The following article focuses in the issue of labeling theory. The goal of this paper is to characterize main structure and terms of this theory. After this characteristics I utilize labeling theory to explain the process of the social construction of right-wing extremism.

Key Words: Labeling theory, Symbolic interactionism, Moral entrepreneur, Social constructivism

---

⁸⁸ Text částečně vychází z autorovy diplomové práce, která byla obhájena v červnu 2011 na Katedře politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU v Plzni.

1. Místo úvodu – záměr textu a jeho epistemologická východiska

Předkládaný text se zaměřuje na teorii labelingu.⁸⁹ Jeho cílem je objasnění charakteristiky této teorie, její struktury a klíčových pojmů. Díky této teorii lze vysvětlit procesy, jejichž prostřednictvím dochází k sociálnímu konstruování obsahové náplně pojmů, jako jsou „deviace“ či „extremismus“. Právě proces této konstrukce extremismu budu ilustrovat na případové studii, jež následuje po charakteristice teorie labelingu. Ještě než přikročím k charakteristice tohoto konceptu, považuji za důležité zmínit epistemologická východiska, ze kterých tato teorie vychází a se kterými se jako autor tohoto textu ztotožňuji.

Teorie labelingu vychází z širší konstruktivistické perspektivy (viz Berger – Luckmann, 1999; Berger, 1967). Z pohledu konstruktivismu je okolní svět poznáván a utvářen tak, že jsou mu přisuzovány partikulární významy (Piere Hirtle, 1996, s. 91), a tak je tedy povaha sociální reality závislá na členech společnosti, jelikož je jimi utvářena. V tomto pojetí je realita definována sociálně (Berger – Luckmann, 1999, s. 116), tedy „realitu definují konkrétní jedinci či skupiny“ (Berger – Luckman, 1999, s. 199), a je tak objektem vnímání (srov. Bourdieu, 1989, s. 18).

Proces této sociální konstrukce reality popisuje Peter Berger (viz Berger, 1967) ve třech v kruhu jdoucích krocích. Prvním krokem je externalizace, při které dochází k tomu, že jedinec určitým způsobem ovlivňuje své okolí. Souhrn externalizací

---

⁸⁹ V originále *labeling theory*.

všech jedinců pak utváří společnost jako objektivní realitu.⁹⁰ Posledním krokem je internalizace, v jejímž průběhu dochází k tomu, že jedinci přijímají společenské hodnoty, což ovlivňuje podobu jejich budoucí externalizace (Berger, 1967, s. 8–14). Z pohledu konstruktivistické perspektivy nepovažují jedinci svou vlastní realitu za něco daného, ale každý jedinec ji definuje jinak – každý má svou vlastní realitu. Tyto různé reality jsou pak vázány na určité sociální kontexty (Berger – Luckmann, 1999, s. 10–11).

Optikou této epistemologie lze tedy tvrdit, že extremistu se jako extremistu nerodí, ale „extremističnost“ jeho jednání je utvářena reakcemi okolí na toto jednání. Teorie labelingu umožňuje zachytit a vysvětlit proces toho, jak se v očích společnosti extremisté stávají extremisty a jakou roli v tomto procesu sehrávají složky mocenských orgánů a sdělovací prostředky, jakožto přispěvatelé k definování různých situací ve společenském životě (srov. Altheide, 2002, s. 37).

V následující části textu již přikročím k charakteristice teorie labelingu, po které bude následovat případová studie využívající tohoto přístupu. Čtenář tohoto článku může nabýt dojmu, že text místy sklouzává ke zjednodušení, generalizacím a schematizaci. Toho jsem si jako autor vědom, ale s ohledem na limitovaný rozsah textu a na širší teoretického konceptu labelingu, jeho epistemologických východisek a aplikace této teorie, jsou tato zjednodušení a schematizace nezbytná.

---

⁹⁰ To Berger označuje jako objektivizaci.

2. Teorie Labelingu – struktura, prvky a pojmy

Teorii popsal Howard Becker v knize *Outsiders* (viz Becker, 1963), ve které navazuje na práci F. Tannenbauma, jenž se zabýval tím, jak se odlišují zločinci od spořádaných členů společnosti a jak na ně spořádaní občané reagují. Základem této teorie je tvrzení, že to, zda je nějaké jednání deviantní (v případě tohoto textu „extremistické“), nevychází z povahy toho jednání, ale z toho, jak na toto jednání reagují ostatní (Becker, 1963, s. 11). Z pohledu teorie labelingu je tedy deviace výsledkem procesu, který zahrnuje reakce ostatních na toto chování. Chování se tak stane deviantním v případě, že jej někdo jako deviantní označí (Becker, 1963, s. 11, 14).

Následující symbolický interakcionismus tvrdí zastánci této teorie,⁹¹ že smysl jednání sociálních aktérů je konstruován skrze sociální procesy (Ashforth – Humphrey, 1997, s. 46). Poněvadž lidé sdílejí normy a hodnoty a očekávají od druhých, že budou tyto normy a hodnoty dodržovat (Mills, 2008, s. 33), mohou tvrdit, že za deviantní chování je označováno takové chování, které těmto normám a hodnotám odporuje.

Na deviaci nahlíží Becker několika způsoby. První definice deviantního chování je definice statistická (Becker, 1963, s. 4), podle které je deviantní chování takové, které se nějakým způsobem odlišuje od statistického průměru (Becker, 1963, s. 4). Druhým pohledem na deviantní chování je pohled patologický, který předpokládá, že takovéto chování je výsledkem nemoci devianta. Patologickému pohledu je podobný pohled démonický, jenž předpokládá, že deviantní chování je výsledkem zlé povahy deviantního jedince. Dalším

⁹¹ Viz například Erikson 1966.

způsobem vysvětlujícím deviantní chování je tvrzení, že deviace je výsledkem neuposlechnutí skupinových pravidel. Podle poslední definice je deviantní chování vytvářeno společností, jelikož „společenské skupiny vytváří deviaci tím, že utváří pravidla, jejichž porušení konstituuje deviaci“ (Becker, 1963, s. 5–9). Z těchto charakteristik deviace vyplývá, že teorie labelingu vychází z poslední definice.

Teorie labelingu tedy při definování deviantního chování zdůrazňuje sociální kontext (Ashforth – Humphrey, 1997, s. 45), ve kterém je toto chování za deviantní označováno, a to, jak „agenti sociální kontroly“⁹² definují sociální objekty či jedince a jejich chování (Ashforth – Humphrey, 1997, s. 45–46). Deviantní chování je tak definováno společností a je v rozporu s jejími základními normami a hodnotami (Becker, 1963, s. 59).

K tomu, aby proběhl proces přidělení etikety úspěšně, je zapotřebí, aby tuto etiketu udělila určitá morální autorita, jelikož tato autorita má dostatečný kredit k tomu, aby členové společnosti její názory akceptovali/uposlechli (srov. Durkheim, 1998, s. 70). Autoritu potřebnou k udělování a šíření etiket má skupina, kterou Becker označuje jako „morální podnikatele“⁹³ (viz Becker, 1963, s. 147–163). Morální podnikatele můžeme rozdělit do dvou skupin, a sice na ty, kdo vytvářejí pravidla (rule creators), jelikož ta jsou produktem jejich iniciativy (Becker, 1963, s. 147), a na ty, kdo tato pravidla vymáhají (rule enforcers).

---

⁹² V originále *social control agents*.

⁹³ V originále *moral entrepreneur*.

Proces přidělování etikety probíhá v několika fázích (Meade, 1974, s. 84). Nejdříve morální podnikatel upozorní společnost na určité jednání, které označí za deviantní. Na to navazuje subjektivní reakce společnosti. Čím více je jednání, na které upozorňuje morální podnikatel, vykreslováno jako deviantní, tím více začne společnost považovat svoji reakci za objektivní (Meade, 1974, s. 84). Tento objektivní postoj k delikventnímu chování vede ke změně psychického stavu „onálepkaného“ delikventa, poněvadž ten se nemusí ztotožnit s přidělenou etiketou a nemusí ji akceptovat (Becker, 1963, s. 1). Když se „onálepkaný“ jedinec s jemu přidělenou etiketou ztotožní, může přebírat vzory chování, které podle něj odpovídají jemu přidělené etiketě (srov. Goffman, 2003).

V poslední fázi udělení etikety dochází k tomu, že chování, které je označeno za deviantní, je jako deviantní vnímáno (Meade, 1974, s. 84) společností a osoba nesoucí nálepkou devianta je jako deviant vnímána. Tato společenská reakce na chování, které je za deviantní označeno, vede ke změně statusu delikventa, jenž je nositelem deviantní nálepky (Meade, 1974, s. 84).

Když je někdo morálním podnikatelem označen za devianta, tak může tuto nálepkou ještě umocňovat skutečnost, že je členem (nebo vstoupí) „organizované skupiny deviantů“⁹⁴ (Becker, 1963, s. 37). Za „organizované skupiny deviantů“ mohou z pohledu tohoto textu označit právě extremistická hnutí. Toto vymezení „extremistického nepřítele“ umožňuje vyvozování motivů jednání ze strany mocenských orgánů, jelikož to je umožněno

---

⁹⁴ V originále *organized deviant group*.

právě rozdělením na přítele versus nepřítele (srov. Schmitt, 2007, s. 26).

Úspěšné přiřknutí (nejen) extremistické etikety ze strany morálních podnikatelů tak představuje performativní akt (srov. Austin, 2000), který vede ke stigmatizaci označených jedinců/skupin. Přisouzení tohoto stigmatu způsobí to, že stigmatizovaný jedinec/skupina je vnímán jako nebezpečí a nositel špatného morálního statusu (Goffman, 2003, s. 9, 13). Takto přiřčené stigma je pak snadno přenositelné na jedince nacházející se v blízkosti nositele stigmatu (Goffman, 2003, s. 41, 42). V případě tohoto textu to lze ilustrovat na případu toho, že jedinci přítomní na veřejné události, jež je označena jako extremistická, jsou vnímáni jako extremisté. Stejně tak akce, které se účastní jedinci, jež jsou nositeli extremistické nálepky, je označena jako extremistická.

3. Případová studie – sociální konstrukce pravicového extremismu

3.1 Morální podnikatelé

V této sekci se zaměřím na aplikaci teorie labelingu na případovou studii sociální konstrukce extremismu. Pro potřeby tohoto textu jsem rozlišil několik skupin morálních podnikatelů, kteří disponují morální autoritou potřebnou k tomu, aby mohli udělovat nálepky extremisty či extremistického jednání.

Udělování nálepek je činnost, která spadá do gesce profesionálních morálních podnikatelů, kteří tvorbou a vymáháním společenských pravidel utvářejí percepci určitého typu chování jako chování deviantního (v případě tohoto článku

chování extremistického) (Becker, 1963, s. 163). Aktivita těchto morálních podnikatelů napomáhají ke společenskému vnímání extremismu tím, že vytvářejí „in-group / out-group“ vztah mezi extremisty a spořádanými členy společnosti (srov. Ruggiero, 2006, s. 84).

Jelikož nikdo neví, co přesně znamená a označuje pojem extremisty,⁹⁵ vymezil jsem pro potřeby mé práce několik skupin morálních podnikatelů, kteří mají morální autoritu potřebnou k udělování extremistických etiket. Morální kredit je pro činnost morálních podnikatelů důležitý, jelikož názory morální autority jsou členy společnosti akceptovány (Durkheim, 1998, s. 70). Tito morální podnikatelé tedy označováním nějakého typu chování za extremistické definují extremisty. Ze strany některých morálních podnikatelů může docházet k tomu, že na aktéry, které označují za extremisty, nahlížejí ze scholastického pohledu a připisují jim vlastnosti, které jsou součástí jejich pohledu na tyto aktéry (Bourdieu, 1998, s. 156). Takovéto nahlížení na objekty zájmu „vede k nejzávažnější epistemologické chybě v sociálních vědách“ (Bourdieu, 1990, s. 384).

V mé práci tedy reprezentuje morální podnikatele policie (státní/městská), justice a legislativní orgány, jakožto složky státního aparátu. Dále pak skupina odborníků v oblasti extremismu a radikalismu, jelikož (i) na základě jejich odborného posudku uděluje předchozí skupina nálepkou extremisty. Poslední (a dle mého soudu nejmocnější) skupinu

---

⁹⁵ Převzato z příspěvku Jana Charváta „Současné aktivity na krajní pravici“, který byl přednesen dne 25. 10. 2010 na půdě Západočeské univerzity.

morálních podnikatelů reprezentují hromadné sdělovací prostředky jakožto nástroj napomáhající k definování situace ve veřejném životě (Altheide, 2002, s. 8). Hromadné sdělovací prostředky dále disponují schopností vytvářet realitu (Keller, 2002, s.12). Z tohoto pohledu se tedy, dle mého soudu, jedná o nejsilnější skupinu morálních podnikatelů. Domnívám se, že v této skupině podnikatelů zaujímá výsadní postavení televizní vysílání (konkrétně mám na mysli zpravodajské pořady a pořady, do kterých jsou zváni příslušníci ostatních skupin morálních podnikatelů), jelikož televizním vysíláním poskytovaná sdělení mají ze všech médií největší emocionální dopad na společnost (Postman, 2006, s. 29) a jelikož členové společnosti získávají (stále) většinu informací prostřednictvím televizního vysílání (Postman, 2006, s. 28). Díky těmto skutečnostem tak televize představuje účinný nástroj sociální kontroly (Eagleton, 2007, s. 35), jež je definována jako „proces zajišťující to, aby se lidé chovali v souladu s očekáváním ostatních“ (Altheide, 2002, s. 13). Výše charakterizované skupiny morálních podnikatelů se při šíření jimi udělených etiket vzájemně podporují a zvyšují tak efektivitu tohoto nálepkovacího procesu.

Po výčtu morálních podnikatelů udělujících extremistické nálepky se nyní zaměřím na jejich bližší charakteristiku a na způsob, jakým tyto extremistické nálepky utvářejí a rozšiřují do povědomí společnosti.

3.1.1 Soudní znalci a experti v oblasti extremismu/ radikalismu jako morální podnikatelé

Z pohledu teorie labelingu mohu tuto skupinu označit jako morální podnikatele, kteří zajišťují vynucování pravidel (rule

enforcers) (Becker, 1963, s. 147). Tato skupina je tvořena zejména akademiky, kteří se věnují problematice extremismu/radikalismu, právníky a historiky, kteří se specializují na období nacistického Německa (kvůli identifikaci symboliky využívané neonacisty).

Tato skupina morálních podnikatelů utváří extremistické etikety několika způsoby. Jelikož důležitým procesem při utváření extremistického jednání je jeho zachycení a označení za extremistické (Becker, 1963, s. 31), tvoří jeden z nástrojů této skupiny vytváření znaleckých posudků. Vypracováním těchto posudků tato skupina morálních podnikatelů označí určité jednání jako jednání extremistické, čímž přisoudí původcům takového jednání nálepku extremistů (srov. Meade, 1974, s. 84). Tyto znalecké posudky jsou pak využívány ostatními skupinami morálních podnikatelů k jejich vlastní činnosti směřující k udělování extremistických etiket a k delegitimizaci jednání takto označených jedinců, poněvadž etiketa extremisty představuje výhodný nástroj k diskreditaci nepřítele (Charvát, 2007, s. 10).

Mimo sestavování odborných posudků utváří tato skupina morálních podnikatelů extremistické nálepky i v průběhu neonacisty pořádaných veřejných akcí. Úkol těchto expertů přítomných na veřejných akcích spočívá v definování účastníků akcí a jejich chování (Ashforth – Humphrey, 1997, s. 45–46). To, co při takovýchto akcích tvoří jednání jejich účastníků extremistickým, je reakce okolí (Ruggiero, 2006, s. 118). Pokud tedy ze strany účastníků dojde k nějakému chování, které přítomný znalec vyhodnotí jako extremistické, dojde k tomu, že na takové chování adekvátně zareaguje (srov. Becker, 1963,

s. 11) a přidělí tomuto chování odpovídající etiketu. Toto jednání tak zachytí a označí za extremistické (Becker, 1963, s. 31) a informuje o svých závěrech represivní složky státního aparátu, jež na takto označené chování reagují. Nejčastější reakcí na takto označené jednání je ukončení veřejné akce ze strany státního aparátu.

Dalším nástrojem, pomocí něhož tato skupina morálních podnikatelů vytváří nálepku extremisty, je vydávání manuálů, které poskytují sadu definičních znaků, podle nichž lze extremistu/extremistické chování identifikovat. Definiční znaky produkuje tato skupina také prostřednictvím „hrozbotextů“ (srov. Lupták, 2011) a odborné literatury týkající se extremismu (viz Mareš, 2003; Mazel, 1998) a prostřednictvím konferencí zaměřených na reprodukci „extremistického vědění“ a na posilování statusu této skupiny morálních podnikatelů.

Aby tato skupina morálních podnikatelů přiřkla extremistickou nálepku, musí takto označovaný aktér naplňovat jisté definiční znaky. Tím dojde k tomu, že označení extremisty má společné charakteristiky pro všechny takto označené jedince či aktivity (Becker, 1963, s. 38), čímž lze extremistickou etiketu odlišit od jiných druhů deviantního chování. Mezi tyto definiční znaky, na základě kterých dochází k označení jedinců/jednání za extremistické, patří zejména jimi využívaná symbolika, (non)verbální projevy a fasáda (viz Goffman, 1999, s. 29) jimi pořádaných akcí. Symbolikou mám na mysli zejména znaky, které se objevují na oblečení/transparentech jedinců, kteří jsou označeni touto skupinou morálních podnikatelů za extremisty. Verbálními projevy, jež mohou být znalci v oblasti extremismu označeny za extremistické, jsou projevy vyjadřující

etnickou, rasovou, politickou nebo náboženskou nenávist . Neverbálním projevem, který může být touto skupinou označen za extremistický, je například hajlování.

Jelikož fasáda veřejných událostí slouží obecným způsobem k definici situace (Goffman, 1999, s. 29), mohu za fasádu vedoucí k udělení extremistické etikety označit symbolicky zvolená data a místa (srov. Tilly, 2006, s. 197) konání takovýchto akcí. Pokud tato skupina morálních podnikatelů nalezne u jedinců výše charakterizované definiční znaky, upozorní společnost na extremistické jednání (srov. Meade, 1974, s. 84) a označí aktéry, kteří těmito znaky disponují, za extremisty.

Protože důležitým procesem při utváření extremistického chování ze strany morálních podnikatelů je veřejné označení takového chování za extremistické (Becker, 1963, s. 31), je třeba, aby se tato nálepka rozšířila do povědomí veřejnosti. K rozšíření této nálepky napomáhají hromadné sdělovací prostředky, jelikož jsou zprostředkovateli informací směrem k veřejnosti (Pitts – Zeng, 2010, s. 23). Šíření této etikety napomáhají média jednak tím, že zvou jako hosty do svých pořadů tyto morální podnikatele, dále pak tím, že jej sama produkují.

3.1.2 Státní a městská policie jako morální podnikatelé

Druhou skupinou, která disponuje morálním kreditem k udělování extremistické nálepky, je státní a městská policie. Z pohledu teorie labelingu tato skupina také spadá do kategorie morálních podnikatelů, kteří vynucují pravidla (rule enforcers) (Becker, 1963, s. 147). Tato skupina je tvořena příslušníky státní a městské policie.

Státní policie spolupracuje při označování jedinců/jednání za extremistické s první charakterizovanou skupinou morálních podnikatelů. Ze strany policie spočívá spolupráce v tom, že dodává první skupině morálních podnikatelů podklady, na jejichž základě vypracovává znalecké posudky. Mimo spolupráce s první charakterizovanou skupinou morálních podnikatelů disponuje každé krajské velitelství policie ad hoc svolávanou expertní skupinou. Tato expertní skupina je svolávána před konáním neonacistických veřejných akcí a zabývá se zpracováním informací, jež jí policie o těchto akcích poskytne. Informace o plánované neonacistické akci získává policie pomocí infiltrace do jejich struktur, sledováním internetových stránek neonacistických hnutí a jejich diskusních fór. To odpovídá tvrzení, že policie s organizátory takovýchto veřejných akcí vyjednává, infiltruje se mezi ně a hlídá je (srov. Tilly, 2006, s. 202).

Při rozhodování o tom, zda státní policie označí plánovanou akci za extremistickou, se zaměřuje zejména na to, zda od jedinců, kteří budou přítomni na této akci, lze očekávat takové jednání, které je namířeno „proti základním lidským a politickým právům a svobodám, demokratickým základům státu, svrchovanosti a územní celistvosti státu“ (Martinů, 2010, s. 1). Na základě dostupných informací a výše zmíněných kritérií označí státní policie plánovanou akci za extremistickou, protože její účastníci sdílejí společný druh etikety (srov. Becker, 1963, s. 38). Na základě přidělení této etikety pak státní aparát rozhoduje o tom, jaké prostředky na této akci nasadí.

Státní policie tedy při utváření extremistické nálepky spolupracuje s první skupinou morálních podnikatelů a s ad

hoc svolávanými expertními skupinami. Na základě závěrů těchto expertních skupin pak policie aplikuje extremistické etikety na určité jedince (Becker, 1963, s. 78). Tito jedinci pak sdílejí takovéto označení (Becker, 1963, s. 9), díky čemuž může být jimi pořádaná veřejná akce označena státní policií za extremistickou, jelikož se předpokládá, že na této akci bude přítomna organizovaná skupina nositelů extremistické nálepky (Becker, 1963, s. 37–38).

Městskou policii jako morálního podnikatele uvádím jako příklad toho, jak někteří morální podnikatelé označují určité jednání či jedince za extremistické a uplatňují přitom scholastický pohled (viz Bourdieu, 1990) při udělování extremistické nálepky. Vysoce postavený příslušník městské policie v Plzni mi na otázku, zda má městská policie obdobně jako policie státní k dispozici experty v oblasti extremismu, odpověděl, že „[Ž]ádného experta nepotřebují, jelikož extremistu dokáží identifikovat, když ho vidí“. Tím tedy určitým jedincům přisuzují takové vlastnosti, jež jsou součástí jejich pohledu na tyto jedince (srov. Bourdieu, 1998, s. 156). Tento pohled je utvářen zažitou představou extremisty, kterou poskytují hromadné sdělovací prostředky, neboť (nejsilnějším) efektem jejich činnosti je tvorba sociální identity (Grossberg – Wartella – Whitney, 1998, s. 206), na straně jedné. Na straně druhé může tento pohled vycházet z definičních znaků poskytnutých předcházející skupinou morálních podnikatelů. Z tohoto pohledu je tedy městskou policií přijímaná extremistická nálepka produktem jiných skupin morálních podnikatelů, konkrétně nálepka produkovaná sdělovacími prostředky a soudními znalci a experty v oblasti

extremismu/radikalismu. Tím je posílena pozice těchto morálních podnikatelů, jelikož jimi utvořenou a přiřknutou etiketu následuje společenská reakce (Meade, 1974, s. 84). Touto reakcí je přejímání této nálepky a její aplikace ze strany městské policie.

3.1.3 Justice jako morální podnikatel

Stejně jako předcházející skupiny morálních podnikatelů mohou justici označit za morálního podnikatele, který se zaměřuje na vynucování norem (Becker, 1963, s. 147). Tyto normy vynucuje tato skupina tím, že má pravomoc udělovat za projevy extremistického jednání tresty. Podstatou těchto trestů je společenská reakce na porušení daných norem (Durkheim, 1926, s. 125) s účelem odstranit z individuality člena společnosti „nemravné zvyky, které by mohly být škodlivé pro společnost“ (Malthus, 2002, s. 109) a posílit sociální řád skrze punitivní regulaci chování jedinců (srov. Wacquant, 2009a, s. 149). Z pohledu „instituce trestání“ pak vězení představuje nástroj obnovující řád a společně s policií a soudy ho lze chápat jako nástroje politické produkce reality (Wacquant, 2009b, s. 152, 304).

Do této skupiny morálních podnikatelů řadím justiční orgány České republiky. Na rozdíl od předcházejících skupin morálních podnikatelů nevytváří tato skupina extremistickou nálepku přímo, ale svojí činností se podílí na jejím potvrzování v očích veřejnosti. Jednání, které je morálními podnikateli označeno za extremistické, je takové jednání, které je v rozporu se společenskými normami a hodnotami (Becker, 1963, s. 59). Tím, že justiční orgány jako morální podnikatel mají pravomoc udělovat za takto označené jednání tresty, tedy posilují platnost

této etikety, jelikož trest je formou společenské reakce, jež [společenská reakce] je nutná k úspěšnému přidělení etikety (Meade, 1974, s. 84) a lze ho chápat jako druhou stranu zákona, jako jakýsi „podrážděný zákon“ (Foucault, 1996, s. 53). Při souzení jedinců/jednání, které je označeno za extremistické, přihlížejí soudci ke znaleckým posudkům, jež jsou utvářeny první skupinou morálních podnikatelů, a k důkazním materiálům, které předloží státní policie jakožto další zástupce morálních podnikatelů. Tím tedy potvrzuje a posiluje jimi udělenou extremistickou nálepku. Potvrzení extremistické nálepky, jež tato skupina provádí, se do povědomí veřejnosti dostává opět skrze média.

3.1.4 Legislativní orgány jako morální podnikatelé

Poněvadž tito morální podnikatelé utvářejí zákony a normy platné v České republice, mohu je z pohledu teorie labelingu označit jako morální podnikatele utvářející normy (rule creators) (Becker, 1963, s. 147). Jelikož v České republice náleží zákonodárná moc výlučně parlamentu,⁹⁶ řadím do této skupiny morálních podnikatelů členy Poslanecké sněmovny a Senátu Parlamentu České republiky.

Tvorbou norem a zákonů takto skupina určuje pravidla definující prostory možností jedinců, a tím tak utváří principy organizace společnosti (srov. Habermas, 2000, s. 28). S ohledem na skutečnost, že extremistické chování je v rozporu se základními společenskými normami a hodnotami (Becker, 1963, s. 59), mohu tvrdit, že tato skupina morálních podnikatelů tvoří pole působnosti pro ostatní morální podnikatele. To vytváří tím, že produkuje zákony a normy, jež pak příslušné

⁹⁶ Převzato z Ústava České republiky, hlava II, článek 15.

skupiny morálních podnikatelů (rule enforcers) vymáhají tím, že veřejně označují porušovatele těchto norem (Becker, 1963, s. 31) za extremisty a jejich jednání za extremistické. Tím, že deviantní (v případě této práce extremistické) chování lze definovat jako chování, které je v rozporu s existujícími normami a je tak i chápáno společností (Becker, 1963, s. 20), utváří tato skupina morálních podnikatelů rámec, ve kterém se pohybují morální podnikatelé, kteří se zaměřují na vynucování norem. Normotvorná činnost této skupiny morálních podnikatelů je také důležitá s ohledem na víru v legalitu jako formu legitimacy (srov. Weber, 1998, s. 170). Tím, že tato skupina tvoří rámec, ve kterém se pohybují ostatní skupiny morálních podnikatelů, legitimizuje jejich jednání a přidělování nálepek z jejich strany. Produkci norem ovlivňuje legitimizaci daného řádu tato skupina morálních podnikatelů také proto, že jeho legitimita je garantována „vírou v platnost daného řádu jako výrazu závazných hodnot“ (Weber, 1997, s. 55). S ohledem na podstatu těchto morálních podnikatelů není nutné, aby se jejich závěry rozšiřovaly do povědomí společnosti, ale primárně směrem k ostatním skupinám morálních podnikatelů, kteří v souladu s jimi definovanými normami následně označují jedince či chování (Ashforth – Humphrey, 1997, s. 46) za extremistické. Legislativní orgány lze tak označit za morální podnikatele, kteří tím, že produkují normy a zákony, ovlivňují svoji mocí bez výjimky všechny oblasti života (srov. Weber, 1997, s. 48).

3.1.5 Hromadné sdělovací prostředky jako morální podnikatelé

Poslední skupinu morálních podnikatelů, která disponuje autoritou k udělování extremistických etiket, představují hromadné sdělovací prostředky. Ty lze označit jako morální podnikatele, kteří se soustředí na vymáhání norem (rule enforcers) (Becker, 1963, s. 147), neboť médii využívaná forma sdělování vyvolává a posiluje u příjemců těchto sdělení určitý postoj, a proto, že jedinci jednají na základě významů, které jim zprostředkovávají média (Bauman, 2008, s. 24). Do této skupiny morálních podnikatelů řadím tištěná a internetová periodika, internetové zpravodajské portály a televizní vysílání.

Média udělují extremistické nálepky různými způsoby. V první řadě média zprostředkovávají směrem ke společnosti extremistické etikety udělené ostatními skupinami morálních podnikatelů. Extremistické nálepky rozšiřují média tím, že členům těchto skupin morálních podnikatelů poskytují mediální prostor pro prezentaci jejich názorů, čímž napomáhají k rozšiřování a posilování etiket udělených těmito skupinami.

Druhým způsobem, kterým hromadné sdělovací prostředky udělují extremistické etikety, je skutečnost, že je samy utváří. Vzhledem k tomu, že důležitým procesem při označení nějakého jednání extremistickým je jeho veřejné označení (Becker, 1963, s. 31), utváří tak média tyto etikety tím, že existuje široká škála subjektů, které jsou médii označovány za extremistické (Fiala, 1998, s. 7). Tím, že média přidělují extremistické etikety bez bližšího zkoumání jimi označovaných subjektů, jim přisuzují takové vlastnosti a označení, které jsou v souladu s jejich vlastním chápáním těchto aktérů (srov.

Bourdieu, 1998, s. 159). Domnívám se, že toto intuitivní přidělování extremistických etiket je způsobeno přejímáním definičních znaků extremistického jednání, které utvářejí ostatní skupiny morálních podnikatelů. Tím hromadné sdělovací prostředky posilují platnost jimi udělených etiket.

Co se týče šíření extremistických nálepek skrze společnost, domnívám se, že média jsou nejmocnějším morálním podnikatelem, jelikož skrze ně jsou šířeny informace směrem ke společnosti (Altheide, 2006, s. 48).

V této skupině morálních podnikatelů sehrává nejdůležitější roli v udělování extremistických nálepek televizní vysílání, jelikož skrze sdělení, jež jsou jím zprostředkovávána, získává většina společnosti informace, které považuje za relevantní (Postman, 2006, s. 28). Televizní vysílání také umožňuje maximalizovat účinek svých sdělení tím, že zobrazuje jednotlivé momenty referovaných událostí a často je nevykresluje jako celek, a díky promítání obrazů může navodit „dojem skutečnosti“, který má mobilizační účinky (Bourdieu, 2002, s. 17).

Hromadné sdělovací prostředky (a zejména televizní vysílání) tak lze slovy Pierra Bourdieho označit za „nástroje udržování symbolického řádu“ (Bourdieu, 2002, s. 11), jež představují určité události, zveličují jejich důležitost a skrze zdůrazňování určitých faktů události i vytvářejí (Bourdieu, 2002, s. 13, 61).

3.1.6 Shrnutí skupin morálních podnikatelů v České republice

V předchozích řádcích jsem se věnoval charakteristice skupin morálních podnikatelů, o kterých se domnívám, že mají morální autoritu k tomu, aby udělovaly extremistické etikety. Ty jsou těmito morálními podnikateli udělovány tak, že morální podnikatel upozorní společnost na určitý typ jednání (Meade, 1974, s. 84), které označí jako extremistické. K tomu, aby proces přidělení extremistické nálepky proběhl úspěšně, je třeba takto označované jednání veřejně označit (Becker, 1963, s. 31) za extremistické. Dále je nutné, aby toto označení provedl aktér, který k tomu disponuje dostatečnou morální autoritou. Do povědomí veřejnosti jsou pak tyto etikety rozšiřovány prostřednictvím médií, jakožto zprostředkovateli informací (srov. Pitts – Zeng, 2010, s 23).

Tabulka 1

Zdroj: Zpracováno autorem

Morální podnikatel	Typ podnikatele	Skupiny morálních podnikatelů přebírající extremistické etikety udělované touto skupinou
Soudní znalci a experti v oblasti extremismu/radikalismu	Rule enforcer	Státní a městská policie; Justice; Hromadné sdělovací prostředky
Státní a městská policie	Rule enforcer	Soudní znalci a experti v oblasti extremismu/radikalismu; Justice; Hromadné sdělovací prostředky
Justice	Rule enforcer	Hromadné sdělovací prostředky
Legislativní orgány	Rule creator	Soudní znalci a experti v oblasti extremismu/radikalismu; Státní a městská policie; Justice; Hromadné sdělovací prostředky
Hromadné sdělovací prostředky	Rule enforcer	Městská policie

Pro ilustraci vztahů spolupráce mezi morálními podnikateli a snazší orientaci uvádím tabulku 1, jež zachycuje morální podnikatele v České republice a skupiny přebírající jimi udělované extremistické nálepky.

4. Závěr

Předkládaný text se věnoval problematice teorie labelingu. V úvodní části jsem se snažil osvětlit epistemologická východiska této teorie, která jsou založena na širší konstruktivistické perspektivě, již jsem stručně charakterizoval. Po vyjasnění epistemologických východisek textu jsem přikročil k charakteristice samotné teorie labelingu. Prostřednictvím této teorie lze vysvětlit procesy označování určitých druhů jednání za deviantní (či v případě tohoto textu za extremistická). Prizmatem této teorie je tedy důležité určité jednání zachytit a veřejně označit určitým typem etikety (deviantní, extremistické atd.). Toto označování spadá do gesce skupiny tzv. morálních podnikatelů, kteří disponují morálním statutem k tomu, aby tuto činnost realizovali, a k tomu, aby společnost jejich závěry akceptovala.

Poté, co jsem charakterizoval teorii labelingu, jsem se v předposlední části textu zabýval tím, jak je skupinami morálních podnikatelů v České republice konstruována obsahová náplň pojmů „extremista“ a „extremismus“. Definoval jsem pět skupin morálních podnikatelů (soudní znalci a experti v oblasti extremismu/radikalismu; státní a městská policie; justice; legislativní orgány; hromadné sdělovací prostředky), které mají v České republice kredit potřebný k udělování extremistických etiket, a snažil jsem se charakterizovat, jakých využívají technik a praktik a jakými nástroji tyto nálepky

udělují. Proces tohoto udělování nálepek ze strany morálních podnikatelů lze chápat jako zjevný aspekt lingvistické dimenze politična (srov. Palonen, 1997, s. 114).

Empirická báze článku představuje výsek mého primárního výzkumu pro disertační práci, ve kterém se zabývám vztahy instituce trestu a společnosti. Z textu je možné chápat morální podnikatele jako jakési strážce norem a hodnot. To je pouze jeden pohled. Morální podnikatelé se ale mohou zaměřovat i na pomoc lidem v nouzi (například lidskoprávní aktivisté, osobnosti ve službách charity), nebo na upozorňování na společensky signifikantní problémy (například ekologičtí aktivisté, osobnosti vystupující proti korupci a podobně).

Morální podnikatelé ale mohou být ve své morální krusadě i potenciálně nebezpeční. Část morálních podnikatelů se věnuje umělé sekuritizaci činností jedinců, což může sloužit k tomu, aby prezentovali svoji činnost jako společensky relevantní. Jako příklad zdrojů této konstruované sekuritizace mohu uvést kriminalizaci chudoby, mediální konstrukci sociální exkluze (srov. Paul – Lupták, 2012), umělé upozorňování na romskou kriminalitu, nebo i obviňování filmové tvorby a počítačových her z nárůstu násilí mezi dětskou populací.

Jako příklad vyvolávání umělé morální paniky ze strany těchto morálních podnikatelů lze uvést aktuální události z Břeclavi, kde mladík, který si způsobil zranění sám, obvinil z napadení příslušníky romského etnika, čehož se chytla média (jakožto morální podnikatel) a utvořila morální paniku, jež vedla k demonstracím a ke zvýšení etnického napětí (nejen) v Břeclavi.

Záměrem tohoto textu tedy bylo předložit charakteristiku teorie labelingu a ilustrovat tuto teorii na příkladu případové studie. Implicitním cílem textu dále bylo poskytnout rámec pro další výzkum v této oblasti a motivovat další výzkumníky ke snaze podrobit morální podnikatele, jejich funkce a postavení ve společnosti kritickému zkoumání a kritické reflexi jejich činnosti. Příklad z Břeclavi odpovídá tvrzení, že jedinci nepotřebují pouze informace, ale i duševní schopnost těmto informacím porozumět a vhodně je interpretovat (srov. Mills, 2008, s. 9). Z tohoto důvodu by mělo být úkolem sociální vědy kriticky interpretovat prohlášení morálních podnikatelů.

5. Použitá literatura

- ALTHEIDE, D. L. *Creating fear. News and the construction of crisis*. 1. vyd. New York: Aldine de Gruyter, 2002. 228 s. ISBN 978-0202306605.
- ALTHEIDE, D. L. *Terrorism and the politics of fear*. 1. vyd. Oxford: AltaMira Press, 2006. 264 s. ISBN 978-0759109193.
- ASHFORTH, B. E.; HUMPHREY, R. H. *The ubiquity and potency of labeling organizations*. *Organization Science*, ročník 8, číslo 1, 1997.
- AUSTIN, J. L. *Jak udělat něco slovy*. 1. vyd. Praha: Filosofia, 2000. 172 s. ISBN 80-7007-133-8.
- BAUMAN, Z. *Tekuté časy: život ve věku nejistoty*. 1. vyd. Praha: Academia, 2008. 109 s. ISBN 978-80-200-1656-0.
- BECKER, H. *Outsiders*. 1. vyd. New York: New York Free Press, 1963. 224 s. ISBN 978-0684836355.
- BERGER, P. *The secret canopy: Elements of a sociological theory of religion*. 1. vyd. New York: Doubleday, 1967. 240 s. ISBN 978-0385073059.
- BERGER, P.; LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. 1. vyd. Brno: CDK, 1999. 214 s. ISBN 80-85959-46-1.
- BOURDIEU, P. *Social space and symbolic power*. *Sociological Theory*, ročník 7, číslo 1, 1989.

- BOURDIEU, P. *Teorie jednání*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1998. 179 s. ISBN 80-7184-518-3.
- BOURDIEU, P. *The scholastic point of view*. Cultural Anthropology, ročník 5, číslo 4, 1990.
- BOURDIEU, P. *O televizi*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 2002. 103 s. ISBN 80-7239-122-4.
- DURKHEIM, É. *Pravidla sociologické metody*. 1. vyd. Praha: Orbis, 1926. 184 s. ISBN 000212518.
- DURKHEIM, É. *Sociologie a filosofie. Sociologie a sociální vědy*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1998. 175 s. ISBN 80-85850-57-5.
- EAGLETON, T. *Ideology. An introduction*. 1. vyd. London: Verso, 2007. 242 s. ISBN 978-1844671434.
- ERIKSON, K. T. *Wayward Puritand: A study in the sociology of deviance*. New York: Wiley, 1966. 240 s. ISBN 978-0471244271.
- FIALA, P. Český politický extremismus z hlediska politologie. In: FIALA, P. (ed.) *Politický extremismus a radikalismus v České republice*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1998. 303 s. ISBN 80-210-1798-8.
- FOUCAULT, M. *Myšlení vnějšku*. 1. vyd. Praha: Herrmann&synové, 1996. 303 s. ISBN 0000102897.
- GOFFMAN, E. *Všichni hrajeme divadlo: sebezprezentace v každodenním životě*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999. 247 s. ISBN 80-902482-4-1.
- GOFFMAN, E. *Stigma: poznámky k problému zvládnání narušené identity*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003. 167 s. ISBN 80-86429-21-0.
- GROSSBERG, L.; WARTELLA, E.; WHITNEY, D. Ch. *Mediamaking: Mass media in popular culture*. 1. vyd. Thousand Oaks: Sage, 1998. 520 s. ISBN 978-0761925446.
- HABERMAS, J. *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*. 1. vyd. Praha: Filosofia, 2000. 187 s. ISBN 80-7007-130-3.

- CHARVÁT, J. *Současný politický extremismus a radikalismus*. 1. vyd. Praha: Portál, 2007. 183 s. ISBN 978-80-7367-098-6.
- CHARVÁT, J. *Současné aktivity na krajní pravici*. Příspěvek na konferenci o extremismu, Plzeň: ZČU, 2010.
- KELLER, J. *Politika s ručením omezeným: proměny moci na prahu 21. století*. 1. vyd. Praha: Evropský literární klub, 2002. 139 s. ISBN 80-86316-27-0.
- LUPTÁK, L. *Bezpečnostný diskurz v SR: Lokalizácia ne(o)liberálního vládnutia v postsocialistickom Barbaricu*. Nепublikovaná disertační práce. Plzeň: Katedra politikologie a mezinárodních vztahů FF ZČU, 2011.
- MALTHUS, T. R. *Esej o principu populace*. Brno: Zvláštní vydání, 2002. 167 s. ISBN 80-85436-80-9.
- MAREŠ, M. *Pravicový extremismus a radikalismus v ČR*. 1. vyd. Brno: Barrister&Principal, 2003: 655 s. ISBN 80-86598-45-4.
- MARTINŮ, O. *Závazný pokyn policejního prezidenta o činnosti na úseku extremismu, sekt a diváckého násilí*. Vnitřní směrnice Policie ČR, 2010.
- MAZEL, M. *Oponenti systému*. In: FIALA, P. (ed.) *Politický extremismus a radikalismus v České republice*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1998. 303 s. ISBN 80-210-1798-8.
- MEADE, A. C. *The labeling approach to delinquency: State of the theory as function method*. Social Forces, ročník 53, číslo 1. 1974.
- MILLS, Ch. W. *Sociologická imaginace*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008. 310 s. ISBN 978-80-86429-93-9.
- PALONEN, K. *Dimensions of the political*. In: CARVER, T.; HYVÄRINEN, M. (eds.) *Interpreting the political new methodologies*. 1. vyd. London&New York: Routledge, 1997. 192 s. ISBN 978-0415131940.
- PAUL, J.; LUPTÁK, L. *Enemy within: COConstructing social exclusion in the Czech media, 2010-2011*. Paper presented at the international conference „Re-Inventing Eastern Europe“, Vienna, 2012.

- PIERE HIRTLE, J. *Coming to terms: Social constructivism*. The English Journal, ročník 85, číslo 1, 1996.
- PITTS, J. M.; ZENG, L. *Media management: The changing media industry and adaptability*. In: HENDRICKS, J. A. *The twenty first century media industry*. Plymouth: Lexington Books, 2010. 312 s. ISBN 0739140043.
- POSTMAN, N. *Amusing ourselves to death. Public discourse in the age of show business*. 1. vyd. New Yourk: Penguin Books, 2006. 208 s. ISBN 978-0143036531.
- RUGGIERO, V. *Understanding political violence. A criminological analysis*. 1. vyd. New York: Open University Press, 2006. 224 s. ISBN 978-0335217519.
- SCHMITT, C. *Pojem politična*. 1. vyd. Brno: CDK, 2007. 124 s. ISBN 978-80-7325-107-9.
- TILLY, Ch. *Politika kolektivního násilí*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2006. 278 s. ISBN 80-86429-60-1.
- ÚSTAVA ČESKÉ REPUBLIKY, hlava II, článek 15.
- WACQUANT, L. *Prisons of poverty*. 1. vyd. Mineapolis&London: University of Minnesota Press, 2009a. 232 s. ISBN 978-0816639014.
- WACQUANT, L. *Punishing the poor. The neoliberal government of social insecurity*. 1. vyd. London&Durham: Duke University Press, 2009b. 408 s. ISBN 978-0822344223.
- WEBER, M. *Autorita, etika, společnost*. 1. vyd. Praha: Mladá Fronta, 1997. 294 s. ISBN 80-204-0611-5.
- WEBER, M. *Metodologie, sociologie a politika*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1998, 354 s. ISBN 80-86005-48-8.

6. Kontakt na autora

Mgr. Petr Krčál

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni

Avalon Business Center

Poděbradova 2842/1

301 00 Plzeň 3

e-mail: petrkrca@gmail.com

školitel: Mgr. Lenka Strnadová Ph.D.

Vliv imigrace na politické systémy liberálních demokracií: vybraná témata

The Effects of Immigration on Political Systems of Liberal Democracies: Selected Issues

Jiří Kohoutek

Anotace: Text se věnuje vybraným otázkám vlivu imigrace na politické systémy tzv. liberálních demokracií. Primární otázkou je vždy je reakce systému na příliv migrantů, tedy aspekty migračních politik, s nimiž úzce souvisejí otázky politik integračních, tedy jak imigranty zařadit do většinové společnosti. Další témata zahrnují vnitropolitické aspekty migrace, jako např. nárůst vlivu extrémně pravicových politických seskupení a politickou participaci imigrantů. Témata jsou v rámci textu zařazena do kontextu strukturně-funkcionální analýzy politických systémů.

Klíčová slova: imigrace, imigranti, politický systém, migrační politiky, extrémně pravicové strany, politická participace, strukturně-funkcionální analýza

Abstract: This contribution is focused on selected issues of the effects of immigration on political systems of so called liberal democracies. The primary question is always the reaction of the system to the immigration flow, i.e. the aspects of immigration policies that are closely connected to integration policies, i.e. how to integrate immigrants in the majority society. Other topics include the growth of influence of extreme right-wing political groupings and political participation of migrants. Issues are set in the context of structural-functional analysis of political systems.

Key Words: Immigration, Immigrants, Political system, Migration policies, Extreme right-wing parties, Political participation, Structural-functional analysis

1. Úvod

Problematika mezinárodní migrace obyvatelstva jakožto součásti globalizačních procesů se postupně dostává i do zájmu jiných společenských věd než pouze ekonomie, která se tématem zabývá nejdéle a nejvíce. Přestože důsledky migrace, ať již emigrace nebo imigrace, jsou ve své povaze často výrazně politické, zachovává si česká politická věda, až na výjimky, od tématu poměrně výrazný odstup.⁹⁷ Tento krátký příspěvek, ve svém charakteru spíše přehledový, by měl alespoň částečně pomoci mezeru přemostit. Jeho cílem bude nastínit stručně vybraná témata výzkumu vlivu imigrace na politické systémy. Pro analýzu těchto vlivů bude pracováno se zjednodušeným chápáním politického systému v podobě, jak ho vnímá almondovská strukturně-funkcionální analýza.

G. Almond a B. Powell a ve své dnes již klasické práci (1966) rozlišili dvě základní kategorie funkcí politického systému – vstupy a výstupy. V kategorii vstupů nacházíme funkce politické socializace, artikulace zájmů, agregace zájmů a politické komunikace, zatímco v kategorii výstupů jsou to funkce tvorby pravidel, jejich aplikace a posuzování (které odpovídají i klasickému dělení moci na zákonodárnou, výkonnou a soudní). Jak uvádí B. Říchová, strukturně-funkcionální analýza si v tomto dělení zachovala logiku odlišení vstupů a výstupů systému – pozůstatku předchozího výrazného

---

⁹⁷ Mezi „čestné výjimky“ patří publikace Baršová a Barša (2005), Lidák (2010) nebo Hirtlová – Lidák – Srb (2011).

teoretického konceptu, kterým byla systémová analýza (Říchová, 2000, s. 65). Tato kategorizace vstupních a výstupních funkcí bude tedy užita v následujícím textu.

2. Vliv migrace na politické systémy liberálních demokracií

Podle údajů Mezinárodní organizace pro migraci byl v roce 2010 odhadovaný počet migrantů ve světě 214 milionů, což tvoří cca 3,1 % celosvětové populace. IOM zároveň uvádí, že na konci minulého tisíciletí byl tento počet pouze cca 150 milionů lidí a v roce 2005 to byl cca 191 milion. Připočteme-li k tomu ještě cca 740 milionů vnitřních migrantů, dostáváme se v rámci odhadu celkového počtu migrantů k takřka jedné miliardě obyvatel planety Země, což je přibližně jedna sedmina světové populace (World Migration Report 2011, s. 49). Vliv imigrace na politické systémy je tedy více než očekávatelný. Můžeme zároveň klidně hovořit i o tom, že za cíl migrace jsou nejčastěji vybírány státy, které lze charakterizovat jako liberální demokracie – vždyť 6 z 10 zemí s nejvyšším podílem obyvatelstva narozeného v cizině (tzv. foreign born population) jsou liberálními demokraciemi (USA, SRN, Kanada, Francie, Spojené království a Španělsko) a u dalších tři lze předpokládat, že by do této skupiny států chtěly patřit (Rusko, Indie, Ukrajina). (Ibid., s. 49).

2.1 Migrační politiky jako funkce výstupu z politického systému

Za základní reakci politického systému na imigraci můžeme považovat tzv. migrační politiky státu. Baršová a Barša (2005) doporučují pro jejich uchopení využívat následující terminologii:

Za migrační politiky navrhuji označovat „politiky směřující k přímé či nepřímé regulaci a řízení pohybu lidí přes mezinárodní hranice“, což je kategorie politik, do níž patří například agenda cestovních dokladů, či správy a ochrany státních hranic (Baršová a Barša, 2005, s. 9). Dílčí kategorií migračních politik jsou pak politiky přistěhovalecké, zahrnující politiky imigrační, které upravují podmínky pro dlouhodobé či trvalé usazení cizinců v dané zemi, a politiky integrační, „jejichž cílem je podpořit proces začleňování přistěhovalců – jako jednotlivců či skupin – do hostitelských společností“ (Baršová a Barša, 2005, s. 10). Další podrobnější analýza těchto politik samozřejmě již přesahuje možný rozsah tohoto textu.

Součástí migračních politik jsou pak ještě politiky upravující problematiku azylu a uprchlictví. Celkově lze tedy znázornit migrační politiky takto:

Tab. 1. Terminologické schéma

Zdroj: Baršová a Barša, 2005, s. 11.

Migrační politiky		AZYL ↔	Kontrola hranic, Potírání nelegální migrace, víza, turismus, sezonní práce, studium, stáže apod.
Přistěhovalecké politiky			
Imigrační politiky	Integrační politiky		
Regulace vstupu přistěhovalců na území	Regulace začleňování přistěhovalců do společnosti		

Z hlediska strukturně-funkcionální analýzy můžeme říct, že se v případě migračních politik jedná o funkce výstupu z politického systému, neboť tyto politiky jsou fakticky reálnou normotvorbou každého daného politického systému (v případě jednotlivých politik), respektive aplikace (a popřípadě

i adjudikace) těchto norem (např. v souvislosti s vydáváním víz nebo kontrolou hranic).

2.2 Nárůst vlivu extrémní pravice jako funkce vstupu politického systému

Jak uvádí Ján Lidák, „je asi zakódováno v lidské přirozenosti, že nově příchozí jsou zpravidla nevítaní“. To se pak projevuje zejména rostoucí netolerancí, rasizmem a nárůstem podpory extrémně pravicových stran (Lidák, 2010, s. 96). Ignazi (1992) nazval rozvoj těchto stran „tichou kontrarevolucí“, ovšem jak doplňují Kessler a Freeman, jedná se spíše o důsledek „vykořenění a nejistoty doprovázející post-industriální vývoj“, jež mají za následek „radikalizaci politického diskursu a nové, na hodnotách založené konflikty“. Tito autoři pak přejímají Betzův argument podepřený řadou empirických studií (např. Lubbers et al, 2002), že „skupiny znevýhodněné hospodářskou změnou, převážně manuálně pracující, nezaměstnaní, a se středním a nižším vzděláním, nejvíce inklinují k tomu, aby sváděli vinu za špatné podmínky na cizince a etnické minority, a obrací se k extrémní pravici“ (Kessler a Freeman, 2005, s. 263). Projdeme-li si literaturu týkající se problematiky extrémní pravice, zjistíme, že imigrace je vždy brána jako jeden z faktorů přispívajících k nárůstu volební podpory stran extrémní pravice.

Golder (2003) však doplňuje, že je nutno rozlišovat u extrémní pravice na strany neo-fašistické a na strany populistické. Jeho výzkum pak naznačuje, že u stran neofašistických problematika imigrace nemá významný vliv na volební úspěch, zatímco u stran populistických naopak ano, ovšem při současném vlivu dalších proměnných, jako např. nastavení v rámci volebního systému nebo charakteristiky

samotných extrémních pravicových stran (Golder, 2003, s. 452–5; Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002, s 371–2).

Z hlediska strukturně-funkcionální analýzy můžeme tento vliv imigrace na politické systémy zařadit do kategorie funkcí vstupu, neboť lze-li interpretovat imigraci jakožto jednu z příčin vzestupu poptávky po extrémních, či přesněji populistických stranách, tento jev můžeme následně zařadit na almondovské škále jako funkci agregace a následné artikulace zájmů autochtonního obyvatelstva daného státu – politického systému.

2.3 Politická participace imigrantů jako funkce vstupu politického systému

Dalším tématem, kterým se lze zabývat, je účast imigrantů na fungování politického systému, tedy jejich politická participace. Vzhledem k tomu, že v mnoha zemích je relativně snadné stát se z imigranta občanem, je toto téma nasnadě. Tam, kde je to obtížnější, zůstává stále nejen možnost mimoparlamentní participace, ale v poslední době také možnost získat reprezentaci v lokálních a někdy i v celostátních volbách (a tedy se jich i aktivně účastnit).

Jak připomínají Castles a Miller (2009, s. 277), mohou migranti zůstat apolitičtí (s důsledky pro zachování statusu quo), ale mohou se stát také subjekty a objekty politiky. Od sedmdesátých let 20. století vidíme v Evropě nárůst politické participace imigrantů ve formě stávek, zapojování do protestních hnutí, vstupu do odborů apod. Za nimi je evidentní snaha o reprezentaci, která logicky imigrantům bez zisku občanství, a tedy plných politických práv, chyběla. Osmdesátá léta pak přinesla například hnutí beur ve Francii, kde se přistěhovalecká mládež postavila za socialisty a jejich

prezidentského kandidáta F. Mitteranda. Nikoli shodou náhod se pak přesně ty městské čtvrti, které v 80. letech dvacátého století spatřily pochody desítek tisíc migrantů z hnutí beur, staly epicentry nepokojů v roce 2005 (Castles a Miller, 2009, s. 280).

Jak uvádí Andrès (2007, s. 80), 65 států na světě umožňuje v nějaké podobě volit i cizincům na svém území, a z těchto 65 států pak 36 dává možnost volební účasti cizincům bez ohledu na jejich zemi původu. Průkopníkem této myšlenky byly USA, následovány v Evropě např. Švédskem či Nizozemskem. Problémem se však ukázala poměrně nízká volební účast těchto cizinců v lokálních volbách, jež se jako fenomén v Evropě poměrně rozšířily (Oriol a Vianna, 2007, s. 40–44). Evropská unie pak fakticky umožnila aktivní i pasivní volební účast všem občanům členských států EU v lokálních volbách i ve volbách evropských. Podobně nabízejí možnost volit cizincům například i státy Jižní Ameriky. Přitom se již objevují úvahy o vlivu „hlasovacích bloků imigrantů“ na politiku vybraných států (Castles a Miller, 2009, s. 287–288).

I v tomto případě se z hlediska strukturně-funkcionální analýzy jedná o funkce vstupu politického systému, neboť politická participace obecně je funkcí artikulace a agregace zájmů, v tomto případě tedy zájmů imigrantů.

3. Závěr

Mezinárodní migrace je mnohvrstevnatým jevem, který si v současné české politické vědě teprve hledá svůj prostor. Samotné téma vlivu imigrace na politické systémy liberálních demokracií je pak tak široké, že není možné ho zcela postihnout v textu s omezeným rozsahem.

Z hlediska strukturně-funkcionální analýzy lze vliv imigrace pozorovat na vstupech i výstupech politického systému. Jako funkce vstupu lze identifikovat například politickou participaci imigrantů či vzestup extrémně pravicových populistických politických stran. Naopak jako funkce výstupu lze v reakci na imigraci vidět zejména tvorbu migračních politik.

4. Použitá literatura

- ALMOND, G. A., POWELL, G. B. *Comparative Politics. A Developmental Approach*. 1. vyd. Boston: Little Brown and Co, 1966. 348 s.
- ANDRÈS, H. Le droit de vote des étrangers : une utopie déjà réalisée sur les cinq continents. *Migrations Société*, 2007, 114, s. 65–81.
- BARŠOVÁ, A., BARŠA, P. *Přistěhovalectví a liberální stát: Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2005. 308 s. ISBN 8021038756.
- BETZ, H. G., *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. 1. vyd. New York: St Martin's Press, 1994. 226 s. ISBN 0312121954.
- BRETTEL, C. B., HOLLIFIELD, J. F. *Migration Theory: Talking across Disciplines*. 2. vyd. New York, London: Routledge, 2008. 296 s. ISBN 9780415954273.
- CASTLES, S., MILLER, M. J. *The Age of Migration: international population movements in the modern world*. 4. vyd. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. 369 s. ISBN 9780230517851.
- GOLDER, M. Explaining Variation in the Success of Extreme Right Parties in Western Europe. *Comparative Political Studies*, 2003, 4, s. 432–466.
- IGNAZI, P. The Silent Counterrevolution: hypotheses on the emergence of extreme right parties in Europe. *European Journal of Political Research*, 1995, 22, s. 3–34.
- IGNAZI, P. *Extreme Right Parties in Western Europe*. 1. vyd. New York: OUP, 2003. 259 s. ISBN 0198293259.

- KESSLER, A. E., FREEMAN, G. P. Support for Extreme Right Wing Parties in Western Europe: Individual Attributes, Political Attitudes, and National Context. *Comparative European Politics*, 2005, 3, s. 261–288.
- LUBBERS, M., GIJSBERTS, M., SCHEEPERS, P. Extreme Right Wing Voting in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 2002, 41, s. 345–378.
- LIĐÁK, J. *Mezinárodní migrace a Evropa*. 1. vyd. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky, 2010. 149 s. ISBN 9788086879246.
- LIĐÁK, J., SRB, V., HIRTLOVÁ, P. *Mezinárodní migrace v evropském kontextu*. 1. vyd. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky, 2010. 316 s. ISBN 9788086879161.
- ORIOLO, P., VIANNA, P. Résidents étrangers et droit de vote. *Migrations Societé*, 2007, 114, s. 37–46.
- ŘÍCHOVÁ, B. *Přehled moderních politologických teorií*. 1. vyd. Praha: Portál, 2000. 304 s. ISBN 8071784613.
- PRŮCHA, J. *Učebnice: teorie a analýzy edukačního média. Příručka pro studenty, učitele, autory a výzkumné pracovníky*. 1. vyd. Brno: Paido, 1998. 148 s. ISBN 8085931494.
- World Migration Report 2011*. 1. vyd. Ženeva: International Organization for Migration, 2011. 184 s. ISBN 9789290686194.

5. Kontakt na autora

Mgr. Jiří Kohoutek

Academia Rerum Civilium

Vysoká škola politických a společenských věd, s. r. o.

Ovčárečná 312

280 02 Kolín V

e-mail: kohoutek@vspsv.cz

II. HISTORIE

Konec časů smuty na Rusi

The end of the Time of Troubles in Russia

Tatána Součková

Anotace: V příspěvku je popsán průběh jednání ruských bojarů a Zikmunda III. Vasy o nástupu jeho syna Vladislava na uprázdněný moskevský trůn. Tyto události jsou zasazeny do kontextu vnitřní politiky Rzeczpospolité, dále je charakterizován postup Zikmunda po Vladislavově zvolení carem a závěr je věnován rozboru příčin, které nakonec vedly k prohrané válce s Moskevskou Rusí.

Klíčová slova: Smolensk, ruští bojaři, polsko-litevské vojsko, Moskva

Abstract: The article describes negotiations between Russian boyars and Sigismund III. Vasa concerning his son Wladislaw IV. Vasa and his succession to vacant Moscow throne. These events are described in a wider context of internal politics of Rzeczpospolita. The article also characterizes Sigismund's actions after Wladislaw was elected the Tsar. The article further analyses the causes which resulted in losing the war with Muscovy.

Key Words: Smolensk, Russian boyars, Polish-Lithuanian army, Muscovy.

1. Úvod

V únoru roku 1610 se ve vojenském ležení polského krále a litevského velkoknížete Zikmunda III. Vasy pod Smolenskem odehrála jednání s ruskými bojary o možném nástupnictví

Zikmundova syna, mladého krále Vladislava, na carský trůn. Zikmundovi, který usiloval o ovládnutí Moskevské Rusi, jež se zmítala v těžké politické i hospodářské krizi, se tak naskytlá příležitost svého cíle konečně dosáhnout, a to bez nutnosti dalšího vojenského nátlaku. Jak se však ukázalo později, král nedokázal této šance využít a Vladislav ruským carem korunován nebyl.

Předmětem tohoto příspěvku je nástin celkové situace na Rusi v závěru období smuty, přičemž pozornost je věnována zejména rozboru příčin, které vedly k neúspěchu politiky Zikmunda III. a ke ztrátě jeho mocenských i vojenských pozic v Moskvě roku 1612.

2. Smolenské dohody

Na počátku roku 1610 se pod náporem vojenských neúspěchů definitivně rozpadl tábor v Tušinu, z nějž uprchl Lžidimitrij II., zvaný také „tušinský zloděj“. Tento samozvaný car, vydávající se za potomka Ivana Hrozného, zde přebýval od roku 1608. Během této doby se mu sice nepodařilo dobýt Moskvu, avšak v jeho táboře, který se nacházel nedaleko od hlavního města, se shromáždilo mnoho moskevských bojarů, kteří se tímto způsobem postavili do opozice proti carovi Vasiliji Šujskému. Působil zde i rostovský metropolita Filaret, který byl během svého pobytu u samozvance povýšen na patriarchu vši Rusi.

Na konci roku 1609 Lžidimitrij II. prchl do Kalugy a další existence tušinského ležení postrádala smysl. Této situace využil Zikmund III., který poslal k Rusům do Tušina posly s nabídkou jejich ochrany a zachování bojarských výsad v případě, že se mu dobrovolně podvolí, a to včetně patriarchy. Z odpovědi, kterou poslové doručili zpět ke králi, bylo jasné, že se bojaři spolu

s Filaretem rozhodli přijmout Zikmundův návrh a výslovně napsali, že si na moskevském trůně přejí vidět Zikmunda III. i s jeho potomky, avšak nemohou tak důležitou věc rozhodnout sami bez porady se zemským sněmem. Vzhledem ke své izolaci v Tušinu, kde navíc pobýval zbytek samozvancovy armády složené z Poláků, Litevců a kozáků, však nebylo možné uvažovat o svolání zemského sněmu (Platonov, 1994, s. 273–274).

Na konci ledna 1610 do tábora pod Smolensk dorazili vyslanci tušinských bojarů pod vedením Michaila Saltykova, načež byla o několik dní později, 4. (14.) února, králi představena první redakce dohody, podle níž přijímali Rusové za cara Zikmundova syna Vladislava. Byla v ní vyjmenována řada podmínek, které bylo podle bojarů nutno splnit, aby se kralevic mohl stát ruským panovníkem, přičemž nejdůležitějším požadavkem byla Vladislavova konverze k pravoslaví. Dohoda měla být postavena na principu dynastické unie, což nebylo v polském ani ruském prostředí novinkou, o určité formě personální unie mezi Rzeczpospolitou a Moskevskou Rusí se jednalo již dříve, ovšem vždy bez výsledku.⁹⁸

Vzhledem k faktu, že v době, kdy byla dohoda mezi tušinskými a Zikmundem uzavřena, vládl v Moskvě Vasilij

---

⁹⁸ Roku 1600 bylo z Rzeczpospolité vysláno do Moskvy poselstvo v čele se Lvem Sapiehou, které neúspěšně jednalo o možnosti nástupu polského panovníka na ruský trůn v případě vymření ruské vládnoucí dynastie Godunovových a spojení obou zemí do personální unie podobné té, kterou roku 1569 vytvořily Polsko a Litva. Stejně podmínky měly platit i pro ruskou stranu, car by v případě vymření královského rodu nastoupil na královský a velkoknížecí stolec Rzeczpospolité. Tato úmluva měla být jednou z podmínek králem navrhované polsko-litevsko-ruské koalice namířené proti Švédskému království (Maciszewski, 1968, s. 44).

Šujský, nemohla být tato úmluva legitimní. Situace v Kremlu se však již brzy změnila, neboť v červnu byla carská armáda pod vedením Dmitrije Šujského, panovníkova bratra, drtivě poražena v bitvě u Klušina korunním hejtmanem Žółkiewským, což celkovou politickou situaci vyhrotilo do té míry, že byl Vasilij Šujský svržen z trůnu a uvrhnut do kláštera. Rus zůstala v ruce skupiny sedmi moskevských bojarů, mezi nimiž však nebyl ani jeden, který by dokázal získat takovou podporu ostatních velmožů, aby byl zvolen carem.

Bojaři, kteří byli o únorových jednáních tušinských pod Smolenskem informováni, se na ně v této situaci rozhodli navázat. Základním požadavkem v rámci dohody zůstávalo to, že měl Vladislav přestoupit na pravoslavnou víru a vládnout spolu s bojarskou dumou a zemským sněmem. Bojaři požadovali, aby se Vladislav dokonale přizpůsobil ruskému prostředí, což mělo Rus ochránit před případnými západními vlivy, které by s sebou mohl nový panovník přinést. Zároveň se bojaři snažili zachovat tradiční uspořádání bojarské dumy tak, aby nikdo z nich nepřišel o své výsady.

Dříve než bylo z Moskvy vysláno pod Smolensk velké poselstvo, které by dohodu osobně projednalo s králem, proběhla v srpnu jednání mezi bojarskou radou a hejtmanem Žółkiewským, který se i se svými vojáky nacházel nedaleko od Moskvy. Výsledkem jednání, která vedl přední člen dumy, Fjodor Ivanovič Mstislavskij, byl příslib Žółkiewského, že Vladislav přijede co nejdříve do Moskvy, aby zde mohl být řádně korunován. Následně byli do Moskvy, a to přímo do Kremlu, posláni polsko-litevští vojáci, kteří zde měli vyčkávat příchodu nového cara a dohlížet na situaci ve městě. Tímto

způsobem se dostalo centrum říše pod kontrolu interventů a bojaři se zde stali jejich faktickými zajatci, neboť nemohli dále rozhodovat o dění v zemi.

V září 1610 byli z Moskvy vypraveni ke králi poslové, které vedl Vasilij Vasilijevič Golicyn a patriarcha Filaret, jenž se po uzavření únorové dohody do Moskvy přece jen vrátil. Toto poselstvo mělo za úkol oficiálně stvrdit dohodu a dosáhnout jejího naplnění. Král však, přestože již v únoru slíbil tušinským bojarům, že podmínky úmluvy v plné šíři vyplní (Wisner, 1984, s. 69), jednal s ruskými posly zdrženlivě. Tvrdil sice, že Vladislava do Moskvy pošle, avšak hodlal tak učinit až ve chvíli, kdy se situace v zemi uklidní. Posléze po poslech požadoval, aby přesvědčili vůdce obrany Smolenska, kapitána Šejna, ke kapitulaci, což odmítli (Maciszewski, 1968, s. 214). Neshody v jednáních s ruskými posly nakonec vedly k jejich uvěznění, čímž Zikmund potvrdil mimo jiné domněnku, že sám usiluje o to, stát se ruským carem namísto Vladislava, což popíralo dosavadní průběh rusko-polských jednání a pro ruskou stranu to bylo nepřijatelné řešení.

Na podzim roku 1610 se tedy Rus nacházela v hluboké politické i hospodářské krizi, západní, a z velké části i centrální, části země ovládala polsko-litevská vojska, sever se dostal pod nadvládu švédského krále, který si postupně podmanil novgorodskou zemi jako daň za vojenskou pomoc, již poskytl roku 1609 tehdejšímu carovi Šujskému. Bojaři v čele s F. I. Mstislavským, kteří zůstávali v Moskvě, již nemohli situaci v zemi nijak ovlivnit a patriarcha Filaret se stal pod Smolenskem spolu s dalšími zajatcem Zikmunda III.

Polsko-litevská vojska slavila na Rusi četná vítězství, zbývalo tedy jen dobýt stále vzdorující Smolensk, aby král dovršil svoje tažení, a přiblížil se tak ovládnutí ruské země. V cestě mu již nestál ani Lžidimitrij II., jehož pozice byla po rozpadu tušinského tábora značně oslabena, a který byl nakonec v prosinci roku 1610 zabit.

3. Polsko-litevská šlechta a její postoj k válce s Moskevskou Rusí

Zatímco z pohledu ruské politiky získal Zikmund převahu nad krizí zmítanou Rusí, polská a litevská šlechta se ke královým záměrům stavěla skepticky. Již od počátků smuty a tažení prvního Lžidimitrije na Moskvu v letech 1604 a 1605, na něž poskytl Zikmund samozvanci finanční prostředky, se Zikmundovo vměšování se do politického dění na Rusi nesetkávalo se souhlasem magnátů (Maciszewski, 1968, s. 61–62). V letech 1606–1607 navíc král čelil rozsáhlému šlechtickému povstání, jehož dozvuky na sněmech i regionálních sněmících přetrvávaly až do roku 1609 (Wisner, 1984, s. 85–86). Potlačení povstání si vyžádalo nemalé finanční prostředky, a o to méně byli magnáti, senátoři i úředníci ochotni podpořit Zikmundův plán na tažení ke Smolensku (Polak, 1995, s. 33).

Záminkou k napadení Smolenska se stala dohoda mezi carem Vasilijem Šusjkým a švédským králem Karlem IX. o vojenské podpoře proti polsko-litevským vojskům, která na Rusi podporovala Lžidimitrije II., ale podnikala také samostatné nájezdy za účelem ovládnutí co největší části země. Ohrožen byl například i Trojický klášter, tradiční centrum pravoslaví, nacházející se zhruba osmdesát kilometrů

severovýchodně od Moskvy, který byl dlouhé měsíce obléhán oddíly Jana Piotra Sapiehy.

Zikmund, který byl příslušníkem švédské vládnoucí dynastie Vasovců, se nesmířil s faktem, že místo něj usedl na královský trůn ve Stockholmu jeho strýc Karel Sudermanský. Zikmund předpokládal, že v případě úspěchu jeho tažení a získání vlivu na Rusi, by se mu pomocí tohoto klíčového spojence podařilo zvrátit situaci a získat švédskou korunu.

V neposlední řadě byl králův záměr podporován také v Římě. Zikmund, jakožto významný katolický panovník, vedl slovy papeže Pavla V. „svatou válku proti východním schizmatikům“, což dodalo celé intervenci také náboženský rozměr (Maciszewski, 1968, s. 189–190).

Roku 1610, kdy král uzavřel s Rusy dohodu o zvolení Vladislava carem, z Rzeczypospolité čím dál hlasitěji zaznívaly hlasy žádající rychlé ukončení této války. I přes fakt, že se Zikmundovi dařilo vítězit, nebyla polsko-litevská šlechta přesvědčena o tom, že celá intervence dopadne podle králových představ, už jen z toho důvodu, že Rzeczpospolita nebyla nadále schopna vojákům na Rusi řádně vyplácet žold.

Nejistota magnátů se projevovala zejména v přístupu k celé válce i k Vladislavovu zvolení, který dokládá i text z pera polského šlechtice Krzystofa Zbaraského napsaný během podzimu 1610. Zbaraský zastával názor, že tuto válku není možné vyhrát, neboť nejen, že chybí peníze na její další financování, ale chybí peníze i na zaplacení předešlých dluhů. Připouštěl sice, že Vladislav by jakožto moskevský car pomohl udržovat mír mezi oběma zeměmi, a to zvláště v pohraničních oblastech, a také se domníval, že by vytvoření této koalice

mohlo Rzeczpospolité pomoci porazit Švédy a Tatary, avšak záhy sám argumentoval proti vyslání Vladislava do Moskvy. Podle Zbaraského byl Vladislav příliš mladý a nezkušený na to, aby dokázal takové zemi vládnout, a nemohli mu v tom pomoci ani Poláci, neboť to by ruští bojaři nepřijali. Za nejzávažnější však považoval fakt, že Vladislav nebyl zvolen dobrovolně, nýbrž pod tlakem krize panovnické moci na Rusi. Zbaraský tvrdil, že pokud by byl Vladislav zvolen ze svobodné vůle, tak by jej ti, kdož jej zvolili, také poslouchali, ale protože tomu tak nebylo, bylo jeho zvolení jen zbytečné divadlo. Nakonec si položil řečnickou otázku: „Kdo svobodně volí, když mu šlapou na krk?“ (Maciszewski, 1968, s. 209–210)

Nesouhlasný postoj polsko-litevské šlechty nezměnila ani vítězná bitva u Klušina, neboť v té době stále, a zatím bezvýsledně, pokračovalo vleklé obléhání Smolenska. Král se nemínil města vzdát i přes rady šlechticů, aby celý konflikt s Rusí nadále řešil mírovou cestou, když už dosáhl zvolení Vladislava carem. Zikmund se naopak domníval, že další válečný úspěch by mohl umlčet nesouhlasné názory šlechticů a přesvědčit je, aby na sněmu schválili další mimořádné výběry daní, z nichž by se náklady na vojenské akce pokryly.

V této podobě zůstala situace nezměněna bezmála další rok, do června 1611, kdy se královskému vojsku po dvaadvaceti měsících podařilo prolomit obranu Smolenska. Král ihned po kapitulaci městské posádky odjel do Varšavy, kde se konal šlechtický sněm, na němž byla jeho účast nezbytná kvůli projednání dalšího financování války. Zikmund opustil smolenskou oblast bez toho, aby svého syna poslal do Moskvy, což se u bojarů nesetkalo s pochopením.

4. Příčiny a důsledky neúspěšné politiky Zikmunda III. vůči Moskevské Rusi

Zatímco Zikmund III. odjel na sněm, aby získal další prostředky na vedení války, začala se na Rusi formovat opozice vycházející z řad dvořanů a měšťanů, která si za svůj cíl vytyčila zformování vojska, které by se postavilo na odpor Zikmundově armádě a vyhnalo nepřítel ze země. Dalším úkolem pak mělo být vytvoření podmínek pro zvolení nového, tentokrát však ruského cara a odmítnutí formálně zvoleného Vladislava, nebo případného samozvance, kterých se na Rusi v období smuty objevilo hned několik.

Počátkem roku 1612 toto hnutí dostalo jasné obrysy v podobě národního vojska, které vzniklo z iniciativy Kuzmy Minina, zemského starosty z Nižního Novgorodu, a talentovaného vojevůdce knížete Dmitrije Požarského. Toto vojsko bylo již druhé v pořadí, neboť o rok dříve podobně organizovaná armáda existovala. Kvůli nesourodosti a neshodám mezi veliteli však nedokázala polsko-litevské interventy účinně zadržet a po neúspěšném pokusu o dobytí Moskvy se rozpadla.

Podnět k vytvoření nového vojska vzešel z oblasti východně od Moskvy, která nebyla pod vlivem Poláků, a nebyla tedy ani zpustošena a vydrancována jako západ a centrální části země. Minin a Požarský dokázali během prvních měsíců roku 1612 svolat početné vojsko, s nímž plánovali táhnout na Moskvu a osvobodit ji od polsko-litevské posádky obléhající Kreml. Vojáci se na jejich popud shromažďovali v Nižním Novgorodě nejen proto, že Kuzma Minin dokázal vybrat dostatek peněz na výzbroj a žold pro vojáky, ale zejména proto, že zde velmi

silně zapůsobil prvek soudržnosti Rusů v boji proti nepříteli ohrožujícímu samotný základ existence Moskevského státu, jímž byla tradiční carská moc a pravoslavná víra.

Zikmund, který sice v prosinci roku 1611 získal souhlas šlechtického sněmu potřebný k tomu, aby mohl i nadále pokračovat v dobývání ruských zemí, již nedokázal na úder národního vojska adekvátně zareagovat. Poslal k Moskvě oddíly vedené hejtmanem Karlem Chodkiewiczem, a přestože se sám na Rus chystal i s Vladislavem odjet, na odvrácení porážky již bylo pozdě. Minin a Požarský se v průběhu jara a léta přiblížili k Moskvě ze severovýchodu přes města Kostromu a Jaroslavl, přičemž v srpnu se jim podařilo odrazit útok Chodkiewiczze před moskevskými branami a proniknout až k obsazenému Kremlu. Zde několik dalších týdnů vzdorovala polsko-litevská posádka, která, jak psal jeden z jejích velitelů, Polák Józef Budziło, trpěla hladem, jenž byl „neslýchaný a stěží popsatelný, jaký žádné kroniky ani historie neznají“ (Budziło, 1995, s. 163–164). Budziłovy zápisky, v nichž detailně vyličil podmínky, za jakých posádka v Kremlu přebývala, ukazují tíživou situaci vojska, které nechal král v Moskvě v průběhu předešlých měsíců bez jakékoliv pomoci. Budziło psal, že nebylo možné nadále vzdorovat silné přesile, i když se vojáci ze všech sil snažili zachovat věrnost králi a bojovat za slávu Rzeczpospolité (Budziło, 1995, s. 165–166).

Tato situace a následné vytláčení Zikmundových vojsk ze země byla důsledkem králova nezodpovědného přístupu, kvůli kterému ztratil nejen vojenské pozice v centru Moskevské Rusi, ale především jakýkoliv vliv na další směřování ruské politiky.

I když se králi podařilo udržet alespoň dobytý Smolensk, válku s Rusy nakonec prohrál.

Lev Sapieha, litevský kancléř v letech 1589–1623, si kladl otázku, jak bylo možné, že Rzeczpospolita nedokázala válku s Moskevskou Rusí vyhrát, zvláště v situaci, kdy bojaři přijali Vladislava za cara a z ruských pokladů byli po obsazení Moskvy placeni polští a litevští vojáci. Rzeczpospolita podle kancléřova názoru „Moskevskou říši pustila z rukou“ a „zbytečně ztratila“, načež se země ocitla ve „věčné válce s tím národem (pozn. ruským)“. Nezakrýváje pohoršení nad celou situací ptá se Sapieha, „na čí radu“ a „kdo byl příčinou“ této porážky (Sapieha, 1901, s. 13)?

Celkové vyznění polsko-litevské intervence z pohledu krále Zikmunda III. budí dojem málo promyšleného postupu, jak využít oslabení jindy nebezpečného a silného východního souseda. Zikmund byl podle všeho motivován v první řadě vidinou získání silného spojence ve svém boji se švédským králem a popřípadě krymskými Tatary, avšak důležitou roli zde hrály i jeho osobní ambice, neboť vítězství nad Rusy, či dokonce jejich úplné podmanění, by výrazně pozvedlo Zikmundovu prestiž.

Zatímco v počáteční fázi smuty se král držel spíše v pozadí a otevřeně proti Rusi nevystoupil, tažení na Smolensk, pod banální záminkou odvety za spojenectví se Švédy, v plné síle odhalilo královu snahu za každou cenu zasáhnout do dění na Rusi, a to i přes fakt, že se Rzeczpospolita potýkala s vlastními vnitřními otřesy a velkými dluhy. Jak se však ukázalo, král dlouho nebyl schopen Smolensk zdolat a jeho další oddíly, které pod vedením Žółkiewského sice nakonec dobyly

slavné vítězství u Klušina, nebyly řádně zaplacený. I přes tyto komplikace se však Zikmundovi naskytlá nevídaná příležitost, kterou bylo zvolení Vladislava carem, a to navíc z iniciativy samotných bojarů.

Jestliže ve věci úmluvy z února 1610, kdy se na kandidatuře Vladislava král dohodl s tušinskými, není zcela zřetelné, zda prvotní podnět k tomuto postupu dali tušínští bojaři, nebo sám král, při jednání s moskevskými bojary již bylo očividné, že spatřovali ve zvolení polského krále jedinou možnost, jak uklidnit situaci v zemi. Na pochybách, zda je toto řešení pro Rzeczpospolitą vůbec uskutečnitelné a jaký by popřípadě mělo pro polsko-litevskou zahraniční politiku smysl, sice byli magnáti a senátoři, ne však Zikmund. Ten, jak vyšlo ještě toho roku najevo při jednání s ruskými posly pod Smolenskem, dokonce nezamýšlel posadit na ruský trůn Vladislava, ale hodlal si jej nechat pro sebe. To byl zřejmě také důvod, proč Vladislava do Moskvy vůbec neposlal, nehledě na to, že pravděpodobně neuvažoval ani o tom, nechat syna přestoupit na pravoslaví, ačkoliv to bylo součástí, ba přímo podmínkou zmíněné dohody. Není tedy divu, že se Rusové nakonec postavili králi na odpor a odmítli se smířit s tím, že by jim měl vládnout cizinec, navíc katolík, který dlouhé měsíce nedokázal do Moskvy ani přijet, natož aby se zde pokusil panovat.

Za těchto okolností byla válka s Moskevskou Rusí skutečně promarněnou šancí, jak psal Lev Sapieha. Další otázky však vyvolává také to, zda měl Zikmund vůbec reálný plán toho, jak by měla jeho nadvláda nad moskevskou zemí vypadat z hlediska politického i hospodářského, a jak do této představy mýnil začlenit případnou válku o získání švédské koruny.

Jedním z mnoha důsledků neúspěšné války bylo ještě hlubší zadlužení Rzeczypospolité, což ostatně šlechta předjímal, když se proti intervenci stavěla. Král také, nejen že neupevnil svou pozici v rámci vztahů se svými rivaly, ale v Moskevské Rusi, posílené vědomím, že se nakonec dokázala s nepřitelem vypořádat, získal ještě zarputilejšího protivníka.

Formálně sice Zikmundův syn Vladislav užíval titul ruského cara, to však nemělo žádný význam, neboť na trůn v Kremlu usedl roku 1613 Michail Fjodorovič Romanov. O dvě desetiletí později, kdy se Michail Fjodorovič pokusil získat zpět Smolensk, sice Vladislav, tehdy již jako polský král a litevský velkokníže, město uhájil, ale v rámci mírové dohody z roku 1634 se nároku na carský titul vzdal.

5. Závěr

Po opakovaných jednáních bylo roku 1610 v Moskvě rozhodnuto, že novým ruským carem se má, namísto svrženého Vasilije Šusjkého, stát Vladislav, syn polského krále a litevského velkovévody Zikmunda III. Vasy. Rzeczypospolité se tak naskytla příležitost na ovládnutí svého východního souseda, což král zamýšlel využít k posílení svého postavení vůči Švédsku a Krymskému chanátu. Brzy však vyšlo najevo, že v popředí králových zájmů stojí především jeho ambice získat carskou korunu pro sebe, což nebylo přijatelné pro ruskou stranu. Rusové se také obávali o osud pravoslaví, jehož byl Zikmund odpůrcem, navíc otevřeně podporovaný papežem Pavlem V. Na druhé straně vyjadřovala nesouhlas s válkou polsko-litevská šlechta, která se obávala dalšího zadlužování země, a proto nezaujala kladný postoj ani k případné Vladislavově korunovaci v Moskvě.

Zikmund III. nakonec válku s Moskevskou Rusí nedokázal dovézt do vítězného konce a kromě zisku smolenské oblasti nevydobył žádné další výrazné úspěchy. Naopak protipólem těchto událostí je vítězství ruského národního vojska, které i přes kritickou situaci, v níž se země nacházela, dokázalo zpět vybojovat nezávislost.

6. Použitá literatura

- BUDZIŁO, J. *Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrow od 1603-do1612 r.* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1995. 183 s. Acta Universitatis Wratislaviensis; no. 1649. ISBN 83-229-1193-9.
- MACISZEWSKI, J. *Polska a Moskwa 1603-1618: Opinie i stanowiska szlachty polskiej.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. 329 s.
- PLATONOV, S. F. *Očerki po istorii Smuty v Moskovskom gosudarstve XVI–XVII vv.: opyt izučeniija obščestvennogo stroja i soslovných otnošenij v Smutnoje vremja.* 5. izd. Moskva: Pamjatniki istoričeskoj mysli, 1995. 471 s. ISBN 5-88451-007-1.
- POLAK, W. *O Kreml i Smoleńszczyznę: polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607–1612.* Wyd. 1. Toruń: Towarzystwo Naukowe, 1995. 372 s. ISBN 83-85196-54-4.
- SAPIEHA, L. *Litovskij kancler Lev Sapega o sobytijach smutnago vremeni.* Moskva: Imperat. obščestvo istorii i drevnostej rossijskich, 1901. iv, 16 s.
- WISNER, H. *Zygmunt III. Waza.* 1. Wyd. 1. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1984. 124 s. ISBN 83-02-02089-3.

7. Kontakt na autorku

Mgr. Taťána Součková

Josefy Faimonové 10

628 00 Brno

e-mail: souckova.t@gmail.com

Jahnův pomník v Chebu. Památka německého turnerství v Čechách

Jahn's monument in Cheb. Commemoration of german "turnen" in Bohemia.⁹⁹

Vojtěch Kessler

Anotace: Příspěvek by měl formou případové studie popsat genezi vývoje, vzniku a tzv. druhého života, symbolický obsah a význam největší památky německého turnerství na našem území – dnes již téměř zapomenutého obřího Jahnova pomníku v Chebu.

Klíčová slova: pomník, Cheb, Friedrich Ludwig Jahn, paměť, turnen

Abstract: The contribution should take the form of the case study which would describe the evolution of the movement, its creation and also its so called "second life" together with symbolic meaning of the movement and the importance of the biggest landmark connected with the german turner movement – the gigantic monument of F. L. Jahn in Cheb which is nearly forgotten in these days.

Key Words: Monument, Cheb, Friedrich Ludwig Jahn, Memory, Turnen

V roce 1945 otrásly městem Cheb dva výbuchy. V dubnu nejdříve zareagovali chebští Němci na zprávy o blížících se amerických vojácích destrukcí mostů přes Ohři¹⁰⁰ a v říjnu

⁹⁹ Příspěvek vznikl v rámci řešení projektu GAČR Edvard Beneš, Němci a Německo. Registrační číslo projektu: 410/10/1273.

¹⁰⁰ BOHÁČ, Jaromír. *Cheb – Město. Historicko-turistický průvodce*. 1. vyd. Domažlice: Nakladatelství Českého lesa, 1999, s. 37. ISBN 80-86125-08-4.

zničil poté oddíl československé armády pomocí náloží kolosální kamenný pomník věnovaný Friedrichu Ludwigu Jahnovi, zakladateli německého tělovýchovného hnutí, lingvistovi, pedagogovi a vlastenci.¹⁰¹ Destrukci pomníku byla nejen smazána vzpomínka na toto olbřímí dílo, ale také povědomí o turnerství v Čechách obecně, které hrálo od 60. let devatenáctého století významnou roli ve spolkovém životě zdejších Němců a výrazně také ovlivnilo tvářnost pohraničního území: kromě zmíněného pomníku v Chebu se jednalo o desítky drobnějších Jahnových památníků, spolkových tělocvičen, hřišť, lokálů a různých jiných symbolů německého tělovýchovného hnutí.¹⁰² Protože turnerství na českém území nabývalo velmi radikálních rysů, bylo vše, co jej připomínalo, po 2. světové válce zničeno, záměrně zapomenuto, nebo naplněno novým obsahem. Následující příspěvek se pokusí popsat genezi vývoje, symbolický obsah a význam Jahnova pomníku v Chebu, největšího pomníku této osobnosti vůbec.

Procesu vzniku tzv. Jahnova pahorku, jak byl chebský monument nazýván, nelze dostatečně porozumět bez osvětlení podstaty turnerského hnutí. Jeho počátek spadá až do období napoleonských válek. Jahn, učitel dvou berlínských gymnázií, kterému – jak stereotypně líčí většina jeho biografí – pod dojmem katastrofální pruské porážky u Jeny a Auerstädtu zbělaly vlasy,¹⁰³ začíná tehdy se svými žáky chodit cvičit

---

¹⁰¹ Státní okresní archiv Cheb, Kronika města Chebu.

¹⁰² HLAVÁČKA, Milan. Jak ztratila česká krajina historickou paměť. In Místa paměti česko-německého soužití. 1. vyd. Praha: Collegium Bohemicum, 2011, s. 56–66. ISBN 978-80-904421-2-2.

¹⁰³ K životu Friedricha Ludwiga Jahna viz např. FRANK, Ernst. Friedrich

do lesoparku Hasenheide za branami tehdejšího města. Pro tuto aktivitu vymýšlí neologismus „Turnen“, aby ji odlišil od jiných tělovýchovných systémů, jako např. tehdy běžné „Gymnastik“. Jako čistě německé slovo se dle Jahna nejvíce hodilo k pojmenování čistě německé věci. Pojem „Turnen“ se poměrně rychle uchytil, aniž by si byl jeho autor vědom, že kořen slova se do němčiny dostal s rytířskou kulturou z jím nenáviděné Francie.¹⁰⁴

Tématu turnerství se až na výjimky česká historiografie prozatím nevěnovala.¹⁰⁵ Zcela jinak k problému přistupuje

---

Ludwig Jahn – ein moderner Rebell. 1. Auflage. Offenbach am Main: Orion-Heimreiter-Verlag, 1972, s. 7. ISBN 978-3875880670; EULER, Carl (Hrsg.). Friedrich Ludwig Jahns Werke, Bd. I., Hof, 1884; z novějších publikací zejména BARTMUß, Hans Joachim (Hrsg.). „Turnvater“ Jahn und sein patriotisches Umfeld: Briefe und Dokumente 1806–1812. 1. Auflage. Köln: Böhlau, 2008. ISBN 978-3412201906.

¹⁰⁴ K počátkům turnerství na berlínské Hasenheide viz STEINS, Gerd. Die Berliner Hasenheide – ihre Turnplätze, von 1811 bis 1934, 1. Auflage. Berlin: Berliner Turnerbund. 1978; KLEMENT, Martin. Cvičit za svobodné Německo. Zrození německého Turnen. Dějiny a současnost, 2010, roč. 32, č. 4. ISSN 0418-5129.

¹⁰⁵ Výjimkami jsou např. sborníky Marka Waice z Fakulty tělesné výchovy a sportu Univerzity Karlovy, dizertační práce Romana Šinkovského a diplomová práce Martina Klementa: WAIC, Marek (vyd.). Češi a Němci ve světě tělovýchovy a sportu, 1. vyd. Praha: Karolinum, 2004. ISBN 8024607689; Týž (vyd.). *Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a Československu*, 1. vyd. Praha: Karolinum, 2008. ISBN 8024614898; ŠINKOVSKÝ, Roman. *Německé turnerské hnutí v pohraničních oblastech Čech do roku 1918*, Praha, 2005. Dizertační práce na Fakultě tělesné výchovy a sportu Univerzity Karlovy v Praze; KLEMENT, Martin. *Recepce Friedricha Ludwiga Jahna a jeho idejí v Německém turnerském svazu*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy na Ústavu světových dějin. FF UK: Praha, 2011.

německé dějepiscectví. Vliv turnerského hnutí a Jahnova učení na německý nacionalismus je nezpochybnitelný. Od cvičení několika vlastenců a dobrovolníků v osvobozovacích bojích proti Napoleonovi z roku 1813 v čele s Jahnem k cvičícím masám Hitlerjugend u jeho pomníku v Chebu v roce 1941 je však poměrně dlouhá cesta.

To, proč byla největší památka na velikána německých dějin postavena paradoxně na území Čech, souvisí s důležitým zlomem v dějinách turnerského hnutí, totiž s rokem 1888. Tehdy se podařilo Franzi Xaveru Kießlingovi, vrchnímu cvičiteli Prvního vídeňského turnerského spolku (Erster Wiener Turnverein) a nezpochybnitelné autoritě turnerské ideologie v rakouské monarchii, prosadit do stanov tzv. árijský paragraf. Na jeho základě mohli zůstat členy spolku pouze Němci „árijského původu“. Tento radikální krok vedl k tomu, že se do té doby ideově i organizačně homogenní turnerské hnutí, rozšířené po Jahnově smrti ve všech německy mluvících zemích, rozštěpilo. Proces ideologické i institucionální diferenciací uvnitř hnutí je značně nepřehledný. Zjednodušeně řečeno se proti původnímu Německému turnerstvu (Deutsche Turnerschaft, dále jen DT), oficiálně založenému v roce 1868 a pokrývajícím území Německé říše a Rakouské monarchie, vyprofiloval Německý turnerský svaz (Deutscher Turnerbund, dále jen DTB). Ten se nacházel převážně v předlitavské části Rakouska-Uherska, připojovaly se k němu postupně ale i spolky s Německé říše. DTB byl na rozdíl od DT radikálnější – xenofobní, antikatolický, všenněmecký, ale hlavně antisemitský.¹⁰⁶

---

¹⁰⁶ Německému turnerskému svazu, jeho zakladatelům, vzniku, charakteru a ideologii se jako první obsírně věnoval Franz Benda:

Obě organizace samy sebe označovaly za pravé a jediné následovnice odkazu Friedricha Ludwiga Jahna. Jak se blížila doba stého výročí osvobozeneckých válek, v nichž byl spatřován vrchol Jahnovy činorodosti, objevovaly se myšlenky na uctění jeho památky výstavbou velkolepého pomníku. Nejvlivnější ideolog DTB Franz Xaver Kießling podnítil již v roce 1892 na stránkách svazového periodika „Deutscher Turner-Hort“ diskusi ohledně podoby a umístění pomníku.¹⁰⁷ Jeho velikost měla být jednak hodna velikosti Friedricha Ludwiga Jahna, jednak měla zastíňovat podniky konkurenčního DT.

Kießling uvažoval o lokalitách v Dolním Rakousku, konkrétně u měst Drosendorf, Zwettl a Rosenau. Byl dokonce vydán spisek, který výběr těchto míst obhajoval.¹⁰⁸ Na jeho stránkách se Kießling ostře vymezuje proti návrhům některých turnerů, aby pomník stál v Čechách, neboť tam by byl příliš blízko Čechů, nepřátelsky naladěných proti Němcům. Ještě v době, kdy bylo diskutováno o dolnorakouských lokalitách, vznikla dobrovolná sbírka, do níž měli přispívat všichni turneři z DTB. Nejdříve se počítalo s 300 zlatými. Tento původní, vcelku naivní návrh byl nakonec překročen téměř sedmdesátkrát.¹⁰⁹ Od vzniku příspěvkového konta byli

---

BENDA, Franz. Der Deutsche Turnerbund 1889. Seine Entwicklung und Weltanschauung. Phil. Fakultät der Uni: Wien, 1990.

¹⁰⁷ SLEPIZA, L. Verhandlungsschrift des II. ordentlichen Bundesturmtages, abgehalten zu Wien am 23. Weinmonds 1892. Deutscher Turner-Hort, 1892, Jhrg. 2, N. 23, s. 2.

¹⁰⁸ Denkstätten deutscher Vorzeit im niederösterreichischen Waldviertel, verfasst von F. X. Kg. Gelegentlich der Suche nach einem Orte zur Errichtung eines Jahn-Mal-Hügels. Horn, 1891.

¹⁰⁹ Poslední výkaz uveřejněný v „Deutscher Turner-Hort“ uvádí částku

na stránkách „Deutscher Turner-Hort“ prakticky v každém čísle členové DTB vyzýváni k přispívání. Konto totiž nenarůstalo podle představ. Řadoví členové nápad sice podle všeho přivítali, ale s konkrétním finančním příspěvkem otáleli. V roce 1898 se ve svazovém periodiku objevuje zajímavé srovnání, podle něhož německé nacionalisty konce 19. století oduševňuje ten samý duch jako Germány za časů Hermana Cheruska. Vyzývání heroizovaného germánského náčelníka, jenž porazil Římany v památné bitvě v Teuteburském lese, svědčí o zoufalství organizátorů celého podniku. Nicméně, tolik závěr téhož článku, lepší žádné peníze nežli příspěvky od neárijských přispěvatelů, neboť „Němcům mohou pomoci pouze Němci, cizí pomoc nás vrhá do stále hlubší zkázy“.¹¹⁰ To jsou ostatně Jahnova slova.

Po přelomu století došlo k radikální změně v projektu, neboť se prosadil návrh malíře a významného turnera Friedricha Rudolfa Zenkera ze saského města Plauen umístit pomník na tzv. Špitálském vrchu za Chebem – městem, na něž turneři z DTB nahlíželi jako na „nejněmečtější“ město či prastarou říšskou falc.¹¹¹ Špitálský vrch se nalézal blízko města pro případné vycházky, a přeci dost daleko, aby se mu vyhnula budoucí zástavba. V neposlední řadě byl Cheb význačný železniční uzel – argument, proti kterému dolnorakouské oblasti

---

30 503,49 Korun. FELLNHOFFER, Josef. 23. Ausweis über den Stand des Jahnmalhügel-Säckels. Deutscher Turner-Hort, 1913, Jhrg. 23, N. 22, s. 284.

¹¹⁰ Der Bundesrath, Jahn-Malhügel. Aufruf! Deutscher Turner-Hort, 1898. Jhrg. 8, N. 10, s. 80.

¹¹¹ WEITZNER, Paul – KÜNZEL, Max. 6. Deutsches Bundesturnfest in Eger. Deutscher Turner-Hort, 1913, Jhrg. 23, N. 9, s. 103–104.

nic nezmohly. Navíc chebský turnerský svaz, jehož počátky sahají až do 50. let devatenáctého století, patřil k nejpočetnějším a také nejradikálnějším svazům Německého turnerstva.¹¹² Příčina onoho jevu patrně tkví ve stavu jistého ohrožení, ve kterém se chebští němečtí nacionalisté nacházeli. Byli obklopeni nenáviděnou českou většinou a navíc od roku 1871 se nemohli zbavit pocitu, že jsou Němci, kterým zůstaly dveře do velkého německého sátu uzavřeny.¹¹³

Správa nejen zmiňované finanční sbírky, ale i celého projektu byla tedy přenesena z Vídně do Chebu. Byl založen pomníkový výbor, jehož členové se pravidelně scházeli a horečně pracovali na tom, aby byl pomník slavnostně odhalen ve stanoveném termínu – v roce 1913. Jednak do tohoto termínu spadala 6. celosvazová turnerská slavnost, dále padesátileté výročí chebské turnerské organizace a konečně v roce 1913 uplynulo sto let od osvobozenekých válek, v perspektivě DTB jednoho z vrcholů německých dějin.¹¹⁴ Musíme si také uvědomit, že do 1. světové války tehdy zbýval pouhý rok a turnerské hnutí chtělo v předtuše tohoto osudového konfliktu ostentativně demonstrovat německou odhodlanost a jednotu.

Dne 9. srpna roku 1913 byl pomník odhalen.¹¹⁵ Vše začalo průvodem tvořeným členy turnerských organizací z Chebska,

---

¹¹² Sudetendeutsche Turnbewegung: Ein Bilderbuch. Frankfurt am Main: Heimreiterverlag, 1967. s. 37.

¹¹³ Viz KŘEN, Jan. Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918. 1. vyd. Praha: Academia, 1990. ISBN 80-200-0337-1.

¹¹⁴ Deutscher Turnverein Theodor „Körner“ und Deutscher Turnverein „Jahn“, Berlin, Deutscher Turner-Hort, 1897, Jhrg. 7, N. 16, s. 124–125.

¹¹⁵ Sudetendeutsche Turnbewegung: Ein Bilderbuch. Frankfurt am Main:

který od městského divadla směřoval ke Špitálskému vrchu. Zde pronesli slavnostní řeč postupně předseda výboru pro vystavění pomníku, předseda chebského turnerského spolku a starosta Chebu, ostatně rovněž vášnivý turner. U paty pomníku byl položen věnec a přítomní zpívali „Wacht am Rhein“, nejoblíbenější píseň rakouských turnerů a všenněmecky naladěných nacionalistů, jíž demonstrovali spřízněnost s Německou říší.¹¹⁶ Poté následoval návrat do města.¹¹⁷

Podoba pomníku byla dílem význačného architekta Adolfa Mayerla, žáka Josefa Václava Myslbeka a mimo jiné autora obřího jubilejního pomníku bitvy u Chlumce. Jahnův památník vytvořil podle návrhu Friedricha Rudolfa Zenkera.¹¹⁸ Dvanáctimetrový umělý pahorek, jenž měl připomínat starogermánské svatyně, sestával ze tří stupňů. Na spodním se nacházely velké kamenné bloky se jmény žup příslušejících k DTB, na druhém spočívaly kameny se jmény význačných osobností německých dějin Armiem počínaje, Lutherem, Schillerem, Arndtem, Fichtem, Körnerem a Josefem II. pokračuje a Bismarckem konče. Na samotném vrcholu se mezi třemi žulovými orlicemi vypínal hrubě opracovaný kámen, zdobený symbolem nápadně

Heimreiterverlag, 1967, s. 30.

¹¹⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Inneres, Ministerium des Inneren, Präsidium – Akten, Teil 2, Karton 1619: Vereine (1906–1911), protokol č. 5184/1906, dopis štyrskohradeckého místodržitele ministru vnitra z 9. června 1906.

¹¹⁷ Podrobný popis slavnosti viz Jahnmalweihe, Egerer Zeitung, 12. August 1913, Jhrg 67, N. 184, s. 2–3.

¹¹⁸ Srov. SCHREINER, Lorenz. Denkmäler in Eger im Egerland – Dokumentation einer deutschen Kulturlandschaft zwischen Bayern und Böhmen. Amberg, 2004.

připomínajícím svastiku. Jedná se přitom o variantu tzv. turnerského kříže, tvořeného čtyřmi písmeny F – prvními písmeny turnerského hesla zavedeného Jahnem: „Frisch, Frei, Fröhlich, Fromm“ (volně přeloženo: čilý, svobodný, radostný, zbožný). Kolem pomníku byl vysázen dubový lesík, přičemž před každým kmínkem stál kámen nesoucí jméno spolku přináležejícího ke svazu.¹¹⁹ Záměrně abstraktní dílo, na kterém například zcela chyběla Jahnova podobizna, bylo nepochybně pompézní, ovšem zcela odpovídalo tehdejšímu velikášskému vkusu. Velikost se koneckonců neprojevila jako rozhodující faktor v recepci pomníku. Jeho složité poselství dokázalo podle všeho oslovit pouze členy DTB, mimo něj narážel pravděpodobně spíše na nezájem. Odhalení Mayerlova projektu u Chlumce přilákalo přes 100 000 návštěvníků,¹²⁰ což se nedá srovnávat s 3000 turnery na Špitálském vrchu v roce 1913. Také odhalení pomníku padlým vojákům z války roku 1866 v Chebu se těšilo větší pozornosti.¹²¹

Těžkou ránu chebským turnerům přinesly změny po roce 1918.¹²² Vznikem Československa byli turneři z pohraničí náhle odříznuti od své mateřské rakouské organizace a kromě starostí

---

¹¹⁹ 6. Deutsches Turnerbundfest. Das Jahndenkmal, Deutscher Turner-Hort, 1913, Jhrg. 23, N. 19, s. 243–248.

¹²⁰ KESSLER, Vojtěch. Chlumecké bojiště z roku 1813 – pomníky, na které se nezapomíná. In: Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace. Praha: Historický ústav AV ČR, 2011, s. 232–331. ISBN 978-80-7286-186-6.

¹²¹ Das Kriegerdenkmal in Eger. Egerer Jahrbuch – Kalender für das Egerland und seine Freude 1913. Eger, 1913, s. 238–241.

¹²² Srov. BURIAN, Michael. Německý turnerský svaz a československý stát 1918–1933. In: Češi a Němci ve světě tělovýchovy a sportu. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2004, s. 53–67. ISBN 8024607689.

s vytvářením nové autonomní struktury zažívali podobné pocity jako v roce 1871. Nyní se ovšem už nenacházeli přede dveřmi velkého německého státu, nýbrž uvnitř státního útvaru nenáviděných Čechů. Reakcí na tuto skutečnost byla další radikalizace tehdy již československého turnerského hnutí v nacionálním smyslu. Ne náhodou se v roce 1926 stal vrchním cvičitelem chebské župy agilní Konrad Henlein¹²³ a netrvalo dlouho a monument na Špitálském vrchu se stal vhodným místem projevů sílící touhy sudetských turnerů po splnutí s Německou říší.

Pomník byl na konci války v očích zdejší české menšiny symbolem německé zpučnosti, touhy po moci a nepřátelství vůči českému etniku. Turnerský kříž v podobě zaoblené svastiky, který se skvěl na čele pomníku již v době, kdy mladý Adolf Hitler vedl v Rakousku bezperspektivní život, byl nyní konotován jen s nacistickým terorem. A ani tři žulové orlice s přísným pohledem nebyly po válce zajisté vítaným uměleckým doplňkem. Plató pomníku tedy československá armáda podložila výbušninami a odstřelila. Umělý pahorek, zproštěný všech ostatních pamětních kamenů, byl ponechán na pospas osudu. Nyní se nachází zcela zarostlý uprostřed lesa a ten, kdo se odváží zdolat příkrou stezku k mechům porostlým betonovým troskám, jen stěží rozpozná, že stojí na vrcholu největšího pomníku jedné z nejpozoruhodnějších osobností německých dějin.

---

¹²³ LUH, Andreas. Der Deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Vom völkischen Vereinsbetrieb zur volkspolitischen Bewegung. 1. Auflage. München: Collegium Carolinum, 1988, s. 167. ISBN 9783486544312.

Použité prameny a literatura

- Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Inneres, Ministerium des Inneren, Präsidium – Akten, Teil 2, Karton 1619: Vereine (1906–1911)
- Státní okresní archiv Cheb, Kronika města Chebu.
6. Deutsches Turnerbundfest. Das Jahndenkmal, *Deutscher Turner-Hort*, 1913, Jhrg. 23, N. 19, s. 243–248.
- BARTMUß, Hans Joachim (Hrsg.). „Turnvater“ Jahn und sein patriotisches Umfeld: Briefe und Dokumente 1806–1812. 1. Auflage. Köln: Böhlau, 2008. ISBN 978-3412201906.
- BENDA, Franz. *Der Deutsche Turnerbund 1889. Seine Entwicklung und Weltanschauung*. Wien, 1990. Dissertation an der Phil. Fakultät der Uni. Wien.
- BOHÁČ, Jaromír. *Cheb – Město. Historicko-turistický průvodce*. 1. vyd. Domažlice: Nakladatelství Českého lesa, 1999, s. 37. ISBN 80-86125-08-4.
- BURIAN, Michael. *Německý turnerský svaz a československý stát 1918–1933*, In: Češi a Němci ve světě tělovýchovy a sportu. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2004, s. 53–67. ISBN 8024607689.
- Das Kriegerdenkmal in Eger. *Egerer Jahrbuch – Kalender für das Egerland und seine Freude 1913*. Eger, 1913, s. 238–241.
- Denkstätten deutscher Vorzeit im niederösterreichischen Waldviertel, verfasst von F. X. Kg. Gelegentlich der Suche nach einem Orte zur Errichtung eines Jahn-Mal-Hügels*. Horn, 1891.
- Der Bundesrath, Jahn-Malhügel. Aufruf! *Deutscher Turner-Hort*, 1898. Jhrg. 8, N. 10, s. 80.
- Deutscher Turnverein Theodor „Körner“ und Deutscher Turnverein „Jahn“, Berlin, *Deutscher Turner-Hort*, 1897, Jhrg. 7, N. 16, s. 124–125.
- EULER, Carl (Hrsg.). *Friedrich Ludwig Jahns Werke*, Bd. I., Hof, 1884.
- FELLNHOFFER, Josef. 23. *Ausweis über den Stand des Jahnmalhügel-Säckels*. *Deutscher Turner-Hort*, 1913, Jhrg. 23, N. 22, s. 284.

- FRANK, Ernst. *Friedrich Ludwig Jahn – ein moderner Rebell*. 1. Auflage. Offenbach am Main: Orion-Heimreiter-Verlag, 1972, s. 7. ISBN 978-3875880670.
- HLAVAČKA, Milan. Jak ztratila česká krajina historickou paměť, In: *Místa paměti česko-německého soužití*, 1. vyd. Praha: Collegium Bohemicum, 2011, s. 56–66. ISBN 978-80-904421-2-2.
- Jahnmalweihe, *Egerer Zeitung*, 12. August 1913, Jhrg 67, N. 184, s. 2–3.
- KESSLER, Vojtěch. Chlumecké bojiště z roku 1813 – pomníky, na které se nezapomíná. In: *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2011. s. 232–331. ISBN 978-80-7286-186-6.
- KLEMENT, Martin. Cvičit za svobodné Německo. Zrození německého Turnen. *Dějiny a současnost*, 2010, roč. 32, č. 4. ISSN 0418-5129.
- KLEMENT, Martin. *Recepce Friedricha Ludwiga Jahna a jeho idejí v Německém turnerském svazu*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy na Ústavu světových dějin. FF UK: Praha, 2011.
- KŘEN, Jan. *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918*, 1. vyd. Praha: Academia, 1990. ISBN 80-200-0337-1.
- LUH, Andreas. *Der Deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Vom völkischen Vereinsbetrieb zur volkspolitischen Bewegung*. 1. Auflage. München: Collegium Carolinum, 1988, s. 167. ISBN 978-3486544312.
- SCHREINER, Lorenz. *Denkmäler in Eger im Egerland – Dokumentation einer deutschen Kulturlandschaft zwischen Bayern und Böhmen*. Amberg, 2004.
- SLEPIZA, Leopold. Verhandlungsschrift des II. ordentlichen Bundesturntages, abgehalten zu Wien am 23. Weinmonds 1892. *Deutscher Turner-Hort*, 1892, Jhrg. 2, N. 23, s. 2.
- STEINS, Gerd. *Die Berliner Hasenheide – ihre Turnplätze, von 1811 bis 1934*. 1. Auflage. Berlin: Berliner Turnerbund, 1978.
- Sudetendeutsche Turnbewegung: Ein Bilderbuch*. Frankfurt am Main: Heimreiterverlag, 1967, s. 37.

ŠINKOVSKÝ, Roman. *Německé turnerské hnutí v pohraničních oblastech Čech do roku 1918*, FTVS UK: Praha, 2005. Dizertační práce na Fakultě tělesné výchovy a sportu Univerzity Karlovy v Praze.

WAIC, Marek (ed.). *Češi a Němci ve světě tělovýchovy a sportu*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2004. ISBN 8024607689.

WAIC, Marek (ed.). *Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a Československu*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2008. ISBN 8024614898.

WEITZNER, Paul – KÜNZEL, Max, 6. Deutsches Bundesturnfest in Eger. *Deutscher Turner-Hort*, 1913, Jhrg. 23, N. 9, s. 103–104.

Kontakt na autora

Mgr. Vojtěch Kessler

Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.

Gabčíkova 2362/10

182 00 Praha 8

e-mail: kessler@mua.cas.cz

Reprezentace jako výzkumný problém. Příklad české národní identity v tzv. třetí republice

Representation as a Research Problem. The Case of Czech National Identity in the so called Third Republic

Martina Poliaková

Anotace: Ve svém příspěvku se věnuji výzkumným perspektivám reprezentace českého národa v poválečné Československé republice. V centru mého zájmu je potřeba artikulovat, diskutovat a implementovat to, co znamená české a národní po druhé světové válce. Jde mi tedy o rekonstrukci reprezentace české národní identity a její funkce v poválečné společnosti. Podrobněji se v příspěvku zabývám dosavadním vědeckým výzkumem této problematiky a jeho teoretickými východisky. Reprezentací míním určitými aktéry artikulovanou a realizovanou představu o národu – artikulovanou symbolicky a hodnotově, implementovanou materiálně. Za reprezentací stojí vždy určitý konflikt či spor, který je třeba interpretovat, a tím ho vysvětlit. Je to tedy specifický druh komunikace, při jehož analýze je třeba hledět stejnou měrou jak na formu reprezentace, tak také na její aktéry. V krátkosti tedy představím několik teoretických přístupů ke studiu reprezentací a identit.

Klíčová slova: národní identita, reprezentace, komunikace, propaganda

Abstract: In his paper I deal with research perspectives of representation of the Czech nation in postwar Czechoslovakia. In the center of my interest is the need to articulate, discuss and implement what does it mean to be Czech after World

War II. My point is to reconstruct the representation of Czech national identity and its role in post-war society. Particularly in detail I deal with a current scientific research into this issue and its theoretical bases. By a proces of representation I mean some idea of the nation articulated by actors – a symbolically articulated value, materially implemented. For this way of representation a conflict or dispute is always important. It leads into different interpretation and explanations. So it is a specific type of communication, in which the analysis should deal equally with a form of representation, as well as its actors. In short therefore I introduce several theoretical approaches to the study representations and identities.

Key Words: National identity, Representation, Communication, Propaganda

1. Úvod

Ve svém příspěvku se zaměřím na výzkumné perspektivy reprezentací českého národa v poválečné republice. Důvodem mého zájmu o obsah a formy reprezentace národní identity v tomto období je zejména četnost a role, s jakou se v publicistice, ve vládních či ministerských sděleních a nařízeních, v komerčních či propagačních textech užívaly odkazy na národ a národní legitimitu. Pojmy jako český národ či česká národní identita získávají nový význam, který se dá odvodit z jejich postavení v různých komunikačních situacích. Prochází tak nejen procesem politizace, ale také druhem instrumentalizace, který využívá hodnotové nepevnosti pojmu národ a ohýbá ho podle aktuálních potřeb. Tyto procesy představují základní funkce při vytváření identity. Jejich náplň se liší podle aktérů, kteří pojem využívají, legitimizační funkce

však zůstává více méně stejná. Národ představuje kolektivní identitu, v jejímž jménu a zájmu probíhala většina politických rozhodnutí. Příspěvek představí možnosti a úskalí výzkumu národní identity v takovéto perspektivě.

2. Národní identita v poválečné republice – výzkumné perspektivy

Období po druhé světové válce, převážně označované jako tzv. třetí republika, patří mezi klíčová období československých dějin. Dosavadní výzkum se soustředil zejména na analýzu politického systému a politických stran, dekretálního zákonodárství, retribucí a „revoluční spravedlnosti“ v souvislosti s vysídlením a odsunem národnostních a etnických menšin. Zkoumal také úlohu bezpečnostních složek a armády, události v mezinárodním kontextu, a to nejen na fungování politického režimu tzv. třetí republiky, ale také ve spojitosti s událostmi vedoucími k jejímu konci. Politickému režimu třetí republiky, jeho tvorbě, fungování a proměnám z hlediska studia politických dějin věnují badatelé pozornost v přehledových kompendiích nebo samostatných monografiích. Lze např. uvést díla Karla Kaplana, Jiřího Kociána, Milana Drápaly. K problematice třetí republiky také vyšel sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války – Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody.¹²⁴ Příznačné však je, že se v příspěvcích problematice výzkumu národní identity, politického diskurzu a historie mentalit věnuje jen velmi omezený prostor. Když už jsou zmiňovány,

---

¹²⁴ Kokošková, Z. ed., Kocian, J., ed. a Kokoška, S., ed. *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody: sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha: Národní archiv, 2005.

pak převážně v souvislosti s ideovým zakotvením nového režimu. K problematice vysídlení Němců a proměnám českého pohraničí po druhé světové válce v současné době vychází přelomová šestidílná edice dokumentů o osmi svazcích, jejímiž hlavními editory jsou Tomáš Staněk a Adrian von Arburg.¹²⁵ Úvodní díl má charakter obecného úvodu k problematice i edičnímu rozvržení publikační řady. Dvě historické statě věnují pozornost nejen demografickým a územně správním změnám, ale i širším souvislostem společenského vývoje od poloviny 19. století. Úvod k edici také předkládá detailní seznam literatury k dané problematice, navíc shrnuje dosavadní stav badatelského výzkumu poválečných dějin na celostátní i regionální úrovni. Pátý a šestý díl edice se věnuje také kulturně společenským poměrům v pohraničí a soudobému tisku z let 1945–1951.

Výše představená literatura pracuje převážně s pojmem národa jako pojmem neproblematickým, pojmem politickým, který je sice využíván různými politickými subjekty, ale nad jeho významem či diskurzivní konstrukcí není třeba se více zamýšlet. Z tohoto hlediska přinesla důležitý příspěvek k problematice politického diskurzu tzv. třetí republiky Christiane Brennerová ve své publikované dizertační práci *Zwischen Ost und West. Tschechische politische Diskurse 1945–1946*.¹²⁶ Kniha je unikátní hned v několika ohledech – především pak hlediska

¹²⁵ Arburg, A. von, ed. a Staněk, T., ed. *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl I., Češi a Němci do roku 1945: úvod k edici*. 1. vyd. Ve Středoklukách: Zdeněk Susa, 2010.

¹²⁶ Brenner, Ch. „*Zwischen Ost und West*“: *tschechische politische Diskurse 1945–1948*. München: Oldenbourg Verlag, 2009. vi, 554 s. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum; Band 118.

metody. Zaměřuje se totiž na politický diskurz v období tzv. třetí republiky a za použití metody tzv. historické diskurzivní analýzy věnuje pozornost několika diskurzivním polím, jako jsou vlast a její hranice, vývoj a reflexe postavení republiky mezi Východem a Západem v politickém diskurzu, dále mýty a tradice, jimiž se politický diskurz obsluhoval nebo krize lidové demokracie a projektu československého socialismu.

Na pozadí detailního popisu vzniku a fungování retribuční spravedlnosti v poválečném Československu se v knize *Národní očista* dotýká i Benjamin Frommer role „národa“ jako ústřední kategorie pro získávání legitimacy poválečných společenských změn.¹²⁷ Jeho analýza dokládá instrumentalizaci národní kolektivity na jednotlivých soudních případech v každodenní praxi.

Vedle Christiane Brennerové, která se při výzkumu politické žurnalistiky věnuje i KSČ, lze uvést ještě autory Alexeje Kusáka¹²⁸ a Jiřího Knapíka,¹²⁹ kteří se ve svých pracích soustavně zabírali kulturní politikou KSČ. Problematice

---

¹²⁷ Frommer, B. *Národní očista: retribuce v poválečném Československu*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2010.

¹²⁸ Kusák, A., Mohyla, O., ed. a Klomínek, M., ed. *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Vyd. 1. Praha: Torst, 1998.

¹²⁹ Např. Knapík, J. *Únor a kultura: sovětizace české kultury 1948–1950*. 1. vyd. Praha: Libri, 2004. 359 s. Otazníky našich dějin. Pro konstrukci národní identity v poválečné republice je však nosná studie Knapík, J. *Oni a Masaryk (Téma T. G. Masaryka v interpretačních proměnách KSČ 1945–1955)* In: Bakala, J., ed. et al. *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis 6/2003: sborník k 60. narozeninám doc. PhDr. Dana Gawreckého, CSc.* Vyd. 1. Opava: Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Ústav historie a muzeologie, 2003.

reformulace národní identity se ve svých pracích dotýká také Matěj Spurný.¹³⁰ Jeho monografie *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*¹³¹ představuje zejména z hlediska metody výrazný průlom do studia vytváření národní identity v poválečné republice. Ačkoliv věnuje pozornost zejména vytváření obrazu menšin, činí tak na základě pramenného materiálu převážně oficiálních institucí či stranických dokumentů. Aktérem reprezentace je tak česká majorita a autor tuto skutečnost ve svém přístupu reflektuje. Posun v perspektivě zkoumání identit v poválečné republice signalizuje ve své monografii Denisa Nečasová. K výzkumu vytváření nového člověka, tentokrát obrazu ženy, se v monografii *Buduj vlast – posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955* věnuje hlavně v poslední kapitole, kde genderovou analýzou zachycuje vznik nové socialistické ženy.¹³²

3. Reprezentace národní identity – výzkumné možnosti

Dosavadní bádání o tzv. třetí republice se neslo na rovině velkých příběhů o jednotlivých partikulárních politikách a velkých tématech. Osvobození, dekretální zákonodárství,

---

¹³⁰ Spurný, M. *KSČ a naši Němci (1945–1955). Mezi nacionalismem, internacionalismem a pragmatismem*. In: Arburg, A. von a kol. *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Vyd. 1. Brno: Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, 2010. 534 s., [xl] s. obr. příl. Země a kultura ve střední Evropě; sv. 15.

¹³¹ Spurný, M. *Nejsou jako my: česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha: Antikomplex, 2012.

¹³² Nečasová, D. *Buduj vlast – posílíš mír!: ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Vyd. 1. Brno: Matice moravská, 2011. 411 s. Knižnice Matice moravské; sv. 34.

odsun Němců, parlamentní volby v r. 1946, odmítnutí Marshallova plánu, mocenská cesta k únoru 1948 atd. Převažuje tedy perspektiva února 1948, k čemuž jako by všechny příběhy směřovaly. Subjektem těchto změn jsou politické strany, instituce jako představitelé jednotlivých ministerstev, Národní fronta či výjimečná individua ve vedení státu. Za společnost často mluví pouze intelektuálové ve svých pamětech. Mnohdy je nepřiznaným hlavním hrdinou výkladů abstraktní moc, kterou se komunistům podařilo nejlépe ze všech politických stran ovládnout. Toto nutné zjednodušení, které mi doufám odpustíte, chce jen ukázat, že volbu pramenů i jejich interpretaci často ovlivňují velké příběhy dobra a zla, které se projevují v intencích textů některých historiků. Představují jistou formu reprezentace dobových událostí.

3.1 Metoda jako pomocník i rádce

A zde právě narážíme na problém reprezentace, který má epistemologické důsledky a ontologické předpoklady. Na zmíněný nereflektovaný subjektivismus se mnozí autoři pokusili odpovědět. Snaha strukturalistů identifikovat a popsat struktury a vztahy, ze kterých se však často vytrácí jedinec a jeho spontánní jednání, byla jen jinou verzí radikální odpovědi na otázku po výpovědní hodnotě historického bádání, která často naopak vede k fetišizaci kvantitativních metod a statistik.

Znejistění, kterým prochází historiografie od lingvistického a narativistického obratu, by však nejen podle mého názoru nemělo ústit v podrážděnou reakci objektivistické historiografie, ani v rezignaci na validitu historiografie obecně. Falzifikovatelnost má být hodnotou i pro postmoderní historiky.

Současná česká historiografie s jistým zpožděním teprve otvírá tuhle skříňku pochybností. Spolu s Rogerem Chartierem mluvíme o vymizení modelů srozumitelnosti, resp. principů porozumění, s Pierrem Norou o vytváření míst paměti, skrz které současnost vnímá minulé boje a aktualizuje je. K těmto výzvám historické obci je možné připsat snahu Haydena Whitea identifikovat rétorické figury, které řídí a vymezují všechny možné způsoby vyprávění.¹³³ Tzv. Begriffsgeschichte, k jejichž zakladatelům patří Reinhard Koselleck, zkoumají antropologické a formální konstanty, které ovlivňují způsoby reprezentace a vyprávění historických zkušeností.¹³⁴

Jestliže jsou reprezentace minulosti nesamozřejmé, pak to nutně vede k otázkám po tom, co je výjimečné na diskurzu historie. Diskurz historie se dá znázornit jako soubor reprezentovaných jednání v zápletku. Řečeno spolu s Paulem Ricoeurem v knize *Čas a vyprávění*, entity, s nimiž pracují historici (společnost, třídy, mentality atd.), jsou „kvaziosobnosti“, implicitně vybavené vlastnostmi, jež přísluší jak skutečným hrdinům, tak běžným jednotlivcům tvořícím kolektivity a vyznačujícím se abstraktními kategoriemi. (Chartier, 2010, s. 83).

V čem je historické vyprávění jedinečné od jiných způsobů vyprávění? Je to snad tzv. kartičková metoda organizace diskurzu, na které formou citací, které jsou odrazem reality, stavíme srozumitelný příběh? (Chartier, 2010, s. 84) Nebo jsou

---

¹³³ White, H. *Tropika diskursu: kulturně kritické eseje*. 1. české vyd. Praha: Karolinum, 2010.

¹³⁴ Koselleck, R. *Futures past: on the semantics of historical time*. New York: Columbia University Press, 2004.

to svým způsobem jedinečné procedury uznání, díky kterým historie dosahuje statutu pravdivého poznání? Kladme si tedy takové otázky, jejichž samotná definice zavazuje k přiznání individuálních záměrů a osobitých projevů, které jsou současně limitem i podmínkou bádání. Místo pojmu sociální jednání tedy jde o to, znovu naplnit významem slovo reprezentace.

Od počátku 80. let dvacátého století se zejména v literární teorii mluví o reprezentaci jako o symbolickém verbálním konstruování určitých obrazů, jež jsou pro dobovou ideologii a řeč relevantní (Bílek, 2012, s. 23). Reprezentace je pojem, který v sobě odráží jak míru autority subjektu v dobové skupině, tak rozměr symbolických sil přijímání či odmítání vštěpovaných principů ze strany ovládaných. Je tedy třeba identifikovat diskurzy, které vyslovují a prezentují jako „přirozené“ určitá sociální rozdělení rolí a funkcí. Za jakých podmínek můžeme chápat jako koherentní, přijatelné a vysvětlující vztahy mezi aktéry historické situace a jejich referenční realitou, kterou chtějí adekvátně „reprezentovat“? (Chartier, 2010, s. 96) Reprezentací národní identity míním určitými aktéry artikulovanou a realizovanou představu o národu – artikulovanou symbolicky a hodnotově, implementovanou materiálně. Za reprezentací stojí vždy určitý konflikt či spor, který je třeba interpretovat, a tím ho vysvětlit. Je to tedy specifický druh komunikace, při jehož analýze je třeba hledět stejnou mírou jak na formu reprezentace, tak také na její aktéry.

3.2 Vytváření národní identity

Česká národní identita byla základním legitimizačním pojmem rozličných vládních, stranických i kulturních politik v poválečné společnosti tzv. třetí republiky. Poválečná společnost

procházela hospodářskými, politickými, kulturními a obecně společenskými proměnami a různá kolektivní uskupení vstupovala do veřejného prostoru s novými formulacemi češství a národních vlastností. Národní legitimita podpírala zákony, politické programy stran i jejich propagační aktivity, zaštiťovala posláním společenských organizací, legitimizovala kulturní programy či každodenní pracovní aktivitu. Národní legitimita politik je poválečným faktem, zajištěným mezinárodně-politicky a daným geograficky. Na čem však již právě popsaná hegemonní shoda nepanovala, byly kvality této národní přináležitosti. Tento fakt se ukazuje právě při četbě soudobých novin a časopisů, ve kterých autoři často tematizují otázku „co je české a co již není“. Důvodů může být několik. Představovala např. základní hledisko morality nového režimu, lidové demokracie. Jeho legitimizační síla se projevovala vždy tam, kde bylo třeba potvrdit společenskou legitimitu určité skupiny či způsobu chování. Jejich artikulace vztahu k národu (např. prostřednictvím interpretace významných událostí, osobností atd.) reprezentovaly partikulární výklad identity národa s vlastní pragmatikou, neboť vztahením k národní kolektivitě docházelo k zaštitění partikulárního pohledu univerzálním principem národní legitimacy.

Odkazy na národ a národní legitimitu můžeme najít i v oblastech, které jsou mnohdy z našeho dnešního pohledu úsměvné, počínaje stylem oblékání a konče například u hudebního vkusu. Nicméně se domnívám, že nelze říci, že by šlo o pojem vyprázdněný. Zároveň se však jednalo o pojem vysoce nesamozřejmý. Určitá nesamozřejmost pojmů je právě při velkých společenských otřesech průvodním jevem

schopnosti různých aktérů reformulovat jejich obsah. Jde tedy o jejich užitečnost, která je z povahy věci vždy výsledkem aktuálních potřeb aktérů ve společnosti. Pojmy jako národ či identita mají samozřejmě svůj význam daný historicky i kontextuálně, nicméně v reakci na znejistění základních pilířů politické kolektivity, jakou je národ, vzniká potřeba i možnost tyto pojmy nově artikulovat a naplnit je významem. Tehdy tedy dostávají identitní prvky společnosti nové významy a souvislosti.

Vycházím z předpokladu, že náplň pojmu národ je diskurzivně konstruován a i samotný proces obsazování smyslu tohoto pojmu má vlastní komunikační váhu.¹³⁵ Jeho reprezentace v sobě obsahuje jak intencionalitu jednotlivých aktérů, tak také v persvazivní rovině rozměr komunikační mezi aktérem a jeho posluchačstvem či čtenářem. Analýzou strategií jednotlivých aktérů při vytváření obrazu českého národa a jeho funkce se budu zabývat v tomto příspěvku. Spatřuji jako vysoce důležité se zabývat reprezentací nejen jako formou manifestace určitého postoje, ale také re-representací, tedy schopností využívat v určitém kontextu evokovat již minulé a aktualizovat je.¹³⁶ Studium konstrukce národní identity tak vyžaduje nejen zabývat se jejím vnitřním a vnějším vymezením, ale také aktéry,

---

¹³⁵ Žádný text totiž není kompletní, je aktualizován příjemcem. Producent textu či sdělení má vždy na mysli svého adresáta, který se odráží v jeho promluvě. Kontext tedy velmi významně ovlivňuje komunikační situaci. Viz Eco, U. *Lector in fabula: role čtenáře, aneb, Interpretační kooperace v narativních textech*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2010.

¹³⁶ Viz Veberová, V., ed. et al. *Jazyky reprezentace*. 1. vyd. Praha: Akropolis, 2012.

kterí o ní mluví, a místy, ve kterých tyto promluvy probíhají (Vöros, 2006, s. 30).

Politizace národní identity patří neodmyslitelně k charakteru pojmu národ. Národ je v nich zobrazen jako kolektivní entita či identita nadaná vlastnostmi národního společenství a chovající se často jako jedinec. Takový jedinec je schopen vnímat, přemýšlet, jednat a reagovat na rozličné situace.¹³⁷ Vedle těchto schopností má však také určité vlastnosti. Idea nového českého člověka, reagujícího na politické události konstituující identitu českého národa s různou délkou kontinuity od počátku národního obrození, začala po druhé světové válce opět hrát svou klíčovou roli v politickém prostoru. Co bylo určující pro naplnění pojmu národ určitým smyslem?

Vycházím z premisy, že zkoumání identity znamená zkoumání reprezentací této identity. Hranice identity působí ve své funkci dvojsměrně. Na první pohled označují zejména kategorii ne-členů, tedy vytvářejí atributy rozdílnosti jejich pojmenováním. Sociální konstrukce hranic tedy primárně vzniká na rovině uvědomění si rozdílů my-oni (rozdílů, jež jsou latentně přítomné, avšak nevědomé), a to se zřejmým důrazem na konstitutivní význam schopnosti si uvědomit jinakost.¹³⁸

---

¹³⁷ Srov. Holý, L. *Malý český člověk a skvělý český národ: národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Vyd. 2. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010.

¹³⁸ Blíže např. Vöros, László: *Methodological and Theoretical Aspects of Social Identities Research in Historiography*. In: Klusáková, L., ed. a Teulières, L., ed. *Frontiers and identities: cities in regions and nation*. Pisa: Plus – Pisa University Press, 2008. 346 s. Thematic work group. 5. *Frontiers and identities*; 3.

Během tohoto uvědomění však vzniká druhá konstitutivní vlastnost identity, a to vědomí vnitřní solidarity, sounáležitosti. Solidarita nejen vytváří vnitřní pouto společnosti, zároveň i strukturuje oprávnění v rámci kolektivity, a tím opět vymezuje konkrétní skupinu oproti druhým. Na rozdíl od hranic, jež sice působí svým označením a uvědoměním na vnějšek kolektivity primárně a vymezují ji (ohraničují) převážně vůči jiným a cizím, různé symbolické kódy podobnosti vytvářejí zejména vnitřní linii nebo-li jádro kolektivní identity. Obě funkce se však vzájemně doplňují a podmiňují. Dalo by se tedy říci, že hranice jsou vytvářeny vnitřní podobností a vnější jinakostí, zatímco vnitřní podobnost a solidarita členů je konstitutivní pro vzájemné hranice různých societ.¹³⁹

4. Závěr

Určující pro reprezentace identity bylo a stále je nejen neustálé připomínání odlišnosti (nepřátel, těch cizích), ale také tradice a kontinuit, na kterých mohla nová česká identita vyrůst. Pro historiky, kteří mají snahu se výzkumem konstruovaných pojmů, jako jsou v tomto případě národ či identita, zabývat, představují vítanou inspiraci, poučení i korektiv teorie reprezentace, které problematizují jak komunikační pozici mluvčích a adresátů těchto reprezentací, tak také metody historické práce obecně. Tento příspěvek měl alespoň v krátkosti nastínit problematiku, která je pro výzkum pojmů v historické perspektivě klíčová.

5. Seznam literatury

---

¹³⁹ S touto perspektivou výzkumu pracují poststrukturalističtí autoři, např. Glynos, J. a Howarth, D. R. *Logics of critical explanation in social and political theory*. London: Routledge, 2007.

- KOKOŠKOVÁ, Z. ed., KOCIAN, J., ed. a KOKOŠKA, S., ed. *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody: sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha: Národní archiv, 2005. 419 s. ISBN 80-86712-32-X.
- ARBURG, A. von, ed. a STANĚK, T., ed. *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl I., Češi a Němci do roku 1945: úvod k edici*. 1. vyd. Ve Středoklukách: Zdeněk Susa, 2010. 373 s. ISBN 978-80-86057-66-8.
- BRENNER, Ch. „*Zwischen Ost und West*“: *tschechische politische Diskurse 1945–1948*. München: Oldenbourg Verlag, 2009. vi, 554 s. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum; Band 118. ISBN 978-3-486-59149-1.
- FROMMER, B. *Národní očista: retribuce v poválečném Československu*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2010. 504 s. Novověk; sv. 9. ISBN 978-80-200-1838-0.
- KUSÁK, A., MOHYLA, O., ed. a KLOMÍNEK, M., ed. *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Vyd. 1. Praha: Torst, 1998. 663 s. Malá řada kritického myšlení. ISBN 80-7215-055-3.
- KNAPÍK, J. *Únor a kultura: sovětizace české kultury 1948-1950*. 1. vyd. Praha: Libri, 2004. 359 s. Otazníky našich dějin. ISBN 80-7277-212-0.
- BAKALA, J., ed. et al. *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis 6/2003: sborník k 60. narozeninám doc. PhDr. Dana Gawreckého, CSc.* Vyd. 1. Opava: Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Ústav historie a muzeologie, 2003. 405 s. ISBN 80-7248-213-0.
- SPURNÝ, M. *KSČ a naši Němci (1945–1955). Mezi nacionalismem, internacionalismem a pragmatismem*. In: ARBURG, A. von a kol. *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Vyd. 1. Brno: Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, 2010. 534 s., [xl] s. obr. příl. Země a kultura ve střední Evropě; sv. 15. ISBN 978-80-86488-70-7.

- SPURNÝ, M. *Nejsou jako my: česká společenost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha: Antikomplex, 2012. 373 s. ISBN 978-80-904421-3-9.
- NEČASOVÁ, D. *Buduj vlast - posílíš mír!: ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Vyd. 1. Brno: Matice moravská, 2011. 411 s. Knižnice Matice moravské; sv. 34. ISBN 978-80-86488-82-0.
- WHITE, H. *Tropika diskursu: kulturně kritické eseje*. 1. české vyd. Praha: Karolinum, 2010. 364 s. Limes. ISBN 978-80-246-1123-5.
- KOSELLECK, R. *Futures past: on the semantics of historical time*. New York: Columbia University Press, 2004. xx, 317 s. ISBN 978-0-231-12771-4.
- CHARTIER, R. *Na okraji útesu*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010. 276 s. ISBN 978-80-87378-52-6.
- ECO, U. *Lector in fabula: role čtenáře, aneb, Interpretační kooperace v narativních textech*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2010. 290 s. Možné světy; sv. 3. ISBN 978-80-200-1828-1.
- VEBEROVÁ, V., ed. et al. *Jazyky reprezentace*. 1. vyd. Praha: Akropolis, 2012. 306 s. ISBN 978-80-87481-67-7.
- KLUSÁKOVÁ, L., ed. a TEULIÈRES, L., ed. *Frontiers and identities: cities in regions and nation*. Pisa: Plus - Pisa University Press, 2008. 346 s. Thematic work group. 5. Frontiers and identities; 3. ISBN 978-88-8492-556-5.
- HOLÝ, L. *Malý český člověk a skvělý český národ: národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Vyd. 2. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010. 233 s. Studie; sv. 30. ISBN 978-80-7419-018-6.
- GLYNOS, J. a HOWARTH, D. R. *Logics of critical explanation in social and political theory*. London: Routledge, 2007. xiii, 264 s. Routledge innovations in political theory. ISBN 978-0-415-46212-9.

6. Kontakt na autorku

Mgr. Martina Poliaková

Ústav českých dějin

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Nám. Jana Palacha 2

116 38 Praha 1

e-mail: martinapoliak@gmail.com

školitel: prof. PhDr. Ivan Šedivý, CSc.

Význam slavomakedonské menšiny v Řecku pro průběh a výsledky řecké občanské války

The Importance of Slavomacedonian Minority in Greece for Progress and Results of the Greek Civil War

Romana Vyvialová

Anotace: Příspěvek mapuje počátky, průběh a výsledky řecké občanské války s ohledem na rozdílnou politiku dvou bojujících stran, tedy vládního monarchistického režimu a Komunistické strany Řecka, vůči slavomakedonské menšině v severním Řecku. Problematika slavomakedonské menšiny měla význam nejen vnitropolitický, ale přesáhla i rozměr mezinárodně politický s ohledem na význam řecké občanské války v utváření bipolárního světa a s možností vytvoření Jihoslovanské balkánské federace. Politika řeckých komunistů vůči slavomakedonské menšině byla jedním z rozhodujících faktorů ztráty sympatií řecké veřejnosti s komunistickou levicí, a tím i důležitým momentem v konečné porážce komunistického povstání v Řecku.

Klíčová slova: řecká občanská válka, slavomakedonská menšina, Komunistická strana Řecka

Abstract: This paper describes the origins, course and results of the Greek Civil War with respect to different policy of two belligerents, the right-wing government in Greece and the Communist Party of Greece (KKE) against slavomacedonian minority in northern Greece. The issue of slavomacedonian minority had significance not only domestic but also exceeded the dimensions of international policy with regard to the

importance of the Greek Civil War in the formation of the cold war, and with the possibility of formation of South Slav Balkan federation. The policy of Greek Communists towards Slavomacedonian minority was one of the decisive factors of loss of public sympathy for the Greek Communist left, and thus an important moment in the final defeat of the communist insurgency in Greece.

Key Words: Greek civil war, Slavomacedonian minority, Communist Party of Greece

1. Úvod

Řecká občanská válka v letech 1946–1949 byla sice vnitrořeckým konfliktem, avšak ve svých důsledcích měla velký podíl na vyhlášení Trumanovy doktríny, a tím i na vzniku studené války. Snad žádná jiná skutečnost neovlivnila počátky, průběh i výsledky řecké občanské války tolik jako otázka Makedonie a problematika slavomakedonské menšiny v Řecku. Na vině byla nejen skutečnost, že největší boje probíhaly právě zde, v egejské Makedonii a v severních horách při hranicích s Albánií a Jugoslávií, ale také fakt, že Makedonie se stala ožehavým politickým problémem na mezinárodní úrovni především v souvislosti s plánovaným sjednocením Makedonie v rámci Jihoslovenské balkánské federace a s možným odtržením egejské Makedonie od Řecka. Makedonská otázka byla důležitá také díky odlišnému postoji obou válčících stran na slavomakedonskou národnostní menšinu.

2. Dosavadní zpracování a metodologická úskalí

Důležitost problematiky však v české odborné literatuře není dostatečně reflektována. Ačkoliv mnohé zmínky či

náznaky se objevují v průkopnické práci Pavla Hradečného,¹⁴⁰ první skutečná odborná práce věnovaná slavomakedonské menšině je článek Konstantinose Tsivose,¹⁴¹ který posuzuje danou problematiku v souvislosti s utvářením řecké menšiny v Československu. Za českými hranicemi je tématu věnováno mnohem více pozornosti, především v řecké a anglofonní odborné produkci.¹⁴²

Je také důležité vysvětlit některé pojmy. Za prvé při výkladu využívám termín „Slavomakedonec“, „slavomakedonský“ pro slovanské obyvatelstvo egejské Makedonie tak, jak je tomu zvykem v odborné literatuře věnované dějinám Řecka. V řeckém chápání je slovo „Makedonec“ označení osoby žijící v provincii Makedonie, „Slavomakedonec“ je obyvatel této provincie slovanského původu. Také je důležité uvědomit si

---

¹⁴⁰ HRADEČNÝ, Pavel. Řecká komunita v Československu. Její vznik a počátek vývoj. 1. vyd. Praha: AV ČR, Ústav pro soudobé dějiny, 2000, s. 190.

¹⁴¹ TSIVOS, Konstantinos. Makedonská otázka v souvislosti s řeckou občanskou válkou – Slavomakedonci jako součást řecké emigrace v Československu. *Slovanský přehled*, Praha, 2009, č. 3, s. 319–336.

¹⁴² Slavomakedonské otázky se věnují kapitoly a úryvky ze sborníku: IATRIDES, John O, WRIGLEY, Linda. *Greece at the crossroads: the civil war and its legacy*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1995, XII, 340 s. ISBN 0-271-02568-9. Mnohé zmínky lze nalézt také v dalších studiích viz IATRIDES, John O. Revolution or self-defense? Communist goals, strategy, and tactics in the greek civil war. *Journal of Cold War Studies*, vol. 7, no. 3, Summer 2005, s. 3–33. VAN METER, David C. The Macedonian question and the guerilla war in Northern Greece on the Eve of the Truman doctrine. *Journal of hellenic diaspora*, 21.1, 1995, s. 71–90. Problematice se samozřejmě nejvíce věnuje řecká historiografie, viz KOFOS, Evangelos. *The impact of Macedonian question in civil conflict in Greece*. Athény: ELIAMEP, 1998.

vymezení egejské Makedonie, která vznikla po balkánských válkách připojením části historické Makedonie k Řecku. Připojení území s velkým množstvím slovansky mluvícího obyvatelstva přinášelo řeckému národně koncipovanému státu nemalé potíže. Meziválečná řecká vláda byla nucena považovat slovanské obyvatelstvo za násilně bulharizované slavofonní Řeky. Docházelo k násilným deportacím slovansky cítících skupin a slovanský charakter egejské Makedonie byl zčásti vyrovnán přísunem řeckých uprchlíků z Malé Asie.¹⁴³ Slavomakedoncům tak byl odpírán status národnostní menšiny se všemi společenskými, kulturními i politickými výhodami.¹⁴⁴

Za třetí je nutné upozornit na skutečnost, že makedonské národní hnutí a samostatný makedonský národ jsou kategorie historicky poměrně nové, náležející do 20. století. Značné masy národnostně nevyhraněného slovanského obyvatelstva se staly předmětem národnostní propagandy s cílem jejich konečné asimilace. Slavofonní obyvatelstvo egejské Makedonie se podle svého přesvědčení rozdělilo na řecky orientované Slavofony, hanlivě označované jako „Grekomani“, a pro-bulharsky cítící skupiny. Postupně zde pod vlivem formování samostatné

¹⁴³ VAN METER, David C. c. d., s. 73. Násilná helenizace a nucená asimilace je patrná ze sčítání lidu v roce 1928, kdy k řecké příslušnosti se přihlásilo 1,4 milionů obyvatel egejské Makedonie, zatímco počet Slavomakedonců byl vyčíslen pouze na 82 tisíc.

¹⁴⁴ HRADEČNÝ, Pavel a kol. *Dějiny Řecka*. 1. vyd. Praha: NLN, 2004, s. 366–373, 416–420. Nejtvrději vůči národnostním i náboženským menšinám zasahoval Metaxasův režim „čtvrtého srpna“. Tvrdý kurz byl uplatňován především vůči Albáncům a Slavomakedoncům, kteří byli podezříváni z protistátní aktivity ve prospěch Albánie a Bulharska. Jejich příslušníci byli trestně stíháni dokonce i za veřejné používání svého mateřského jazyka.

Makedonie v rámci Jugoslávské federace během druhé světové války nabývala na síle třetí skupina, považující se za Makedonce jakožto příslušníky specifického národa s právem na sebeurčení. Tato skupina Slavomakedonců založila po skončení okupace Řecka novou organizaci Narodno-osloboditelen Front, zkráceně NOF, v jejímž politickém programu byl zdůrazněn boj „Makedonců“ v egejské Makedonii za získání národnostních práv, za upevnění národní identity a konečným strategickým cílem NOF bylo sjednocení řecké Makedonie s jugoslávskou.¹⁴⁵

Pro úplnost je důležité upozornit na mezinárodní aspekty makedonské otázky, které zahrnovali protichůdní cíle velmocí v balkánském regionu, jakož i politiku všech tří balkánských států, které se participovali na makedonském problému v souvislosti s plány na vytvoření Balkánské federace. V souladu s odbornou literaturou tak můžeme mluvit o mikro a makro úrovni makedonského problému, které se navzájem prolínaly a ovlivňovaly.¹⁴⁶

3. Řecká občanská válka

Občanská válka v Řecku se tradičně vymezuje léty 1946–1949,¹⁴⁷ ale její kořeny musíme hledat již v období protifašistického

¹⁴⁵ KOFOS, Evangelos. The impact of the Macedonian question on civil conflict in Greece. In *Greece at the crossroads: the civil war and its legacy*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1995, XII, s. 280, s. 287.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 275–276.

¹⁴⁷ Řecká občanská válka není v odborné literatuře časově a pojmově jednotně vymezována. Je možné se setkat s rozdělením na tři „kola“ řecké občanské války. První kolo probíhalo ještě z doby odboje v letech 1943–1944, druhé kolo je známé jako tzv. prosincové události neboli dekemvriana od prosince 1944 do února 1945. Třetí fázi tvoří vlastní občanská válka, trávající od 30. března 1946 do konce srpna 1949.

odboje proti okupaci Řecka mocnostmi Osy, tedy Německem, Bulharskem a Itálií. Nekompromisní postup řeckých komunistů, kteří stáli v čele levicového uskupení EAM (Ethiniko apeleftherotikos metopo – Národněosvobozenecká fronta), vůči okupačním silám jim přinesl nebývalou popularitu. Tu se snažili řečtí komunisté zúročit a podílet se na dalším vývoji země v rámci širší vládní koalice. Konečným cílem však bylo převzetí moci a nastolení lidovědemokratického režimu v Řecku tak, jak k tomu došlo v dalších východoevropských zemích. Proti Komunistické straně Řecka (KSŘ) se vyprofiloval pestrý soubor směrů pravicové a středopravé orientace rojalistického i konzervativně republikánského zaměření, hojně podporovaný ultranacionalistickými polovojenskými skupinami.¹⁴⁸ Krizový vývoj v Řecku přerostl do stádia otevřeného ozbrojeného konfliktu, v němž řečtí komunisté vzdor pomoci severních sousedů, především Titovy Jugoslávie, nedokázali odolávat rostoucí síle athénskému režimu, jemuž se ze strany Velké Británie a poté i Trumanovy administrativy dostávalo obrovské finanční, vojenské a materiální pomoci.

Avšak o poválečné orientaci Řecka rozhodla v určující míře skutečnost, že znemožnění komunistického puče v Řecku představovalo tehdy prioritní strategický cíl obou klíčových západních velmocí. Velká Británie usilovala o zachování svého tradičního vlivu ve východním Středomoří a Spojené státy postupně dospěly k závěru, že komunistické povstání v Řecku není izolovanou akcí řeckých levicových extrémistů, ale integrální součástí širšího sovětského plánu na další mocenský výboj na Balkán. V podmínkách počínající studené války

---

¹⁴⁸ HRADEČNÝ, P. a kol. *Dějiny Řecka*. c. d., s. 451.

zatlačily primární strategické zájmy viditelně do pozadí výhrady, které západní Spojenci projevovaly vůči nedemokratickým poměrům v tehdejšímu Řecku.¹⁴⁹ Titova podpora řeckým komunistům nevycházela z pouhého revolučního entuziasmu, ale měla napomoci potencionálnímu připojení Řecka nebo alespoň egejské Makedonie ke zvažované Balkánské federaci. Západní spojenci nemohli připustit odtržení egejské Makedonie a ohrožení integrity Řecka. Proto také tolerovali nepřiměřený postup Athén vůči Slavomakedoncům.

Ke konečné porážce komunistického povstání v Řecku paradoxně přispěl také Sovětský svaz, který svou „řeckou“ politiku podřídil potřebě stabilizovat svou hegemonii v dalších zemích jihovýchodní Evropy, a důsledně se tak držel tajné „procentové dohody“ s Churchillem o rozdělení sfér vlivu na Balkáně.¹⁵⁰ Moskva podporovala komunistické povstání v Řecku skrytě, prostřednictvím svých balkánských satelitů. V žádném případě nebyla ochotna stupňovat svou angažovanost do krajnosti, jak to požadovala KSŘ. Spíše využívala zainteresování západních velmocí v Řecku, aby odpoutala jejich pozornost od poměrů v zemích utvářejícího se východního bloku.¹⁵¹

3.1 Postoj válčících stran vůči Slavomakedoncům a jeho důsledky pro vývoj občanské války

---

¹⁴⁹ HRADEČNÝ, P. Řecká komunita v Československu. c. d., s. 13.

¹⁵⁰ Pozn. autorky: Smlouva o rozdělení sfér vlivu na Balkáně z října 1944 předpokládala rozdělení vlivu v Řecku 90 : 10 ve prospěch Velké Británie a v Rumunsku a Bulharsku stejným poměrem ve prospěch Sovětského svazu.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 13–14.

Pro zjištění skutečného významu makedonské otázky v řecké občanské válce je rozhodující postoj obou bojujících stran. Zatímco vládní monarchistický režim pokračoval v meziválečné politice urychlené asimilace a násilné helenizace slavofonní menšiny a odmítal uznat menšinová práva Slavomakedonců, stanovisko KSŘ ke slavomakedonské otázce se od počátku existence strany neustále proměňovalo a podléhalo momentálním požadavkům a okolnostem.¹⁵² V meziválečném období KSŘ pod tlakem Kominterny a vnitřních stranických potřeb střídala prohlášení o „nezávislé a svobodné Makedonii“, a teze o poskytování rovnoprávného postavení národnostním menšinám v Řecku, aby se nakonec proti vůli Kominterny navrátila k heslu „o principu rovnoprávnosti národnostních menšin“. Rozhodující však bylo, že KSŘ jako jediná strana prosazovala názor, že v Řecku existuje svébytný „makedonský národ“. Právě tato skutečnost se stala předmětem vládní propagandy boje ve jménu „záchrany vlasti před bolševismem a slovanským nebezpečím“ a obviňování řeckých komunistů z „nenárodního“ a zrádného chování.

Po skončení okupace se KSŘ snažila prezentovat jako státotvorná a vlastenecká strana. Z toho důvodu její stranický vůdce Nikos Zachariadis veřejně obhajoval řecký charakter egejské Makedonie, přestože se strana nikdy nezřekla svého předválečného stanoviska o existenci „makedonského národa“. Brzy však byla KSŘ nucena změnit svůj postoj k slavomakedonské NOF a k Titově Jugoslávii kvůli nárůstu perzekucí athénskému režimu.

---

¹⁵² TSIVOS, Konstantinos. Makedonská otázka v souvislosti s řeckou občanskou válkou. c. d., s. 321–322.

Útoky paramilitárních ultrapravicových a nacionalistických skupin byly soustředěny na levicově smýšlející obyvatele, aktivní komunisty a na příslušníky národnostních menšin, především na Slavomakedonce. Právě tento „bílý teror“, jak bývá toto období po skončení 2. světové války především v levicové literatuře nazýváno, nastartoval spolupráci KSŘ se slavomakedonskou politickou reprezentací, která skončila propojením těchto organizací v říjnu 1946.¹⁵³

Vlastní vývoj řeckého bratrovražedného konfliktu byl pro řecké komunisty postupem času krajně nepříznivý, a to hned z několika důvodů. V prvé řadě KSŘ spoléhala na pomoc Sovětského svazu, aniž by měla potuchy o dohodě mezi Churchillem a Stalinem. Oproti britským a americkým očekáváním bylo tedy zřejmé, že Stalin, aby si zachoval volné ruce v Rumunsku a Bulharsku, nebude zasahovat do vnitřních záležitostí Řecka. Sovětský svaz se omezil na povšechné a neurčité námitky vůči počínání athénskému režimu a jeho britských a amerických protektorů. V neprospěch komunistického hnutí přispěla také roztržka mezi Stalinem a Titem, neboť Zachariadis se jako věrný stalinista přiklonil na sovětskou stranu, a tím ve velmi krátké době přišel o jediného skutečného spojence ve svém válečném snažení. Role Titovy Jugoslávie v řecké občanské válce byla ještě více umocněna Jugoslávskou propagandou za odtržení egejské Makedonie od Řecka. Tato byla sice nejvíce patrná po skončení

---

¹⁵³ KOFOS, Evangelos. The impact of the Macedonian question on civil conflict in Greece. c. d., s. 298. Počátky vzájemné spolupráce mezi řeckými komunisty a makedonskými partyzány přímo na bojišti je možné vysledovat již od jara 1946, tedy v podstatě od počátku občanské války. Později na podzim následovalo politické stvrzení spojenectví.

okupace a před samotným vypuknutím občanské války, avšak pro vládní tábor nebezpečí odtržení této části Řecka přetrvávalo a ohrožení vlasti ze severu bylo jen velmi pomalu eliminováno s tím, jak se Jugoslávie vymaňovala ze sevření sovětského bloku.¹⁵⁴

Třetím, neméně důležitým důvodem byly poněkud ambivalentní důsledky politiky KSŘ vůči Slavomakedoncům. Postupné omezování jugoslávské pomoci po roztržce Tita se Stalinem byl Zachariadis nucen kompenzovat ústupky vůči slavomakedonské menšině, protože boje probíhaly především na severu v egejské Makedonii a přilehlém Epiru. Avšak místo, aby pokračoval v rétorice zajištění menšinových práv a popřípadě dalších výhod, Zachariadis naprosto zvrátil dosavadní vztah strany ke Slavomakedoncům. Rozhodující bylo v tomto směru usnesení V. pléna ÚV KSŘ zveřejněné na konci ledna 1949, které znamenalo naprostý obrat z postoje o rovnoprávnosti menšin na platformu národního sebeurčení makedonského národa. Z tohoto usnesení je patrné, že po úspěšném završení revoluce mělo být Slavomakedoncům umožněno vytvoření vlastního samostatného, sjednoceného státu v rámci komunistické balkánské federace, a tedy odtržení egejské Makedonie od řeckého státu.¹⁵⁵

---

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 303. Navázání oficiálních vztahů bylo stvrzeno v únoru 1953 tzv. ankarskou smlouvou o přátelství a spolupráci mezi Řeckem, Jugoslávií a Tureckem. HRADEČNÝ, P. a kol. *Dějiny Řecka*. c. d., s. 684.

¹⁵⁵ KOFOS, Evangelos. The impact of the Macedonian question on civil conflict in Greece. c. d., s. 310–311. Překlad rezoluce V. Pléna ÚV KSŘ, Národní archiv, fond 100/3 Mezinárodní oddělení ÚV KSČ, sv. 132, a. j. 515. Rezoluce V. Pléna ÚV KSŘ byla v tomto směru doplněna rezolucí 2. sjezdu NOF z března 1949.

Tento Zachariadisův krok je obtížné zdůvodnit. Sám se později pokusil obhájit změnu stanoviska naléhavou potřebou získat podporu Slavomakedonců v zázemí a jejich účast ve „společném boji“ a zároveň zastavit dezerce z řad Demokratické armády do Jugoslávské Makedonie. Snažil se tak vrazit klín mezi řecké Slavomakedonce a jejich jugoslávské krajany. Již na jaře 1949 byla vytvořena Komunistická organizace egejské Makedonie, která měla zdánlivě fungovat v rámci KSŘ, ale ve skutečnosti představovala první krok k vytvoření autonomní slavomakedonské organizace strany.¹⁵⁶

Toto rozhodnutí přineslo poměrně rozporuplné reakce. Jugoslávie uvítala uznání práva Slavomakedonců na sebeurčení, avšak odmítala navrhovanou podobu balkánské federace, která byla inspirována Kominformou, a tak namířena proti Jugoslávii. Bulharsko se i přes určité rozpory rádo ujalo role patrona řeckých Slavomakedonců i případné balkánské federace. Poměrně nejasné je sovětské stanovisko k rezoluci, které se omezilo na výtky na nevhodnost okamžiku. Z některých pramenů je patrné sovětské překvapení v souvislosti se změnou makedonské politiky KSŘ. Západní diplomaté se vesměs domnívali, že rozhodnutí mělo především oslabit Tita, a bylo tak spíše psychologickou hrou. Naprostý poplach vyvolala rezoluce v Athénách. Na jedné straně tak vládní tábor získal skutečné důkazy nenárodního a vlastizrádného chování řeckých komunistů a na straně druhé to posílilo argumentaci pro

---

¹⁵⁶ KOFOS, Evangelos. The impact of the Macedonian question on civil conflict in Greece. c. d., s. 314. Mimoto byli loajální Slavomakedonci zapojováni do vedení strany a získávali vysoké posty v Demokratické armádě Řecka.

zvýšení ekonomické a vojenské pomoci ze strany západních spojenců.¹⁵⁷

Důsledky Zachariadisovy rezoluce byly pro osud komunistického hnutí v Řecku fatální. Na jedné straně KSŘ získala podporu Slavomakedonců, ale ztratila vliv mezi řecky smýšlející populací, která odmítala bojovat za odtržení egejské Makedonie. Bouřlivé reakce vyvolala rezoluce v řadách vládního tábora. Athénská vláda vystupňovala perzekuci vůči příznivcům komunistického hnutí a jediným trestem za schvalování rezoluce V. pléna ÚV KSŘ byla smrt. Navíc byl zesílen postup vládních vojsk proti vojákům DSE. Výsledkem bylo naprosté oslabení Demokratické armády a její definitivní porážka na sklonku léta 1949.

Sporné a překvapivé rozhodnutí Zachariadise, jednomyslně schválené V. Plénem ÚV KSŘ, bylo v pozdější době podrobena kritice ze strany samotné KSŘ. Odpůrci v něm viděli diktát Moskvy, jehož jediným cílem byla snaha podkopat autoritu Tita. Naopak přívrženci jej obhajovali válečnými potřebami a nutností více zainteresovat do konfliktu Slavomakedonce. Zdá se, že tyto velmi zjednodušující interpretace se vzájemně prolínaly a ovlivňovaly.¹⁵⁸

---

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 312–313. Autor zde blíže popisuje důsledky rezoluce V. Pléna ÚV KSŘ a cituje prameny, které to dokládají.

¹⁵⁸ KOFOS, Evangelos. The impact of the Macedonian question on civil conflict in Greece. c. d., s. 317.

4. Důsledky řecké občanské války pro slavomakedonskou menšinu v Řecku

Podle makedonských údajů měla Demokratická armáda na sklonku občanské války 36 000 vojáků, ze kterých bylo asi 14 000 Slavomakedonců. Celkem během války zahynulo asi 20 000 Slavomakedonců a kromě toho dalších 60 000 v průběhu celé války uteklo.¹⁵⁹ I když je možné, že uvedená čísla jsou nepřesná, je zřejmé že občanská válka v podstatě změnila etnické složení egejské Makedonie. Tyto změny se ještě výrazněji projevíly po válce.¹⁶⁰ Protože relativně největší podporu měla DSE právě mezi slavomakedonským obyvatelstvem, je pochopitelné, že represe athénskému režimu se rovněž obrátily především proti němu. Metody byly stejné jako v době předválečné Metaxasovy diktatury. Veškeré makedonské organizace byly jako „komunistické“ zakázány. Makedonci byli úředně rozsídleni po celém Řecku. Používání slovanského jazyka bylo veřejně zakázáno. Docházelo k počítání slovanských jmen a příjmení. Aktivní účastníci

---

¹⁵⁹ Tento údaj celkového počtu vojáků Demokratické armády Řecka uvádí publikace KOUBA, Miroslav, RYCHLÍK, Jan. *Dějiny Makedonie*. 1.vyd. Praha: NLN, 2003. Evangelos Kofos ve své studii odhaduje celkový počet vojáků bojujících pod praporem KSŘ na 40 tisíc, přičemž počet Slavomakedonců je stejný. Autor zde navíc upozorňuje na skutečnost, že z pohledu NOF byli všichni Slované považováni za Slavomakedonce, což vzhledem k výše zmíněným skutečnostem nemusí vždy odpovídat realitě.

¹⁶⁰ Jedním z rozhodujících důsledků občanské války v Řecku byly ohromné demografické změny. Odhady počtu válečných obětí se velmi různí, udávají se počty od poměrně neodpovídajících 50 tisíc bojovníků i civilistů v obou táborech po téměř 200 tisíc. Kolem 100 tisíc lidí zemi opustilo a našlo azyl v zemích sovětského bloku, včetně Československa, kde se usídlilo více než 12 tisíc Řeků i Slavomakedonců.

odboje byli umístěni na internačních ostrovech.¹⁶¹ Velká část slavomakedonských emigrantů, roztroušených po zemích východní Evropy, se nakonec v 60. letech usídlila v jugoslávské Makedonii. Ve svých důsledcích občanská válka v Řecku v letech 1946–49 vlastně znamenala dokončení násilné helenizace a definitivní změnu v etnickém složení obyvatelstva severního Řecka.

5. Závěr

Je nesmírně obtížné na několika stranách vylíčit velice složitou a těžko uchopitelnou problematiku, jakou otázka slavomakedonské menšiny v době občanského konfliktu v Řecku zcela jistě je. Uvedené pojednání je spíše zjednodušeným nahlédnutím do této nevyzpytatelné doby. Klade nám více otázek, nežli podává odpovědí. Mým záměrem bylo prezentovat téma, jemuž se zčásti věnuji, a zároveň ilustrovat, jak nesmírně komplikované, vzájemně provázané a nevyočitatelné mohou být historické souvislosti utvářející se poválečné Evropy. Uvedená problematika nám podává názorný příklad, nakolik jsou politické dějiny státu, národa i světa spjaté se životem lidí a nakolik se tyto „velké“ a „malé“ dějiny vzájemně doplňují.

6. Použitá literatura

IATRIDES, John O, WRIGLEY, Linda. *Greece at the crossroads: the civil war and its legacy*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1995, XII, 340 s. ISBN 0-271-02568-9.

---

¹⁶¹ Pozn. autorky: Nejvíce se v tomto směru nechvalně proslavil internační ostrov Makronissos.

- IATRIDES, John O. Revolution or self-defense? Communist goals, strategy, and tactics in the greek civil war. *Journal of Cold War Studies*, vol. 7, no. 3, Summer 2005, s. 3–33.
- HRADEČNÝ, Pavel a kol. *Dějiny Řecka*. 1.vyd. Praha: NLN, 2004, 767 s. ISBN 80-7106-192-1.
- HRADEČNÝ, Pavel. Řecká komunita v Československu. Její vznik a počátek vývoj. 1.vyd. Praha: AV ČR, Ústav pro soudobé dějiny, 2000, s. 190.
- KOUBA, Miroslav, RYCHLÍK, Jan. *Dějiny Makedonie*. 1.vyd. Praha: NLN, 2003. 458 s. ISBN 80-7106-642-7.
- TSIVOS, Konstantinos. Makedonská otázka v souvislosti s řeckou občanskou válkou – Slavomakedonci jako součást řecké emigrace v Československu. *Slovanský přehled*, Praha, 2009, č. 3, s. 319–336.
- VAN METER, David C. The Macedonian question and the guerilla war in Northern Greece on the Eve of the Truman doctrine. *Journal of hellenic diaspora*, 21.1, 1995, s. 71–90.

7. Kontakt na autorku

Mgr. Romana Vyvialová

Ústav světových dějin

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Náměstí Jana Palacha 2

116 38 Praha 1

e-mail: Vyvialova.Romana@seznam.cz

školitel: doc. PhDr. Jan Pelikán, CSc.

Chruščovův tajný projev a jeho recepce mezi špičkami KSČ

Khrushchev's Secret Speech and its reception among Czechoslovak Communist Party Leaders

Jan Šindelář

Anotace: Hlavním ohniskem zájmu této studie je především XX. sjezd KSSS, působení delegace KSČ na sjezdu, zkoumání míry informovanosti našich stranických špiček o Chruščovově „tajném“ projevu a způsob naložení s těmito informacemi. Zejména při využití dochovaných rukopisných poznámek jednotlivých aktérů můžeme alespoň částečně rekonstruovat tehdejší situaci, a zasadit tak další střípek do mozaiky událostí přelomu zimy a jara 1956.

Klíčová slova: XX. sjezd KSSS, KSČ, rok 1956, Chruščovův tajný projev

Abstract: Focus of this paper is laid especially on the XX Congress of the CPSU, the actions of the Communist Party of Czechoslovakia's delegation therein, on researching the level of awareness of Czechoslovak party leaders of Khrushchev's „Secret Speech“ and how this information had been dealt with. Using particularly the preserved handwritten notes of the participating individuals, we can, to a certain degree, reconstruct contemporary events and put together another link in the chain of events concerning the turn of winter and spring 1956.

Key Words: XX Congress of the CPSU, Communist Part of Czechoslovakia, year 1956, Khrushchev's Secret Speech

1. Východiska a prameny

Motivem pro následující příspěvek se stala určitá nejistota, která dle mého názoru stále panuje kolem XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu a jeho ohlasu v našich stranických i nestranických kruzích zejména na jaře roku 1956.

Bezprostřední pobídku pak shledávám v textu ceněné a zásadní knihy Karla Kaplana *Mocní a bezmocní*.¹⁶² V kapitole věnované Antonínu Zápotockému se zde píše: „S úplným obsahem Chruščovova referátu, ve kterém se odhalovaly Stalinovy zločiny, se seznámil až za tři týdny v Praze.“¹⁶³ Čím více jsem se nořil do celé problematiky, tím více se mi zdála tato informace nepřesná. Je pravda, že sám Karel Kaplan ji v pozdějších pracích (konkrétně v *Gottwaldových mužích*)¹⁶⁴ poněkud přeformuloval, ale stopa nejasnosti zůstala. Nabízí se tedy otázka, zda pomocí především archivních zdrojů lze blíže osvětlit průběh procesu, jakým se klíčový referát dostával k tehdejším stranickým špičkám. Stal se Antonín Novotný hlavním „vykladačem“ závěrů XX. sjezdu i díky faktu, že znal jako jediný kompletní projev dříve než ostatní soudruzi? Či spíše projevením schopnosti politického eskamotéra?

Mezi primární prameny, o které se opírám v tomto pojednání, patří především materiály uložené v Národním archivu České republiky a částečně i ve Všeodborovém

---

¹⁶² KAPLAN, K. *Mocní a bezmocní*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1989.

¹⁶³ *Tamtéž*, s. 55.

¹⁶⁴ KAPLAN, K., KOSATÍK, P. *Gottwaldovi muži*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2004.

archivu.¹⁶⁵ Za důležitý považují též ústřední stranický tiskový orgán zkoumané doby, tj. *Rudé právo* z let 1953 až 1956, sloužící jako barometr oficiální politické linie. Cenné informace pro toto období lze také nalézt v závěrečné zprávě rehabilitační komise, dle předsedy obvykle nazývané Pillerova.¹⁶⁶ Memoárová literatura je alespoň co do hlavních československých aktérů poněkud skoupá a nevyvážená. Nepříliš spolehlivé jsou paměti Antonína Novotného (zprostředkované Rudolfem Černým),¹⁶⁷ v nichž Novotný tvrdí,¹⁶⁸ že s obsahem Chruščovova projevu se seznámil až po návratu z Moskvy, což je sdělení, které odporuje celému dosavadnímu výzkumu. Hodnotnější jsou vzpomínky samotného Nikity Sergejeviče Chruščova, s přihlédnutím k odlišnostem amerického a českého vydání.¹⁶⁹ Text tajného projevu pak u nás vyšel poprvé v oficiální produkci až v časopise *Reportér* roku 1990.¹⁷⁰

V rámci sekundárních pramenů lze konstatovat, že především k období tzv. tání, XX. sjezdu KSSS a k jeho výraznému protagonistovi v podobě prvního tajemníka ÚV

---

¹⁶⁵ Viz soupis pramenů v závěru této studie.

¹⁶⁶ *Potlačena zpráva: zpráva komise ÚV KSČ o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1949–68*. Vídeň: Europa-Verlag, 1970.

¹⁶⁷ ČERNÝ, R. *Antonín Novotný: vzpomínky prezidenta*. Česká Kamenice: PolArt, 2008.

¹⁶⁸ *Tamtéž*, s. 133.

¹⁶⁹ KHRUSHCHEV, N. S. *Khrushchev Remembers*. Boston: Little, Brown, 1970; CHRUŠČOV, N. S. *Vzpomínky Nikity Sergejeviče Chruščova: magnetofonové nahrávky z období glasnosti*. Brno: Jota, 2000.

¹⁷⁰ CHRUŠČOV, N. S. O kultu osobnosti a jeho důsledcích. *Reportér*. 1990, č. 3, s. I–XVI.

KSSS existuje rozsáhlá zahraniční i domácí časopisecká a knižní produkce, kterou není účelné zde obšírně jmenovat, nicméně opominout nelze kromě již zmíněného Karla Kaplana ani práce Williama Taubmana,¹⁷¹ bratří Medvědů,¹⁷² Karla Durmana¹⁷³ či Muriel Blaive,¹⁷⁴ která se ve své knize pokusila zachytit významný zlom v dějinách východního bloku v kontextu polských a maďarských událostí. Z tuzemských historiků se asi nejbliže průběhem roku 1956 v našich končinách zabýval Jiří Pernes.¹⁷⁵

2. Dvacátý sjezd a stranická delegace KSČ

XX. sjezd KSSS, chystaný na únor 1956, byl kvůli všem událostem, které se odehrály od sjezdu předchozího (1952), očekáván se zvýšeným napětím. Československá stranická delegace v reprezentativním složení odjela vlakem (nikoliv letadlem, jak se domnívá M. Blaive) směr Moskva večer 11. února 1956. Spolu s nimi odjel i Novotného osobní tajemník Jan Svoboda. Ještě před odjezdem (9. 2.) schválilo politbyro text pozdravného projevu, který měl na sjezdu přednést Novotný.¹⁷⁶

---

¹⁷¹ TAUBMAN, W. *Chruščov: člověk a jeho doba*. Praha: BB/art, 2005.

¹⁷² MEDVĚDĚV, Ž., MEDVĚDĚV, R. *Neznámý Stalin*. Praha: Academia, 2003.

¹⁷³ DURMAN, K. *Popely ještě žhavé I.: světová válka a nukleární mír 1938–1964*. Praha: Karolinum, 2004.

¹⁷⁴ BLAIVE, M. *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha: Prostor, 2001.

¹⁷⁵ PERNES, J. *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno: CDK, 2008.

¹⁷⁶ Národní archiv České republiky (NA ČR), fond KSČ-ÚV Politické byro 1954–1962, sv. 83, a. j. 101.

Tento projev 16. února skutečně přednesl, s jedinou odchylkou od schváleného textu – obezřetně vzhledem k moskevské atmosféře vynechal Stalinovo jméno mezi komunistickými klasiky a zaobalil vše do „velikého učení marxismu-leninismu“.¹⁷⁷ Ze zahraničních delegací zmínili jméno J. V. Stalina jen Francouzi a Číňané. I kdyby nebylo tajného referátu, je zřejmé, že tento sjezd představoval v účtování s tzv. kultem osobnosti dosavadní vrchol. V celé řadě vystoupení (Suslov, Mikojan, Bulganin) byl tento jev přetřásán, ovšem prozatím bez uvedení jména jeho hlavního nositele.

V literatuře už byla dostatečně popsána událost, k níž v Moskvě došlo 24. 2., krátce před zakončením sjezdu.¹⁷⁸ Antonín Zápotocký byl na besedě s tamními československými studenty nucen se vypořádat s nepříjemnými dotazy krajanů, kteří v Sovětském svazu intenzivněji vnímali posuny, k nimž docházelo v posledních třech letech.¹⁷⁹ Otázky směřovaly ke vztahu k Jugoslávii, s tím spojenou možnou rehabilitaci Slánského, kvalitě stranického tisku a samozřejmě také ke kultu osobnosti. Zápotocký svým obvyklým postupem nasměroval ožehavé problémy do poklidných vod tepáním drobných nešvarů, čímž v tomto případě byla mj. dojivost krav.¹⁸⁰

---

¹⁷⁷ Citováno dle *Rudého práva* ze 17. 2. 1956.

¹⁷⁸ K tomu viz KAPLAN – KOSATÍK, s. 203.

¹⁷⁹ To ve své vzpomínkové knize dosvědčuje i Zdeněk Mlynář, studující v Moskvě v letech 1950–1955. Viz: MLYNÁŘ, Z. *Mráz přichází z Kremli*. Praha: Mladá fronta, 1990, s. 20–25.

¹⁸⁰ NA ČR, f. KSČ-ÚV Antonín Zápotocký, sv. 32, a. j. 986.

Zápotockého bagatelizace je o to kontrastnější, že se v zákulisí chystal Chruščovův příkrý ortel nad Stalinem.¹⁸¹ První potíží v časové ose následujících událostí je ovšem samotná datace projevu. Celá řada pramenů se zmiňuje dosti vágně o posledním dni sjezdu mimo oficiální pořad, což je ovšem údaj, se kterým se nelze spokojit. Domnívám se, že je třeba dát za pravdu těm autorům, kteří zasazují začátek projevu někam do noci z 24. na 25. února. Pozdější termín se mi nezdá pravděpodobný, neboť promluva trvala zhruba čtyři hodiny a sjezd čekalo ještě závěrečné zasedání dopoledne 25. 2. Pokud budeme vycházet ze zvyklostí sjezdu, tak se obvykle začínalo jednat v deset hodin ráno. Načasování na samotný závěr sjezdu nebylo pochopitelně náhodné.

Všichni autoři, které jsem zatím měl možnost studovat, se shodují na tom, že zahraniční delegace nebyly na mimořádném zasedání přítomny. Přesto ani ony neměly být ochuzeny o obsah Chruščovova sdělení. Polský historik Gluchowski¹⁸² (kterého cituje i M. Blaive) se domnívá, že k seznámení zahraničních komunistů s projevem došlo již 24. února večer, tedy v podstatě dříve než zazněl v sále, což se mi nezdá pravděpodobné i vzhledem k tomu, že Chruščov ho cílil primárně vnitrostranicky. Mnohem více vodítek směřuje ke dni následujícímu, tedy 25. únoru.

---

¹⁸¹ O peripetiích spjatých s jeho vytvářením odkazují na citovanou Taubmanovu knihu.

¹⁸² GLUCHOWSKI, L. W. Khrushchev's Second Secret Speech. *Cold War International History Project Bulletin* 10, 1998, s. 44–49.

3. Tajný projev – analýza jeho přijetí stranickou delegací

Způsob, jakým byli předáči mezinárodního komunistického hnutí konfrontováni s Chruščovovým poselstvím, je také zahalen nejasnostmi. Možnosti se nabízejí tři:

Text projevu jim byl přednesen, respektive pomalu přečten.

Text jim byl dán k dispozici.

Kombinace obojího.

Ve prospěch třetí možnosti hovoří hned několik argumentů. Můžeme si vypomoci paralelou z francouzského prostředí. Michaela Kůželová ve své studii¹⁸³ popisuje jednání francouzské delegace na XX. sjezdu a díky pamětem Georgese Cogniota, Thorezova osobního tajemníka, vyvozuje, že tato delegace dostala text ráno 25. února a Cogniot ho promptně přeložil do francouzštiny. Domnívám se, že obdobně bylo postupováno i v případě jiných delegací včetně československé. V Národním archivu se navíc nachází blok s výpisky z projevu psanými rukou tajemníka Jana Svobody (příloha A). Přitom nejde zjevně o záznam diktátu, na jednotlivých listech je po straně paginace patrně z původního ruského originálu a k oddělování jednotlivých pasáží jsou užívány hvězdičky. Chybí datum opisu, nicméně mám za to, že vznikl právě 25. 2. Tento rukopis pak následně posloužil jako podklad strojopisného výtahu (příloha B) z projevu, který byl postupně cizelován i z jiných zdrojů – šlo o doplnění detailů i číselných údajů.

---

¹⁸³ KŮŽELOVÁ, M. O chybách a zásluhách soudruha Stalina aneb Komunistická strana Francie a Chruščovův referát o kultu osobnosti a jeho důsledcích. *Slovanský přehled*, 2010, č. 3–4, s. 299–317.

Mezi zmíněné zdroje můžeme zařadit i dvojce rukopisné poznámky. Jde o poznámkový blok Antonína Novotného (příloha C) cca velikosti A5 a čtyři listy A4 s rukopisem Antonína Zápotockého (příloha D). Oba dokumenty zachycují projev, oba jsou s největší pravděpodobností kompletní. Novotného poznámky jsou co do rozsahu bohatší, zjevně psané ve spěchu a s občasnými rusismy (CK, kult ličnosti). Zápotockého text je poněkud úpravnější, ale řidší co do zachycených informací. Co mě však vede k závěru, že tyto výpisky pocházejí z Moskvy a nejsou pozdějšího data, kdy KSSS distribuovala stranickou cestou oficiální brožuru s textem projevu? Zdánlivý detail – Chruščov mluvil ve svém projevu o monumentální soše Stalina u volžsko-donského kanálu, která spolykala ohromné množství mědi. V obou rukopisech je uvedeno, že 35 tun, v textu projevu, který byl redigován a distribuován později, se uvádí 33 tun. Dodejme, že Jan Svoboda má ve svých výpiscích správně 33 tun, ale posléze opravuje ve strojopisu na 35 tun, což může dokládat vliv poznámek Novotného a Zápotockého na výsledný text. V Zápotockého poznámkách se také nachází text „kremelský orloj“ a jméno Němce, který přeběhl před napadením Sovětského svazu v roce 1941 hranice, aby podal zprávu o chystaném napadení. Tyto informace se už jinde neobjevují a jsou jako korektury zanášeny do vznikajícího strojopisu. I vzhledem k výše uvedenému se domnívám, že jak Novotný, tak Zápotocký byli seznámeni prostřednictvím čteného projevu s jeho obsahem ještě v Moskvě. A nebyli z československé výpravy zřejmě sami, neboť například informace o počtu německých divizí na hranicích se SSSR je také vepsána

dodatečně a navíc odlišně od pozdějšího oficiálního znění (174 místo 147 divizi).

4. Dozvuky

Událostmi nabitý 25. únor předznamenal i následující dny. Československá delegace se rozdělila na dvě části – Novotný a Barák (a tajemník Svoboda) zůstali v Moskvě, kde se chystaly další porady týkající se „naplňování linie XX. sjezdu“ a s největší pravděpodobností porada Informbyra – do Prahy se vrátili až 28. února. Zápotocký a zbytek delegace dopoledne přistáli v Praze již 26. 2.¹⁸⁴ Prezident zřejmě měl k dispozici své poznámky (zachovaly se v pozůstalosti), ale strojopisný výtah z projevu, na němž v Moskvě pracoval Jan Svoboda, byl dle rozdělovníku vyhotoven ve třech kopích – jedna byla určena pro Novotného, druhá Barákovi, třetí pro archiv.¹⁸⁵

Ještě v nepřítomnosti prvního tajemníka a ministra vnitra zasedá 27. 2. politbyro, kde se připravuje další postup pro březnové aktivity, na nichž předním straníkům případně nezáviděníhodný úkol čelit ožehavým otázkám z řad veřejnosti, mezi kterou začnou již brzy nejrůznějšími cestami pronikat informace o tom, co se vlastně na XX. sjezdu odehrávalo.¹⁸⁶

Výsadní role, která připadla Antonínu Novotnému v nadcházejících debatách a jednáních, nebyla tedy způsobena ani tak informačním náskokem před kolegy z vedení (byť instrukce z návazných jednání po sjezdu nelze opominout),

---

¹⁸⁴ Viz *Rudé právo*, 27. 2. 1956.

¹⁸⁵ NA ČR, f. KSČ ÚV – Kancelář 1. tajemníka Antonína Novotného (2. část), karton 187, i. č. 446.

¹⁸⁶ NA ČR, f. KSČ-ÚV Politické byro 1954–1962, sv. 86, a. j. 104.

ale spíše jeho tehdy již velmi stabilní mocenskou pozicí a obratností, se kterou nakonec dokázal ustát tlaky volající po svolání mimořádného sjezdu strany, a setrvat tak ve vedoucí pozici navzdory choulostivé otázce destalinizace, nastolené XX. sjezdem KSSS.

5. Prameny a literatura

Archivní prameny

1. Národní archiv ČR (NA ČR)
  - f. KSČ ÚV – Politické byro 1954–1962
  - f. KSČ ÚV – Kancelář 1. tajemníka Antonína Novotného (1. a 2. část)
  - f. KSČ ÚV – Antonín Zápotocký
  - f. KSČ ÚV – Sekretariát 1954–1962
2. Všeodborový archiv (VOA) ČMKOS
  - f. Antonín Zápotocký

Vydané prameny

XX. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu. Praha: ÚV KSČ, 1956.
Potlačená zpráva: zpráva komise ÚV KSČ o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1949–68. Vídeň: Europa-Verlag, 1970.

Paměti

ČERNÝ, R. *Antonín Novotný: vzpomínky prezidenta.* Česká Kamenice: PolArt, 2008. 422 s. ISBN 978-80-87286-00-5.

CHRUŠČOV, N. S. *Vzpomínky Nikity Sergejeviče Chruščova: magnetofonové nahrávky z období glasnosti.* Brno: Jota, 2000. 225 s. ISBN 80-7217-103-8.

KHRUSHCHEV, N. S. *Khrushchev Remembers.* Boston: Little, Brown, 1970. 703 s.

MLYNÁŘ, Z. *Mráz přichází z Kremli.* Praha: Mladá fronta, 1990. 283 s. ISBN 80-204-0196-2.

Literatura

- BLAIVE, M. *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha: Prostor, 2001. 481 s. ISBN 80-7260-053-2.
- DURMAN, K. *Popely ještě žhavé I.: světová válka a nukleární mír 1938–1964*. Praha: Karolinum, 2004. 604 s. ISBN 80-246-0697-6.
- KAPLAN, K. *Mocní a bezmocní*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1989. 469 s. ISBN 0-88781-209-0.
- KAPLAN, K., KOSATÍK, P. *Gottwaldovi muži*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2004. 333 s. ISBN 80-7185-616-9.
- MEDVĚDĚV, Ž., MEDVĚDĚV, R. *Neznámý Stalin*. Praha: Academia, 2003. 339 s. ISBN 80-200-1084-X.
- PERNES, J. *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno: CDK, 2008. 199 s. ISBN 978-80-7325-154-3.
- TAUBMAN, W. *Chruščov: člověk a jeho doba*. Praha: BB/art, 2005. 846 s. ISBN 80-7341-625-5.

Studie

- GLUCHOWSKI, L. W. Khrushchev's Second Secret Speech. *Cold War International History Project Bulletin 10*, 1998, s. 44–49. ISSN 1071-9652.
- KŮŽELOVÁ, M. O chybách a zásluhách soudruha Stalina aneb Komunistická strana Francie a Chruščovův referát o kultu osobnosti a jeho důsledcích. *Slovanský přehled*, 2010, č. 3–4, s. 299–317. ISSN 0037-6922.

6. Přílohy

Příloha A (ukázka Svobodových poznámek z projevu; NA ČR, f. KSČ ÚV – Kancelář 1. tajemníka Antonína Novotného)

S. J.
Mladý domácí Staline v jeho
jméne jeho pomníky. Jeho
pomník na Volhu - Don. Sam
podepsal výnos. S3 tuu mědi.

Příloha B (Svobodovy korektury zanášené do strojopisného výtahu; NA ČR, f. KSČ ÚV – Kancelář 1. tajemníka Antonína Novotného)

[S vědomím Stalina a jeho jménem byly po celé zemi, ještě za
jeho života, vystavovány ^{jeho} pomníky. Jeho pomník na kanálu Volha-
Don stán S3, tuu mědi. On sám podepsal výnos na postavení si
svého pomníku. ^{a volání mládeže} Avšak za celou dobu od smrti Lenina, přestože
tak bylo usneseno, nebyl postaven Dům sovětů v Moskvě, který
měl být důstojnou památkou V. I. Lenina. <sup>Stalin neměl pomník
Lenina.</sup>
Stalinské premie byly udělaný, ^{me} avšak proč nebyly udělaný
leninské? To bude nutno spravit.

V kinech ve filmech, v divadelních hrách, románech,
obrazech, byla role Lenina potlačena. ^{Příklad je "Kamelský orel"} To je nutno napravit.

Příloha C (ukázka Novotného poznámek z projevu; NA ČR, f. KSC ŮV – Kancelář 1. tajemníka Antonína Novotného)

famélní G. v seči –
sím nehle – 35 medi
kmenih ne kaudle –
G. samostat paměťku Luvina –
Luvinské pravi e domd nejzen –
filmu není role Luvina podně
vytvořena –

Příloha D (ukázka Zápotockého poznámek z projevu; VOA ČMKOS, f. Antonín Zápotocký)

Gouze.
f) msta' n'loja Berin'.
Roku 1951. obstat a do veden'.
Biografie S. Nestromost'.
Ami cizi nedileh' to co S.
Pom m'g. – 35 ta medi.
Stalinské pravi e – a ne Luvinské'.
Krome ty' De loj – naj' nové z pracovni'.

7. Kontakt na autora

PhDr. Jan Šindelář

Katedra dějin a didaktiky dějepisu

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

M. D. Rettigové 4

116 39 Praha 1

e-mail: j.sindelar@email.cz

školitel: prof. PhDr. Jiří Pokorný, CSc.

Proti Svobodné Evropě! Státní bezpečnost a její aktivity proti rádiu Svobodná Evropa a lidem v jejím okolí

Against Radio Free Europe! State Security and its Activity against Radio Free Europe and the People in her Neighbourhood

Tomáš Snížek

Anotace: Příspěvek si klade za cíl seznámit čtenáře se základní problematikou boje Státní bezpečnosti proti rozhlasové stanici Svobodná Evropa (RFE) především v padesátých letech 20. století. Částečně seznamuje čtenáře s terminologií a systémem práce StB, ukazuje na několika případech možné postupy práce StB proti československé emigraci a RFE. Především však ukazuje praktiky StB na příkladech dvou osob – Bruna Folyty a Ferdinanda Peroutky. V případě Folyty ukazuje na zneužití jeho osoby k propagandistickým účelům namířeným proti západní demokracii a RFE, na příkladu Peroutky je naznačeno, jak se snažila StB proniknout přímo do blízkého okolí emigranta. StB pokládala celou dobu RFE za nebezpečného protivníka a podle toho také jednala, jak se můžeme v článku mimo jiné dozvědět.

Klíčová slova: Státní bezpečnost, Rádio Svobodná Evropa, Bruno Folt, Ferdinand Peroutka, akce StB, propaganda.

Abstract: The article aims to familiarize the reader with the basic issues of Secret Police's combat against Radio Free Europe in the fifties of the twentieth century. Article is partly the reader with the terminology and the system works Of StB against RFE and czechoslovak emigration. Above all, StB practices shows

examples of two people – Bruno Folta and Ferdinand Peroutka. In the case Folta shows abuse of its people for propaganda purposes directed against Western democracy and RFE. The example of Peroutka is indicated how the secret police tried to penetrate directly into the surrounding area emigrant. The StB throughout RFE deemed a dangerous opponent, and hence also discussed how we can also learn in the article.

Key Words: StB, Radio Free Europe, Bruno Folta, Ferdinand Peroutka, Secret actions of StB, Propaganda

1. Proti Svobodné Evropě! Státní bezpečnost a její aktivity proti rádiu Svobodná Evropa a lidem v jejím okolí

Jak již název příspěvku napovídá, jeho cílem bude nastínit alespoň v základních obrysech rozsáhlou činnost Státní bezpečnosti (StB) proti Rádiu Free Europe/Svobodné Evropě, a to především v počátku jejího působení, tj. v padesátých letech 20. století, a ukázat si na příkladech dvou osob spojených s RFE, jak tehdejší československá tajná policie pracovala proti tzv. vnějšímu nepříteli.¹⁸⁷ V příspěvku vycházím především z odtajněných materiálů Archivu bezpečnostních složek v Praze.

Rozhlasová stanice Svobodná Evropa/Radio Free EUROPE se poskytováním prostoru pro necenzurované zpravodajství a publicistiku stala v pohledu StB jejím velmi nebezpečným protivníkem, proti kterému za dobu její existence podnikla

---

¹⁸⁷ Vnějším nepřitelem byl v terminologii StB chápán nejen demokratický nebo nekomunistický stát, ale také zpravodajské instituce, politické, hospodářské, kulturní a další organizace těchto států. Boj proti nim zajišťovala rozvědka StB. Více CHURANĚ, Milan. *Encyklopedie špionáže: ze zákulisí tajných služeb, zejména Státní bezpečnosti*. 2., přepracované a aktualizované vyd. Praha: Libri, 2000, s. 386. ISBN 80-7277-020-9.

řadu akcí. Rádiu věnovala pozornost už od jeho zrodu v dubnu roku 1950,¹⁸⁸ stejně tak zahájení zkušebního provozu v červenci 1950. „Mozky rádia“ se stali známí čeští novináři a publicisté Ferdinand Peroutka, jako ředitel československé sekce RFE v New Yorku, a Pavel Tigrid působící tehdy v mnichovské redakci rádia. Samotné pravidelné vysílání RFE bylo zahájeno až o rok později, 1. května 1951 v 10 hodin dopoledne v mnichovském Bayerische Hof Hotelu právě již zmíněnou dvojicí.¹⁸⁹ Pro vysílání byly využity antény z nově postaveného vysílače, přezdívaného Carola, u Holzkirchenu, zhruba 30 kilometrů jižně od Mnichova. Soubor těchto čtyř antén měl úctyhodný celkový výkon 135 000 wattů a byl třikrát silnější než nejvýkonnější vysílače komerčních stanic v USA. Denní vysílací relace do Československa až dvanáct hodin dlouhé způsobovaly nemalé potíže československé tajné policii.¹⁹⁰

Vlastní činnost StB proti RFE můžeme rozdělit do dvou kategorií – na aktivní a na pasivní.

Do aktivní činnosti můžeme zařadit přímé akce proti rádiu, popřípadě lidem kolem něj. Například nasazení agenturních pracovníků do rádia, získávání nových tajných spolupracovníků

---

¹⁸⁸ Více viz TOMEK, Prokop. 14. červenec 1950 – První české a slovenské zkušební vysílání RFE. In: [online]. [cit. 2012-06-11]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/svobodne/casovaosa/_zprava/14-cervenec-1950-prvni-ceske-a-slovenske-zkusebni-vysilani-rfe--853945.

¹⁸⁹ Vzpomínky na první vysílání viz např. JUNEK, Marek. *Svobodně! Radio Svobodná Evropa 1951–2011*. 1. vyd. Praha: Radioservis, 2011, 255 s. ISBN 978-808-6212-838.

¹⁹⁰ Více viz První přenosy Rádia Svobodná Evropa z Mnichova. [online]. s. 1 [cit. 2012-06-11]. Dostupné z: http://media.rozhlas.cz/_binary/02266892.pdf

v jeho řadách, přerušování finanční podpory rádiu a lidem v jeho okolí, šíření různých dezinformací a podvrhů nejen kolem chodu RFE, pokusy o únos redaktorů apod.¹⁹¹ Do této kategorie spadá i známý případ kpt. Minaříka. Využití bývalého pracovníka RFE v tomto případě ale nebylo žádnou novinkou, o čemž se přesvědčíme za chvíli.

Pasivní činností rozumíme spíše činnost směřující k přerušení toku již vytvořených informací nejrůznějšího charakteru (dopisy, letáky, rozhlasové vysílání) na území Československa. Nejčastěji se v případě vysílání RFE používaly až do konce osmdesátých let rušičky vysílání, zadržování neschválených tiskovin, sledování či zatýkání kurýrů z řad turistů, diplomatů či občanů ČSR apod. V letech 1951–1956 Svobodná Evropa využívala k přenosu tiskovin do Československa také vodíkem plněné balony. Vzdušné cesty těchto balonů byly sledovány a ozbrojené složky Československa měly enormní snahu je likvidovat již během jejich letu. Tiskoviny z těchto balonů byly velmi důsledně sbírány a likvidovány.¹⁹²

Jedním z nejdůležitějších cílů rozvědky, kontrarozvědky StB a do roku 1955 také vojenské kontrarozvědky bylo proniknout

---

¹⁹¹ Více viz DENČEVOVÁ, Ivana. Únosy. [online]. [cit. 2012-06-11]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/svobodne/zajimavosti/_zprava/unosy--851947.

¹⁹² TOMEK, Prokop. *Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa „Objekt ALFA“*. Vyd. 1. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2006, s. 203–209. SEŠITY, 14. ISBN 80-86621-27-8.

do prostředí tzv. ideodiverzní centrály,¹⁹³ v tomto případě rozhlasové stanice, a umístit do něj svého spolupracovníka. V průběhu prvních let činnosti RFE se Státní bezpečnosti tento cíl příliš nedařil. První souhrnnější zprávu o RFE můžeme datovat do dubna 1952, o RFE získávala informace především nepřímo prostřednictvím otevřených zdrojů.¹⁹⁴ StB tehdy začala vytvářet rozsáhlou databázi osob spojených s emigrací a mimo jiné i RFE – tzv. ustanovky.¹⁹⁵ Byl to v podstatě profil zájmové osoby, v němž StB zjišťovala veškeré dostupné informace o dané osobě a jejímu vztahu k socialistickému zřízení. Tyto ustanovky byly soustavně vytvářeny na valnou většinu významnějších

---

¹⁹³ V terminologii komunistické propagandy a tajných služeb to byli zahraniční organizátoři ideologické diverze proti Československu a ostatním socialistickým státům. Mezi hlavní se počítaly mimo jiné Rádio Svobodná Evropa, Hlas Ameriky, Svědectví, Listy, Právo lidu a další časopisy, Palach Press Agency, emigrantské organizace apod. Viz CHURANĚ, Milan. *Encyklopedie špionáže: ze zákulisí tajných služeb, zejména Státní bezpečnosti*. 2., přepracované a aktualizované vyd. Praha: Libri, 2000, s. 152. ISBN 80-7277-020-9.

¹⁹⁴ Otevřené zdroje – v terminologii zpravodajských služeb O.Z. znamenají běžně dostupné zdroje informací (televize, rozhlas, denní tisk, časopisy, odborné články atd.). Pomocí O.Z. se sestavují svodky o nejrůznějších organizacích a jednotlivcích. Více viz CHURANĚ, Milan. *Encyklopedie špionáže: ze zákulisí tajných služeb, zejména Státní bezpečnosti*. 2., přepracované a aktualizované vyd. Praha: Libri, 2000, s. 263. ISBN 80-7277-020-9.

¹⁹⁵ Slovo převzato ze sovětské zpravodajské terminologie, znamenající identifikaci určité osoby, která se dostala, třeba i náhodně mezi zájmové osoby. V praxi bylo cílem ustanovky zjištění jména, dat narození, bydliště, povolání a dalších charakteristik ustanovované osoby. Více viz CHURANĚ, Milan. *Encyklopedie špionáže: ze zákulisí tajných služeb, zejména Státní bezpečnosti*. 2., přepracované a aktualizované vyd. Praha: Libri, 2000, s. 375. ISBN 80-7277-020-9.

emigrantů. Příkladem může být ustanovka na ředitele československé sekce Svobodné Evropy Ferdinanda Peroutku (ve spisech má krycí jméno KACHNA), v nichž jsou detailně líčeny jeho charakterové vlastnosti, osobní život, politické názory, pracovní vztahy a také rodinné záležitosti. Zvláště po této stránce vyvíjela StB mimořádnou činnost v hledání příbuzenských vazeb na Československo.¹⁹⁶ Prostřednictvím rodinných vztahů se snažila k zájmové osobě co nejvíce přiblížit.

V Peroutkově případě se StB snažila do jeho nejbližšího okolí proniknout prostřednictvím jeho dcery Evy Bienertové. Ze zprávy z května 1954 vypracované podporučíkem Rybínem se můžeme mimo jiné dozvědět, že snaha byla úspěšná pouze zčásti. Evě, které byl za příslib spolupráce s StB zkrácen uložený pětiletý trest za údajný podvod, který si odpykávala v Československu, bylo přiděleno krycí jméno IRENA. Po svém propuštění z vězení se měla pokoušet aktivně zjišťovat informace o svém otci a „reakčně“ laděných přátelích, především ze sociálnědemokratického prostředí a „bývalých lidí“.¹⁹⁷ Zpráva konstatuje, že přestože „IRENA je úkolována k vybudování stálého a přímého spojení s otcem“, je tato snaha neúspěšná z důvodu ztráty jeho důvěry k ní.¹⁹⁸ Obecně

---

¹⁹⁶ ABS, fond I. S SNB, reg. č. 10003, OBS „Rada Svobodného Československa, Rádio Svobodná Evropa“, díl hlavního svazku /324, s. 9–16: Ferdinand Peroutka.

¹⁹⁷ Označení pro osoby, které označila KSČ za své nepřátele z politických, hospodářských, náboženských či jiných důvodů. V roce Tyto osoby byly ve zvýšené míře pozorovány StB a vystaveny represím ze strany státních orgánů.

¹⁹⁸ ABS, fond I. S SNB, reg. č. 10003, OBS „Rada Svobodného Československa, Rádio Svobodná Evropa“, díl hlavního svazku /324,

můžeme říct, že StB v postupu rozpracování zájmové osoby jednala naprosto šablonovitě. Zkoušela hledat vazby na domácí prostředí téměř vždy i v případech, kdy bylo zcela jasné, že tato snaha bude předem neúspěšná. Tento proces byl typický pro padesátá léta, v průběhu šedesátých let tato mechaničnost postupně vymizela. Pokud se vrátíme k IRENĚ, spolupráce s ní neměla kýžené výsledky, proto bylo na začátku 60. let upuštěno od další spolupráce s ní. Ve spisech o IRENĚ se můžeme dovědět také o jejím údajném úspěchu, tedy získání dvou nových spolupracovníků z jejího okolí – JÁCHYMA a DITY. To se ve světle jiných archivních materiálů jeví jako polopravda či jako nevědomost některých příslušníků StB o celé akci. Dvojice výše zmíněných agentů patřila skutečně do okruhu známých Evy Bienertové, nicméně byla ve skutečnosti naverbována samostatně při jiné akci.¹⁹⁹

Právě agent JÁCHYM, vlastním jménem Oldřich Lauřim, se stal jedním z nejdůležitějších agenturních pracovníků StB (vedle KARLA, DÖRNBERGERA a MARCELY) působící přímo v redakci RFE od roku 1955 jako administrativní pracovník, po roce 1957 jako pracovník pro monitorování vysílání. Činnost JÁCHYMA byla úspěšná, dokázal pro StB zajistit celou řadu dokumentů. Psal charakteristiky na své spolupracovníky, navrhoval aktivní opatření proti RFE. K násilným akcím vůči rádiu či jeho zaměstnancům však za celou dobu svého působení nikdy nepřistoupil. Státní bezpečnosti nejen díky

---

s. 18–19, Zpráva na spolupracovníka pro záp. Německo – IRENU.

¹⁹⁹ TOMEK, Prokop. *Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa „Objekt ALFA“*. Vyd. 1. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2006, s. 39–40. SEŠITY, 14. ISBN 80-86621-27-8.

zprávám od JÁCHYMA neušlo, že mezi redaktory RFE jsou rozpory. Ty hodlala využít ve svůj prospěch. Rozkol mezi Pavlem Tigridem a Ferdinandem Peroutkou StB podrobně sledovala²⁰⁰ a zvažovala možnost využít finanční situace Pavla Tigrida a „osobního roztrpčení“ k navázání tajné spolupráce. Proto v letech 1955–1957 vedla o Tigridovi spis s názvem LEON,²⁰¹ monitorovala jeho osobní i pracovní život a hledala příležitost ho kontaktovat. Svazek byl uzavřen v roce 1957 pro důstojníky StB zklamáním a zjištěním, že se „s největší pravděpodobností celou dobu jednalo o podstavu“.²⁰² Vlastních navrhovaných a často nerealizovaných aktivních opatření proti Svobodné Evropě bylo mnoho. Namátkou můžeme jmenovat například akce KYSELINA (postříkání šatů uložených v šatně zaměstnanců kyselinou – neprovedeno), PANENKA (umístění otrávených slánek do jídelny RFE – rovněž nerealizováno), RODINA (narušování manželství pracovníků Svobodné

---

²⁰⁰ SEDLÁČEK, Karel. *Volá Svobodná Evropa: Radio Free Europe: Radio Liberty*. Praha: Archa, 1993, s. 33–34. ISBN 80-901117-5-0. Rozpory vznikly z důvodu rozdílného pohledu Tigrida a Peroutky na chod rozhlasové stanice. Peroutka z ústředí v New Yorku prosazoval svou koncepci jakéhosi rozhlasového časopisu, což Tigrid v Mnichově nepodporoval. Narůstaly také komunikační a kompetenční potíže mezi oběma redakcemi v New Yorku a Mnichově, což nakonec vyústilo v létě 1952 v Tigridův odchod z RFE.

²⁰¹ ABS, fond I. S SNB, reg. č. 10508/302, Podsvazek vedený na vyřazený typ LEON pr. jm. TIGRID PAVEL.

²⁰² V oblasti zpravodajských služeb se tak nazývá spolupracovník služby, který se pohybuje v prostředí protivníka a chová se tak, aby o něj projevil zájem. Více viz CHURANĚ, Milan. *Encyklopedie špionáže: ze zákulisí tajných služeb, zejména Státní bezpečnosti*. 2., přepracované a aktualizované vyd. Praha: Libri, 2000, s. 271–272. ISBN 80-7277-020-9.

Evropy prostřednictvím podvržených milostných dopisů), ZÁPACH (rozmístění zapáchající látky v prostorách rádia mající vyvolat paniku, pouze částečný úspěch, rychle odhaleno a zneškodněno) nebo APRIL (vykradení bytu redaktora RFE a vydavatele Českého slova Jožky Pejškara a odcizení jeho archivu Českého slova. Právě tato akce byla vysoce pozitivně hodnocena, StB tehdy získala mnoho cenných informací o vztazích mezi exulanty a později toho hojně využívala).

Přestože se StB v první polovině padesátých let nedařilo proniknout přímo do rozhlasové stanice, získala alespoň základní informace o chodu Svobodné Evropy. Podařilo se jí roku 1954 propagandisticky využít mladého redaktora RFE Bruna Foltu. Tento mladý Slovák uprchl v červenci 1951 přes Rakousko do západního Německa. Využil toho, že jeho známým byl slovenský politik a představitel slovenského demokratického exilu dr. Martin Kvetko a díky jeho přímlově se stal hlasatelem ve Svobodné Evropě. V té době měl Folta necelých 16 let, působil jako redaktor vysílání pro mládež pod jménem Jožka Rybárik. Ve výslechovém protokolu bylo uvedeno, že byl v Německu přemluven k činnosti agenta – chodce, vybaven dokumenty i osobní zbraní a v červnu roku 1954 vyslán do Československa. Tam se po návštěvě rodičů přes jejich naléhání, aby zůstal, rozhodl pro návrat do Německa. Na cestě zpět ho však zadrželi ve východním Německu a předali československým úřadům. Osoba Bruna Foly nebyla pro StB velkou novinkou, již během jeho pobytu v západním Německu na něj byla vytvořena ustanovka²⁰³ a zvažovalo se jeho možné využití. Po jeho dopadení byl

---

²⁰³ ABS, fond I. S SNB, reg. č. 10081/015, s. 63–64: Ustanovka Bruno Folta.

převezen do tajné věznice II. Správy MV v Praze 6 Bubenči. Během rozsáhlých výslechů Bruno Folta, tehdy dvacetiletý, otevřeně vypovídal o poměrech v RFE, o své činnosti i o prostředí, v němž v Německu žil. StB zajímalo kromě informací kolem chodu rádia také to, kdo a za jakým účelem Foltu vyslal do ČSR.²⁰⁴ 20. září 1954 rozhodlo politické byro UV KSČ o propagandistickém využití celého případu. O devět dní později byla uspořádána tisková konference, v níž byla veřejnost seznámena s redaktorovou činností a v níž Bruno Folta soustavně očerňoval a obviňoval RFE z nejrůznějších podvodů a zlých úmyslů. Na konferenci ovšem Folta zatajil své zatčení a hovořil o svém dobrovolném vydání se československým úřadům.²⁰⁵ Naprostá spolupráce při výsleších a jeho nízký věk a účast na propagandistické akci napomohly tomu, že soud upustil od trestního stíhání s tím, že jednal „z mladické nerozvážnosti a dostal se pod vliv zrádných emigrantů“.²⁰⁶

Dalším pro StB významným „očitým svědkem“ chodu RFE byla například v roce 1955 Marie Dvořáková. Tato administrativní pracovnice využila možnosti legálně se vrátit z emigrace zpět do Československa (akce byla zorganizována pod krycím názvem NÁVRAT) a po svém návratu prošla

---

²⁰⁴ ABS, fond V/MV, sign. V-1712 MV, Osobní spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Folta Bruno.

²⁰⁵ Sestřih konference je možné si poslechnout v archivu ČRO – Zrcadlo: Alchymie a Rudolf II. In: Český rozhlas Leonardo [online]. 2011 [cit. 2012-06-04]. Dostupné z: <http://prehravac.rozhlas.cz/audio/2347865>. minutový rozsah 21:20-31:12.

²⁰⁶ ABS, fond V/MV, sign. V-1712 MV, s. 105–107: Osobní spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Folta Bruno.

důkladným výsledkem, při kterém podala StB cenné informace o činnosti RFE.²⁰⁷

Zcela nové obzory pro činnost StB proti RFE se otevřely s příchodem šedesátých a sedmdesátých let, nicméně o těchto dobách již obsah článku nereferuje.

Rozsah činnosti StB proti rádiu Svobodná Evropa byl tedy už od počátku velmi obšírný. Zahrnoval nejrůznější prostředky propagandy, využívání pomluv, lží, osobních averzí osob či skupin proti sobě, shromažďování informací a samozřejmě jejich následné využívání pro aktivní opatření vůči „vnějšímu nepříteli“, kterým Svobodná Evropa rozhodně byla. Ve svazcích z archivů bývalé StB je cítit dobová tendenčnost hlášení, snahy o nadhodnocení vlastních zásluh a občasné zkreslování událostí. Je proto nutné s těmito jednostranně orientovanými materiály pracovat se zvýšenou opatrností. Přesto však jsou vynikajícími zdroji informací o době, která už je našťastí dávno minulostí. To, jak velký význam tyto akce StB v konečném měřítku měly a jaké měly skutečné dopady na osudy lidí spojených se Svobodnou Evropou, budeme posuzovat jen velmi obtížně. Přesto můžeme říct, že Rádio Svobodná Evropa byla Státní bezpečnosti více než jen důstojným protivníkem.

2. Použitá literatura

CHURANĚ, Milan. *Encyklopedie špionáže: ze zákulisí tajných služeb, zejména Státní bezpečnosti*. 2., přepracované a aktualizované vyd. Praha: Libri, 2000, 431 s. ISBN 80-727-7020-9.

---

²⁰⁷ TOMEK, Prokop. *Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa „Objekt ALFA“*. Vyd. 1. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2006, s. 185–187. SEŠITY, 14. ISBN 80-86621-27-8.

JUNEK, Marek. *Svobodně!: Radio Svobodná Evropa 1951-2011*. 1. vyd. Praha: Radioservis, 2011, 255 s. ISBN 978-808-6212-838.

SEDLÁČEK, Karel. *Volá Svobodná Evropa: Radio Free Europe: Radio Liberty*. Vyd. 1. Praha: Archa, 1993, 164, [2] p., [18] p. of plates. ISBN 80-901-1175-0.

TOMEK, Prokop. *Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa „Objekt ALFA“*. Vyd. 1. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2006, 399 s. ISBN 80-866-2127-8.

3. Použité zkratky

ABS – Archiv bezpečnostních složek

ČSR – Československo

MV – Ministerstvo vnitra

RFE – Radio Free Europe

StB – Státní Bezpečnost

S SNB – správa Sboru národní bezpečnosti

USA – United states of America

4. Kontakt na autora

Mgr. Tomáš Snížek

Historický ústav – pracoviště doktorandů

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

Arna Nováka 1

602 00 Brno

e-mail: snizek@mail.muni.cz

školitel: doc. PhDr. Vladimír Goněc, DrSc.

Židům vstup zakázán! Vyřazení židovského obyvatelstva z veřejného a společenského života v letech 1938–1943.

No Jews Allowed! Exclusion of the Jewish Population from Society and Public Life in Years 1938–1943.

Eva Hocká

Anotace: Studie se zabývá protižidovským zákonodárstvím, jež zasahovalo oblast veřejného a společenského života v letech 1938 až 1943. Součástí je také geneze protižidovské politiky v českém prostoru a zároveň je zhodnocen přístup protektorátních orgánů k realizaci protižidovských nařízení, včetně vlivů a iniciativ ve věci protižidovského zákonodárství.

Klíčová slova: Židé, Židům vstup zakázán, protižidovské nařízení, diskriminace, Protektorát Čechy a Morava, protektorátní zákonodárství

Abstract: This study examines anti-Semitic legislation. This legislation affects all facets of public and social life between the years 1938–1943. The study emphasizes the historical development of anti-Semitic policy in the Czech territory and consideration of the political environment. It continues to analyze the law enforcement bodies and the realization of the anti-Semitic regulations, including their influence and initiative in this anti-Semitic legislation.

Key Words: Jews, No Jews allowed, Regulations against Jews, Discrimination against Jews, Protectorate of Bohemia and Moravia, Protectorate legislation

1. Úvod

Osud evropských Židů za druhé světové války je stále velmi aktuálním tématem. Neustále vyvstávají otázky odpovědnosti vlád na územích okupovaných Německem ve vztahu k řešení židovské otázky. Také české země se zařadily mezi státy, na jejichž území se uskutečňovalo „konečné řešení“ a jeho jednotlivé etapy. Právě jednou z těchto etap bylo vydávání protižidovských předpisů, které měly skupinu obyvatelstva definovat, zbavit majetku a postavit mimo veřejný život. Soubor protižidovských vyhlášek a nařízení tak vytvářel „ghetto bez zdí“.²⁰⁸

Současná česká historiografie má stále velký dluh na poli vydávání protižidovských opatření dotýkajících se dějin všedního dne. Vedle toho je také nanejvýš nutné správně definovat faktory, jež ovlivnily formování protižidovské politiky a poukázat na všechny iniciativy jak ze strany protektorátní vlády, tak úřadů ve věci vydávání jednotlivých vyhlášek a nařízení.

Z hlediska realizace protižidovských opatření je zásadní otázka kontroly jejich dodržování a udílení sankcí za jejich přestoupení. Zvláštní úlohu při pronásledování židovského obyvatelstva hrálo zajisté především gestapo a další složky nacistického bezpečnostně-policejního aparátu. Existoval však i mechanismus protektorátní kontroly, kterou vykonávaly protektorátní orgány – zejména protektorátní policie a zemský

---

²⁰⁸ Termín „ghetto bez zdí“ používá ve svých pracích Miroslav Kárný. Např.: KÁRNÝ, Miroslav: „Konečné řešení“. *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia, 1991. s. 50. ISBN 80-200-0389-4.

úřad. Tyto orgány dohlížely především na dodržování vyhlášek omezujících styk židovského a nežidovského obyvatelstva.²⁰⁹

Tato studie má přispět k poznání funkčnosti protižidovských nařízení v běžném životě židovských i nežidovských obyvatel protektorátu a k pochopení, jaký význam tato opatření měla v rámci konečného řešení židovské otázky. Zároveň se pokusí zhodnotit přístup protektorátní vlády a protektorátních orgánů k realizaci protižidovské politiky, která separovala Židy od ostatní společnosti a v mnoha směrech podlomila jejich důstojnost a sebevědomí.

2. Ghetto bez zdi

Počátky systému protižidovského zákonodárství spadají do období druhé republiky. Beranova vláda začala jako první svými opatřeními budovat právní ghetto kolem československých Židů, a to omezováním jejich společenského a právního postavení a prakticky je nutila k vystěhování z republiky.²¹⁰ Postupně se tak ještě před samotným přijetím protižidovského zákonodárství podařilo představitelům nového systému, a s ním spojeným tiskem zanést do česko-slovenské veřejnosti stopy antisemitismu.²¹¹ Podklady pro vyobcování

---

²⁰⁹ GRUNNER, Wolf. *Protektorát Čechy a Morava a protižidovská politika v letech 1939–1941. Místní iniciativy, opatření na regionální úrovni a rozhodnutí ústředních orgánů na území „Velkoněmecké říše“*. In: Tereziánské studie a dokumenty, Praha: Institut Tereziánské iniciativy, 2005. s. 25–26. ISBN 80-85924-46-3.

²¹⁰ RATAJ, Jan. *Antisemitismus v proměnách let 1918–1945*. In: *Židé v české a polské společnosti*, Praha: FF UK, 1999. s. 45–64. ISBN 80-85899-80-9.

²¹¹ Je nutno omezit přebytný počet Židů v určitých povoláních, zredukovat jej postupně na počet odpovídající poměrnému procentu židů v ostatním obyvatelstvu. (...) Nepoměrné procento jich je ve volných

Židů z česko-slovenské kultury, vědy, školství, svobodných povolání, tisku a vysokoškolského studia byly už od prosince 1938 teoreticky vypracovány a prezentovány v politických programech SNJ.²¹² Byly také publikovány úvahy, jak občanům židovského původu zabavit majetek, aby nemohl být přepisován do zahraničí, a také bylo apelováno na rasovou čistotu. Jako první uvedli vyloučení Židů z určitých povolání do praxe čeští lékaři a advokáti, a to již v lednu 1939.²¹³

Po 15. březnu 1939 byly protižidovské předpisy vydávány jak okupačními orgány, tak orgány protektorátními v rámci „autonomie“ protektorátu.²¹⁴ Jak bude záhy vysvětleno,
povoláních (lékaři, advokáti). Mezi malými sedláky a dělníky není však žádného. Nechceme útisk, ale musíme hájit práva čs. lidí. Právě podle organizované demokracie by měli Židé nárok pouze na určité procentuální zastoupení v jednotlivých stavech či oborech podnikání v poměru počtu Židů k celkovému počtu obyvatelstva. Rok 1910 musí být základem pro židy, jako jím je pro nás. Večer, 12. října 1938, č. 260.; Protižidovská nálada a doba. Rozvoj, 14. října 1938, č. 42.; Více viz: SOUKUPOVÁ, Blanka. *Češi a Židé mezi Mnichovem a 15. březnem 1939*. In: Židovská menšina za druhé republiky, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. s. 84–98. ISBN: 978-80-86889-52-8.

²¹² GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan. *Druhá republika 1938–1939*. Praha: Litomyšl, 2004. s. 195. ISBN 80-7185-626-6.; Srovnej: ZEMAN, Adolf. *Československá gologota*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1947. s. 99.; RATAJ, Jan. *Československá politika v druhé republice – kritický pohled na zneuznání češtví*. In: Židovská menšina za druhé republiky, Praha: FF UK, 2007. s. 21–44. ISBN 978-80-86889-52-8.; Ideový řád Mladé národní jednoty. Večer 24. prosince 1938.

²¹³ Praha řeší židovskou otázku. *Expres* 30. prosince 1939, č. 298.; ČERMÁKOVÁ, Radka. *Druhá republika – okleštěný stát v mizející Evropě*. In: Židovská menšina za druhé republiky, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. s. 16.

²¹⁴ Výnos vůdce a říšského kancléře ze 16. března 1939 sice charakterizoval

protektorátní vláda se vydávání těchto nařízení vůbec nebránila, a její aktivita v tomto směru je patrná od prvních dnů existence protektorátu.²¹⁵

Postupně byla vydána celá řada vyhlášek, které měly za následek naprostou izolaci od soukromého i veřejného života a zasahovaly opravdu do všech stránek života židovského obyvatelstva. Jeho diskriminace byla posílena skutečností, že tok protižidovských předpisů byl nepřetržitý – stále vycházela nová a nová opatření či jejich modifikace, která ho zbavovala posledních zbytků majetku, důstojnosti a omezovala jeho pohyb zákazy vstupu do nejrůznějších míst a zařízení. Židé mohli nakupovat pouze v jim vyhrazené době, některé potraviny nesměli nakupovat vůbec, zvláštní návštěvní doba byla také stanovena pro návštěvu peněžních ústavů, nemocnic. Byla zakázána židovská hudba, Židé nesměli navštěvovat veřejné kulturní a vzdělávací ústavy, řídit motorová vozidla ani používat nájemní vozy, u elektrických drah mohli používat pouze poslední vůz, a pokud souprava neměla dva vozy, byla Židům tato doprava zapovězena zcela. Diskriminovaná menšina byla denně na každém kroku sužována nejistotou, zda zrovna nepřekračuje nějaký zákaz.²¹⁶

Protektorát Čechy a Morava jako autonomní útvar, který se spravuje sám, ve skutečnosti však v protektorátu žádná autonomie neexistovala. Ten se stal pouze prostředkem k uskutečňování nacistických cílů.

²¹⁵ MARŠÁLEK, Pavel. *Protektorát Čechy a Morava. Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939–1945*. Praha: Karolinum, 2002. s. 49–51. IBSN 80-246-0302-0.

²¹⁶ Chronologický přehled protižidovských vyhlášek a nařízení sestavila Helena Petrův: PETRŮV, Helena. *Právní postavení židů v Protektorátu Čechy a Morava 1939–1941*. Praha: Sefer, 2000. IBSN 80-85924-25-0.

Velmi ožehavou a stále diskutovanou záležitostí je otázka angažovanosti protektorátní vlády v rámci vydávání protižidovských zákonů. V minulosti panoval názor, že tato politika byla určována tlakem okupačního režimu. Zmíněnou skutečnost ovlivnil mýtus, že nacističtí funkcionáři přikázali protektorátní vládě, aby vydala předpisy proti Židům. Ta však příkaz bojkotovala, a říšský protektor tak musel vydat vlastní protižidovské předpisy.²¹⁷ Skutečnost však byla poněkud jiná. V prvních letech existence protektorátu neovlivňovaly proces pronásledování Židů tlaky okupantů, nýbrž v první řadě nacistické záměry závislé na aktuální válečné situaci a především ambice protektorátních orgánů v rámci realizování domácí protižidovské politiky.

Fakt, že protektorátní vláda nebyla pouhou obětí nově vzniklé situace, která byla tak pod tíhou okolností nucena přijmout řadu protižidovských opatření, dokazuje celá řada argumentů. Je jasné, že tato politika protektorátní vlády, její motivace a cíle, byly odlišné od nacistického okupačního režimu, ovšem v rámci diskriminace Židů sehrála vládní činnost velkou negativní roli, kterou nelze opomíjet nebo ji přehlížet.

---

²¹⁷ Tento omyl do jisté míry ovlivnila skutečnost, že řada českých historiků vycházela z dokumentů vzniklých po válce, které ovšem při důkladné konfrontaci s dobovými prameny zcela neobstojí. Také významný německý historik Detlef Brandes se ve svém díle z roku 1969 o Protektorátu Čechy a Morava, dlouho ovlivňujícím naši badatelskou scénu, vydal špatnou cestou, když napsal, že česká strana se již od počátku bránila vydávání protižidovských zákonů, a proto tyto zákony musel vydat až říšský protektor pro Čechy a Moravu; Viz: BRANDES, Detlef. *Češi pod německým protektorátem*. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945. Praha: Prostor, 1999. s. 58. ISBN 80-7260-017-6. (Brandes, Detlef. *Die Tschechen unter deutschem Protektorat*. München, 1969, s. 45–46.)

První skutečností, která dokládá aktivní přístup protektorátní vlády ve věci schvalování protižidovských nařízení, je jejich existence vzápětí po vzniku protektorátu. Je prakticky nemožné naplánovat a uvést do praxe nařízení tak rychlým způsobem, jako tomu bylo v případě vyloučení židovských lékařů a advokátů, a to dva dny po vzniku nového státního zřízení. Jediný způsob vysvětlení této rychlé reakce na novou situaci je, že koncept vládního nařízení byl naplánován a promyšlen už dávno předem, a nově vzniklá situace vytvořila vhodnou atmosféru pro uvedení do praxe.²¹⁸

Fakt, že židovská otázka v protektorátu má být řešena takzvaným samospádem, dokládá také teze z porady státních sekretářů z března 1939, která praví, že nacistický stát nemá „žádný zájem na ochraně české krve a národa“ a má být vlastně ponecháno na protektorátní vládě, jestli přijme protižidovská opatření a pokud ano, jaká to budou.²¹⁹

---

²¹⁸ JURÁŠEK, Stanislav. *Právní a hospodářské postavení Židů v Protektorátu Čechy a Morava*. In: Právník 8–10/1940. s. 455; KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení“. *Genocida českých Židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia, 1991. s. 50. ISBN 80-200-0389-4; Vládní nařízení č. 123/1939, SZN Protektorátu Čechy a Morava.

²¹⁹ „Vom Standpunkt des Reiches besteht aber ein Interesse daran, dass die im Protektorat wohnenden Juden das allgemeine Verhältnis des Protektorats zum Reich nicht beeinflussen. Der Führer hat daher entschieden, dass die Juden aus dem öffentlichen Leben des Protektorats ausgeschaltet werden. Die Durchführung dieser Aufgabe soll der Regierung des Protektorats obliegen und nicht unmittelbare Aufgabe des Reichs sein.“ Protokol z porady státních tajemníků, konané 25. března 1939, včetně projevu státního tajemníka W. Stuckarta. Viz KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava (ed.). *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v Protektorátu Čechy a Morava. Dokumenty z období říšského protektora Konstantina von Neuratha*. In: Sborník k problematice dějin imperialismu, sv. 21, Praha

Ochotu protektorátní vlády zahájit co nejdříve jednání s říšským protektorem ve věci právního postavení Židů ve veřejném životě dokládá rovněž dopis Aloise Eliáše z května 1939, který obsahoval osnovu návrhu tohoto vládního nařízení s žádostí o schválení. V závěru dopisu se nalézá žádost o vstřícnost k předloženému návrhu. Skutečnost, že tento návrh ke spolupráci zůstal ze strany říšského protektora bez odezvy, potvrzuje stanovisko angažovanosti vlády bez jakéhokoli nátlaku ze strany okupačních orgánů.²²⁰ Koncem května bylo nařízení o postavení Židů ve veřejném životě definitivně formulováno a debata o jeho podobě se již objevuje v tisku. V případě absence námitek ze strany říšského protektora měla být tato osnova předložena k podpisu státnímu prezidentu Emilu Háchovi a následně být uvedena v platnost.²²¹

Z korespondence mezi říšským protektorem a říšským ministerstvem vnitra, jež probíhala během léta a podzimu 1939, navíc vyplývá důrazná výzva ze strany Říše, aby vyřazování Židů z veřejného života protektorátu neprobíhalo nesystematicky a překotně, nýbrž jen postupným naplánováním jednotlivých kroků. Důvodem nebyly ohledy vůči židovskému obyvatelstvu,

---

1987. s. 1–17.; MILOTOVÁ, Jaroslava. *K historii Neurathova nařízení o židovském majetku*. In: Terezínské studie a dokumenty 2002, Praha: Institut Terezínské iniciativy, 2002. s. 70, 81. ISBN 80-200-1031-9.

²²⁰ Text dopisu Aloise Eliáše viz.: KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava (ed.). *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“*. Dokumenty z období říšského protektora Konstantina von Neuratha. In: Sborník k dějinám imperialismu, sv. 21, Praha 1987. s. 205–207.

²²¹ MILOTOVÁ, Jaroslava. *Protektorátní tisk a židovská otázka*. In: Terezínské studie a dokumenty 1996, Praha: Institut Terezínské iniciativy, 1996. s. 129–153. ISBN 80-200-0582-X.

ale snaha o co nejmenší ochromení hospodářství protektorátu. Z toho je patrné, že říšské ministerstvo vnitra netlačilo na vydávání protižidovských nařízení, naopak se snažilo brzdit jejich překotnou produkci.²²²

Koncem května bylo nařízení o postavení Židů ve veřejném životě definitivně formulováno a debata o jeho podobě se objevila v tisku. Další vývoj přerušil nenadálý zásah říšského protektora, který svým nařízením o židovském majetku ze dne 21. června 1939 způsobil, že rozhodující moc v hospodářské oblasti přešla definitivně do rukou říšských úřadů.²²³ Reakcí vlády na vydání nařízení o židovském majetku bylo podání takzvaného rozkladu Konstantinu von Neurathovi.²²⁴ Vláda se ohradila vůči ztrátě kompetencí v hospodářské oblasti, především vůči ztrátě možnosti rozhodovat o arizaci židovského majetku, na skutečnost, že nařízení z rasových důvodu

---

²²² Říšské úřady navrhly tzv. „etapovitý postup“: „V první etapě se mělo přistoupit pouze k opatřením, která byla vypočítána v Stuckartově březnovém projevu, a teprve v druhé etapě mělo být zvažováno, zda již nadešel čas přistoupit k tomu, co protektorátní vláda usnesla už 17. března 1939, tj. vyřadit Židy z vedoucích míst v hospodářství.“ KÁRNÝ Miroslav. *„Konečné řešení.“ Genocida českých Židů v německé protektorátní politice.* Praha: Academia, 1991. s. 47–48. ISBN 80-200-0389-4.

²²³ „Nařízením říšského protektora v Čechách a na Moravě o židovském majetku ze dne 21. června 1939 se skončila akce ústřední bezpečnostní služby pro Čechy a Moravu (zvláštní útvar SD) za spolupráce bank, které stojí pod německým vlivem. Touto akcí byl židovský majetek vzat z české sféry zájmů a převeden do německých rukou.“ ČELOVSKÝ, Boris. *So oder so. Řešení české otázky podle německých dokumentů.* 2. vydání. Šenov u Ostravy: Tilia, 1997. s. 224–225. ISBN 80-86101-38-X.

²²⁴ Protokol ze schůze ministerské rady ze dne 23. června 1939, NA, f. PMR, sig. 786, kart. 3414.

diskriminuje jednu skupinu protektorátního obyvatelstva, nereagovala ani slovem či morálním odsouzením.²²⁵

Historici Jaroslava Milotová a Miroslav Kárný ve svých studiích dokázali aktivitu protektorátní vlády a odhalili motivy, které byly určující pro vytváření domácí protižidovské politiky. Z jejich studií vyplývá, že to byla zejména motivace ekonomická, která určovala aktivitu protektorátních vlád, vedení finančních a průmyslových kruhů a Národního souručenství.²²⁶ Otázkou však stále zůstává, zda tímto motivace protektorátní vlády končí, či jaké další důvody určovaly její postup v rámci protižidovské politiky. Aby se na tuto otázku dalo náležitě odpovědět, je nutné prozkoumat genezi jednotlivých nařízení případ od případu a motivy rozkódovat.

Aktivita protektorátní vlády nás staví před dilema, které charakterizoval ve svém díle Miroslav Kárný: „Bylo by jistě nevědecké hodnotit například osobnost generála Eliáše, člena Beranovy vlády a předsedy protektorátní vlády, jednostranně z hlediska protižidovské politiky těchto vlád. Eliášovo spojení

---

²²⁵ MILOTOVÁ, Jaroslava. *K historii Neurathova nařízení o židovském majetku*. In: Tereziánské studie a dokumenty 2002, Praha, 2002. s. 66. ISBN 80-200-1031-9.

²²⁶ Jedná se především o práce: KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení“, *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia, 1991, s. 47–48. ISBN 80-200-0389-4; KÁRNÝ Miroslav. *Vyřazení Židů z veřejného života protektorátu a historie „čestného arijsství“*. In: Tereziánské studie a dokumenty 1998, Praha: Institut Tereziánské iniciativy, 1998. s. 7–39; KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava (ed.): *Od Neuratha k Heydrichovi*. In: Sborník archivních prací 39/1989; MILOTOVÁ, Jaroslava. *K historii Neurathova nařízení o židovském majetku*. In: Tereziánské studie a dokumenty 2002, Praha: Institut Tereziánské iniciativy, 2002. s. 281–394. ISBN 80-200-1031-9.

s domácím a zahraničním odbojem, které posléze zaplatil životem, je nepochybné. Na druhé straně je však stejně nevědecký postup, když se při výkladu Eliášovy osobnosti fakt protižidovské aktivity protektorátních vlád a Eliášův podíl na ní zamlčuje a obchází, když se s ním historik nevyrovná...“²²⁷

3. Vliv lokálních iniciativ na protižidovské zákonodárství

Podobu protektorátní protižidovské politiky utvářely nejen vrcholné státní orgány, ale především instituce místní veřejné správy protektorátu. Zde vyvstává otázka, zda orgány protektorátní veřejné správy měly možnost autonomně rozhodovat o protižidovských opatřeních a zda a do jaké míry této případné možnosti využívaly. Je zcela jasné, že veškeré orgány veřejné správy protektorátu byly zcela podřízeny orgánům říšským.²²⁸ Tato skutečnost však sama nevypovídá o tom, zda protižidovská opatření byla vydávána pouze k provedení směrnic daných okupačními orgány či tato opatření byla dílem vlastní iniciativy.

Po prostudování vyhlášek z jednotlivých regionů protektorátu vyplývá jednoznačný závěr: Obsah omezení se různil z hlediska svého rozsahu i intenzity. Někde přistoupily úřady k daleko radikálnějším zákazů než jinde. Rozdílnost tedy musela být dána jednak oblastními specifiky národnostního složení a také mírou zastoupení Němců v protektorátních místních orgánech.²²⁹ Například v Olomouci místní krajské

²²⁷ KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení“, *Genocida českých Židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia, 1991. s. 16. ISBN 80-200-0389-4.

²²⁸ PETRŮV, Helena. *Zákonné bezpráví. Židé v protektorátu Čechy a Morava*. Praha: Auditorium, 2011. s. 86. ISBN 978-80-87284-19-3.

²²⁹ PASÁK, Tomáš. *Pod ochranou říše*. Praha: Práh, 1998. s. 144–147.

vedení NSDAP navrhlo omezení nákupní doby pro Židy, označení Židů páskami na rukávech a zřízení židovského ghetta, a to dokonce dříve, než vyšlo plošné nařízení. O těchto iniciativách pak informoval místní Oberlandrát říšského protektora.²³⁰ Oproti tomu například Praha byla relativně nezávislá. Tuto skutečnost lze přičítat právě velkému českému podílu na městské samosprávě. Po okupaci setrval v hlavním městě ve funkci primátor Otakar Klapka, ovšem byl značně omezen kontrolou svého zástupce, sudetského Němce Josefa Pfitznera.²³¹

Protektorátní instituce ještě dlouho po začátku války udržely v podstatě volnou ruku při provádění protižidovské politiky.²³² Tato skutečnost otevřela jak německým, tak i českým úředníkům široké pole působnosti při rozvíjení individuálních aktivit a dala jim možnost jednat takzvaně na vlastní pěst. Z toho plyne jednoznačný závěr: lokální a regionální činitelé v protektorátu představovali vzhledem k opatřením, často

---

ISBN 80-85809-88-5. Srov. MARŠÁLEK, Pavel. *Protektorát Čechy a Morava. Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939–1945*. Praha: Karolinum, 2002. s. 57–64. ISBN 80-246-0302-0.

²³⁰ Polední list, 8/1939, č. 104; Polední list, 8/1939, č. 105; Viz také BARTOŠ, Josef. *Arizace židovského majetku v Olomouci v roce 1939*. In: Tereziánské studie a dokumenty 2000, Praha: Institut Tereziánské iniciativy, 2000, s. 300–302.

²³¹ ŠUSTEK, Václav. *Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939–1945*. Praha: Scriptorium, 2001. ISBN 978-80-86197-28-X.

²³² K tomuto tématu viz GRUNNER, Wolf. *Protektorát Čechy a Morava a protižidovská politika 1939–1940*. In: Tereziánské studie a dokumenty 2005, Praha: Institut Tereziánské iniciativy, 2005. s. 25–58. ISBN 80-85924-46-3.

dalekosáhle předbíhajícími nařízení centrálních orgánů, hnací sílu rozvoje protižidovské politiky.

Charakter jednotlivých lokálních protižidovských opatření ovlivňovaly do větší míry, než by se mohlo zdát, motivace, jež vedly buď k jejich samotnému vydání, nebo formovaly jejich konkrétní podobu. Jednoznačně se dá říci, že častými motivy k diskriminaci Židů byly vedle antisemitských pohnutek zájmy ekonomické (to zejména v rámci určitých povolání – odstranění konkurence u právníků a lékařů), jindy se jednalo o projevy závisti nebo pomstu. V některých případech konkrétní opatření iniciovalo také udavačství.²³³ Ve snaze o realizaci protižidovských opatření vynikali zejména čeští fašisté a velký tlak na separaci Židů vyvíjel také oficiální protektorátní tisk.²³⁴ Tato směsice iniciativ vedla k realizaci celé řady nejrůznějších protižidovských opatření, která byla výsledkem takzvané „autonomní“ protižidovské politiky.

4. Fungování protižidovských nařízení v praxi

Pro přiblížení toho, jak celý systém vydávání a následné realizace protižidovských nařízení vypadal, je nejlepší uvést konkrétní případ. Jako ukázka poslouží nařízení o zákazu návštěv restaurací neárijským obyvatelstvem.

---

²³³ Podrobně je zpracována především geneze nařízení říšského protektora o židovském majetku a vládní nařízení o postavení Židů ve veřejném životě. Viz MILOTOVÁ, Jaroslava. *K historii Neurathova nařízení o židovském majetku*. In: Terezínské studie a dokumenty 2002, Praha: Institut Terezínské iniciativy, 2002, s. 63–94. ISBN 80-200-1031-9.

²³⁴ MILOTOVÁ, Jaroslava: *Protektorátní tisk a židovská otázka*. In: Terezínské studie a dokumenty 1996, Praha: Institut Terezínské iniciativy, 1996. s. 129–153. ISBN 80-200-0582.

O tomto zákazu jednal Výbor Národního souručenství již 23. dubna 1939, protože musel reagovat na chystanou celostátní vyhláškou akcí organizace hostinských. Ti chtěli upozornit na to, že návštěva podniků jejich členů neárijci není vítaná. V tisku se v reakci na tuto informaci objevil návrh opatřit restaurační zařízení pro árijce nápisem „Židům a osobám židovského původu nepřístupno“.²³⁵ Stejně tak v Olomouci se již v dubnu 1939 uvažovalo o zřízení parku pro Židy nebo se objevovaly návrhy zákazu přístupu židovského obyvatelstva na plovárny. Jelikož definice židovského obyvatele nebyla v této době ještě v platnosti a jednotlivé aspekty protižidovské politiky a zákonů byly dosud projednávány, byly záležitosti uloženy ad acta.²³⁶

Dne 3. srpna 1939 vydalo protektorátní ministerstvo vnitra, ve snaze sjednotit tyto jednotlivé iniciativy, nařízení týkající se přesných pravidel soužití všech složek obyvatelstva. Místní správní orgány tak měly do budoucna naplánovat provoz veřejných zařízení tak, aby jejich návštěvníci nepřicházeli do styku s Židy.²³⁷

V Praze nařídilo Prezídium Zemského úřadu dne 5. srpna 1939, že Židé mohou navštěvovat hostinské provozovny jen

---

²³⁵ Polední list, 13. dubna 1939, č. 103.

²³⁶ Souhrnná zpráva dr. F. Friedmanna pro vnitřní potřebu Židovské náboženské obce o právním postavení židovského obyvatelstva v protektorátu. KREJČOVÁ, Helena – SVOBODOVÁ, Jana – HYNDŘÁKOVÁ, Anna (ed.). *Židé v protektorátu. Hlášení židovské náboženské obce v roce 1942. Dokumenty*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny a MAXDORF, 1997. ISBN 80-85270-67-6.

²³⁷ Tamtéž.

tehdy, mají-li tyto zvláštní prostory přístupné jen Židům. Dne 14. srpna pak následovala vyhláška Policejního ředitelství v Praze o styku mezi židovským a nežidovským obyvatelstvem ve veřejném životě, která obsahovala konkrétní pokyny pro provoz jednotlivých zařízení.²³⁸

Obdoba této vyhlášky vyšla v celém Protektorátu Čechy a Morava, přičemž respektovala specifika jednotlivých měst a oblastí. Obsah se ve své podstatě neměnil. Ovšem například ve vyhlášce z Českých Budějovic vydané 4. září 1939 je daleko razantnějším způsobem formulováno, čeho všeho se zákaz týká. Navíc se objevuje ve 12. odstavci výzva árijskému obyvatelstvu, aby místním orgánům nebo úřadům byly přímo oznámeny případy nedodržení této vyhlášky a ať jsou orgány při kontrole ze strany občanů podporovány.²³⁹

Ačkoli pražská verze podobnou formulku neobsahovala, našla se celá řada osob, které důsledně sondovaly dodržování vyhlášky a zpozorované přestupky neváhaly oznámit na příslušná místa. V dopisech adresovaných Zemskému úřadu v Praze je upozorňováno na nedostatky vyhlášky, co se týče nádražních restaurací, které nadále zůstávaly Židům přístupné. Znepokojení v této věci projevila například Zemská jednota společenstev hostinských a výčepních v Čechách, která svým dopisem ministerstvu vnitra zjišťovala, zda je Židům povoleno navštěvovat nádražní restaurace. Obratem se jim dostalo odpovědi o přístupnosti nádražních restaurací všem cestujícím bez rozdílu rasy. Ovšem zároveň byla odeslaná úřední zpráva

---

²³⁸ NA, f. PZÚ, sig. 939.

²³⁹ NA, f. PZÚ, kart. 938; Naši čtenáři o Židech. In: Vlajka, 30. srpna. 1940, č. 197.

z ministerstva vnitra Prezídiu Zemského úřadu příkazem k dalšímu prošetření a učinění opatření.²⁴⁰ Nádražní restaurace se Židům definitivně zavřely dnem jejich vyloučení z dopravy železnicí, tedy 23. červnem 1942.²⁴¹

Fakt, že nařízení o styku nežidovského a židovského obyvatelstva nebylo při svém vydání důkladně propracováno, dokazuje velké množství tipů na stránkách antisemitských periodik, jak jeho účinnost zefektivnit či popřípadě zredukovat nedostatky. Velmi intenzivně bylo poukazováno na provoz v kavárně Tepna v centru Prahy. Na základě udání v článku periodika *Vlajka* bylo zjištěno, že její provozovatelé Anna Luková a Josef Fischl jsou židovského původu. Z nařízení Úřadu říšského protektora byl k vedení uvedené kavárny přizván árijský komisař a 1. října 1940 byl podnik plně arizován.²⁴² Podobným způsobem byly „vyčištěny“ kavárna Union na Národní třídě či kavárna Slávie. Také bylo upozorněno na skutečnost zmizení cedulek s nápisem „Židům vstup zakázán“ u některých hostinců na Pankráci, či nedodržení zavíracích hodin v židovské kavárně v Rybné ulici v Praze.²⁴³

V průběhu let 1939 až 1942 vyšla celá řada nařízení a jejich úprav, která ve svém důsledku téměř dokonale provedla „očistu“ restaurací, hotelů a všech veřejných místností od židovského

---

²⁴⁰ Tamtéž.

²⁴¹ KREJČOVÁ, Helena – SVOBODOVÁ, Jana – HYNDRÁKOVÁ, Anna (ed.). *Židé v protektorátu. Hlášení židovské náboženské obce v roce 1942. Dokumenty*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny a MAXDORF, 1997. s. 277. ISBN 80-85270-67-6.

²⁴² Václavské náměstí 28, Praha 2; NA, f. PZÚ, kart. 938.

²⁴³ *Vlajka*, 16. února 1940, č. 1940

obyvatelstva. Orgány, jež se o tyto kroky postaraly, byly zemské úřady, policejní ředitelství, správní rady podniků i jiných korporací a obyčejní lidé. Místní iniciativy zasahovaly do celého procesu více, než bylo doposud připouštěno. Během let se vyvinula důmyslná síť zákazu vstupu do restauračních zařízení a veřejných místností po celé Praze, která své normy různými úpravami nadále zostřovala.

O postupech při rozhodování o porušení protižidovských opatření a udílených sankcích za porušení protižidovských opatření si lze udělat částečnou představu z konkrétních případů, které jsou zdokumentovány v databázi obětí Institutu Tereziánské iniciativy.²⁴⁴ Z této dokumentace vyplývá, že podnětem byla často udání, v nichž lidé upozorňovali policejní orgány a gestapo na to, že židé přestoupili nařízené zákazy.

Například protokol ze dne 19. července 1940 zaznamenává přestupek židovského lékaře Hanuše Edela, který byl zadržen strážníkem v okamžiku, kdy vycházel ze Zahradní restaurace Na Šatovce v Praze, jež byla označená „Židům nepřístupno“. Doktor Edel pouze překročil práh restaurace, aby se přesvědčil, zda se v ní nalézá oddělení pro neárijce. Obsluha restaurace neváhala sjednat pořádek a přivolat poblíž stojícího příslušníka protektorátní policie. Hanuš Edel byl uznán vinným pro porušení zákazu vstupu do restaurací a kaváren a potrestán pokutou 1000 K.²⁴⁵

---

²⁴⁴ Viz www.holocaust.cz

²⁴⁵ Hanuš Edel se narodil 16. února 1899 jako Chanin Halpern v obci Rava Ruska v Haliči. V roce 1916, podobně jako mnoho dalších haličských Židů, utekl před přesuny fronty a pogromy a od té doby žil v Praze. V červnu 1929 se oženil s Olgou Lebenhardtovou, s níž měl dcery

Každé podobné nařízení, které vyšlo, mělo svou specifickou genezi, motivace a faktory, které určovaly jeho vývoj. Inspirace k jejich formování většinou nepocházela z nejvyšších míst, ale přímo z ulice. Ke každému z těchto nařízeních se pak také vážou příběhy osob, jimž významným způsobem zasáhlo do života.

5. Závěr

Při vytváření a realizaci protižidovských právních předpisů se jejím tvůrcům podařilo kolaborovat nejenom ty, kteří se na pronásledování Židů podíleli dobrovolně, či dokonce na základě vlastní iniciativy. Vzhledem k tomu, že úprava postavení Židů zasahovala opravdu do všech oblastí protektorátního života, byli nuceni podílet se i ti, kteří by jinak s diskriminací Židů nesouhlasili – zaměstnavatelé nesměli zaměstnat Židy v určitých povoláních, obchodníci a jiní podnikatelé měli dvě prodejní doby a tak dále.²⁴⁶

Moniku a Dagmar. V roce 1930 si změnil jméno na Hanuš Edel. Po útěku do Prahy vystudoval medicínu a od roku 1928 působil jako vedoucí tuberkulózního oddělení první německé lékařské kliniky. V listopadu 1936 si otevřel soukromou lékařskou praxi v Žitné ulici v Praze, kde zároveň s rodinou bydlel. V červenci 1943 byl spolu s manželkou a oběma dcerami deportován do terezínského ghetta, odkud byli v říjnu 1944 všichni odvezeni do koncentračního a vyhlazovacího tábora v Osvětimi, kde byli zavražděni. Manželce Olze bylo v té době 46 let, dceři Monice 11 a nejmladší Dagmar 6 let. <http://www.holocaust.cz/cz2/victims/person/1296491>

Část policejního protokolu s Hanušem Edelem, kde se doznává k tomu, že vstoupil do Židům nepřístupné restaurace viz NA, f. Policejní ředitelství v Praze, sig. E 36/3.

²⁴⁶ PETRŮV, Helena. *Právní postavení Židů v Protektorátu Čechy a Morava 1939–1941*. Praha: Sefer, 2000. s. 144. ISBN 80-85924-25-0.

Projevy antisemitismu a pronásledování Židů se postupem času stalo součástí každodennosti obyvatel Protektorátu Čechy a Morava. Na druhou stranu tomu, co tu zaznělo, ale společný nepřítel – nacistické Německo – a prostý lidský soucit částečně utupoval jeho vlivy. Mnoho Čechů pomáhalo svým židovským přátelům a sousedům překonávat omezující zákazy a nařízení, popřípadě jim pomáhali přežít v úkrytu. Většina obyvatel se ale, tváří v tvář pronásledování Židů, chovala spíše pasivně, jelikož nechtěla sebe a své rodiny vystavovat nebezpečí.²⁴⁷ Důsledkem realizace protižidovských opatření nebyla jen likvidace Židů jako nerovnoprávné skupiny obyvatelstva, ale i likvidace základních hodnot práva, které se postupně omezilo na pouhou regulaci byrokratického systému, fungujícího ve jménu myšlenky národní myšlenky a nerovnosti ras.²⁴⁸

6. Použité prameny a literatura

Prameny a pramenné edice:

Fond *Prezídium zemského úřadu* (207), sig. 8/1/82/17, kart. 938, 939.

Fond *Prezídium ministerské rady*, sig. 786, kart. 3153, 3414, 3415, 3416, 3417, 3418, 3419, 3420, 3421, 3422 (Organizace, činnost a právní postavení Židů, protižidovské opatření za okupace a jiné záležitosti týkající se Židů).

Fond *Policejní ředitelství v Praze*, sig. A 493/30, A 574/8, A 532/6, A 272/6, B 59, B 1685/41, E 3/2, E 74/1, E 3/3, FF 48/2, F 52/4, F 49/2, Z 28.

Sbírka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava 1939–1943.

---

²⁴⁷ LAGUS, Karel – POLÁK Josef. *Město za mřížemi*. Praha: Naše vojsko, 1964. s. 40–56.

²⁴⁸ ARENDTOVÁ, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla*. Praha: Mladá fronta, 1995. s. 384. ISBN 80-204-0549-6.

ČELOVSKÝ, Boris. *So oder so. Řešení české otázky podle německých dokumentů 1933–1945*. 2. vydání. Šenov u Ostravy: Tilia, 1997. ISBN 80-86101-38-X.

JURÁŠEK, Stanislav. *Právní a hospodářské postavení židů v Protektorátě Čechy a Morava*. In: Právník 9–10/1940. s. 452–512.

KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava. *Anatomie okupační politiky v „Protektorátu Čechy a Morava“: Dokumenty z období řííšského protektora Konstantina von Neuratha*. In: Sborník k problematice dějin imperialismu, Praha 21/1987. s. 1–17.

KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava. *Od Neuratha k Heydrichovi. Na rozhraní okupační politiky hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“*. In: Sborník archívních prací, Praha 39/1989. s. 281–394.

KREJČOVÁ, Helena – SVOBODOVÁ, Jana – HYNDRÁKOVÁ, Anna (ed.). *Židé v protektorátu. Hlášení židovské náboženské obce v roce 1942. Dokumenty*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny a MAXDORF, 1997. ISBN 80-85270-67-6.

ŠUSTEK, Vojtěch. *Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939–1945. Měsíční situační zprávy Josefa Pfitznera*. Praha: Scriptorium, 2005. ISBN 978-80-86197-28-X.

Dobový periodický tisk:

Expres 1939

Polední list 1939

Rozvoj 1938

Večer 1938

Vlajka 1940

Odborná literatura:

ARENDOVÁ, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla*. Praha: Mladá fronta, 1995. ISBN 80-204-0549-6.

- BARTOŠ, Josef. *Arizace židovského majetku v Olomouci v roce 1939*. In: Tereziánské studie a dokumenty 2000, Praha: Institut Tereziánské iniciativy, 2000. s. 297–308.
- BRANDES, Detlef. *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha: Prostor, 1999. ISBN 80-7260-017-6.
- ČERMÁKOVÁ, Radka: *Druhá republika – okleštěný stát v mizející Evropě*. In: Židovská menšina za druhé republiky, Praha, 2007, s. 9–20.
- GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan. *Dramatické i všední dny protektorátu*. Praha: Themis, 1996. ISBN 80-85821-35-4.
- GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan. *Druhá republika 1938–1939*. Praha: Litomyšl, 2004. ISBN 80-7185-626-6.
- GRUNNER, Wolf. *Protektorát Čechy a Morava a protizidovská politika v letech 1939–1941. Místní iniciativy, opatření na regionální úrovni a rozhodnutí ústředních orgánů na území „Velkoněmecké říše“*. In: Tereziánské studie a dokumenty 2005, Praha: Institut Tereziánské iniciativy, 2005. s. 25–58. ISBN 80-85924-46-3.
- JURÁŠEK, Stanislav. *Právní a hospodářské postavení židů v Protektorátě Čechy a Morava*. In: Právník 9-10/1940. s. 452–512.
- KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení.“ *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia, 1991. ISBN 80-200-0389-4.
- KÁRNÝ, Miroslav. *Vyřazení židů z veřejného života protektorátu a historie „čestného árijství“*. In: Tereziánské studie a dokumenty 1998, Praha: Institut Tereziánské iniciativy, 1998. s. 7–39.
- LAGUS, Karel – POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*. Praha: Naše vojsko, 1964.
- MARŠÁLEK, Pavel. *Protektorát Čechy a Morava Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939–1945*. Praha: Karolinum, 2002. ISBN 80-246-0302-0.
- MILOTOVÁ, Jaroslava. *K historii Neurathova nařízení o židovském majetku*. In: Tereziánské studie a dokumenty 2002, Praha: Institut Tereziánské iniciativy, 2002. s. 63–94. ISBN 80-200-1031-9.

- MILOTOVÁ, Jaroslava. *Protektorátní tisk a židovská otázka*. In: Tereziánské studie a dokumenty 1996, Praha: Institut Tereziánské iniciativy, 1996. s. 129–153. ISBN 80-200-0582-X.
- PASÁK, Tomáš. *Pod ochranou říše*. Praha: Práh, 1998. ISBN 80-85809-88-5.
- PETRŮV, Helena. *Právní postavení Židů v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1941)*. Praha: Sefer, 2000. ISBN 80-85924-25-0.
- PETRŮV, Helena. *Zákonné bezpráví. Židé v protektorátu Čechy a Morava*. Praha: Auditorium, 2011. ISBN 978-80-87284-19-3.
- RATAJ, Jan. *O autoritativní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha: Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-516-7.
- RATAJ, Jan. *Český antisemitismus v proměnách let 1918–1945*. In: *Židé v české a polské společnosti*, Praha: FF UK, 1999. s. 45–64. ISBN 80-85899-80-9.
- RATAJ, Jan. *Československá politika v druhé republice – kritický pohled na zneuznání češtví*. In: *Židovská menšina za druhé republiky*, Praha: FF UK 2007. s. 21–44. ISBN 978-80-86889-52-8.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. *Češi židé mezi Mnichovem a 15. březnem 1939*. In: *Židovská menšina za druhé republiky*, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. s. 84–98. ISBN 978-80-86889-52-8.
- ZEMAN, Adolf. *Československá golgota*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1947.

7. Kontakt na autorku

Mgr. Eva Hocká

Katedra dějin a didaktiky dějepisu

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy

M. D. Rettigové 4

116 39 Praha 1

e-mail: eva.hocka@gmail.com

školitel: doc. PhDr. Jana Keparťová, CSc.

Škárniclova tlačiareň v Skalici v kontexte českej a slovenskej kultúry

Škárnicel Printing house in Skalica in the Context of the Czech and Slovak Culture

Stanislava Knapčoková

Anotácia: Príspevok sa zaoberá dejinami knižnej kultúry v Skalici. V úvode článku sme sa zamerali na analýzu kníhtlače zo skalickej tlačiarne. V článku sme predstavili vybrané aspekty kníhtlače ako prameň informácii o súdobej kultúre. Štúdia sa zamerala na analýzu jazyka, druhy vydávaných tlačí, ilustrácie ako aj na poznatky o každodennom živote ľudí, ktoré môžeme nájsť v periodikách (kalendáre). V závere príspevku sme predstavili Škárniclovu tlačiareň ako súčasť kultúrneho dedičstva českej a slovenskej spoločnosti.

Kľúčové slová: knižná kultúra, kultúra, kníhtlač, tlačiareň

Abstract: The contribution deals with the history of book culture in Skalica. The first part of the article is focused on analysis of book printing in Skarnicel printing house. In the article we try to introduce several cultural aspects of book printing as source of information contemporary culture. The study is focused on the analysis of the language, types of book prints, illustrations and the knowledge of a contemporary life, which can we study in calendars. In the end of contribution we introduce the Skarnicel printing house as a part of cultural heritage of the Czech and Slovak society.

Key Words: Book culture, Culture, Book printing, Printing house

1. Úvod

Dejiny knižnej kultúry na Slovensku sú bohaté na udalosti a osobnosti, ktoré sa zaslúžili o šírenie písaného či tlačeného slova v priestore strednej Európy. Jazykový, tlačiarenský, autorský i obsahový kontext produkcie vydávanej na Slovensku nesie stopy kultúry okolitých krajín. Prienik českej kultúry do slovenského prostredia možno pozorovať v niekoľkých rovinách knižnej kultúry (jazyková, tlačiarenská, obsahová...). Bolo prirodzené, že i českí migranti dávali prednosť pohraničným oblastiam. Pre polohu, ale i kultúrnu blízkosť bola v rámci Slovenska preferovaná západná oblasť. Bolo tu pracovné, kultúrne a vzhľadom na krajanské komunity i sociálne zázemie. Príčinou migrácie boli politické zmeny, nevyhovujúce ekonomické podmienky, ale i sociálne či rodinné dôvody. Z českých exulantov, ktorí významnou mierou zasiahli do dejín knižnej kultúry možno spomenúť tlačiara Václava Vokála, ktorý pôsobil v Trenčíne. Ďalší tlačiar pôvodom z Česka, Václav Jelínek²⁴⁹ sa usadil v Trnave (1731–1823).

Mesto Skalica leží v západnej časti Slovenska v bezprostrednej blízkosti hraníc s Českou republikou. V dejinách knižnej kultúry Slovenska zastáva tlačiarenská tradícia v Skalici významné miesto. Pôsobila tu Jezuitská tlačiareň i tlačiareň Václava Šulca. Avšak najčastejšie sa kníhtlačiarska história mesta spája s prevádzkou tlačiarne rodiny Škarniclových. Josef Antonín Škarnicel zakladateľ

²⁴⁹ Václav Jelínek pôsobil v trnavskej tlačiarne a neskôr si založil vlastnú tlačiareň. Tlačil predovšetkým produkciu bernolákovskej generácie. Patrili sem jazykovedné diela, polemiky, náučné práce a ďalšie. Viac v práci: *Biografický lexikón Slovenska. zv. IV. Ch–Kl*. Martin: Slovenská národná knižnica, 2010.

rodinnej tlačiarne sa do mesta presťahoval z Uherského Hradišťa, kde sa pokúsil o prevádzku tlačiarne, avšak neúspešne. Významným pôsobiskom Josefa Antonína Škarnicla bola kníhtlačiareň Františka Antonína Hirnleho v Olomouci. V Skalici pracoval najskôr u Václava Šulca v rokoch 1760–1769, ktorú neskôr či už ako faktor alebo nájomca v roku 1769 odkúpil. V roku 1780 sa vrátil do Olomouca, kde viedol pôvodnú Hirnleho tlačiareň. (Slovenský biografický slovník, 1992, s. 466) Skalická tlačiareň bola po jeho odchode spravovaná dedičmi a to až do roku 1898, kedy ju odkúpil pracovník tlačiarne Jozef Teslík. V chronologickej následnosti tlačiareň v Skalici po odchode Josefa Antonína viedli: syn, František Xaver Škarnicel (do roku 1841), po ňom jeho syn Jozef Škarnicel (do roku 1878) a poslednými majiteľmi rodinnej tlačiarne boli dcéry Jozefa Škarnicla, ktoré ju predali Teslíkovi a Neumanovi. (Valach, 1987, s. 179–180)

2. Metodológia výskum (kritériá a vybrané tituly)

Cieľom príspevku je predstaviť produkciu skalickej tlačiarne v kontexte českej a slovenskej kultúry. Východiskom je reflektovanie súdobého života a vybraných kultúrnych prvkov (napr. jazyk) regiónov blízkych mestu Skalica v tlačiach z oficíny rodiny Škarniclových. V jednotlivých častiach práce sme sa zamerali na prezentáciu tých aspektov, ktoré majú vzťah k prostrediu Čiech, Moravy a Sliezska. Kritéria pre výber tlačí zaradených do výskumu sa vzťahujú na obdobie, knižnú grafiku, jazykové aspekty, témy so vzťahom k českému a slovenskému prostrediu a kultúrny kontext. Do výskumu sme zaradili tlače z obdobia pôsobenia tlačiarne v Skalici pod vedením rodiny Škarniclových (1761–1878). Patria sem tlače, ktoré mali výrazný

podiel ilustrácií v knižnom bloku a v ktorých prevládala bibličtina respektíve český jazyk s prvkami zo slovenského jazykového fondu (Welká Sstěpná Zahrada 1784; Zelinkár 1793; Pise nábožné při nejprvnegssich službách Božských 1783; Pamětné Příhody Sstěpána Pilařika 1804; Geographia 1784;) Zaradili sme sem aj dielo z produkcie skalickej tlačiarne od profesora Olomouckého Lýcea, ktoré vyšlo v roku 1831 v latinskom jazyku. Ďalej sme do analýzy zahrnuli jarmočné a púťové tlače. Vzhľadom k tomu, že boli viazané do tzv. špalíčkov, mali sme možnosť analyzovať približne 50 tlačí tohto žánru (Nábožná píseno nassem spasyteli Ježissu Krystu na hoře Tábor; Mraucna Pisen o blahoslawene Panne Mariy Celenske 1879 a mnohé ďalšie). Obraz kultúry spoločnosti a pertraktovaných tém sme našli v kalendároch a Domovej pokladnici. Do analýzy boli začlenené predovšetkým Morawsko – Slowenské kalendáre z rokov 1881–1886, ďalej Hospodářský kalendář na rok 1853 a Domová pokladnica z roku 1847 od Daniel Licharda, ktorú sme v práci hojne citovali. Všetky analyzované tlače sú súčasťou konzervačného fondu Slovenskej národnej knižnice.

3. Produkcia tlačiarne

Dejiny oficíny možno z tlačiarenskeho hľadiska rozdeliť na niekoľko etáp, z ktorých každá má osobité špecifiká. Predovšetkým tlačiarenská produkcia je v každej etape rozdielna svojou skladbou. Na základe katalógových záznamov možno tvrdiť, že produkcia tlačiarne sa v 18. storočí rozbiehala len pozvoľna.²⁵⁰ V tomto období, na rozdiel

---

²⁵⁰ Toto tvrdenie sa opiera o prácu: Klimeková, A., Augustíniová, E., Ondroušková, J.: *Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 18. storočia*.

od nasledujúceho 19. storočia, bola produkcia tlačiarne skromná. K najproduktívnejším kníhtlačiarňam druhej polovice 18. storočia patrili Akademické tlačiarne v Trnave a v Košiciach. (Kollárová, 2006, s. 59) V prvej etape, kedy tlačiareň pracovala pod vedením Josefa Antonína Škarnicela, boli najčastejšie vydávané modlitebné knižky a tlače s náboženskou tematikou. V 19. storočí sa produkcia tematicky významne rozšírila, okrem náboženskej literatúry tu vyšli práce vedecké, pedagogické ďalej jarmočné tlače, kalendáre a ďalšie. Špecifickou produkciou officíny bola tlač bankoviek. (Valach, 2005, s. 32)²⁵¹

K často vydávaným dielam skalickej tlačiarne patrili modlitby a modlitbičky určené na všedný deň. Oblúbené boli modlitby od autora Martina von Cochem, ktoré vyšli pod názvami: Zahrada štepná, Zahrada, welká štepná, Zahrada, hruba sstepná a pod. (1776;1784; 1790; 1799; 1804; a v ďalších rokoch). K ďalším dielam s touto tematikou patril Zlatý Nebe Kljč : neb Wraucné Katolické Modlitby na ssestnác Djlů rozvržené. Modlitby vychádzali aj v 19. storočí, pre ilustráciu uvádzame niektoré vybrané tlače s náboženskou tematikou: Modlitbi a Písně (1833); Nábožné kázaní (1844); Sasinek F. V.: Umučenie Pána (1887); Kmeť, A.: Ježíš prvorodený (1888).

V skalickej produkcii sú bohato zastúpené pedagogické diala. Z katalógu starých českých a slovenských tlačí vydaných do roku 1800 a uložených v Országos Szechényi Könyvtár

---

Martin: Slovenská národná knižnica, 2008.

²⁵¹ Valach v článku venovanom osobnosti Jozefa Škarnicela sa zmienil aj o privilégii panovníka Ferdinanda II. na tlač bankoviek v skalickej tlačiarňi. Viac informácií v práci: Valach, J.: Tlačiar v službách národného obrodenia. In *Historia*. Bratislava: Pro Historia, 2005.

v Budapešti uvádzame prácu Naučenj, Krátke navčenj czeské a německé ržeči (1779). Táto práca mala jazykovedný charakter, už v titule je uvedené, že obsahom je: „Správa o zvlásstnosti některých liter, kterak ty w obogj ržeči vplně wyslowené být magj“²⁵² (správa o zvláštnostiach niektorých písmen, ktoré v oboch jazykoch úplne /s významom správne/ vyslovené byť majú). Z pedagogických prác tu vyšli: Šlabikár Nowý (1822); Physica čili silozpyt pre slovenské gymnásiá... (1870); Obrázkový Šlabikár a Prvá Čítanka (1885); Abecedár (1890) a ďalšie.

Významne zastúpené boli tlače, ktoré mali náučno – vzdelávací charakter a po obsahovej stránke sa zaoberali poľnohospodárstvom, chovom dobytká, včelárstvom alebo starostlivosťou o zdravie. Zaradujeme sem práce: Lichard, D. G.: Malý gazda (1867); Toth, A.: Prostonárodní včelár (1871); Ambro, J.: Kniha o pôrodnictve (1873).

Špecifickou produkciou oficíny boli príležitostné tlače. Patrili sem svadobné príhovory, vinše a aj piesne, ktoré boli vydané pri príležitosti významných výročí. Martin Lauček bol autorom viacerých príležitostných tlačí. Napísal verše k výročnej pamiatke skalického kostola a u Škarnicla vydal slávnostný vinš pri príležitosti sobáša Samuela Kossányho a Kláry Pulliny, ktorý sa konal v „Chrámě Slézko-Bystryckem“ (1784). V roku 1804 vyšlo dielo od Štefana Pilárika: „Pamětné Příjhody...“.

---

²⁵² Predmetná tlač figuruje v zázname katalógu, ktorý vznikol na základe slovenskej a maďarskej spolupráce s cieľom zmapovať produkciu slovenských tlačiarní vo fonde knižnice Országos Széchényi Könyvtár v Budapešti. Borsa, G., Käfer, I.: *Katalóg starých českých a slovenských tlačí do roku 1800 v Országos Széchényi Könyvtár v Budapešti*. Martin – Budapešť, Matica slovenská – Országos Széchényi Könyvtár. 1970.

V knihe bola uvedená dedikácia „Braneckému panství hlavnímu kupci“ Matiašovi Ssmidgancovi, jeho žene Kateřine dcéram Eleonóre a Veronike. Ďalej sa na titulnom liste dozvedáme, že bolo vydané Bohuslavom Tablicom a aj dedikácia je venovaním Tablica vyššie uvedenej rodine.

K autorom vydávaným v skalickej tlačiarni patrili: Daniel Lichard, Jozef. M. Hurban, Andrej Kmeť, Viliam Paulini-Tóth a ďalší. Čo do kvantity boli v produkcii bohato zastúpené jarmočné a púťové tlače. Škarniclova tlačiareň vytlačila najviac jarmočných a púťových tlačí v kontexte celoslovenskej produkcie tohto žánru.²⁵³ V tlačiarni vyšli aj Domové pokladnice a kalendáre (hospodárske, obyčajné, kalendáre so zoznamom výročných jarmokov, národné kalendáre). Vzhľadom na význam a kultúrny kontext týchto tlačí sa im ďalej venujeme obšírnejšie.

3.1 Jarmočné a púťové tlače

Sociálne zmeny výroba a pokrok v doprave mali výrazný vplyv aj na ľudovú slovesnosť. Václavek upozorňuje na rozpad kultúrnej separácie vidieka pod vplyvom sociálnej vrstvy – mešťanstva, ktorá v 19. storočí bola na vzostupe. Konsekvencie vzájomnej komunikácie pod vplyvom odlišného kultúrneho prostredia mali významný dopad na tradičnú ľudovú slovesnosť. „Popritom vytvára mešťanstvo i svoje vlastné piesne (zvlášť nové typy piesní spoločenských a vlasteneckých) rozširujúc

---

²⁵³ Komparáciou tlačiarskej produkcie jednotlivých oficín, bola robená prieskumom v katalógu venovanom jarmočným tlačiam. Viac v práci: Klimeková, A., Ondroušková, J., Augustíniová, E., Domová, M.: *Bibliografia jarmočných a púťových tlačí 18. a 19. storočia z územia Slovenska*. Martin: Matica slovenská, 1996.

ich od roku 1848 spoločenskými spevníkmi, ktoré nateraz zaujali v širokých vrstvách ľudových niekdajšie miesto kramárskych piesní (z nich ľuďom zväzovaných špalíčkov a ich tlačených súborov) zatiaľ čo kramárske tlače v druhej polovici 19. Storočia odumierajú.“ (Václavek, 1947, s. 115)

Ďalej hovorí o priamom vplyve mestskej kultúry na rozpad starej ľudovej piesne a prieniku novej, ktorú menuje umelou piesňou do ľudovej slovesnosti. (Václavek, 1947, s. 115)

Osobitné postavenie v dejinách knižnej kultúry mali jarmočné a púťové piesne. Tieto reflektovali súdobú kultúru spoločnosti a podľa frekvencie vydaní tej – ktorej piesne vieme, ktoré pútnické miesta boli preferované a ktoré témy rezonovali medzi pospolitým ľuďom. Jarmočné a púťové piesne z tlačiarne rodiny Škarnicových možno rozdeliť do niekoľkých žánrovo odlišných kategórií. K najvydávanejším patrili piesne s náboženskou tematikou, ale v produkcii skalickej tlačiarne nájdeme i piesne romantické, lyrické či žartovné. Mariologická tematika patrila k hlavným námetom jarmočných a púťových piesní, pričom táto mohla byť ďalej konkretizovaná podľa pútnického miesta. So vzťahom k českému kultúrnemu prostrediu okrem iných vyšli v Skalici púťové tlače venované Panne Márii Křtinské (1844; 1853; 1829; 1884; 1835), Panne Márii Hostýnské (1864), Panne Márii Svatokopecké (1877; 1870; 1852). Ako reprezentantov púťových piesní so vzťahom k slovenskému kultúrnemu zázemiu spomeniem piesne venované Panne Márii Šaštínskej, ktorá patrila k najviac frekvencovaným (1864, 1867, 1887). Pomerne často sme sa v katalógu stretli s piesňami, ktoré boli venované sv. Jánovi Nepomuckému (1094; 1103; 1421) Historický kontext mala pieseň „Nowá pješeň o powodni hrozé

w hlavnjm městě Praze“ v imprese bez uvedenia roku vydania avšak nechýbalo miesto vydania „w Uh. Skalici“.

3.2 Kalendáre

Kultúrny kontext daného obdobia možno pozorovať na témach článkov najčastejšie v kalendároch a tzv. Domových pokladniciach. Z hľadiska obsahu mali charakter informačného dokumentu, ktorý reflektoval sociálne i kultúrne prostredie spoločnosti. V skalickej tlačiarni vyšli kalendáre s prívlastkom obyčajné, národné, Moravsko – Slovenské a ilustrované. Ich úlohou bolo okrem iného informovať čitateľov o výročiach, významných sviatkoch ale aj o jarmokoch a púťach. Súčasťou kalendára boli pranostiky a celoročné predpovede počasia označené ako storočný kalendár. Tieto sa zakladali na dlhodobom pozorovaní a prostredníctvom tradovania sa uchovali v kolektívnej pamäti spoločnosti. Zaujímavé je, že predpovede sa vzťahovali nielen na obdobie alebo fázu mesiaca, ale aj na deň. Medzi rokmi 1881 a 1886 vyšiel v skalickej tlačiarni „Národní Kalendář Morawsko – Slowenský“ od roku 1884 vydávaný pod názvom „Národní kalendář“. Kalendár bol písaný v českom jazyku. Avšak ako sme uviedli v časti venovanej jazykovým aspektom tlačí z produkcie tlačiarne, našli sme aj textové časti obsahu, ktoré boli napísané v kodifikovanej štúrovskej slovenčine. Kalendáre mali viac – menej ustálenú štruktúru. Pozostávali z úvodného kalendára rozdeleného podľa mesiacov, ďalej článkov, praktických rád, anekdot, a niekoľko listovú tlač uzatvárali informácie o poštovnej sadzbe a jarmokoch. Posledné stránky boli venované rozpisu jarmokov usporiadaných v roku. Rozvrh trhov sme našli v Hospodárskom kalendári (Hospodářský kalendář) na rok 1853, avšak nechýbal

ani v kalendári Moravsko – Slovenskom, kde boli uvedené termíny jarmokov konaných v moravských, sliezskych a uhorských mestách. Z množstva termínov sme na ilustrovanie vybrali trhy konané v roku 1881 v Olomouci. Podľa kalendára vieme, že sa v meste usporadúvali výročné i týždenné jarmoky a ďalej trhy na ľan a priadzu, trh na vlnu alebo trh, na ktorom bolo možné obchodovať s dobytkom alebo koňmi. Výročné trhy sa v Olomouci konali štyrikrát v roku:

- prvý pondelok po troch kráľoch,
- druhý pondelok po Jurajovi (Jiří),
- tretí pondelok po Jánovi Krstiteľovi
- tretí pondelok v mesiaci október (říjen).

Súdiac podľa rozpisu jarmokov v kalendári na rok 1886, ktorý udával rovnaké termíny, sa výročné trhy konali tradične v rovnaký deň každý rok dlhodobo.

Špecifickým typom kalendára bola Domová pokladnica. Zostavovateľom pokladnice bol Daniel Lichard. V roku 1847 vyšiel prvý ročník a hneď v úvode autor informoval čitateľa o tom: „... ako sa má tento Kalendár užívať.“ Obsah bol koncipovaný širšie nielen čo do početnosti strán, ale aj tém. Cieľom Lichardovej pokladnice bolo poskytnúť obyvateľstvu prístup k tým poznatkom, ktoré boli obsiahnuté v článkoch v zahraničí alebo v odbornej literatúre. Náučno-vzdelávací charakter pokladnice výrazne prevyšoval články v kalendároch obyčajných, národných či ilustrovaných, nielen bohatosťou tém, ale aj obsiahlym výkladom. Zaujímavosťou je, že autori článkov v niektorých prípadoch uviedli v poznámke i pôvodné zdroje svojich informácií alebo inšpirácií. Články sa zaoberali

historickými udalosťami alebo spoločenským životom daného obdobia, významnou súčasťou boli rady, ktoré čerpali zo skúseností a zvykov. Tieto sa zaoberali predovšetkým poľnohospodárstvom, chovom dobytky, zvierat a prácou v domácnosti. Ďalej sme v pokladnici našli anekdoty, vtipy, veselé príhody ale napríklad i rady gazdinám či domácim majstrom. Zaujímavou súčasťou boli tabuľky s výpočtom nákladov na potravu pre statok, ďalej úrokové tabuľky alebo tabuľka výdavkov.

Za všetky tematické články so vzťahom ku kultúrnemu kontextu českej a slovenskej spoločnosti uvediem len niekoľko príkladov. Autor úvodného kalendára použil okrem českých a latinských názvov mesiacov aj pôvodné slovenské.²⁵⁴ Pomerne prehľadne bol v Domovej pokladnici spracovaný dopravný poriadok. Lodná preprava sa vzťahovala len na odchody spojov medzi mestami Viedeň, Prešporok a Budapešť. Železničná preprava mapovala sieť tratí v Rakúsko-Uhorsku. „Severná krajinská železnica, z Holomúce do Prahi, na Štefana kráľa roku 1845 otvorená, a 43 nemeckých míl dlhá, ktorej ak sa pridajú ku 28 mílam z Vjedne do Holomúca, ukáže sa nám dĺžnosť nepretrhutej železnici z Vjedne až do Prahi: 61 míl.“ (Lichard, 1847, s. 276) Z Domovej pokladnice pochádza aj článok, ktorý bol venovaný pôvodu Jána Guttenberga. Zaujímavosťou je, že v tomto prípade sa poznámka k článku vzťahovala

---

²⁵⁴ Len pre zaujímavosť uvádzame názvy slovenských mesiacov z Lichardovej Domovej pokladnice: Veľký Sečeň (Január); Malý Sečeň (Február); Brezeň (Marec); Dubeň (Apríl); Traveň (Máj); Lipeň (Jún); Klaseň (Júl); Srpeň (August); Jaseň (Spetember); Rujeň (Október); Studeň (November); Mrazeň (December); (Lichard, 1947, s. 6–28)

na citáciu zo zahraničnej tlače, ktorá dokladala oprávnenosť problematizovania pertraktovanej témy.

„Asi pred päť rokmi začali z razu Češi túto vec rípať, a jedno za druhým svedectvá zo starých spisou a kníh prinášať; že Guttenberg bou rodom Čech, a síce z Kutnej Hori; len sa potom do nemeckej presťahovau. Preto mu aj Němci, podľa jeho vlasti, meno »Kuttenbergicus« nadali. Musíme len mať ohľad pri tejto veci na to, že v predošlom 17. století všade ten običaj panuvau, meno svoje zlaťinčiť, alebo laťinskou nákončja na »us« pridať. Na toto rípaňa v českých časopisoch vistúpili novini nemeckje, vo Vjední a inde vichádzajúce, abi nemeckú národnosť Guttenbergovu bránili, trebars ím celá kopa víthom z kníh Nemckích, v predošlích stoletiach vitlačeníh predložená bola: že pred tím samí spisovaťelja nemeckí o Guttebergovi ako o rozenom Čechovi písali.“²⁵⁵ (Lichard, 1847, s. 115)

4. Jazykové aspekty

Problematiku jazykových aspektov tlačí skalickej tlačiarne je potrebné vnímať v kontexte obdobia spojeného s národným obrozením ako aj regiónu, ktorý leží v pohraničnej oblasti.

„... skalické texty z druhej polovice 18. storočia sú na jednej strane viac poznačené živou jazykovou normou záhorských nárečí ale na druhej strane obsahujú viac českých prvkov, sú reprezentantom jazykového kultúrneho úzu regiónu

---

²⁵⁵ K tomuto krátkemu úryvku z článku venovanom popredným ľudským vynálezom bola priložená citácia z knihy vydanej roku 1712 v Nemecku pod názvom „*Das jezť lebende Königreich Böhmen etc.*“. Z nej autor príspevku cituje tú časť, ktorá sa viaže k pôvodu Gutenberga. „*Anno 1440 hat Joannes Kuttenbergicus von da gebürtig, zu Mayntz die Buchdruckerei erfunden*“ Voľný preklad: Roku 1440 Ján Kutnohorský tam (v Kutej Hore) narodený, vynašiel kníhtlač v Mohúči. (Lichard, 184, s. 115)

tlačiarne.“ (Krásnovská, 2002, s. 125) Tlače, ktoré sme mali možnosť analyzovať, boli vo väčšej miere tlačené jazykom českým. Z hľadiska jazyka je možné rozoznávať dve obdobia, predkodifikačné a obdobie po kodifikácii jazyka. Používanie českého jazyka a bibličtiny je typické pre prvú etapu tlačiarskej produkcie. V knihe vydanéj v roku 1780 Nebeský Budiček, sme si na titulnom liste všimli používanie niektorých špecifických hlások, ktoré patria do fondu slovenského jazyka. Jedná sa o dvojhlásky ie a ekvivalentu hlásky ä v podobe písmena e s dvoma bodkami. Bibličtina bola používaná vo všetkých tlačiarňach na Slovensku. Je vnímaná ako domáci jazyk, pričom regionálny aspekt (prvky nárečia) v texte je reflektovaním kultúrneho zázemia príslušnej oblasti. V danom období možno hovoriť o variáciách na tému bibličtiny.

„... jednotlivé aktivity a formy fungovania českého jazyka na území Slovenska sa navzájom dopĺňali...“ (Žibritová, 2002, s. 28). Po kodifikácii spisovného jazyka bola situácia odlišná. Jazyk textu diela určoval aj autor respektíve vydavateľ. Tlač s názvom Domová pokladnica z roku 1847 bola napísaná v jazyku štúrovskej spisovnej slovenčiny. Citácia hesla z článku v pokladnici, ilustruje podobu jazyka z polovice 19. storočia: „Aňjel. Nie len za starodávna Pán Boh dávau ľuďom na pomoc, ale až po dnes dáva...“ (Lichard, 1847, s. 51) Zaujímavosťou je dvojazyčná podoba vybraných kalendárov. V roku 1881 vyšiel „Národní Kalendář Morawsko – Slowenský“. Väčšina článkov je písaná v jazyku českom, avšak báseň „V službe“ od známeho predstaviteľa slovenskej romantickej poézie Andreja Sládkoviča, bola písaná v jazyku Slovenskom.

5. Štočky a ilustrácie

Problematika pôvodu štočkového fondu, ktorý pochádzal zo skalickej tlačiarne je bližšie opísaná v prácach od Evy Šefčákovej. Podarilo sa jej identifikovať a objasniť pôvod niektorých štočkov. Drevorezové formy atribuovala do okruhu norimberskej produkcie. Prostredníctvom obchodu ale aj dedičského konania sa štočky dostali do tlačiarne v Olomouci, odkiaľ ich rodina Škárniclová získala pre skalickú oficínu. Šefčáková upozorňuje na rok 1842. „Vďaka tomu, že sa olomoucký závod prekotne modernizoval, aby okolo roku 1842 patril k najväčším v Rakúskej monarchii, mohol prevziať zrejme až František Xaver starú zásobu štočkov a uviesť ich do života.“ (Šefčáková, 1998, s. 17) Pôvod štočkového fondu v Olomouci mal dva významné zdroje. Prvým bol fond, ktorý pochádzal z pozostalosti Jána Günthera. „... najmenej 340 drevených štočkov malých rozmerov, ktoré zodpovedajú koncepcii norimberského knižného zrkadla.“ (Šefčáková, 1998, s. 15). Druhým zdrojom bola pôvodná zbierka z tlačiarne, ktorú pred Jiřím Hirnlom viedol Jiří Handle. Handleho tlačiareň sa prostredníctvom dedičských peripetií dostala pod správu mesta Olomouc, od ktorej ju odkúpil Jiří Hirnle svokor (tchán) Jozefa Antona Škárnicla.

Českej proveniencie sú drevorezy k Husovej Postille, ktoré boli vytvorené okolo roku 1590. Žánrové obrázky s tematikou poľovačky z obdobia okolo roku 1580 patria najskôr do okruhu moravských pôvodcov. (Šefčáková, 2002, s. 60)²⁵⁶ K najstarším patria drevorezy s biblickými témami,

---

²⁵⁶ Tento predpoklad vyslovila Šefčáková v súvislosti s atribúovaním štočkov, pričom ich zaradila pod vplyv grafika Jostu Ammana. Viac

ktoré sa Šefčákovej podarilo atribuovať Albrechtovi Dürerovi, Hansovi Baldungovi Grienovi, Erhardovi Schönovi, Niclasovi Störovi a ich okruhu. Knižná grafika v tlačiarňach, ktoré sme mali možnosť analyzovať sa dá rozdeliť do troch kategórií. Staršie drevorezy používané v modlitebných knihách, drevorezy v jarmočných a púťových tlačiarňach a ilustrácie v kalendároch. Kategorizácia vychádza z žánrového rozdelenia produkcie. No zároveň je opisom podoby jednotlivých druhov výzdoby, ktorá bola používaná v skalickej tlačiarňi. Biblické motívy v prácach od autora Martina von Cochem (modlitebné knihy) boli vypracované technikou drevorezu a ilustrácie sa v reedíciách často opakovali. Modlitebné knihy mali celostránkové drevorezy s prepracovanými grafikami na rozdiel od jarmočných a púťových tlačí. V týchto malých tlačiarňach sme sa stretli s jednoduchou kompozíciou, ktorá však námetom reflektovala obsah textu piesne. Sprievodné ilustrácie k článkom v kalendároch a Domovej pokladnici mali asociatívny význam. K preferovaným námetom patrili portrét a emblematická²⁵⁷ ilustrácia. Ilustrácie v kalendároch z druhej polovice 19. storočia boli vypracované technikou, ktorá nepatrila do okruhu štočkov dedených z pôvodných tlačiarň Jána Günthera či Jiřího Handle. Možno ich identifikovať ako kovové klišé z 19. storočia, o ktorých sa Šefčáková zmienila v štúdií venovanej štočkovému fondu zo skalickej tlačiarne.²⁵⁸

---

v práci: Šefčáková, E.: *Drevené štočky. Zbierka historického múzea SNM v Bratislave*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 1998.

²⁵⁷ Emblematická ilustrácia sa viaže k obsahu diela respektíve článku. Má vysvetľujúci význam vo vzťahu k textu.

²⁵⁸ Šefčáková v štúdií z roku 2002 bližšie oboznámila s okolnosťami a obsahom akvizície štočkov zo skalickej tlačiarne do zbierok Ministerstva

6. Záver

Význam produkcie tlačiarne možno skúmať viacerými prístupmi. Kulturologický aspekt hľadania významov znamená skúmať problematiku v niekoľkých rovinách. V článku sme podali stručný prehľad produkcie, výzdoby, použitého jazyka ale aj reflektovania prostredia spoločnosti, jej kultúrneho i sociálneho zázemia v tlačiach vydaných rodinou Škarniclových v Skalici. Skalická tlačiareň saturovala potreby spoločnosti a skladbu knižnej produkcie prispôsobila prostrediu, v ktorom pôsobila. Toto možno badať na jazyku tlačí, ale i na vydávaných žánroch. Oblíbené púťové tlače reflektovali duchovné potreby širokého okolia. Námety boli prispôsobené regionálnym okolnostiam.

Bohatým zdrojom informácií o živote a pertraktovaných témach v spoločnosti sú kalendáre. Produkcia skalickej tlačiarne je rovnako významná pre dejiny českej i slovenskej kultúry. Kolektívna pamäť spoločnosti zachytená predovšetkým v kalendároch i Domovej pokladnici ale i ľudová slovesnosť v jarmočných a púťových tlačiach je dôkazom súdobých okolností života spoločnosti na oboch stranách hranice. Špecifické postavenie a význam prikladáme ilustráciám a drevorezovým štočkom. Tieto, vzhľadom k proveniencii sú dokladom vývoja knižnej grafiky v európskom kontexte.

školstva a Národnej osvety v rokoch 1924–1935. Viac v príspevku: Šefčáková, E.: Kníhtlačiareň v Skalici a jej štočkový fond. In *Kniha 2001–2001. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. Martin, Slovenská národná knižnica. 2002.

7. Použitá literatúra

- Biografický lexikón Slovenska zv. IV. Ch–Kl.* 1. vyd. Martin: Slovenská národná knižnica, 2010. s. 587. ISBN 978-80-89301-57-7.
- KRÁSNOVSKÁ, E. O jazyku skalických tlačí s náboženskou tematikou z 18. storočia. In *Kniha 2000–2001. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. Martin: SNK, 2002. s. 121–128, ISBN 80-89023-19-3.
- KOLLÁROVÁ, I. *Vydavatelia v 18. storočí. Trilógia k dejinám typografického média*. 1. vyd. Bratislava: VEDA, 2006. 182 s. ISBN 80-224-0889-1.
- Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. Martin: Matica slovenská, 1992–1994. Zv. V.–VI. ISBN 80-7090-216-7, ISBN 80-7090-111-X.
- ŠEFČÁKOVÁ, E. *Drevené štočky. Zbierka historického múzea SNM v Bratislave*. 1. vyd. Bratislava: SNM, 1998. 64 s. ISBN 80-85753-93-6.
- ŠEFČÁKOVÁ, E. Kníhtlačiareň v Skalici a jej štočkový fond. 1. vyd. In *Kniha 2001–2001. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. Martin: SNK, 2002. s. 56–66, ISBN 80-89023-19-3, .
- VÁCLAVEK, B. *Písemníctví a lidová tradice*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1947. 176 s.
- VALACH, J. *Staré tlačiarnie a tlačiari na Slovensku*. 1. vyd. Martin: Matica slovenská, 1987. 216 s.
- VALACH, J. Tlačiar v službách národného obrodzenia. 1. vyd. In *Historia*. Bratislava: Pro Historia, 2005. roč. 5, č. 5, s. 32–33, ISSN 1335-8316.
- ## 8. Použité katalógy
- BORSA, G., KÄFER, I. *Katalóg starých českých a slovenských tlačí do roku 1800 v Orezágos Széchényi Könyvtár v Budapešti*. 1. vyd. Martin – Budapešť: Matica slovenská – Országos Széchényi Könyvtár. 1970. 413 s.
- KIPSOVÁ, M., VANČOVÁ, T., GEŠKOVÁ, Ž. *Bibliografia slovenských a inorečových kalendárov 1701–1965*. 1. vyd. Martin: Matica slovenská, 1984. 823 s.

KLIMEKOVÁ, A., AUGUSTÍNIOVÁ, E., ONDROUŠKOVÁ, J. *Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 18. storočia*. 1. vyd. Martin: Slovenská národná knižnica, 2008. Zv. I–VI. ISBN 978-80-89301-16-4.

KLIMEKOVÁ, A., ONDROUŠKOVÁ, J., AUGUSTÍNIOVÁ, E., DOMOVÁ, M. *Bibliografia jarmočných a púťových tlačí 18. a 19. storočia z územia Slovenska*. 1. vyd. Martin: Matica slovenská, 1996. 434 s. ISBN 80-7090-351-1.

ŠPETKO, J. *Dejiny škarniclovej kníhtlačiarne v Skalici (so súpisom jej tlačí)*. 1. vyd. Martin: Matica slovenská, 1958. 119 s.

9. Kontakt na autorku

PhDr. Stanislava Knapčoková

Katedra kulturológie

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa

Hodžova 1

949 74 Nitra

e-mail: stankakna@gmail.com

školiteľ: prof. PhDr. Jozef Leikert PhD.

III. ETIKA A RELIGIONISTIKA

Inšpirácie pre etické formovanie západného človeka v etike východných náboženstiev

Inspirations for ethical formation of Western man in Eastern religions ethics

Pavol Hladík

Anotácia: Príspevok sa zaoberá otázkou: Má etika východných náboženstiev Hinduizmu a Budhizmu, čo ponúknuť človeku západnej kultúry? I keď prostredie a koncept týchto náboženstiev sa do značnej miery líši od kresťanstva a judaizmu, ktoré spolu s antickým dedičstvom formovali a stále formujú západnú kultúru, je možné nájsť spoločné črty. Myslenie Indie sa už od upanišad zaoberá jedinou otázkou: povahou ľudského údely. To je otázka, ktorou sa zaoberá i kresťanstvo. Jej riešenie má priamy vplyv na etiku. Poznanie riešenia tejto otázky vo východných náboženstvách môže byť inšpiráciou pre etické formovanie západného človeka. Nejde o to prijať tieto riešenia, ktoré ponúka indické myslenie, ale inšpirovať sa nimi a hľadať tieto motívy v prvom rade vo vlastnej kultúre.

Kľúčové slová: etika, kresťanstvo, hinduizmus, budhizmus

Abstract: The paper deals with the question “Is there anything that Eastern religions ethics can offer to a person of Western culture?” Christianity and Judaism along with Ancient heritage have formed Western culture. Although Eastern religions differ from them to a considerable extent, it is possible to find common features. Thinking of India deals with single issue – character of human destiny even since Upanishads. Christianity

is concerned with this matter as well. Solution to this issue has a direct effect on ethics. Knowledge of this question solution in Eastern religions may be an inspiration for ethical formation of Western man. The objective is not to accept solutions offered by Indian thinking, but to get inspired by the and look for these themes in one's own culture first of all.

Key Words: Ethics, Christianity, Hinduism, Buddhism

1. Úvod

Východné náboženstvá sa v našom prostredí počas posledných dvoch storočí udomácnili a stali sa známymi. Prostredie a koncept týchto náboženstiev je do značnej miery odlišný od kresťanstva a judaizmu, ktoré sú dlhodobo prevládajúce náboženstvá v Európe, a ktoré ako také v spojení s antickým dedičstvom formovali a stále formujú Západnú kultúru.

Prichádza nevyhnutne k stretu týchto kultúr a to aj na poli etiky. Otázka znie: Má etika východných náboženstiev čo ponúknuť človeku západnej kultúry?

Ako píše M. Eliade v úvode do diela *Jóga. Nesmrtnosť a svoboda*. India sa už od upanišád zaoberá jedinou otázkou: povahou ľudského údely. Cieľom tejto snahy nie je prispieť k presnému a logickému výkladu človeka, ale vyriešiť paradoxný stav vytvorený dvojdomosťou človeka, ktorý sa na jednej strane ocitá uzavretý v čase a je odsúdený do histórie a na druhej strane vie, že keď tejto časovosti a historičnosti podľahne bude zatratný, musí teda v tomto svete nájsť cestu, ktorá vyústi do akejsi nadhistorickej a bezčasovej úrovne (Eliade, 1999, s. 13–15). To je ale otázka, ktorou sa zaoberá aj kresťanstvo.

Nachádzame tu akýsi spoločný bod záujmu a to je riešenie ľudského údely. Riešenie tejto otázky má priamy vplyv na smer etického formovania človeka a následne na jeho konanie.

Nejde o to, aby človek západnej kultúry bezpodmienečne súhlasil s etickými riešeniami, ktoré ponúka indické myslenie, ale ide o dôležitosť poznať tieto riešenia, ktoré v dejinách svetovej duchovnosti zaujímali popredné miesto, zvlášť v dnes keď sa prekračujú hranice medzi kultúrami. Ďalším dôvodom je spoločný predmet záujmu, na ktorý sa upriamuje myslenie Indie ale aj západnej kultúry a to je postavenie človeka v tomto svete.

V príspevku sa budeme zaoberať etikou hinduizmu a budhizmu, pre ich známosť v západnom prostredí.

2. Etika hinduizmu

Hinduizmus je veľmi rôznorodá skutočnosť, nachádzame v ňom veľkú názorovú voľnosť a tolerantnosť, napr. dualistický ateizmus sánkhji na jednej strane a monoteizmus višnuizmu a šivaizmu na strane druhej.

Táto rôznorodosť je vyjadrená aj v učení šiestich ortodoxných hinduistických filozofických škôl: sánkhje, jogy, védanty, njáji, vaišéšiky a mímánsy. Napriek ich rôznorodosti majú spoločné prvky, ktoré S. N. Dásgupta zhŕňa do piatich bodov:

- učenie o reinkarnácii a karme,
- viera v možnosť vyslobodenia átmana zo sansáry,
- viera v existenciu nesmrteľných duší nezávislých na tele,
- život je strasť,
- podmienkou oslobodenia je morálny život a dodržiavanie istých etických zásad (Zbaviteľ, 1993, s. 43).

Cieľom celého poznania a snaženia filozofie a náboženstva je dosiahnuť vyslobodenie a teda spásu. To je aj skutočnosť, ktorá napriek presvedčeniu, že život je utrpením, zabraňuje vyústeniu do pesimizmu. Z utrpenia je možné sa vyslobodiť, nie je teda definitívne a všemocné. Veriaceho hinduistu netrápi strach zo smrti, ale strach z nekonečného kolobehu životov, zo zajatia v neustálych návratoch bez konca a zmyslu. Človek je akoby odsúdený k večnému utrpeniu v kolobehu životov. Toto utrpenie, aj keď je všeobecné, nevedie k beznádeji. Dá sa povedať, že vysvetlenie bolesti ako životného zákona sa dá považovať za *condicio sine qua non* oslobodenia. Utrpenie, aj keď je všeobecné, je možné prekonať. Oslobodiť sa od utrpenia je cieľom všetkých indických filozofií a mystík, teda i etického snaženia hinduizmu (Eliade, 1999, s. 25).

Už v *Brhadárranjakupanišade* sa píše, že ako človek jedná, takým sa stáva. Kto koná dobro stáva sa dobrým, kto koná zlo stáva sa špatným. Čnostným konaním sa stáva čnostným, hriešnym konaním sa stáva hriešnym. Znamená to, že čím lepšie skutky človek koná, tým hodnotnejšie bude jeho znovuzrodenie. Jedná sa o neúprosný karmový zákon, ktorý trestá každé zlo a odmeňuje každé dobro. Tu by sme mohli vidieť motív ku čnostnému konaniu. Čnostné konanie je zároveň aj podmienkou k dosiahnutiu spásneho poznania a celkovému oslobodeniu z kolobehu prevtelování (Zbaviteľ, 1993, s. 22–23).

Vyvvstáva tu, ale dôležitá otázka, čo je dobro a čo zlo. To viedlo k vypracovaniu dharmy, princípov a noriem ľudského správania. I keď skutočne v hinduizme vládne veľká názorová tolerancia a voľnosť, toto vôbec neplatí v oblasti praktického ľudského života. Tu badať snahu o rigorózne podrobenie

spoločenských vzťahov a individuálneho chovania každého jednotlivca spoločenským normám. Sloboda viery a myslenia je vyvážená, čo najprísnejším stúpaním prejavov človeka v jeho súkromnom, rodinnom a verejnom živote (Zbaviteľ, 1993, s. 8).

Dharma, ako píše Helmut von Glasenapp, objektívne je zákon, ktorý všetko riadi, právo, ktoré všetkému vládne. Subjektívne je to povinnosť, ktorú musí človek plniť, aby konal spôsobom odpovedajúcim tomuto zákonu. Mohli by sme ju rozdeliť na sanantánadharmu, varnášramadharmu a svadharmu. Sanantánadharmu je synonymom pre védsky pojem rty. Čiže značí odveký poriadok, kozmický zákon. Je absolútna a nemeniteľná. Sem patrí napr. to, že človek musí umrieť. Z tejto dharmy sa môže človek vymaniť, len keď sa oslobodí z kolobehu prevteľovania. Ďalšie dve zložky dharmy nemajú absolútnu platnosť tak ako predchádzajúca. Ich súhrn by sme mohli nájsť v tzv. dharmášastrach, z ktorých je najznámejší Manuov zákonník. Varnášramadharmu, ako už napovedá jej názov, určuje povinnosti človeka na základe štyroch stavov (varn) a štyroch životných štádií (ášramov). Svadharmu sa vzťahuje na tých, čo sú mimo varn a na ženy. Podľa iného chápania je to niečo na spôsob nášho hlasu svedomia, teda ukladá človeku pestovať čnosti a vyhýbať sa nerestiam. Nič však z tohto nemá absolútnu platnosť, ba dokonca platnosť týchto príkazov a zákazov podlieha vyššej varnášramadharme. V hinduizme by sme nenašli niečo podobné ako „Desatoro“, alebo výpočet hriechov. Napriek tomu je aspoň približne možné uviesť niektoré z čností, ktoré sa najviac spomínajú: zákaz ubližovať, zraňovať a zabíjať (ahinsá); súcit so živými tvormi a predovšetkým s ľuďmi; požiadavka pravdivosti;

požiadavka nelipnúť na majetku; požiadavka rituálnej čistoty a zákaz kastovného znečistenia. Zoznam javov a činností, ktoré ohrozujú rituálnu čistotu kastovného hinduistu je obrovský (Zbaviteľ, 1993, s. 32–36).

3. Etika Budhizmu

Podstatou učenia budhizmu sú štyri vznešené pravdy, ktoré vyložil sám Budha:

- všetko je utrpení,
- podstatou utrpenia je žiadostivosť,
- odstránenie žiadostivosti vedie k odstráneniu utrpenia, k nirváne,
- cestou vedúcou k prekonaniu utrpenia je ušľachtilá osemdielna cesta

(Buddhovy rozpravy, 1994, s. 12).

Taktiež ako v hinduizme i v budhizme, ktorý je vlastne analýzou ľudského údely, vystupuje do popredia myšlienka utrpenia.

Cieľom budhizmu je vyslobodenie z opakovaných znovuzrodení. To je zmysel a dôvod Budhovho učenia. Ak sa to človeku nepodarí je odsúdený na neustále uzavretie v kolobehu znovuzrodení (Küng, Bechert, 1998, s. 27).

Druhá zo týchto štyroch vznešených právd hovorí o príčine utrpenia, je ňou žiadostivosť. Tú Budha rozlišuje na smäď po zmyselných pôžitkoch, túžbu po sebazáchove a túžbu po zániku, seba zničení (Čtrnásť rozprav z Madždžhima – nikáji, 1999, s. 85). I túžba po seba zničení je negatívna, lebo nevedie k vyslobodeniu z kolobehu prevteľovaní. Tento smäď

po zániku súvisí s kategóriou lipnutia. Každé lipnutie k niečomu obracia pozornosť človeka k jeho „Ja“, ktoré v skutočnosti neexistuje a tým vytvára podmienky pre znovuzrodenie. To platí i pre tú najlepšiu a najsvätejšiu túžbu, akou je túžba po oslobodení. Treba byť úplne ľahostajný, bez akéhokoľvek lipnutia na čomkoľvek (Bondy, 1997, s. 32). Práve v odstránení tohto lipnutia, smädu či žiadostivosti spočíva vyslobodenie z reinkarnácie a tým i z utrpenia.

Štvrtá ušľachtilá pravda ukazuje cestu, ktorá vedie k odstráneniu strasti. Touto cestou je osemdielna cesta. Nazýva sa i strednou cestou, lebo odmieta ako honbu za zmyselnými pôžitkami tak aj prepiatu askézu. Delí sa na tri oddiely:

1. Múdroseť (pradžňá), ktorá sa skladá z pravého názoru (1) a pravého rozhodnutia (2).
2. Etické správanie (sila), ktoré obsahuje pravú reč (3), pravé konanie (4) a pravé žitie (5).
3. Mentálna disciplína (samádhi), tá obsahuje pravú snahu (6), pravú bdelosť (7) a pravé sústreďenie (8) (Eliade, 1997, s. 81).

Múdroseť v sebe zahŕňa rozumové poznanie štyroch ušľachtilých právd a rozhodnutie sa pre konanie bez zmyslovej žiadostivosti, zlej vôle a násilia. Mravnosť sa dá zhrnúť do tzv. piatich pravidiel: nezabíjať, nekradnúť, neklamať, vyhýbať sa nedovolenému pohlavnému styku, nepoužívať omamné prostriedky. Týchto päť pravidiel platí pre všetkých ľudí, teda i pre laikov. Pre mníchov sú vytvorené ešte zvláštne pravidlá, ktorými sa riadia. Budhistická etika je teda súčasťou cesty oslobodenia. V budhistickej etike je záujem o dobro ostatných v podstate záujmom o dobro vlastné. Trest za zlo si privoláva človek sám na seba, prináša mu utrpenie, a aj keď nie hneď, tak potom ďalšom živote. Pohnútky k etickému chovaniu majú

teda prichádzať zvnútra a nie zo strachu pred trestom, napr. od spoločnosti (Lester, 1997, s. 105–106).

4. Záver

Ako vidieť zo skráteného výkladu, etické konanie hinduistu alebo budhistu je absolútne podriadené cieľu, ktorý je výsledkom analýzy ľudského údela. Tým cieľom je oslobodenie z utrpenia ako všeobecného údela všetkého živého, prekonaním časovosti. Dosiahnutie tohto cieľa, cesta k nemu vedúca, je výsledkom tej istej analýzy. Mravné je to, čo je v súlade s touto cestou. Silným motívom konania je neúprosný zákon karmy.

Poznanie týchto skutočností môže byť prínosom v etickom formovaní západného človeka. Poznať cieľ, prekonať časovosť, výzva hľadať za horizont tohto sveta, podriaďiť tomu cieľu mravnosť ako prostriedok na jeho dosiahnutie, jasnosť o svojom bytí to sú všetko inšpirácie, ktoré môžu napomáhať etickému formovaniu západného človeka.

Nejde o to, ako sme v úvode povedali, prijať riešenia, ktoré ponúka indické myslenie, ale inšpirovať sa nimi a hľadať tieto motívy v prvom rade vo svojej vlastnej kultúre. Človek západnej kultúry má tieto motívy kde hľadať. Je potrebné vracať sa ku koreňom, z ktorých sme vzišli. Poznanie vlastných koreňov je nevyhnutnou podmienkou k dialógu medzi kultúrami a to i na poli etiky.

5. Použitá literatúra

BONDY, E. *Indická filosofie*. 2. vyd. Praha: Sdružení na podporu vydávání časopisů, 1997. ISBN80-85239-30-2.

Buddhovy rozpravy. 1. vyd. Preložil Miroslav Rozehnal. Praha: DharmaGaia, 1994. *Buddhovy rozpravy*, sv. 1. ISBN 80-901225-8-2.

- Čtrnáct rozprav z *Madždžhima-nikáji*. 1. vyd. Preložil Jakub Bartovský.
Praha: DharmaGaia, 1999. Buddhovy rozpravy, sv. 7. ISBN 80-85905-40-X.
- ELIADE, M. *Dejiny náboženských predstáv a ideí II*. 1. vyd. Bratislava:
Agora, 1997. ISBN 80-967210-2-X.
- ELIADE, M. *Jóga, nesmrtnosť a svoboda*. 1. vyd. Praha: Agro, 1999. ISBN
80-7203-153-8.
- KÜNG, H., BECHERT, H. *Křesťanství a buddhismus*. 1. vyd. Praha:
Vyšehrad, 1998. ISBN 80-7021-239-X.
- LESTER, R. C. *Buddhismus*. 1. vyd. Praha: Prostor, 1997. ISBN 80-85190-53-2.
- ZBAVITEL, D. *Hinduismus*. 1. vyd. Praha: DharmaGaia, 1993. ISBN 80-901225-5-8.

6. Kontakt na autora

PhDr. Pavol Hladík

Katedra všeobecnej a aplikovanej etiky

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína filozofa v Nitre

Hodžova 1

94974 Nitra

e-mail: hladik.pavol@gmail.com

školiteľ: prof. ThDr. Pavol Farkaš, PhD.

Machiavellizmus ako prejav politickej nekultúrnosti

Machiavellianism as a Demonstration of Political Illiteracy

Veronika Vašková

Anotace: Práca analyzuje problém vzťahu politiky a etiky s dôrazom na tvorbu N. Machiavelliho. Práve politika a technika vládnutia predstavujú ústredné témy hlavných prác tohto florentského učenca. V práci sa pokúsime poukázať na skutočnosť, že Machiavelli vo vzťahu k politickým rozhodnutiam neignoruje oblasť morálky, aj keď v otázkach vládnutia nevnímal základné etické kategórie. Domnievame sa, že z hľadiska trendov súčasného spoločenského a politického vývoja v demokratických systémoch patria Machiavelliho reflexie vzťahov morálky a politiky nie len do minulosti, pretože spoločenský vývoj je v rámci každého politického systému zložitý. Tendencie rešpektovania morálky v politike sa v ňom prelínajú s tendenciami ľahostajného vzťahu politiky (a politikov) k morálke a nechýbajú ani viac či menej úspešné pokusy o ignorovanie morálky v politike.

Kľúčové slová: etika, morálka, politika

Abstract: This thesis questions the relationship of politics and ethics in the Machiavelli's work. The main themes of this scholar are politics and ruling tactics. Even though he did not write a separate work on ethics, his views on this topic are visible after analyzing his work. We will try to point out the fact that Machiavelli was not considering ethical categories when talking about ruling. We believe that Machiavelli's reflections on morale in politics are still important, because evolution of

society is very difficult in all kinds of political regimes. There are tendencies to ignore morale in politics, rather than respect it.

Key Words: Ethics, Morale, Politics

1. Úvod

V súčasnosti frekventuje názor, že jednou z príčin aktuálnej krízy v politike je aj absencia optimálneho zastúpenia morálky a etiky v súčasnom politickom i ekonomickom myslení. Je známe, že vzťahy etiky a politiky môžu nadobudnúť trojaký charakter:

1. Ak je morálka a etika v politike rešpektovaná, vtedy hovoríme o morálnej politike.
2. Ak je morálka a etika v politike ignorovaná, vtedy hovoríme o nemorálnej politike.
3. Ak je morálka a etika v politike považovaná z hľadiska politiky za bezvýznamnú (a politika k nej uplatňuje ľahostajný vzťah), vtedy hovoríme o morálne indiferentnej politike.

Skúsenosť nás učí, že k najčastejšie frekventovaným vzťahom etiky a politiky – v dejinách i v súčasnosti – bolo a je ignorovanie morálky v politike. Práve toto ignorovanie morálky v politike viedlo a vedie aj ku kríze hodnôt v politike, ktorá sa potom premieta do krízy hodnôt v celej spoločnosti. Teda miesto a význam etiky v súčasnosti súvisí s dynamickými premenami spoločenských podmienok a kultúrnych kontextov. Ako konštatuje Bilásová „kým doterajšie etické koncepcie kládli dôraz na pravidlá správania sa, súčasné etické problémy sa dostávajú do konfrontácie s platnými morálnymi normami a skôr smerujú k ich odmietaniu“ (Bilásová 2011, s. 15).

2. Vzťah politiky a etiky v tvorbe N. Machiavelliho

Prívržencom ignorovania morálky v politike bol aj N. Machiavelli, ktorý je považovaný za jedného zo zakladateľov modernej politológie. Politiku vnímal ako „najvlastnejší výkon človeka“, na ktorý sa vzťahuje autonómia nielen vo vzťahu k náboženstvu, ale – za určitých okolností – aj vo vzťahu k morálke. Pretože politika sa riadi vlastnými zásadami, ktoré nemusia byť identické ani so zásadami náboženstva, ani so zásadami morálky. Politika na rozdiel od etiky sa zaoberá tým, čo je a nie tým, čo by malo byť. Neznamená to však, že s politikou nesúvisia viaceré problémy morálky, teda že politika nemôže mať vzťah aj k morálke (Dupkala, 2008).

V knihe Vladár Machiavelli, načrtáva politickú teóriu, ktorá za výlučný princíp politického jednania považuje sebazáchovu štátu a stupňovanie jej moci. Všetky prostriedky, ktoré slúžia k tomu cieľu, sú oprávnené, či už sú, alebo nie sú morálne. Skúsenosť všetkých dôb a všetkých národov, ho pritom poučuje, že úspech často zaručujú prostriedky nemorálne: klamstvo, leš, zrada, krivá prisaha, úplatok, porušenie zmluvy a násilie (Porovnaj Störig, 1995). Metodologické východisko danej problematiky je zašifrované v jeho slovách: „Mám v úmysle písať niečo užitočné, a preto som uznal za vhodnejšie zaoberať sa tým, ako veci v skutočnosti sú než ako sa javia... Nevšímam si veci vymyslené, hovorím o tom, čo je pravda“ (Machiavelli, 1992, s. 40–41). Machiavelli v súvislosti s problematikou vzťahu človeka, morálky a politiky, nehovorí o tom, aký by mal človek byť, ale naopak hovorí o tom, aký je, ako uvažuje, po čom túži, ako koná, v čo verí. Človeka teda Machiavelli rozhodne neidealizuje. Práve naopak, niekedy ho až úplne chladnokrvne

demaskuje, usvedčuje z pretváranky a zbavuje konvenčnej vonkajškovosti. Zastáva názor, že prirodzenosť a povaha človeka sa nemení a tak aj jeho svet je v každej dobe rovnaký. Ako sám vraví: „Ludia sa rodili, žili a umierali tým istým spôsobom. Ak je teda človek stále ten istý, je rovnaký spôsob jeho konania, a tak kto pozorne skúma minulé udalosti, môže na ich základe predvídať budúce“ (Machiavelli, 1992, s. 8).

Názory na Machiavelliho chápanie vzťahu morálky a politiky sú rôzne. Jedny sú toho názoru, že Machiavelli morálku v politike ignoroval, o tento názor sa opiera aj dnešné učenie o tzv. machiavellizme. Druhý názor je založený na presvedčení, že Machiavelli rešpektoval určitú morálku aj v politike. Domnievame sa, že ani jeden z týchto argumentov (sám o sebe) Machiavelliho chápanie – významovo viacrozmerného – vzťahu morálky a politiky primerane nereflektuje. Preto sa prihovárame za ďalší z možných názorov, ktorý Machiavelliho chápanie vzťahu morálky a politiky explikuje cez jeho ambivalentnosť, na základe čoho možno oba názory „postihnúť“ (a svojím spôsobom uplatniť) v ich interpretačnej produktívnej syntéze. Na základe názorov samotného Machiavelliho, opätovne tvrdíme, že len frázou o „ignorovaní morálky v politike“ sa Machiavelliho chápanie tohto vzťahu interpretačne nevyčerpáva (Porovnaj Dupkala, 2008).

O tom, že Machiavelli morálku v politike neignoroval svedčí ôsma kapitola v spise Vladár pomenovaná O tých, ktorí dosiahli moc zločinom. Machiavelli pojednáva o tom, ako sa Agathoklés stal vládcom na Sicílii. Agathoklés bol syrakúzske tyran, ktorý zjednotil Sicíliu. Vďaka svojmu zlému charakteru to v armáde dosiahol až k prétorskej hodnosti.

Po tomto úspechu si zaumienil, že sa stane vládcom, aj keď zločinom a násilím, nepozeral sa na záväzky a prisahy, ktorými bol viazaný. S úvahami o vlastnostiach a činoch tohto muža vyplýva, že nič toho, čo dosiahol, nebolo zásluhou šťastia, alebo dobrých vlastností. Machiavelli konštatuje, že za „cnosť nemožno označiť vraždenie spoluobčanov, zradu priateľov, bezbožnosť a bezohľadnosť, tým môže získať moc, nie však slávu. Machiavelli sa domnieval, že násilie možno ospravedlniť len na začiatku, ako akt sebaobrany. Vo chvíli, keď je vláda upevnená, nie je žiadny rozumný dôvod v násilnostiach pokračovať, ale práve naopak je potrebné sa starať o blaho poddaných... Za neospravedlniteľné považoval také násilie, ktoré sa zväčšuje, aj napriek tomu, že na začiatku ho bolo použité málo, opakuje sa, namiesto toho, aby sa zmenšovalo.“ (Machiavelli 2007, s. 74–75).

Z citovaných pasáží jednoznačne vyplýva, že je potrebné rozlišovať medzi jeho názorom na vzťah morálky (mravnosti) a moci a jeho názorom na vzťah medzi morálkou (mravnosťou) a slávou. K moci môže smerovať aj „cesta zla“ (via mala), ktorú však podľa Machiavelliho nemožno spájať s cnosťou. Treba však dodať, že v prípade vladára, presadzuje štátny záujem, nezávislé od toho, či sa stal vladárom spravodlivým teda občianskym spôsobom, či sa štátu zmocnil nezákonnými prostriedkami. Machiavelli súhlasí s uplatnením násillia, či dokonca aj použitím ukrutnosti (Porovnaj Dupkala, 2008). Poznomenáva, že „... ideálom panovníka by vždycky mala byť zhovievavosť a ľudskosť. Lenže nie vždy je to možné a prospešné...“ (Machiavelli 2007, s. 119), totiž „človek, ktorý sa chce za všetkých okolností chovať ušľachtilo a javiť sa všetkými

ako dobrý človek, so zlobou sa stretne medzi toľkými ľuďmi, ktorí dobrí nie sú. Preto vládár, ktorý sa chce udržať, musí sa naučiť vo vlastnom záujme zachovať sa niekedy i nie úplne ušľachtilo a presne vedieť, kedy si môže dovoliť dobrotu.“ Musí si však dávať pozor, aby nezískal povest' zlého človeka: „Vládca nemusí nutne mať všetky kladné ľudské vlastnosti, ale mal by vedieť vzbudiť dojem, že mu nechýbajú“ (Machiavelli 2007, s. 122). Machiavelli teda jednoducho opisuje novú morálnu oblasť: raj už asi nemôže byť obnovený, ale polis (obec) snáď áno. Domnieva sa, že pozemský svet, je svetom samým, opojným, nebezpečným, vzrušujúcim miestom, žiadny dokonalý svet neexistuje. Machiavelli jednoznačne vracia cnosť (virtu) späť k latinským koreňom. Virta umožňuje človeku vziať udalosť do svojich rúk a vytvárať ju podľa svojej vôle. Vrtkavosti, divokosti osudu čeliť pevnou odvahou, cieľavedomým a prenikavým intelektom. Vyjadruje presvedčenie, že cnostné konanie obsahuje bojovnosť a ak chce byť skutočne cnostné, musí dosiahnuť stanoveného cieľa (Auspitzová 1995, s. 22).

Na základe uvedených skutočností si dovoľíme vyvodiť názor, že Machiavelliho chápanie vzťahu morálky a politiky zahrňujú argumenty ako v prospech nerešpektovania morálky v politike, tak aj argumenty zdôvodňujúce význam zohľadňovania morálky v politike. Rovnaký názor zastáva aj významný znalec Machiavelliho tvorby J. Polišíenský, keď v doslove k Florentským letopisom uvádza, že „v celom Machiavelliho diele nenájdeme žiadny vypracovaný systém machiavellizmu ako náuky, ktorá učí, že najväčším zákonom politiky je úspech a že politika nemôže byť spútaná príkazmi morálky“. Teda pripúšťa, že „vo Vladárovi nájdeme pôvod predpokladanej náuky, čím však vonkoncom nie

je povedané, že tam nájdeme aj náuku samú“ (Polišenský 1975, s. 441–443). Domnievame sa, že z hľadiska trendov súčasného spoločenského a politického vývoja v demokratických systémoch patria Machiavelliho reflexie vzťahov morálky a politiky nie len do minulosti, pretože spoločenský vývoj je v rámci každého politického systému zložitý, nepriamočiary, ba niekedy až protirečivý. Tendencie rešpektovania morálky v politike sa v ňom prelínajú s tendenciami ľahostajného vzťahu politiky (a politikov) k morálke a nechýbajú ani viac či menej úspešné pokusy o ignorovanie morálky v politike. Paradoxom je, že v skutočnosti sa všetky tieto protichodné tendencie zdôvodňujú „pod zámienkou všeobecného dobra a blaha“ (Machiavelli, 1992).

Podľa nášho názoru sú Machiavelliho poznatky a pozorovania aktuálne práve dnes, pretože práve tí, ktorí hlásajú v politike morálku a česť, sa podvedome správajú podľa jeho učenia a rád. Aj po piatich storočiach stále platí jeho rada, aby sa zachovala stabilita štátu, aby vláda bola funkčná a aby politický život bol založený na spoločnom dobre a nestal sa bojom medzi znepriatelenými skupinami. Machiavelli kládol dôraz na profesionalitu v politike, ktorá odmieta improvizáciu a diletantstvo a hlavne vášne podnecujúcu hru. Ďalšia jeho rada spočíva v tom, aby ľudia začali čítať dejiny, zamýšľať sa nad nimi a preberať z nich to, čo je užitočné. Ako sám vraví: „Podrobte kritickému rozboru politiku svojej doby.“ Myslíme si, že možno jeho učenie v detailoch prekonala doba, ale spôsob, akým rieši závažné problémy, metóda jeho myslenia a schopnosť zovšeobecňovať majú trvalú hodnotu (Pozri bližšie Machiavelli, 1992).

3. Reflexie vzťahov etiky a politiky v kontexte súčasnej krízy politiky

Vzťah politiky a morálky je teda neustále pretrvávajúcím problémom ľudstva. Existuje riziko morálneho zlyhania politikov, politici totiž preberajú verejné úlohy v mene spoločnosti. Držia v rukách mocenské prostriedky, ktoré môžu zneužiť vo svoj prospech. Často krát sme svedkami zneužitia morálnych argumentov na politickú diskvalifikáciu protivníka. Princípy morálky sa v politike musia rešpektovať, no nemôžeme ich zneužívať. Politická činnosť sa stáva pre človeka takou sférou, ktorá čoraz viac zväčšuje jeho ambície, no smeruje aj k vyhroteniu jeho možností a limitov jeho konania. Je to spôsobené v značnej miere tým, že pre ľudské spolunažívanie je príznačné nachádzanie spôsobov v uspokojovaní rozdielnych záujmov (skupinových, individuálnych, globálnych, celospoločenských a pod.), ktoré sú hodnotené, a to môže smerovať k rôznym podobám a dôsledkom. S hodnoteniami na úrovni morálky sa stretávame v politike ako diskusie, polemiky, politické kontroverzie, no však iba v kontexte proklamácie. Ako súčasť politickej stratégie často krát dochádza k zámene odborných faktov a hodnôt, správny výber princípov a noriem je motivovaný, čo najlepšieho obrazu politika v očiach verejnosti. Z tohto dôvodu si dovoľím položiť otázku: Má ešte etika vôbec vplyv na politiku? (Porovnaj Hrehová 2011).

Ak by sme len trochu dôslednejšie začali počúvať slová politikov v televíznych debatách, alebo len ich krátke vyjadrenia, prišli by sme na to, že etika v politike postupne mizne, ak už úplne nevymizla. Súhlasím s názorom Hrehovej, že „ľudia, zainteresovaní v politike majú moc, ktorá im bola delegovaná

občanmi, no zdá sa akoby neniesli žiadnu zodpovednosť za to ako prosperuje štát a spoločné dobro. Nezáleží im na rozumnom, ani na morálnom poriadku. Koncentrujú sa väčšinou iba na to, aby v priebehu niekoľkoročnej vlády získali, čo najviac pre seba“ (Hrehová 2011, s. 32). Politici sú si síce vedomí zodpovednosti za svoje činy, ale vedieť odolať moci, sú schopní len morálne osobnosti. Obyčajný človek začína mať pocit, že cnosť sa z politiky úplne vytráca, že cnostní politici ani nie sú. Ako jednu z príčin vzniku takého pocitu možno uviesť aj fakt, že verejnosť sa v dostatočnej miere nepodieľa na tvorbe a príprave politiky a na ekonomických reformách. Čo ma za následok, že na Slovensku absentuje kritická etická klíma, ktorá by úplne ignorovala korupciu, klientelizmus, nezodpovednosť, netolerantnosť v politike a v podnikaní. Slovensku totiž úplne chýbajú inštitúcie a odborníci schopní pracovať na etickej analýze zásadných politických, ekonomických a legislatívnych rozhodnutí. Súhlasím s konštatovaním Bilásovej „Poslaním etiky politiky v súčasnosti už nie je len kontrola štátnej a súkromnej politiky, ale aj tvorba etických štandardov a konštituovanie inštitúcií, ktoré ich budú prijímať a zabezpečovať. (...) Etické princípy, hodnoty a dimenzie musí verejnosť jednoznačne uplatniť už pri definícií spoločenského pokroku a vývoja“ (Bilásová 2008, s. 138).

Nedostatočná vyrovnanosť s totalitnou minulosťou v etike politike malo za následok, že verejnosť na Slovensku v porovnaní s verejnosťou vo vyspelých demokraciách je oveľa tolerantnejšia ku korupcii, klientelizmu a partokracii. Verejnosť na Slovensku totiž stratila etickú iniciatívu z obdobia nežnej revolúcie a nežiadala po politickom a ústavnom vyrovnaní sa

s komunizmom, aj vyvodenie právnej i morálnej zodpovednosti za krivdy minulosti. Dostatočnej miere si teda neuvedomila, že totalitarizmus zostal stále možnosťou demokracie. Rozvoju demokracie a etiky politiky hlavne bránia recidívy totalitarizmu v podobe postkomunizmu, nacionalizmu, klerikalizmu a populizmu (Pozri bližšie Bilásová 2008).

4. Záver

V tomto príspevku sme chceli dať do pozornosti hlavne to, symetria medzi politikou a etikou počíta s pochopením, že hlavnou úlohou politiky je dobro všetkých. Teda bez etiky v politike niet pokoja ani spravodlivosti, len pokoj a práva sú zárukou prosperity všetkých (Porovnaj Hrehová 2011). Parlamentné voľby konané 10. marca 2012 boli závažnou udalosťou, ktorá na prahu tretieho desaťročia slovenskej demokracie zmenili rozdelenie politickej moci v krajine a otvorili tak nové dejstvo vo vývoji spoločnosti. Priniesli plnú mocenskú zmenu: vládnu koalíciu SDKÚ – DS, SaS, KDH a Most – Híd vystriedala po skrátrenom volebnom období vláda jednej strany – strana Smer – SD. V súvislosti zo značne odlišným prístupom týchto dvoch stranických blokov k riešeniu sociálno-ekonomických a politických problémov vytvorila výmena vládnych garnitúr podmienky na významné zmeny v spravovaní krajiny. Hlavným aktérom volieb do Národnej rady Slovenskej republiky bol občan Slovenskej republiky, ktorý mal práve vo voľbách možnosť spolurozhodnúť aj o tom, či bude na Slovensku uplatňovaná a realizovaná politika rešpektujúca aj etiku alebo nie. Len čas ukáže, či je rozhodnutie bolo správne alebo nie.

5. Zoznam použitej literatúry

- AUSPITZOVÁ, K. Občanská ctnost, sobeční a nesobeční občané. In *Občanské ctnosti*. Victoria Publishing, 1995, 134 s. ISBN 80-85865-12-2.
- BILASOVÁ, V. *Výzvy pre etiku v súčasnosti*. Prešov: FF PU v Prešove, 2008, 204 s. ISBN 978-80-8086-715-1.
- BILÁSOVÁ, V. Etika politiky na Slovensku. In *Etika verejnej správy*. Prešov: Filozofická fakulta PU v Prešove, 2010, 489 s. ISBN 978-80-555-0109-3.
- BILÁSOVÁ, V. K niektorým metodologickým východiskám vzťahu etiky a politiky. In *Etika a politika*. Prešov: Filozofická fakulta PU v Prešove, 2011, 414 s. ISBN 978-80-555-0266-3.
- DUPKALA, R. Etické myslenie v období renesancie. In *Dejiny etického myslenia v Európe a USA*. Bratislava: Kalligram, 2008. 895 s. ISBN 9788081011030.
- HREHOVÁ, H. Asymetria etiky a politiky a ich vplyv na koncept pravdy a dobra. In *Etika a politika*. Prešov: Filozofická fakulta PU v Prešove. 2011, 414 s. ISBN 978-80-555-0266-3.
- MACHIARELLI, N. *Úvahy o vládnutí a vojenství*. Praha: Argo, 2001. 343 s. ISBN 80-7203-391-3.
- MACHIARELLI, N. *Učitel' vládařov*. Bratislava: Ars Stigmy, 1992. 79 s. ISBN 8085264390
- MACHIARELLI, N. *Vladař*. Praha: Vydavatelství XYZ, 2007. 203 s. ISBN 978-80-87021-73-6.
- POLIŠENSKÝ, J. Machiavelli, machiavellizmus a Florentské letopisy. In: *N. Machiavelli: Florentské letopisy*. Praha: Odeon, 1975.
- STÖRIG, H., J. *Malé dějiny filozofie*. Praha: Zvon, 1995. 559 s. ISBN 8071131156.
- SÚVÁK, V. Etické myslenie o období klasickej gréckej filozofie. In *Dejiny etického myslenia v Európe a USA*. Bratislava: Kalligram, 2008, 895 s. ISBN 9788081011030.

6. Kontakt na autorku

Mgr. Veronika Vašková

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Ul. 17. Novembra č. 1

Prešov

e-mail: nvaskova@gmail.com

školiťel: prof. PhDr. Rudolf Dupkala, CSc., Dr. h. c.

Etika v praxi – Informovaný súhlas

Ethics in Practice – Informed Consent

Lýdia Blumensteinová

Anotácia: Jednou z najdôležitejších ľudských potrieb je zdravie. Každý človek nesie osobnú zodpovednosť za svoje zdravie a taktiež má právo na rozhodovanie v otázkach svojho zdravia. Jedným zo základných pojmov etiky (resp. medicínskej etiky) je informovaný súhlas, ktorého použitie chráni autonómiu pacienta a presadzuje právo na slobodnú voľbu. Naším cieľom je stručne oboznámiť publikum s problematikou informovaného súhlasu v súčasnosti, ktorý je nosnou kategóriou našej budúcej dizertačnej práce „Autonómia pacienta v kontexte informovaného súhlasu“.

Kľúčová slová: Informovaný súhlas, Autonómia pacienta, Medicínska etika, Biomedicínsky výskum. Etické komisie

Abstract: One of the most important human needs is the health. Everyone is carrying personal responsibility for their health and also has the right to decide on questions of their health. One of the basic concepts of ethics (or medical ethics) is the informed consent, its using protects of patient autonomy and promotes the free will to choose. Our aim is to briefly acquaint the audience with issues of informed consent in modern era, what is the main category of our future dissertation “The Patient Autonomy in context of the informed consent”.

Key Words: Informed consent, Autonomy of patient, Medical ethics, Biomedical research, Ethics committees

1. Úvod

Každý z nás už na lekárskom vyšetrení bol. Nieкто má skúsenosti pozitívne, nieкто negatívne, ale drvivá väčšina sa pasuje so zmiešanými pocitmi. Za celkový dojem z návštevy lekára môže niekoľko faktorov. Čakacia doba v rozpätí od niekoľkých minút až po niekoľko hodín, prítelosť alebo odmeranosť zdravotníckeho personálu, jednotlivé medicínske postupy a procedúry, ktorým sa podrobujeme a v neposlednom rade je to fakt, nakoľko sme pochopili, akou chorobou trpíme a aká bude následná liečba. Tento posledný bod nie je jednoduché odhaliť, pretože reč lekára je pre laika nezrozumiteľná, plná cudzích slov a terminológie.

Zdravotnú starostlivosť potrebujú všetci ľudia, pretože málokedy sa stáva, že nieкто ani raz za svoj život nenavštívi čo i len preventívnu prehliadku. V prípade nutného diagnostického vyšetrenia alebo terapeutického úkonu musíme poskytnúť pacientovi potrebné informácie a pacient na každý úkon musí dať slobodný súhlas. Takýto súhlas sa nazýva informovaný súhlas, a je ako kategória jedným zo základných princípov medicínskej etiky.²⁵⁹

---

²⁵⁹ Lekárska (medicínska) etika je pojem, ktorý súhrnne označuje etické problémy v medicíne (lekárstve). V odbornej literatúre je bližšie charakterizovaná ako profesijná etika, t.j. orientuje sa na skúmanie vzťahu lekár – pacient, ale aj na skúmanie normatívnej regulácie vzťahov v rámci medicínskej profesie. Predmetom lekárskej (medicínskej) etiky je riešenie morálnych problémov v špecifickej oblasti ľudského poznávania a konania, ktorej špecifickosť spočíva predovšetkým v tom, že lekár a sestra vykonávajú svoju prácu spravidla v podmienkach núdze pacienta, t.j. ide zväčša o problémy späté s liečením a ošetrovaním ľudí – o etické problémy v poskytovaní zdravotnej starostlivosti (napr. problematika ideálnej a dostupnej medicíny, práva pacientov, informovaný súhlas,

V našom príspevku chceme podať stručné, najvýznamnejšie aspekty, ktoré sa týkajú informovaného súhlasu ako aj jeho premietnutie v niektorých vybraných špecifických situáciách. Riešenie aj celá problematika informovaného súhlasu je oveľa komplexnejšia a komplikovanejšia, príspevok reflektuje na naše úvodné štúdium tejto problematiky.

2. Informovaný súhlas

Informovaný súhlas už niekoľko rokov vystupuje ako centrálny koncept medicínskej etiky. Tento termín sa používa aj v modifikovanej forme, v anglicky hovoriacich krajinách sa okrem pojmu informed consent stretneme aj s termínmi voluntary alebo full, prípadne s frázou fully informed and voluntary consent.

Informovaný súhlas je dôležitý nástroj prejavujúci autonómiu pacienta – jeho slobodnú vôľu. Jeho psychologický, ale najmä právny význam je mimoriadny práve kvôli tomu, že bez neho nie je možné pacienta liečiť. Do európskeho práva sa premietol len pred pätnástimi rokmi, keď sa objavil v Dohovore o ľudských právach a biomedicíne.²⁶⁰ Jeho nezvyčajný význam spočíva v tom, že má najvyššiu právnu silu a tieto zákony majú prednosť pred všetkými ostatnými zdravotníckymi zákonmi krajiny, ktorá ho ratifikovala. Dohovor podpísala a ratifikovala tak Slovenská aj Česká republika. Čl. 5 tohto dohovoru znie: „Akýkoľvek zákrok v oblasti starostlivosti o zdravie môže

---

paternalizmus lekára vs. autonómia pacienta).

²⁶⁰ Convent of Human Rights and Biomedicine, podpísaný v Oviiede (Španielsko) 4. 4. 1997, tzv. Oviedsky dohovor. Vzhľadom k tomu, že vznikol v rokoch 1992–1996 v Štrasburgu, v lekárskom písomníctve nájdeme označenie aj Štrasburský dohovor.

byť vykonaný len potom ako k nemu dotyčná osoba poskytla slobodný a informovaný súhlas. Táto osoba musí byť vopred riadne informovaná o účele a povahe zákroku, ako aj o jeho dôsledkoch a rizikách. Dotknutá osoba môže svoj súhlas kedykoľvek odvolať.²⁶¹

Účelom princípu informovaného súhlasu je umožniť pacientovi porovnať, zvážiť a vyvážiť výhody a nevýhody predpokladaného lekárskeho zákroku a v tomto zmysle prijať racionálne rozhodnutie akceptovať alebo odmietnuť plánovaný zákrok. Správne použitie tohto princípu zabráni, alebo minimalizuje možné chyby, nedbalosť, násilie alebo podvody a povzbudzuje lekára ku sebakritike. Ale jeho hlavným zmyslom je posilniť autonómiu pacienta, presadiť jeho právo sebaurčenia a ochrániť jeho status ako seba rešpektujúcej ľudskej bytosti.

Aby však informovaný súhlas platil, pacient musí byť dokázateľne informovaný. Názor na liečbu nemôže byť akceptovaný, pokiaľ sa nepreukáže, že pacient naozaj podanej informácii rozumie a jeho súhlas bol daný dobrovoľne. Pacientov súhlas musí spĺňať tri podmienky: musí byť poučený, kvalifikovaný a slobodný. S pojmom informovaného súhlasu ako právneho úkonu, ktorým informovaný súhlas nevyhnutne je, sa viaže aj podmienka spôsobilosti pacienta na právne úkony (svojprávnosť). Pacientova mentálna kapacita k vyjadreniu

---

²⁶¹ Chapter II – Consent. Article 5 – General Rule. An intervention in the health field may only be carried out after the person concerned has given free and informed consent to it. This person shall beforehand be given appropriate information as to the purpose and nature of the intervention as well as on its consequences and risks. The person concerned may freely withdraw consent at any time. In: < <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/164.htm> >

súhlasu s danou procedúrou vyžaduje schopnosť porozumieť podanej informácii o terapii a jej možných následkoch. Takýto súhlas musí byť daný dobrovoľne. Informovaný súhlas môže lekár vyžadovať len od dospeljej, mentálne kompetentnej osoby.

Úskalia informovaného súhlasu:

- Chýbanie informovaného súhlasu
- Právo pacienta nevedieť
- Právo odmietnuť súhlas
- Liečba maloletých (odmietnutie liečby dieťaťom, odmietnutie liečby rodičom)
- Informovaný súhlas pre klinický výskum
- Informovaný súhlas s eutanáziou

2.1 Chýbanie informovaného súhlasu

Do osobnej integrity človeka, do intímnej zóny pacienta je možné zasiahnuť len na základe právneho predpisu alebo oprávnenia vyplývajúceho zo súhlasu konkrétnej osoby.

V minulosti bol však častejší tzv. paternalistický prístup lekára, kedy lekárovi slovo malo väčšiu váhu ako rešpektovanie prání pacienta. Dnes je však tento prístup dovolený len v prípade náhleho ohrozenia života, kedy nie je možné prijať pacientov súhlas, no je ho možné predpokladať, pretože ide o záchranu jeho života.

V medicíne pri plánovaných výkonoch, ktoré sú spojené s určitým rizikom (bolesť alebo komplikácie) musí lekár pred daným výkonom vyžiadať od pacienta písomný súhlas. Ak plne kompetentný pacient takýto súhlas neposkytne, daný výkon sa u neho nesmie vykonať. Súvisí to aj s právami pacienta – pacient

má právo odmietnuť akúkoľvek, aj život zachraňujúcu liečbu. Ak by však išlo o pacienta, ktorý pri svojom zdravotnom stave nie je schopný poskytnúť informovaný súhlas (nekompetentný pacient, napr. v prípade nehody, kedy ostáva pacient v bezvedomí) a daný diagnostický alebo liečebný výkon je potrebný na záchranu jeho života a zdravia, možno ho vykonať aj bez formálneho súhlasu pacienta alebo jeho zákonného zástupcu, pretože v takýchto prípadoch je možné pacientov súhlas predvídať (prezumpcia súhlasu).

Vždy je potrebné v zdravotníckej dokumentácii uviesť, že pacient k liečbe nemohol privoliť, a pokiaľ je predpoklad, že sa tak nestane ani nasledujúcich 24 hodín, legálny súhlas musí udeliť súd.

2.2 Odmietnutie súhlasu

Stanovisko, ktoré sa dlhé roky uplatňovalo, a teda, že pacientovi je potrebné poskytnúť pomoc aj proti jeho vôli už dnes neplatí. Lekár sa stretáva v praxi aj s prípadmi, kedy pacient z rôznych dôvodov nedá súhlas na vykonanie určitého medicínskeho výkonu, a to ani po dôkladnom poučení o prípadných závažných následkoch jeho odmietnutia. Ak ide o závažný výkon, potrebný pre prinavrátene alebo zachovanie zdravia pacienta, prípadne pre záchranu jeho života, musí pacient odmietnutie vyjadriť v písomnej forme (ide tu o tzv. negatívny reverz). Lekár musí slobodné, informované rozhodnutie mentálne kompetentného pacienta rešpektovať.²⁶²

Tento negatívny reverz má veľký význam z hľadiska zodpovednosti, pretože pacient odmietnutím zákroku na seba

²⁶² Klepanec, J.; Mojzešová, M.: *Medicínska etika a bioetika. Informovaný súhlas*. s, 11.

berie následky neprijatia liečby. Musí byť teda náležite poučený o riziku i prípadnej vážnej ujmy na zdraví. Zákon vyžaduje tento reverz v písomnej forme, ktorý má už dnes formálnu podobu.

Bez súhlasu pacienta (alebo jeho zákonného zástupcu), je lekárovi dovolené vykonať nevyhnutný, medicínsky zákrok:

a) u dieťaťa, ak je to nevyhnutné na záchranu jeho života a zdravia, aj keď rodičia súhlas udeliť odmietajú (napr. pri odmietaní potrebnej transfúzie krvi),

b) pri ochoreniach, u ktorých môže štát nariadiť povinnú liečbu (alkoholizmus, kožné a pohlavné choroby, psychózy),

c) u osoby, ktorá pod vplyvom duševnej poruchy či intoxikácie ohrozuje seba alebo svoje okolie,

d) ak nie je možné súhlas v danej situácii vyžiadať (napr. stav bezvedomia, ťažká duševná porucha, a podobne). V posledných dvoch prípadoch je lekár oprávnený rozhodnúť bez súhlasu pacienta i o jeho hospitalizácii s tým, že toto rozhodnutie, dotýkajúce sa osobnej slobody pacienta, je povinný do 24 hodín oznámiť príslušnému súdu alebo sudcovi.²⁶³

2.3 Liečba maloletých

Ako sme už naznačili predtým, podmienkou pre vykonanie medicínskeho úkonu je vyslovenie súhlasu s týmto zákrokom dospelou, kompetentnou osobou. V prípade detí však informovaný súhlas podávajú rodičia, poručníci alebo jeho opatrovatelia. Skupina detských pacientov (detí) je pomerne početná, takže logicky aj tu vyvstávajú nemalé komplikácie. Detská psychika sa vyvíja postupne a aj duševná vyspelosť s rozumovou a vôľovou zložkou narastá časom. Deti tak určitú

²⁶³ Smejkal, P.: *Lekár a právo*. s. 16–25.

schopnosť rozhodovania sa samých za seba získavajú následne a sú teda kompetentné o určitých zárokoch rozhodovať sami aj pred osemnástym rokom.

Pokiaľ má dieťa spôsobilosť na nejaké právne úkony (vyplývajúca z toho, či je dieťa primerané vyspelosťou k svojmu veku), súhlas s niektorými lekáorskými zárokmi udeliť môže. Pokiaľ nie je dieťa s ohľadom na svoju rozumovú a vôľovú vyspelosť spôsobilé na právne úkony, informovaný súhlas udeliť nemôže.

Názoru dieťaťa treba venovať dostatočnú pozornosť. Už v Dohovore OSN o právach dieťaťa je zaručené dieťaťu slobodne vyjadriť svoj názor. Ak má dieťa potrebnú vyspelosť, ak dokáže vyhodnotiť dôsledky súhlasu a nesúhlasu s navrhovaným zárokom, môže rozhodnúť samo za seba. Podmienka veku sa vymedzuje veľmi ťažko a je iná pre každý typ osoby i navrhovaného zároku. Napríklad podanie informovaného súhlase pre súhlas s liečbou chrípky je diametrálne iná ako súhlas s interrupciou či inou náročnou liečbou. Každopádne za orientačnú hranicu sa považuje vek 16 rokov, no pri posúdení objektívnej hranice vyspelosti a žiadosti s menej náročným zárokom, je možné túto hranicu posunúť nad 14 rokov veku dieťaťa.

V praxi sa ale často rieši kolízia, rozpor medzi názorom dieťaťa a jeho rodičov. Hlavným, prioritným záujmom lekára je vždy zachovanie zdravia a života dieťaťa. Rodičia majú za deti právnu zodpovednosť, no táto zodpovednosť býva obmedzená právom na sebaurčenie dieťaťa. U bežných lekáorských výkonov sa vyslovený súhlas rodičov nemusí vyžadovať. Na druhej strane, v prípade závažného zároku sa vyžaduje súhlas oboch

rodičov, ak jeden z rodičov nesúhlasí, zákrok sa nesmie vykonať. V prípade lekárskeho zákroku nevyhnutného na záchranu života dieťaťa lekár musí zákrok vykonať aj v prípade, ak informovaný súhlas chýba alebo ho rodičia odmietli udeliť.²⁶⁴

2.4 Informovaný súhlas v biomedicínskom výskume, etické komisie

Lekár musí vyžiadať slobodný súhlas aj v prípade každého pacienta, ktorý sa plánuje zúčastniť klinického výskumu. V roku 1947 bol vydaný Norimberský kódex, ktorý reflektoval na udalosti nelegálnych výskumov na ľuďoch. Tie sa diali počas druhej svetovej vojny, bez súhlasu „pacientov“. V Norimberskom kódexe sa jasne hovorí, že lekárske výskumy nie je možné vykonať bez súhlasu zúčastnených.

„Aj v Helsinskej deklarácii Svetovej lekárskej asociácie sa zdôrazňuje, že v rámci biomedicínskeho výskumu sú lekári povinní chrániť dôstojnosť a integritu človeka. Každý potenciálny subjekt biomedicínskeho výskumu musí byť teda dostatočne informovaný o jeho cieľoch, metódach a anticipovanom prospechu výskumu, či už pre daný subjekt alebo v širších súvislostiach. (...) Uplatnenie týchto požiadaviek je podmienkou realizácie výskumu náležitej vedeckej a etickej kvality. I keď primárne sa tento pracovný postup uplatnil v klinických sledovaniach nových liečiv, v súčasnosti nie je mimo neho prakticky mysliteľné uskutočnenie žiadneho seriózneho klinického alebo neklinického výskumu.“²⁶⁵

---

²⁶⁴ Šustek, P., Holčapek, T.: *Informovaný súhlas. Teorie a praxe informovaného souhlasu ve zdravotnictví*. S. 144–160.

²⁶⁵ Klepanec, J.; Mojžešová, M.: *Medicínska etika a bioetika. Informovaný súhlas*. s. 13.

Pre zabezpečenie uplatnenia spomínaných etických noriem má dôležitý význam práca etických komisií. Medzi inými úlohami je etická komisia vždy povinná posúdiť aj obsah a formu písomnej informácie pre subjekt výskumu, ako aj predkladaný formulár informovaného súhlasu. Výrazom praktickej aplikácie bioetiky na Slovensku je vytvorenie Etickej komisie MZ SR (predtým Centrálnej etickej komisie) ako poradného orgánu Ministerstva zdravotníctva v roku 1990. Za jej vznikom stál Jozef Glasa. Momentálne stojí na jej čele P. Križan. Hlavnou úlohou etickej komisie je poskytovať konzultácie pre ústredné štátne orgány v otázkach bioetiky najmä v otázkach legislatívnej pôsobnosti a verejnej diskusie o etických problémoch v medicíne. Od roku 1991 funguje na Slovensku Ústav medicínskej etiky a bioetiky, a tiež Centrum pre bioetiku, informácie a dokumenty (2004), ktoré má sídlo v Bratislave s pôsobnosťou pre štáty strednej Európy.

Dôležité miesto v spoločnosti zastupujú aj etické komisie ako poradné komisie štátnych orgánov, ktorých prototypy vznikali v 50. rokoch 20. storočia. Ústredná forma etickej komisie bola prijatá Kongresom USA v roku 1974 ustanovením Nezávislej etickej komisie (IEC – Independent ethics committee).

K najnovším obnovám došlo v roku 1993, ustanovuje tri druhy etických komisií v USA, ktorých činnosť vymedzuje legislatíva.

1. Komisia pre vedu a výskum;
2. Nemocničné etické komisie;
3. Prezidentská komisia (Národná etická komisia).

Prvým významným dokumentom, ktorý sa dotýkal morálnej zodpovednosti v medicíne bol Norimberský kódex (1947) prijatý Medzinárodným vojenským tribunálom. Bioetika sa však začala etablovať na medzinárodnej scéne až neskôr, hoci v 50. a 60. rokoch zaznamenávame vznik etických komisií národného charakteru (USA – 1953, Švédsko – 1965, Nórsko – 1978). Význačným dokladom sa stala Helsinská deklarácia (1972) prijatá Svetovou medzinárodnou asociáciou, ktorá zdôrazňuje etický prístup pri medicínskych výskumoch a tiež Tokijská deklarácia (1975), ktorá odporúča vytvorenie etických komisií. Je prehodnotením a rozšírením Helsinskej deklarácie. Ďalej bola táto deklarácia rozšírená v roku 1983 v Benátkach a o šesť rokov neskôr v Hong Kongu.

3. Záver

Informovaný súhlas sa stal nespochybniteľnou súčasťou vzťahu lekár – pacient. Je omnoho lepšie, aby tento vzťah bol založený na vzájomnej dôvere, empatii zo strany lekára a úprimnosti zo strany pacienta. Pacient, ktorý svojmu stavu rozumie, oveľa radšej spolupracuje s lekárom. Chápe, že lekár mu chce pomôcť a neistota a strach nie sú na mieste. Lekár má v spoločnosti náročnú úlohu, okrem medicínskych znalostí a právnických úkonov, s ktorými denno-denne bojuje má aj za úlohu eticky a korektne informovať pacienta o jeho stave, ponúknuť mu alternatívy liečby, ale najmä by mu mal dodať odvahu v prípade závažných rozhodnutí. Práve preto by sa situácia okolo informovaného súhlasu nemala bagatelizovať iba na úroveň byrokracie, ale mala by mať pevné miesto v hierarchii princípov a hodnôt, s ktorými lekár narába.

4. Použitá literatúra

- JEMELKA, P. a kol. *Bioetika*. 1. vyd. Prešov: FF PU, 2008, s. 155. ISBN 978-80-8068-810-3.
- KOPECKÁ, K.; KORCOVÁ, K. a kol. *Zdravotnícka etika*. 2. vyd. Martin: Osveta, 2008, s. 119. ISBN 978-80-8063-278-6.
- KLEPANEC, J.; MOJZEŠOVÁ, M. *Informovaný súhlas*. In *Medical ethics and Bioethics*. Vol. 4, No. 3-4, 1997.
- MUNZAROVÁ, M. *Lékařský výzkum a etika*. 1. vyd. Praha: Grada, 2005, s. 120. ISBN 80-247-0924-4.
- ONDOK, J. *Bioetika, biotechnologie a biomedicína*. 1. vyd. Praha: Triton, 2005, s. 214. ISBN 80-7254-486-1.
- ŠLIPKO, T. *Hranice života. Dilemy súčasnej bioetiky*. Trnava: Dobrá kniha, 1998, s. 399. ISBN 80-7141-185-X.
- SMEJKAL, P. *Lékař a právo*. Scripta bioethica, 1994. No. 4, s. 16–25.
- ŠUSTEK, P., HOLČAPEK, T. *Informovaný souhlas. Teorie a praxe informovaného souhlasu ve zdravotnictví*. Praha: ASPI, 2007, s. 260. ISBN 978-80-7357-268-6.

5. Kontakt na autorku

Mgr. Lýdia Blumensteinová

Katedra filozofie

Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě

Reální 5

701 03 Ostrava 1

e-mail: blumenstein_l@yahoo.com

školitel: doc. Mgr. Marek Petruš, PhD.

Vybrané postupy a etická dilemata při vedení rozhovoru

Selected Methods and Ethical Dilemmas in the Process of Interview

Martina Pižlová

Anotace: V příspěvku shrnu výstupy z rozhovoru pořízeného s JUDr. PhDr. Karlem Vašem, zaměřeného především na jeho životní dráhu a události z 50. let dvacátého století. Pro ucelení problematiky se soustředím na přiblížení metodických postupů, na jejichž základě byl rozhovor pořízen, ale i etická dilemata, která provázela především závěr spolupráce s narátorem.

Klíčová slova: Karel Vaš, Heliodor Píka, narativní rozhovor, orální historie, etika

Abstract: In this contribution, I'm summarizing outputs from interview with JUDr. PhDr. Karel Vaš, aimed mainly on his way of life and events from 20th century fifties. I'm focusing on description of methods which were base for the interview, as well as ethic dilemmas, which were accompanying closing part of cooperation with the narrator.

Key Words: Karel Vaš, Heliodor Píka, Narrative interview, Oral history, Ethic

1. Úvod

V úvodu příspěvku se nejprve soustředím na to, co mne vedlo k oslovení a následné spolupráci s Karlem Vašem. Zaměřím se na přiblížení a odůvodnění metodických postupů, na základě kterých vznikl rozhovor s mým narátorem. K jeho oslovení došlo v roce 2009 a naše spolupráce následně pokračovala

zhruba do května roku 2011. Důvodů k žádosti o spolupráci bylo několik. Hlavním byl ten, že jsem v předchozích letech měla možnost sledovat jeho osobnost v médiích, především však v souvislosti s politickým procesem v 50. letech dvacátého století s gen. Heliodorem Píkou. Předkládané informace jsem považovala za jednostranné, chybělo mi vyjádření Karla Vaše. Chtěla jsem získat jeho pohled na danou událost, ale i poznat jeho životní dráhu. Dalším důvodem pro spolupráci bylo i to, že Karel Vaš souhlasil se zpracováním rozhovorů do mé diplomové práce. Výstupy z rozhovorů tvoří její nosnou část, dílčí části práce se skládají z informací z dostupných historických pramenů. Již po několika měsících spolupráce však bylo jasné, že vzhledem k tomu, že zvolené téma velmi často přesahuje do oblasti vojenské historie a historie justičního systému v tehdejší Československu, bude nezbytné prostudovat i další materiály. Zde jsem čerpala především z prací vojenských historiků.

2. Metodologie vedení rozhovoru

Původním záměrem byla komparace výstupů z rozhovorů s historickými prameny, nicméně v tomto případě jsem měla obavy ze ztráty důvěry mého narátora a jeho možného odstupu od spolupráce. Z toho důvodu jsem zvolila nejprve pořízení narativního rozhovoru. Jak uvádí J. Hendl: „Výchozím bodem pro používání narativního rozhovoru je skepse vůči možnosti získat přístup ke zkušenosti jedince prostřednictvím schématu otázka-odpověď. Při narativním rozhovoru není subjekt konfrontován se standardizovanými otázkami, nýbrž je povzbuzován ke zcela volnému vyprávění.“ (Hendl, 2005, s. 176) Vzhledem k tomu, že se můj narátor narodil v roce

1916, předpokládala jsem, že jeho životní příběh bude značně rozsáhlý. Proto jsme se na začátku spolupráce dohodli na tom, že jednotlivé etapy jeho života rozdělíme na dílčí a těm se budeme při každém ze setkání věnovat. Mého narátora jsem tedy nechávala volně vyprávět, doplňující otázky jsem kladla v případě, že mi byly nějaké okolnosti méně jasné, nebo v těch případech, kdy se často vracel k několika událostem svého života. Předpokládala jsem ale, že tyto události jsou pro něj natolik významné, že jim chce věnovat více času.

Dalším způsobem, dle kterého jsem postupovala, byl ten, jak jej definuje orální historie. V případě orální historie se dle M. Vaňka „jedná o řadu propracovaných, avšak stále se vyvíjejících a dotvářených postupů, jejichž prostřednictvím se badatel v oblasti humanitních a společenských věd dobírá nových poznatků a to na základě ústního sdělení osob, jež byly účastníky či svědky dané události, procesu nebo doby, které badatel zkoumá, či osob, jejichž individuální prožitky, postoje a názory mohou obohatit badatelovo poznání o nich samých, popřípadě o zkoumaném problému obecně“ (Vaněk, Mücke, Pelikánová, 2007, s. 11). Jak je patrné, nemá orální historie pevně stanovenou metodologii, podstatné je dobrání se nových poznatků o událostech, které doplňují obecně předkládaný výklad dějin. Velmi přínosný byl však „návod“, jak postupovat při kontaktu s narátorem. Dle mého názoru je však třeba i tyto postupy modifikovat dle typu osobnosti narátora.

Vzhledem k tomu, že Karel Vaš na počátku spolupráce projevil přání scházet se v pravidelných intervalech, vídali jsme se pravidelně zhruba s týdenním odstupem. Důvodem jeho přání byl pravděpodobně vyšší věk a obavy ze zhoršení

zdravotního stavu. V úvodu spolupráce jsem Karla Vaše seznámila s důvody pořízení rozhovorů a vyjednala s ním rozsah, ve kterém je mohu použít. Toto úvodní prohlášení Karel Vaš podepsal a je nedílnou součástí diplomové práce. Tento postup je obecně doporučovaný z etického hlediska, ale dle mého názoru má i poměrně značný dopad na prohloubení důvěry ze strany narátora k osobě, která s ním rozhovory vede.

Veškeré rozhovory byly nahrávány na diktafon, s výjimkou těch, kdy mne Karel Vaš požádal o jeho vypnutí. Žádosti přicházely většinou ve chvíli, kdy bylo nutné mi pro pochopení celku vyprávěné situace vysvětlit další okolnosti, které sehrály významnou roli v jejich dalším průběhu. Jeho přání jsem plně respektovala, avšak vždy po ukončení setkání jsem si činila stručné poznámky do deníku. Tyto poznámky byly pak dobrým vodítkem při dalších setkáních. Díky nim jsem se snáze orientovala v dané problematice, ale i se lépe připravila na další schůzku s narátorem. V průběhu rozhovoru jsem od pořizování poznámek raději upustila. Všimla jsem si, že na mého narátora působí rušivě ztráta očního kontaktu a mé psaní poněkud narušovalo tok jeho vyprávění.

2.1 Práce s pořízeným materiálem

Vzhledem k obsáhlosti pořízených rozhovorů je nejvhodnějším způsobem, jak se v nich orientovat, jejich přepis do písemné podoby. Pro tento úkol jsem oslovila profesionální přepisovatelku. Důvodem byl především značný rozsah nahrávek (16 hodin rozhovorů) a nedostatek času pro jejich přepis. Po obdržení tzv. hrubého přepisu jsem přistoupila k analýze rozhovorů, sledovala především to, čemu Karel Vaš připisoval větší důraz, snažila se utřídit jeho jednotlivé životní

etapy tak, aby odpovídaly časové ose. Nejvíce obtížné bylo přiblížit a rekonstruovat vyprávění, které popisovalo průběh procesu s gen. Heliodorem Píkou. Obtíže jsem zaznamenala především z toho důvodu, že Karel Vaš o zmiňovaném procesu hovořil tak často, že jsem musela přistoupit k rekonstrukci celé události a znovu si některé okolnosti vyjasňovat. V ostatních případech jsem se však snažila zachovat styl „životopisného vyprávění“ mého narátora. Takto upravený materiál obdržel Karel Vaš vytištěný a v průběhu několika měsíců jej mohl znovu procházet a později za přítomnosti mé osoby připomínkovat a již v elektronické podobě upravovat. Některé pasáže znovu připomínkoval, komentoval a následně autorizoval.

3. Výstupy z rozhovoru s Karlem Vašem

Karel Vaš se narodil v roce 1916 na území Podkarpatské Rusi. Své dětství a mládí trávil v Užhorodě. Absolvoval slovenskou základní školu, české gymnázium a posléze Právnickou fakultu Univerzity Karlovy. Již v době svých studií se politicky angažoval. Byl členem Jednoty nemajetných a pokrokových studentů, Komunistické studentské frakce a Komunistické strany Československa. V době svých studií na Právnické fakultě však žil v Užhorodu a v advokátní kanceláři svého otce si přivydělával na studia. Do Prahy odjížděl pouze skládat zkoušky. Studia ukončil v roce 1939. V březnu, kdy probíhala okupace Prahy, však požádal o možnost výjezdu zpět do Užhorodu. Ten však byl okupován maďarskou armádou. Karel Vaš konal drobné sabotáže a jako jednatel Užhorodské pobočky Svazu přátel Sovětského svazu se podílel na organizaci přednášek a zakládání dalších poboček.

V roce 1939 umřel otec Karla Vaše, on sám žil pouze se svou matkou a sestrou. Jak uvádí, v roce 1940 byla situace v Užhorodu vyhrocená natolik, že se rozhodl ilegálně překročit hranice a odejít do tehdejšího Sovětského svazu. Ve vyprávění zdůrazňuje především to, že odcházel téměř bez jakýchkoli map, dokumentů a legitimací. Na území Polska byl však zadržen sovětskou hlídkou, následně obviněn ze špionáže a to, že u něj nebyly nalezeny žádné dokumenty způsobilo, že byl odsouzen pouze ke třem letům pobytu v gulagu. Karel Vaš byl zařazen do transportu a odvezen do pokusného zemědělského statku, který se nacházel mezi Uralem a Severním ledovým oceánem. Po dvou letech se údajně díky novému transportu dozvěděl o vzniku Československé vojenské jednotky pod velením gen. Ludvíka Svobody. Tato jednotka měla bojovat po boku spojenců. Přes strážné v gulagu požádal o vstup do jednotky a byl za doprovodu strážných odvezen do Buzuluku, kde vstoupil do armády.

Po vstupu do jednotky se zároveň jeho životní dráha začíná přibližovat k životní dráze gen. Heliadora Píky. Jak uvádí Karel Vaš, Československá jednotka neměla přímý styk s exilovou vládou sídlící v Londýně. Tento styk probíhal prostřednictvím vojenské mise, v jejímž čele stál právě Heliodor Píka. Gen. Svoboda byl tedy podřízen gen. Píkovi a přes jeho osobu ministru národní obrany. Z dostupných historických pramenů i ze vzpomínek pamětníků můžeme zjistit, že gen. Svoboda měl s gen. Píkou časté konflikty. Karel Vaš, protože měl dle svých slov určité vzdělání a jazykové znalosti, byl přidělen ke štábu, později působil jako pomocník polního prokurátora, ale vykonával i funkci písaře a spojky. Po určitém čase byl rozkazem

převelen na štáb brigády. Zde již vykonával zpravodajskou činnost pod velením svého nadřízeného. Tento důstojník však byl brzy přeložen na východ a Karel Vaš se již sám věnoval defenzivní činnosti.

V roce 1944 se Karel Vaš setkává s Bedřichem Reicinem, náčelníkem Obranného zpravodajství (OBZ), zde vykonává funkci jeho zástupce a vedoucího 5. oddělení. Věnuje se defenzivní činnosti, likvidaci agenturní sítě gestapa a boji proti kolaborantům. V pozdější době, jak vzpomíná Karel Vaš, se vztah mezi ním a Bedřichem Reicinem vyostřil a Karel Vaš byl přemístěn na právní oddělení první oblasti armády. Karel Vaš se ale i dále rozhodl zůstat v armádě, prošel stáží ve vojenské justici a složil soudcovskou zkoušku. Později působil jako referent Vrchní vojenské prokuratury v Praze.

Po únoru v roce 1948 bylo na Vrchní vojenskou prokuraturu doručeno trestní oznámení na gen. Heliodora Píku. Spis v této záležitosti doručil na Vrchní vojenskou prokuraturu Bedřich Reicin se svou administrativní pracovníci. Trestní oznámení bylo podepsané náčelníkem generálního štábu Bohumilem Bočkem. Gen. Píka byl obviněn z vyzrazení československého vojenského tajemství a vojenské zrady. Úkolem Karla Vaše bylo toto obvinění prošetřit. Jak uvádí Karel Vaš, výslechy a sběr podkladů do trestního spisu probíhaly dle standardních postupů. V době, kdy Karel Vaš vyšetřoval případ gen. Píky, probíhala celostátní organizační změna, která přinesla i vznik tak zvaného státního soudu. Tento soud měl pravomoc vyšetřovat obvinění gen. Píky. Karel Vaš vzpomíná na to, že ještě v době jeho působení na vrchní prokuratuře se gen. Píka na základě výslechů přiznal ke své vině.

Později byl Karel Vaš přemístěn spolu s vybranou skupinou justičních důstojníků ke státnímu soudu, kde působil jako vyšetřující soudce. Pracoval tedy dle pokynů Ministerstva spravedlnosti reprezentovaného ministrem Alexejem Čepičkou. K této instituci byl posléze převeden i případ gen. Píky. Karel Vaš uvádí, že vzhledem k tomu, že tento případ znal ze svého předchozího působení, byl náčelníkem vojenské skupiny státní prokuratury požádán, aby vyhotovil koncept žaloby. U líčení posléze fungoval jako poradce či expert na tento případ. V roce 1949 byl gen. Heliodor Píka odsouzen k trestu smrti. Prostřednictvím svého obhájce dr. Rastislava Váhaly podal zmatečnou stížnost a později žádost o milost. Tato však byla tehdeším Ministrem národní obrany, gen. Svobodou, zamítnuta a gen. Heliodor Píka byl v roce 1949 popraven.

Sám Karel Vaš se později ocitl ve vazbě za svou údajnou spolupráci s Bedřichem Reicinem a za zneužití služební moci. Dva roky trávil v cele na Ruzyni, později byl přerážen do Leopoldova. Jak uvádí, po šesti letech požádal o obnovu trestního řízení. V roce 1956 Nejvyšší soud zrušil v plném rozsahu svůj rozsudek a zprostil Karla Vaše obžaloby.

I další osud mého narátora byl provázán se jménem gen. Píky. Jednání ve věci Karla Vaše mělo své pokračování v roce 1998, kdy policejní rada pplk. dr. Zdeněk Vališ vypracoval návrh na zahájení trestního stíhání Karla Vaše z důvodu dopuštění se trestného činu vraždy odsouzením gen. Píky k trestu smrti. O zhruba měsíc později doručil vyšetřovatel Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu další obvinění ze zločinu zneužití úřední moci podle vojenského zákona ke škodě gen. Heliodora Píky. V červnu roku 1998 státní

zástupkyně Městského státního zastupitelství v Praze zrušila opatření vyšetřovatele Ústavu dokumentace o překvalifikování na vraždu jako nezákonné a neodůvodněné. Dne 23. 11. 1998 bylo stíhání Karla Vaše zastaveno jako nepřípustné z důvodu promlčení.

Již v roce 1999 podal tehdejší ministr spravedlnosti JUDr. Otakar Motejl v neprospěch Karla Vaše stížnost pro porušení zákona. Dále pak v roce 2001 podala státní zástupkyně Městského státního zastupitelství v Praze obžalobu na Karla Vaše pro trestný čin vraždy spáchaný formou nepřímého pachatelství. Dne 15. 6. 2001 Městský soud v Praze rozhodl o vině Karla Vaše a uložil mu nepodmíněný trest odnětí svobody v trvání sedmi let. Proti tomuto rozsudku se Karel Vaš odvolal, výrok odvolacího soudu zněl, že trestný čin Karla Vaše je promlčen.

4. Etická dilemata v průběhu vedení rozhovoru a ukončování spolupráce s narátorem

V této části příspěvku bych se chtěla soustředit především na jednotlivá etická dilemata, která jsem v průběhu spolupráce s narátorem řešila. Jednak zmíním dilemata provázející vedení rozhovoru a způsob, jak nejvhodněji ukončit spolupráci s narátorem. Další byla způsobena událostmi v souvislosti s trestním oznámením podaném na mého narátora v lednu roku 2010, kdy již byla natočena a přepsána většina rozhovorů.

Jak jsem se již zmiňovala, moje spolupráce s Karlem Vašem probíhala zhruba od listopadu roku 2009 do května 2011. V této době proběhlo zhruba 11 setkání, v nichž jsme se věnovali natáčení jeho životního příběhu a událostem týkajícím se procesu s gen. Heliodorem Píkou. Při příležitosti dalších setkání

jsem posléze procházeli přeepsaný rozhovor, Karel Vaš mi některé pasáže znovu komentoval, objasňoval, nebo měl potřebu vyjádřit se k nim více do hloubky. Byla však setkání, na kterých jsem nezapínala diktafon, neboť se naše rozhovory ubíraly jiným směrem. Zajímala mne životní filozofie Karla Vaše, ale i jeho soukromý život, o kterém nechtěl na diktafon příliš hovořit. V některých okamžicích jsem měla pocit, že mne můj narátor vidí spíše jako člověka, který za ním dochází do domova seniorů, kde momentálně žije, a to spíše jako návštěvu, která si přišla vyslechnout jeho životní příběh bez toho, aniž by jej posuzovala či jinak hodnotila.

To byl i jeden z důvodů, díky kterým jsem následnou komparaci sděleného s tím, co je předkládáno v obecném mediálním diskurzu nebo v dostupných archivních pramenech, odložila na pozdější dobu. Nechtěla jsem příliš zasahovat do spíše volného vyprávění mého narátora. Kromě jiného jsem v průběhu výzkumu zaznamenala dilema v tom směru, jak bude můj narátor vnímat případnou komparaci jeho sdělení s dostupnými fakty a zda je na místě si jeho sdělení nějakým způsobem ověřovat. V závěru naší spolupráce jsem se poněkud potýkala s tím, jak ji ukončit. Na jednu stranu jsem vůči Karlu Vašovi cítila veliký závazek díky tomu, v jakém rozsahu se mi věnoval, na druhou mne očekávaly další povinnosti.

Vzhledem k výše uvedenému si myslím, že v obdobných případech by bylo vhodnější rozdělit výzkum mezi více aktérů. Jedním z důvodů je, že při takto dlouhodobé spolupráci často vzniká vztah mezi výzkumníkem a narátorem. Tento vztah je nezbytný z pohledu větší otevřenosti narátora, získání jakési těsnější blízkosti. V tu chvíli je ale zároveň nezbytné,

aby si výzkumník zanechal určitý odstup, nenechal se pohltit narátorovým vyprávěním a dokázal s nadhledem analyzovat získaná data. Myslím, že zde by bylo vhodnější, aby pořízená data analyzovala, příp. komparovala s dostupnými fakty jiná osoba, popřípadě historik vojenské justice.

Celá situace se posléze zkomplikovala ve chvíli, kdy jsem v lednu roku 2010 v médiích zaznamenala informaci, že „Karel Vaš čelí za justiční vraždy novému trestnímu oznámení“. Zhruba v této době jsem s Karlem Vašem procházela již pořízený přepis rozhovoru. Na jednu stranu jsem nechtěla, aby tato událost měla vliv na výpověď mého narátora, na druhou stranu mi nebyla příjemná myšlenka, že v případě zveřejnění diplomové práce, jejíž přílohou měl být tento rozhovor, by byla daná výpověď „vytrhána z kontextu“ situace, příp. použita v médiích. V průběhu července roku 2011 jsem postřehla další článek, který informoval o tom, že ministr spravedlnosti Jiří Pospíšil podává k Nejvyššímu soudu stížnost proti rozhodnutí vrchního soudu, dle kterého je justiční vražda gen. Heliodora Píky promlčená. I v této době jsem byla v kontaktu s Karlem Vašem a diskutovala s ním mé rozhodnutí, které se týkalo zneveřejnění diplomové práce v případě, že ji obhájím. Zvažovala jsem přitom různé úhly pohledu a možné dopady. Ačkoli můj narátor byl spíše pro zveřejnění rozhovoru a celé práce, rozhodla jsem se, že v danou dobu to nebude ta nejlepší cesta a prostřednictvím vedoucího práce požádala o její zneveřejnění.

5. Závěr

V příspěvku jsem se pokusila přiblížit metodologii rozhovoru s mým narátorem, alespoň ve stručnosti a pro zpřehlednění problematiky jeho životní příběh. Tento příběh předkládá

pouze některé životní mezníky Karla Vaše. Ve skutečnosti byla jeho životní cesta mnohem víc spleťtá. Cílem příspěvku bylo především předložit některá etická dilemata, která jsem řešila v průběhu spolupráce s Karlem Vašem, ale i při jejím ukončování. V případě, že bych měla svůj postup zpětně zhodnotit, myslím, že zveřejnění diplomové práce a pořázeného rozhovoru by bylo v tomto případě rozhodně na místě za běžných okolností, kdy by na mého narátora nebylo podáno trestní oznámení. Na jednu stranu je možné, že díky zveřejnění svého životního příběhu by Karel Vaš dostal možnost „promluvit“, na druhou stranu, jak jsem již uváděla, mé obavy pramenily především z rizika „vytrhání“ informací z kontextu a následného zhoršení psychického stavu mého narátora. V závěru naší spolupráce mne sám požádal o to, zda by bylo možné jej po nějaký čas nekontaktovat. Důvodem bylo pravděpodobně trestní oznámení, které na něj bylo podáno v lednu 2010. Domluvili jsme se pouze na tom, že zůstaneme v telefonickém kontaktu.

6. Použitá literatura

- DISMAN, M., *Jak se vyrábí sociologická znalost*. 3. vyd. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2008. 374 s. ISBN 978-80-246-0139-7.
- HENDL, J. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. 1. vyd. Praha: Portál, 2005. 407 s. ISBN 80-7367-040-2.
- VANĚK, M., MÜCKE, P., PELIKÁNOVÁ, H. *Naslouchat hlasům paměti: Teoretické a praktické aspekty orální historie*. 1. vyd. Praha: Centrum orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. 224 s. ISBN 978-80-7285-089-1.
- V AŠ, K. *Moje perzekuce v právním státě aneb epochální výlet české justice do 50. let XX. století*. Praha: OREGO.

Další použité zdroje

Online: http://zpravy.idnes.cz/prokurator-vas-celi-za-justicni-vrazdy-novemu-trestnimu-oznameni-1di-/domaci.asp?c=A100127_1325340_domaci_jw : datum stažení: 27. 1. 2010

Rozhovory s JUDr. PhDr. Karlem Vašem

1. 11. 2009, 8. 11. 2009, 22. 11. 2009, 6. 12. 2009, 13. 12. 2009, 20. 12. 2009, 10. 3. 2010, 21. 3. 2010, 31. 3. 2010

7. Kontakt na autorku

Mgr. Martina Pižlová

Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze

U Kříže 8

158 00 Praha 5

e-mail: MartinaPizlova@seznam.cz

školitel: prof. PaedDr. Mgr. Miroslav Vaněk, Ph.D.

Sloboda svedomia v podmienkách pluralitnej spoločnosti

Freedom of Consciousness under the Conditions of Pluralistic Society

Diana Boháčová

Anotácia: Sloboda svedomia patrí medzi občianske a politické práva v medzinárodnom kontexte, keďže právo na slobodnú voľbu je základnou požiadavkou v eticky pluralitnej spoločnosti. John Rawls v tejto súvislosti prichádza s pojmom faktu etickej plurality, ktorá vyjadruje skutočnosť, že moderné spoločnosti sa vyznačujú divergentnými predstavami o dobre, ktoré môžu byť aj nezlúčiteľné. O tomto fakte nemožno pochybovať, pretože jeho podstata spočíva v rozdielnych hodnotových, morálnych, náboženských a svetonázorových presvedčeniach ľudí, ktorí v takomto rozmanitom svete žijú. Vo vzťahu k faktu plurality sa často vynára otázka, ako sa s ňou má vyrovnáť právo, ktoré platí rovnako pre všetkých ľudí pluralitnej spoločnosti.

Kľúčové slová: etická neutralita, moderná spoločnosť, paternalizmus, pluralita, sloboda svedomia

Abstract: Freedom of conscience is one of the civil and political rights in the international context, as the right to choose is a fundamental requirement in ethically pluralist society. John Rawls, in connection to this, comes up with the concept of the fact of ethical pluralism, which claims that modern societies are characterized by divergent visions of the good that can also be incompatible. There must not be any doubts about this fact, because its essence lies in the different value, moral, religious or ideological beliefs of people in this diverse world. In relation

to the fact of pluralism, a question is often raised: how should the law deal with it, as it applies equally to all people pluralistic society.

Key Words: Ethical neutrality, Modern society, Paternalism, Pluralism, freedom of conscience

1. Úvod

Pojem sloboda svedomia je v dnešnej podobe chápaný ako nepopierateľná súčasť každého ľudského individua. V tej najjednoduchšej forme ju možno definovať ako autonómny prejav osobnosti v poli svojho hodnotového horizontu. Pri dôkladnejšom skúmaní však dochádzame k záveru, že sloboda svedomia sa prejavuje vo vnútornom, ale i vonkajšom rozmere. Vnútorný rozmer svedomia v sebe zahŕňa všetky vnútorné procesy, akty či stavy, ale aj morálne alebo náboženské presvedčenia, ktoré má jednotlivec vo svojom svedomí. Naproti tomu jeho vonkajší rozmer je prejavom práve toho, čo sa odohráva v jeho vnútornom rozmere. Vonkajšia sloboda svedomia teda spočíva v možnosti jednotlivca realizovať svoje presvedčenia na úrovni vypovedaného slova alebo prostredníctvom konania. V prípade vnútorného rozmeru slobody svedomia ide skôr o poskytnutie istého voľného priestoru, v rámci ktorého má jednotlivec právo mať svoje svedomie či už také, alebo onaké, pričom si ho v priebehu svojho života môže ľubovoľne korigovať a pretvárať.

2. Etická neutralita práva ako záruka slobody svedomia v eticky pluralitnej spoločnosti

Sloboda svedomia patrí medzi občianske a politické práva v medzinárodnom kontexte, keďže právo na slobodnú voľbu

je základnou požiadavkou v eticky pluralitnej spoločnosti. Už J. S. Mill postrehol, že ľudia disponujú rozmanitými spôsobmi myslenia a konania, a preto prevláda pluralita názorov ako aj množstvo rozmanitých spôsobov života. Pluralitu chápal ako prirodzený dôsledok ľudskej nedokonalosti, ktorá človeku poskytuje možnosť odhaľovať rôzne poňatie pravdy. Moderný svet teda stavia človeka do situácie, kedy je konfrontovaný s viacerými formami života a rôznymi pohľadmi na otázku dobra. Jiří Přibáň na margo etickej, resp. morálnej plurality podotýka: „Vedle sebe existujú lidé a skupiny s odlišným náboženským vyznáním, politickou ideologií nebo světonázorem a jejich vzájemné odlišnosti zdánlivě nijak podstatným způsobem neohrožují existenci společnosti a jejího politického řádu.“ (Přibáň, 1997, s. 13) Neskôr konštatuje, že pluralita a partikularita ľudského konania sa stali typickými znakmi pre moderné či skôr postmoderné spoločnosti.

I. Berlin v tejto súvislosti podotýka, že práve pluralizmus prináša riešenie v otázke nezlúčiteľnosti ľudských cieľov, ktoré sú mnohokrát vo vzájomnej rivalite. Pluralizmus, ktorý v sebe prirodzene zahŕňa istú dávku negatívnej slobody nám preto umožňuje preklenúť cez často diskutovanú problematiku ohľadne hľadania správneho meradla ľudských hodnôt. Napokon aj Rawls si kladie podobnú otázku: „Existují-li konfliktní komplexní koncepce dobra, jak je pak možné, aby se dosáhlo politické shody v tom, co je třeba pokládat za přiměřené požadavky?“ (Rawls, 1994, s. 943) Trefne konštatuje, že moderné spoločnosti sa vyznačujú divergentnými predstavami o dobre, ktoré môžu byť aj nezlúčiteľné. A preto ľudia žijúci vo svete s rozdielnymi hodnotovými, morálnymi,

náboženskými a svetonázorovými presvedčeniami sú nepopierateľným dôkazom toho, že etický pluralizmus je fakt, o ktorom nemožno pochybovať.

Vo vzťahu k faktu plurality sa často vynára otázka, ako sa s ňou má vyrovnáť právo, ktoré platí rovnako pre všetkých ľudí pluralitnej spoločnosti. Postupné vystriedanie náboženských doktrín, ktoré v minulosti tvorili základný pilier spoločnosti, za princípy konštitučnej vlády, umožnilo vytvorenie priestoru, v ktorom ľudia dokážu koexistovať v miery bez ohľadu na to, aké náboženské a morálne presvedčenia preferujú. Liberálne teórie vo všeobecnosti uprednostňujú individuálne práva a slobody pred pospolitými koncepciami dobra čiže právo je nadradené dobru. Hlavným dôvodom takéhoto prístupu je podľa Sandela zaistenie slobody nezakotveného individua, ktorý si následne môže ľubovoľne vyberať spomedzi rôznych koncepcií dobra. Rovnaké občianske práva a slobody sú zároveň aj zárukou tolerancie zo strany štátu k individuálnym presvedčeniam, životným štýlom a k etickým hodnotám, ktoré jednotlivci preferujú.

Na druhej strane etická neutralita práva vyžaduje istú dávku tolerancie aj zo strany občanov. Je nevyhnutné, aby si ľudia uvedomili, že sú súčasťou politickej spoločnosti, ktorá je vo svojej podstate uzavretá, keďže z nej nemožno dobrovoľne vystupovať ani do nej vstupovať. Ústava, ktorá predstavuje istý druh politickej autority, disponuje politickou mocou. Politická moc je však zároveň i donucovacou mocou, čo v konečnom dôsledku znamená, že v prípade neposlušnosti zo strany občana si môže legálne vynucovať dodržiavanie zákonov. Z tohto pohľadu by preto z pozície občana bolo nerozumné,

aby neakceptoval princíp tolerancie vo vzťahu k ostatným spoluobčanom, ktorí uprednostňujú iné morálne a náboženské hodnoty či spôsoby života a nárokoval si uplatnenie donucovacej moci, aby vnútil svoje náboženské, morálne alebo hocaké iné presvedčenia. Rawls podotýka: „Náboženské a filozofické doktríny vyjadrujú názory na svet a náš život, ktorý spoločne žijeme – jednotlivo či kolektívne – ako celok. Naše individuálne i kolektívne pohľady, intelektuálne sklony a emocionálne väzby sú príliš rôznorodé na to, aby hlavne v slobodnej spoločnosti umožnili týmto doktrínam slúžiť ako základ pre trvalú a logicky zdôvodnenú politickú dohodu.“ (Rawls, 1997, s. 48)

Etickú neutralitu práva by sme mohli charakterizovať aj ako snahu od seba oddeliť dve sféry ľudského pôsobenia – verejnú a súkromnú. Jednotlivci totiž často preferujú normy, ktoré nemožno prijať rozumným spôsobom vo všeobecnosti. Napriek tomu sme schopní ich uznať v osobnej rovine ako etické pravdy, ktoré však na základe racionálnej argumentácie nemožno prijať za všeobecne záväzné. Etické hodnoty sa môžu stať právnymi normami len v prípade, že ich možno hájiť všeobecne prijímanými argumentami.

Samotná etická neutralita práva vzniká ako požiadavka na spravodlivé zaobchádzanie s ľuďmi žijúcimi v rôznorodej spoločnosti a garantuje im individuálne právo na slobodu svedomia. Etická neutralita práva predpokladá, že právne uznané svedomie je určené formálne a nie materiálne. Ak by totiž stávalo na materiálnom základe, popieralo by princíp etickej plurality, ktorý je neodškriepiteľným znakom dnešnej modernej spoločnosti, pretože materiálne určenie svedomia

predpokladá istý etický obsah, ktorý zakaždým prislúcha určitej partikulárnej etickej, náboženskej či svetonázorovej koncepcii. „Právny pojem svedomia, ktorý sa pri charakterizovaní onoho mravného elementu prítomného v každom rozhodovaní vo veciach svedomia obmedzuje na formálne rozlišovanie „dobra“ a „zla“, je pojmom svedomia pozbaveného bytostného obsahu a „Pravdy“. Mravný obsah je tu čímś nepodstatným, jeho posudzovanie alebo etické oceňovanie zostáva prenechané partikulárnym spoločenstvám a tradíciám.“ (Korený, 2008, s. 43) Akékoľvek zužovanie v právnom pojme svedomia je preto zo strany štátu neprípustné.

Kritici liberalizmu však zastávajú názor, že žiadny štát v skutočnosti nedokáže byť neutrálny, čoho dôsledkom je príklon k nejakej koncepcii dobra, a teda aj preferovanie niektorej z foriem individualizmu. Forst následne uvádza i ďalší problém, ktorý sa týka etickej neutrality: „Kdy se neutrální »slepota« práva vůči rozdílům původu, pohlaví či víry obrací ve slepotu vůči požadavkům uznání těchto identit?“ (Forst, 1996, s. 60)

3. Postavenie práva k problematike slobode svedomia

Sloboda svedomia sa podľa P. Koreného prejavuje na dvoch úrovniach. Prvou z nich je vnútorný prejav, teda forum internum, ktorá je vo všeobecnosti garantovaná v absolútnej miere. Forum externum je chápané ako sloboda svedomia človeka, ktorá sa vyznačuje v možnosti prejaviť vnútornú stránku svedomia navonok, a to prostredníctvom vypovedaného slova alebo vykonaného činu, čím sa v skutočnosti svedomie jednotlivca stáva do určitej miery prístupným aj jeho okoliu. Toto riziko podstupujeme práve vďaka nutkavému pocitu, ktoré

nás podmieňuje prejavíť svoje postoje či názory vychádzajúce z nášho svedomia navonok. Svedomie by totiž strácalo na svojej podstate v prípade, ak by nedochádzalo k jeho aktívnym vonkajším prejavom, je to prirodzená vlastnosť či potreba každého psychicky zdravého ľudského individua. (Korený, 2008)

Ako sme sa už zmienili, svedomie vo svojej vnútornej podobe je nedotknuteľné, zásahy do tejto oblasti svedomia sú neprípustné, a preto sú garantované aj platným právom. V prípade svedomia v jeho externej podobe však dochádza k určitým zásahom zvonka. Sloboda svedomia preto v tomto zmysle nemá absolútny charakter, pretože je regulovaná zákonom. To však neznamená, že jednotlivcom je zabránené manifestovať vlastné presvedčenia navonok alebo dokonca realizovať tieto presvedčenia. Ide však o istú formu právne obmedzenej slobody, čím sa obmedzuje pole pôsobnosti slobody svedomia v jeho vonkajšom rozmere.

John Rawls sa vo svojej Teórii spravodlivosti značne dotýka problematiky vymedzenia slobody svedomia. Triezvo konštatuje, že takýto typ slobody, ako aj sloboda presvedčenia či osobná sloboda sú natoľko cenné, že je nemysliteľné obetovať ich napr. v mene politickej slobody. Uvádza, že sloboda svedomia: „... jak je vymezena zákonem, pak jedinci mají tuto svobodu, smějí-li sledovat své morální, filosofické nebo náboženské zájmy bez právních restrikcí vyžadujících, aby sdíleli či nesdíleli nějakou specifickou formu náboženské či jiné praxe, a jestliže jiní lidé jsou podle zákona povinni se nevměšovat.“ (1995, s. 128)

Svoje tvrdenie následne vystavuje zaťažkávajúcej skúške, keď ho preveruje prostredníctvom fiktívnej situácie, tzv.

závoja nevedomosti. Táto Rawlsova modelová situácia sa zdá byť celkom účinnou metódou na hľadanie odpovedí v oblasti sociálno-právnych otázok. Závoj nevedomosti totiž zaručuje, že pri hľadaní koncepcii spravodlivosti, zúčastnené strany nemajú žiadne poznatky o osobách, ktoré zastupujú. Znamená to, že nepoznajú ich hodnotové presvedčenia ani svetonázorovú či náboženskú orientáciu. Netušia či sú súčasťou majoritnej spoločnosti, alebo príslušníkmi menšinovej populácie. A nemajú poňatie ani o ich filozofických a morálnych záujmoch. Práve tieto nastolené podmienky sú garanciou toho, že zúčastnené strany nebudú riskovať napr. v prípade náboženského presvedčenia. Ak by totiž boli oboznámení s faktom, že nimi zastupované osoby sú príslušníkmi prevládajúceho náboženstva, mohli by sa prikloniť k podmienkám, ktoré by pre nich zabezpečili väčšiu slobodu, ako zaručuje rovnaká sloboda svedomia. (Rawls, 2007)

Dôvodov na ochranu slobody svedomia, ale i jej následné obmedzovanie, nájdeme hneď niekoľko. J. S. Mill napr. podotýka, že sloboda je jediná možná cesta, ako hľadať vlastné dobro svojim vlastným spôsobom. Človeku by nemalo byť bránené rozhodovať sa a konať podľa vlastných preferencií. Samozrejme, ani Mill nemá na mysli bezhraničnú slobodu. Uvedomuje si totiž nedozierne následky takejto absolútnej slobody. Nutnosť nastolenia určitých obmedzení chápe ako minimálne zlo, vďaka ktorým sa do istej miery zabezpečí nedotknuteľnosť osobnej sféry jedinca.

Mill presadzuje názor, že je potrebné zabrániť akýmkoľvek činom, ktoré nejakým spôsobom ubližujú iným. „Sloboda jednotlivca sa musí po túto mieru obmedziť, jednotliviec nesmie

ostatným ľuďom robiť napriek.“ (Mill, 1995, s. 53) Avšak v prípadoch, kedy individuum kontroluje svoje vonkajšie prejavy a zdržiava sa činov, ktoré by mohli určitým spôsobom ublížiť, resp. obmedziť osobnú slobodu iných, by sa mala sloboda určite podporovať. Musí predsa existovať aspoň minimálna oblasť osobnej slobody, ktorá nesmie byť v žiadnom prípade porušená. Takéto názory okrem Milla presadzovaj aj Locke či Tocqueville a pochopiteľne aj Rawls, ktorý prináša do problematiky opäť jasno. Rawls ani tak neapeluje v otázke slobody svedomia na rozlišovanie verejnej a súkromnej sféry ako na zabezpečenie rovnoprávnosti občanov štátom. Záruka rovnoprávnosti v súčasnej pluralitnej spoločnosti je totiž zrejme jedinou garanciou pre zachovanie rôznorodosti občanov v ich myšlienkovom, morálnom, náboženskom alebo dokonca ideologickom základe. Úlohou štátu nie je v žiadnom prípade posudzovanie týchto sfér, štát sa nemá prikláňať k žiadnym presvedčeniam a názorom, nech by boli preferované aj majoritnou populáciou. Funkciou štátu je zaistenie rovnakej slobody pre všetkých občanov v náboženských a morálnych otázkach.

Názory na problematiku slobody svedomia sa samozrejme rôznia. Podstatou je však tolerancia, ktorá sa presadzuje už od čias moderny. Vďaka nej totiž dochádza aj k uznaniu výnimočnosti každého ľudského jedinca, ktorá je veľmi dôležitá práve v prípade slobody svedomia. Preto aj názory preferované Millom či Rawlsom v oblasti slobody svedomia kladú dôraz najmä na umožnenie človeku hľadať svoje vlastné dobro svojim vlastným spôsobom. Svedomie každého z nás je v značnej miere odlišné, naše názory, morálne hodnoty a životné presvedčenia

sa rôzňa. I spoločnosť, ktorá na nás vplyva počas nášho dospievania či dozrievania, je odlišná. Preto je nevyhnutnou požiadavkou každého občana, aby mu bolo umožnené vnímať a vstrebávať tieto vplyvy vlastným spôsobom. Človek je tvor, ktorý vďaka svojmu rozumu a svojmu svedomiu dokáže citlivo vnímať prejavy okolia. Následne ich však aj triezvo zhodnocuje v útrobach svojej mysle, kde na jednej strane racionálne zvažuje, na druhej kriticky hodnotí podľa svojho vnútorného hlasu svedomia.

4. Paternalizmus a sloboda svedomia

Človek ako subjekt má privilégium slobodne určovať seba samého podľa svojich vlastných preferencií, smie voliť medzi jednotlivými alternatívami či zvažovať medzi dobrými a zlými následkami. Napokon práve naše rozhodnutia v konečnom dôsledku dotvárajú celkové znenie nášho svedomia a robia nás tým, kým sme. Základným privilégiom každého slobodného subjektu je preto možnosť rozhodovať o podobe svojho vlastného šťastia. Mill napr. uvádza, že človek má byť slobodný úplne vo všetkom čo sa týka jeho samého. Nesmie mu byť však dovolené, aby vo svoj prospech konal za druhých, pod zámenkou, že sa dané záležitosti týkajú aj jeho. „Jediná sloboda, hodná svojho mena, je sloboda hľadať vlastné dobro vlastnou cestou, pokiaľ sa nesnažíme ostatných obmedzovať v tom istom, alebo klásť prekážky ich úsiliu... Ľudia získajú viac, ak umožnia každému žiť tak, ako sa mu to páči, než keď budú každého nútiť, aby žil tak, ako sa to páči im.“ (Mill, 1995, s. 18) Uvedomuje si dokonca aj tú skutočnosť, že práve deti sú v otázkach slobody najzraniteľnejšie. Hoci sa v dnešnej dobe kladie ohromný dôraz na objektívne predávanie informácií

v školstve, je takmer nemožné s úplnou objektivitou pristupovať k niektorým závažným problematikám. Vychovávateľ sám je totiž príslušníkom nejakej spoločenskej vrstvy, uznáva určité politické presvedčenia, presadzuje niektoré morálne postoje a hlási sa k dajakému vierovyznaniu.

Azda najväčším odporcom paternalizmu spomedzi filozofov je práve Immanuel Kant, ktorý tvrdí: „Nikdo mňa nemôže nutiť, abych bol šťasten jeho spôsobom (jakým si představuje blaho ostatních lidí), nýbrž každý smí svoji blaženost hledat takovým způsobem, který jemu samotnému připadá dobrý, pokud jen nepoškozuje svobodu druhého usilovat o podobný účel...“ a ďalej dodáva: „Vláda, která by byla založena na principu blahovůle vzhledem k lidu podobně, jako je na takovém principu založen vztah otce k jeho dětem, t. j. paternalistická vláda (imperium paternale), je největším myslitelným despotismem – jako nezletilé děti, které nemohou rozeznat, co jim je opravdu užitečné či škodlivé, jsou tak poddaní nuceni chovat se pouze pasivně, a určení způsobu, jakým mají být šťastni, mohou očekávat pouze od úsudku vládců a jeho dobroty, neboť ten jejich dobro chce.“ (Kant, 1999, s. 69)

Kant pokladá za nemorálne nútiť niekoho, aby zdieľal rovnaké dobré, hoci s nimi nie je nijako stotožnený, no pod nátlakom podľahne presvedčeniu, a tak stráca najcennejšie privilegium vlastnej slobody – možnosť autonómne určovať svoj vlastný spôsob života podľa svojich presvedčení. Hodnota individua sa tak degraduje len na akýsi prostriedok k dovŕšeniu cudzích cieľov. Spaemann v tejto súvislosti uvádza, že ľudia sa smú vzájomne využívať ako prostriedky iba do určitej miery. Je samozrejmé, že využívame schopnosti iných aj vo vlastný

prospech, pretože nemáme rovnaké vlohy a možnosti. Ide o akýsi barter, resp. vzájomnú pomoc, kedy sa za danú službu zavďačíme nejakou prosti službou v adekvátnej hodnote. Takéto čiastočné využívanie druhého neneguje samotnú hodnotu jeho osoby a neuberá mu na jeho dôstojnosti, čo však nemožno tvrdiť v prípade mučenia, otroctva či pohlavného zneužívania.

5. Záver

Otázka slobody svedomia v podmienkách súčasnej modernej resp. postmodernej spoločnosti je často diskutovanou témou. Hlavným dôvodom aktuálnosti je predovšetkým etická pluralita, ktorá je nepopierateľným vedľajším produktom spoločností, v ktorej dochádza k stretu viacerých náboženstiev, svetonázorových orientácií a morálnych postojov. Dnešný tolerantný prístup k rôznorodosti ľudskej podstaty preto predpokladá v prvom rade zabezpečenie slobody svedomia predovšetkým v jej vnútornom rozmere, aby mohlo dôjsť k jeho slobodnému formovaniu. Samozrejme, isté obmedzenia sa predpokladajú, ale iba na úrovni forum externum, teda vo vonkajšom rozmere. Dôvodom je predovšetkým snaha zabrániť násilnému vstupovaniu osôb do súkromného priestoru svedomia (forum internum) druhých ľudí, ktoré by malo byť zo strany inej osoby nedotknuteľné. Pod takýmito násilnými zásahmi mám na mysli spomenutý paternalizmus, manipuláciu, či dokonca mučenie. Úlohou právneho štátu je preto formulovanie zákonov, ktoré zabezpečia dostatočnú ochranu svedomia ako aj samotný voľný priestor pre svedomie jedinca. Jedným možným riešením v prípade poskytnutia voľného priestoru je etická neutralita práva, ktorá neprihliada na obsahové určenie svedomia, iba ho formálne vymedzuje.

6. Použitá literatúra

- BAUMAN, Z. *Úvahy o postmoderní době*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002. 165 s. ISBN 80-86429-11-3.
- BERLIN, I. Dva pojmy slobody. In *O slobode a spravodlivosti: Liberalizmus dnes*. 1. vyd. Bratislava: Archa, 1993. Kapitól 1, s. 17–73.
- FORST, R. Komunitarismus a liberalismus – stadia diskuse. In *Spor o liberalismus a komunitarismus*. 1. vyd. Praha: FILOSOFIA, 1996. s. 39–84.
- KANT, I. *K věčnému míru: Filosofický projekt*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1999. 101 s. ISBN 80-86005-55-2.
- KORENÝ, P. *Právo na slobodu svedomia*. 1. vyd. Nitra: UKF v Nitre, 2008. 186 s. ISBN 978-80-8094-315-8.
- MILL, J. S. *O slobode*. 1. vyd. Bratislava: Iris, 1995. 116 s. ISBN 80-88778-07-7.
- MILL, J. S. *Logika liberalizmu*. 1. vyd. Bratislava: Kalligram, 2005. 883 s. ISBN 80-7149-783-5.
- PŘIBÁŇ, J. *Hranice práva a tolerance: Úvahy o liberálnosti a právním státě v postmoderní situaci*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997. 79 s. ISBN 80-85850-28-1.
- RAWLS, J. Teória spravodlivosti. In *O slobode a spravodlivosti: Liberalizmus dnes*. 1. vyd. Bratislava: Archa, 1993. Kapitola 2, s. 74–113.
- RAWLS, J. Priorita práva a ideje dobra. *Filosofický časopis*, 1994, roč. 42, č. 6., s. 938-965.
- RAWLS, J. *Teorie spravodlnosti*. 1. vyd. Praha: VICORIA PUBLISHING, 1995. ISBN 80-85605-89-9.
- RAWLS, J. *Politický liberalismus*. 1. vyd. Prešov: SLOVACONTACT, 1997. 307 s. ISBN 80-88876-01-X.
- RAWLS, J. *Spravodlivosť ako férovosť*. 1. vyd. Bratislava: Kalligram, 2007. 336 s. ISBN 80-7149-911-0.
- SPAEMANN, R. *Hovoríme o etike*. 1. vyd. Bratislava: DON BOSCO, 1994. 71 s. ISBN 80-85405-34-2.

TOMEŠ, J. *Naše nynější modernita (Diskuse o dějinné perspektivě modernity v pojetí Jaroslava Krejčího)*. 1. vyd. Praha: SLON, 2008. ISBN 978-80-86429-82-3.

WELSCH, W. *Postmoderna – pluralita jako etická a politická hodnota*. 1. vyd. Praha: KLP, 1993. 58 s. ISBN 80-901508-4-5.

7. Kontakt na autorku

Mgr. Diana Boháčová

Katedra všeobecnej a aplikovanej etiky

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Hodžova 1

949 74 Nitra

e-mail: diana.bohacova@ukf.sk

školiťel: doc. Peter Korený, PhD.

Hľadanie seba samého/samej: niekoľko postrehov k problému osobnej identity

Searching for the Self: Some Remarks on Personal Identity

Petra Muráriková

Anotácia: „Hľadanie seba samého/samej“ predstavuje celoživotný proces získavania odpovedí na základnú otázku „kto som?“. Lahostajnosť k odhaľovaniu seba samého/samej, príznačná pre súčasného človeka, rezultuje v pocity „straty identity“. Snaha o jej opätovné artikulovanie je sprevádzaná viacerými nepresnými interpretáciami pojmu „osobná identita.“ V predkladanom príspevku je snahou autorky objasniť niekoľko pojmov dotýkajúcich sa problému osobnej identity a rovnako akcentovať i skutočnosť, že proces „hľadania seba samého/samej“, okrem deskriptívneho aspektu, obsahuje i potenciál „voľby seba“ smerom do budúcnosti.

Kľúčové slová: identita, osobná identita, sebadefinícia, seba porozumenie

Abstract: “Finding oneself” is a lifelong process of getting answers to the most fundamental question: “Who am I?”. Indifference to the process of exposing oneself - quite typical for present society - results in feelings of “identity loss”. When trying to re-articulate one’s identity, people tend to misinterpret the concept of “personal identity”. In the following paper, the author tries to clarify some terms involving the problem of personal identity as well as to accentuate the fact that the process of “finding oneself”, save the descriptive aspect, embraces the potential for “choosing the self” to the future.

Key Words: Identity, Personal identity, Self-definition, Self-understanding

1. Úvod

„Chráním sa odmietaním poznania seba samého.“ Toto vyjadrenie Floriana Martinsa, jedného z popredných surrealistických autorov, ako sa domnievame, vhodne charakterizuje postoj moderného človeka k základnej identitnej otázke „Kto som?“ Dôvodov k zaujatiu tejto povrchnej pozície k sebe samému je niekoľko, prednostne sú však spojené s rizikami, ktoré hľadanie odpovede na túto otázku prináša.

Hĺbka a väzby, ktoré na seba koncept identity viaže, vytvárajú úskalia rozličného druhu. Okrem iného, jeho skúmanie otvára priestor pre nájdenie odpovedí, ktoré pre jednotlivca môžu znamenať nepríjemné, či až šokujúce zistenie a to v prípade, že v komparácii s odpoveďami na rovnakú otázku v prúde času identifikuje signifikantnú zmenu podstaty tvoriacej kritérium, od ktorého svoju odpoveď derivuje. Vyjadrenie typu „Už nie som tým/tou, ktorým/ktorou som bol/a“ však nemusí byť zavŕšené negativizmom prameniácim z tohto zistenia – v prípade vyjadrovania ľútosti nad daným stavom môže byť naopak začiatkom návratu „k sebe“, no taktiež môže byť i vyjadrením pozitívnej zmeny, ktorá sa jednotlivca dotkla spôsobom trvale ovplyvňujúcim kritériá zodpovedania jeho identitnej otázky. V tomto svetle výrok „Chráním sa odmietaním poznania seba samého“ neevokuje pocity bezpečia, ale ľahostajnosti a stagnácie. Jeho kontrapozícia k Sokratovmu „Poznaj sám seba“ adekvátne vystihuje posun v premenách časov.

Výraz „posun“ (ktorý nesmie byť zamieňaný s pojmom „pokrok“) indikuje zmenu či zmeny, ktoré sa odohrali v toku času. Jeho dôsledky bezprostredne súvisia s konceptom identity. V závislosti od miery pesimizmu pri charakterizovaní mravného stavu moderného človeka môžeme dopad týchto dôsledkov na identitu človeka vykresliť v rôznych stupňoch, no viacerí autori sa zhodnú na skutočnosti, že súčasný človek sa nachádza v stave „straty identity“, ktorá je podmienená a viac-menej priamo závislá od podmienok, v ktorých sa moderná spoločnosť nachádza.

Význam pojmu „strata identity“ môže byť objasnený niekoľkými spôsobmi. Pechar (1995, s. 26) ho načrtáva ako pocit vznikajúci zo straty priestoru pre konanie a interakcie, v ktorých sa identita utvára. Možno pod ňou rozumieť však i to, že človek vo svojej identite „upadáva“. Takýto úpadok sa realizuje prinajmenšom dvoma spôsobmi (Letz, 1999, s. 105): buď ako stagnácia v ontologickom raste, ktorá je opakom k utváraniu a dospievaniu k novým, vyšším a komplexnejším podbám identity s dôsledkom jej premieňania na uzavretú danosť; alebo ako degradácia celostnej podoby svojej identity na jej čoraz partikulárnejšie podoby, s rizikom prepadnutia sa do bezidentitovosti.

Pocity „straty identity“ iniciujú proces jej hľadania, ktorý prináša riziká iného druhu. Jedno z nich v podobe nežiaducich odpovedí na základnú identitnú otázku sme načrtli už v úvode tohto príspevku, považujeme za potrebné však naznačiť i riziko o čosi aktuálnejšie. Jeho iniciačnou fázou je „strata identity“ podmienená modernými neduhmi, ktorá vzniká ľahkovážnym opúšťaním svojich pôvodných a hlbších podôb identít (tamtiež).

Logickým (i keď nie jediným) dôsledkom, na ktorý poukazuje i Pechar (1995, s. 26–27) je potom „krčvité hľadanie identity“ prejavujúce sa v primknutí k nejakému kolektívu, mase.²⁶⁶ Jedná sa o uchyľovanie sa a bezvýhradné stotožnenie sa s náhradnými identitami, ktoré sú, ako uvádza Letz (1999, s. 105), veľmi vzdialené od prirodzenosti človeka a jeho osobného spôsobi jestvovania.

2. K objasneniu pojmov „identita“ a „osobná identita“

Prv ako predložíme niekoľko postrehov k problému osobnej identity, považujeme za potrebné objasniť, čo pod pojmom identita rozumieme – uvedomujúc si riziko s tým spojené; totiž, že koncept identity môže byť vnímaný z rôznych hľadísk a rovín. Ich analýza by však prekračovala rámec tohto príspevku, rovnako ako snaha o podanie jedinej definície, ktorá by si nárokovala na univerzálnu platnosť.

Pre potreby nášho príspevku budeme vychádzať z konceptu identity, v ktorom sa táto realizuje na troch úrovniach: prvá súvisí s začleňovaním seba samého do širších spoločenských kontextov; druhá sa spája s naplňaním sociálnych rolí – hovoríme o sociálnej identite/identitách a napokon tretia úroveň sa dotýka obrazu, ktorý si jednotlivec vytvára sám o sebe – jeho osobnej identity. Letz (1999, s. 105–108), ktorý chápe identitu človeka ako identitu jeho vlastnej osoby - ako výsledok identifikácie od iného alebo iným a rovnako ako výsledok sebaidentifikácie, t.j. toho ako sa človek javí sebe samému vo svojom vedomí (tamtiež, s. 105), používa v tomto chápaní

---

²⁶⁶ Porov. i Kondrla, Peter. 1999. Vplyv transformácie hodnoty „o sebe“ na sebaidentifikáciu. In: Problémy personálnej sebaidentifikácie v súčasnej kultúre, s. 73

pojmu identita prívlastok celostná, vo svetle personalistickej filozofie konkrétne celostno-personálna identita, pričom rovnako identifikuje tri úrovne jej porozumenia: v rámci všeobecnej personálnej identity sa človek chápe ako transdejinná a transkultúrálna bytosť, pre ktorú je najvlastnejšie to, že je osobou. Na úrovni konkrétne-všeobecnej personálnej identity je človek vnímaný ako konkrétna bytosť, existujúca v dejinných, kultúrnych a sociálnych podmienkach, pričom sa však nejedná o konkrétneho človeka, ale o človeka vo všeobecnosti – zohľadňujúc atribúty vlastné osobe. Napokon, v rámci úrovni konkrétnej personálnej identity môžeme človeka percipovať ako konkrétnu transdejinnú a transkultúrálnu osobnú bytosť a zároveň ako dejinnú a sociálnu osobnú bytosť s tými určeniami jedinečnosti, od ktorých sa abstrahovalo v rámci konkrétne-všeobecnej personálnej identity. Stručnejšie by sme mohli azda hovoriť o makro, mezo a mikroúrovni (Briška, 2004, s. 166). V rámci nášho príspevku sa zameriame predovšetkým na poslednú úroveň, ktorú pre ľahšiu manipuláciu s pojmami budeme označovať jednoducho ako osobnú identitu, pričom je však zrejmé, že oddeliť ju od jej sociálnej časti (druhej úrovne) nie je absolútne možné.

Pri pokuse obsiahnuť pojem identita sa môžeme stretnúť s dvoma atribútmi, uvažovanie o ktorých prináša neustále nové otázky – totožnosť a odlišnosť. Oba, pokiaľ si za predmet skúmania vezmeme identitu jednotlivca, sa na neho rovnako vzťahujú, avšak vytvárajú rôzne väzby. V tomto bode nášho uvažovania považujeme za potrebné s odkazom na Parekha (2009, s. 268) načrtnúť, že skúmať identitu jednotlivca znamená pýtať sa, čo ho robí tým, kým je, ako sa vníma vo vzťahu k sebe

samému a k celému svetu. V tomto zmysle sa do popredia dostávajú oba spomenuté atribúty – a to na oboch úrovniach – na úrovni osobnej, i sociálnej časti identity.

Uvažujúc o dimenzii osobnej identity vystupuje do popredia ako primárny atribút totožnosti, identickosti. Je prítomný vo vyjadreniach typu „Už viac nie som tým/tou, kým/ktorou som bol/a“, „Akoby som bol/a niekto iný/iná“, „Mám pocit, že to už viac nie som ja“. Všetky tieto obsahujú prvok porovnávania sa so sebou samým/samou v čase, dovolávajú sa niečoho dôležitého, čo vystupuje v týchto situáciách ako kritérium, na základe ktorého môžem posúdiť totožnosť/identickosť so samým/samou sebou. Pri chápaní totožnosti treba byť však vnímavý, pretože, ako Ricoeur (porov. Pechar, 1995, s. 52) podotýka, identita musí byť odlišená od výlučnej rovnakosti vecí. Identita musí byť podľa neho rovnako odlišená i od totožnosti v zmysle, v akom nejaké objektívne súcno zostáva nemenné. V tomto zmysle by sme mohli tvrdiť, že pojem „identita“ nemôže byť zamieňaný s pojmom „podstata“, ktorý by si mohol nárokovať na splnenie požiadavky nemennosti. Súčasne však, ako uvádza Démuth (1998, s. 49), musí identita vyjadrovať to, čo je na človeku ako subjekte skutočne podstatné. „Hľadanie identity je teda do značnej miery hľadaním podstaty seba samého.“ (tamtiež)

Z množstva argumentov, podporujúcich či vyvracajúcich uvedené tvrdenie, ktoré pre nás nie je možné obsiahnuť, si dovoľujeme napísať len veľmi krátku úvahu. Domnievame sa, že pokiaľ by totiž pojem identity bol zameniteľný s pojmom podstata, nárokoval by si pravdepodobne na rovnakú nemennosť, aká je podstate pripisovaná.²⁶⁷ Osobná identita

²⁶⁷ Pri tomto tvrdení vychádzame z filozofického chápania pojmu podstata

však, ako deklaruje i Parekh (2009, s. 269), nikdy nemôže byť považovaná za uzavretý výsledok, pretože je neustále preverovaná a posilňovaná voľbami a konaním, novými skúsenosťami a náhľadmi na seba a svet, pričom môžu byť odhalené nejasnosti a limity, ktoré budú viesť k jej revízii.²⁶⁸ Jej vnímanie v podobe pevne uzavretej danosti by naopak mohlo indikovať stagnáciu v ontologickom raste (Letz, 1999, s. 105). Z tohto dôvodu sa nami študovaní autori (Parekh 2009, s. 271; Letz, 1999, s. 105; Korený, 2009, s. 280; Letz, 1998, s. 92; Démuth, 1998, s. 58) zhodujú, že identita síce má podobu akéhosi oporného a stabilného bodu – jadra, no nemá charakter nemennej danosti – a preto je otvorená revíziám.

Týmto sme však ešte neobjasnili chápanie pojmu totožnosti/identickosti. Identita v jej svetle má byť teda chápaná skôr ako zotrvačnosť v prúde času, vďaka ktorej človek zostáva v jeho plynutí samým sebou (Pechar, 1995, s. 53). „Krízu identity“, ktorej sme sa dotýkali vyššie je potom možné popísať pocitom „vnútornej nejednoty“ (tamtiež, s. 17), respektíve narušením zotrvačnosti v prúde času, ktorá v ňu rezultuje.

Objasňovanie významu pojmu (osobná) identita je náročné i z dôvodu inklinácie k jej definitívnemu uchopeniu. Jednotlivec totiž môže disponovať (a často disponuje) akýmsi intuitívnym

---

ako metaempirickej stránky predmetu, teda nie niečoho, čo je zmyslovo „povrchové“, ale čo je za tým, teda „vnútro“ predmetu, ktoré je stabilné, utvára identitu predmetu, udržuje jeho odlišnosť od iných predmetov a jeho (relatívnu) nemennosť. (porov. Seilerová, B. 2004. Človek v paradigmatách filozofickej antropológie. K syntéze výpovedí o človeku, s. 100)

²⁶⁸ Porov. taktiež Démuth, A. 1998. Identita a niektoré s ňou spojené problémy. In: Personálna identita človeka, s. 57

vnímaním vlastnej identity, avšak reálny problém nastáva v situácii, keď sa ju snaží artikulovať. Démuth (1998, s. 52) v tomto kontexte hovorí o probléme jej spredmetňovania. V súvislosti s ním možno poukázať ešte na niekoľko pokusov o jej vystihnutie, ktoré sa však skúmaním preukázali ako nevyhovujúce.

Hodnotenie seba samého/samej výrokom: „Som už raz taký/ taká, som to ja“ by na prvý pohľad mohlo vzbudiť dojem, že vlastnosti, na ktoré sa v ňom odvolávam tvoria jadro odpovede na základnú identitnú otázku „Kto som?“. Identitu však nie je možné chápať ako súbor individuálnych vlastností a schopností (Pechar, 1995, s. 33) a rovnako ani ako charakter, vnímaný ako celok trvalých sklonov, podľa ktorých rozpoznávame osobnosť. Tento totiž, i keď vytvára určitú stabilitu, nevystihuje jadro nášho bytia (tamtiež, s. 34).

Napokon, identitu rovnako nie je možné hľadať ani v úhrne identifikácií sa s hodnotami, normami, ideálmi, a modelmi, v ktorých sa osobnosť sama rozpoznáva (tamtiež). V oboch prípadoch, ako Pechar ďalej objasňuje, by totiž získané charakteristiky takto vnímanej identity boli skôr odpoveďami na otázku „Čo som?“, než na otázku „Kto som?“.

Pokiaľ sme teda aspoň čiastočne vymedzili, čo pod „identitou“ nerozumieme, môžeme sa pokúsiť naznačiť opačné. Podľa Démutha (1998, s. 54) „Identita človeka, jeho predstava o sebe je teda akousi transcendentálnou ideou a zároveň i akýmsi regulatívnym princípom – princípom, bez ktorého sa jednoducho byť nedá. (...) Identita totiž, v istom význame znamená akýsi pochop seba samého.“ Obdobne sa vyjadruje

i Parekh keď hovorí (2009, s. 268), že identita je konštituovaná sebadefiníciou.

Z uvedeného je možné zhrnúť nasledovné: Identitu môžeme charakterizovať ako zotrvačnosť v prúde času, vďaka ktorej človek zostáva v jeho plynutí samým sebou. Má charakter stabilného a oporného bodu, no nie nemennej danosti, ale stále meniaceho sa duchovno-intelektuálneho produktu. Vyjadruje to, čo je na človeku podstatné, a preto je jej hľadanie do značnej miery hľadaním podstaty seba samého/samej. Je akousi transcendentálnou ideou a regulatívnym princípom, určitým sebaobrazom, sebainterpretáciou, predstavou o sebe.

Uvažujúc nad týmito závermi prichádzame k názoru, že osobná identita by azda mohla byť deliteľná (avšak nie rozdeliteľná) na dve dimenzie- nemennú (opornú, stabilnú) a meniacu sa (pripúšťajúcu zmenu). Prvá, nemenná, súvisí podľa nášho názoru s jej väzbou na podstatu a je charakterizovaná zotrvačnosťou v prúde času. Druhá, meniacu sa, by mohla byť tvorená určitým pochopom seba samého/samej, ktorý pripúšťa zmenu.

3. Niekoľko postrehov k problému osobnej identity

V súvislosti s osobnou identitou považujeme za potrebné spomenúť ešte niekoľko jej charakteristík, ktoré by dotvorili takto uchopený koncept. Naznačili sme už, že osobná identita je konštituovaná sebadefiníciou. Táto, ako uvádza Parekh (2009, s. 269), je formovaná dvoma časťami – seba porozumením a sebareflexiou. Domnievame sa však, že týmto dvom predchádza (a súčasne ich i završuje) sebaidentifikácia. „Identifikácia sa spravidla chápe ako stotožňovanie sa s niečím (...), ako i hľadanie vlastnej totožnosti, identity uprostred

niečoho alebo voči ničomu.“ (Ondrejková, 1999, s. 117)
Identifikovať sa so sebou samým/samou (s cieľom zotrvačnosti bytia sebou samým/samou v toku času) znamená, ako o tom hovorí Kondrľa (1999, s. 74), poznať pravdu o sebe samom, resp. poznať seba v pravde.

Sebaporozumenie a sebareflexiu, z ktorých pozostáva sebadefinícia konštituujúca osobnú identitu, možno považovať i za kroky, ktoré sú nevyhnutné k jej uchopeniu. Porozumenie sebe samému približuje Korený (2009, s. 279) ako prejav bytostnej starostlivosti jednotlivca o seba samého, pričom toto predstavuje súčasť jeho identity ako čohosi, čo on sám ako bytosť obdarená schopnosťou sebareflexie stváraňuje do určitej podoby. Opäť teda prichádzame k náhľadu na identitu ako na určitý pochop seba samého (Démuth, 1998, s. 54), avšak tento je obohatený i o iný rozmer.

Sebaporozumenie, ako ho vníma Korený (2009, s. 279–280) zhrňa v sebe dva vnútorne prepojené momenty: po prvé, porozumenie sebe samému ako osobe, ktorú v každej fáze života nachádzam ako niekoho už tak či onak sformovaného; a po druhé, vzťahovanie sa s k sebe samému ako niekomu, kto sa vyvíja smerom do budúcnosti, vo svetle svojich predstáv o tom, kým by sa chcel stať. Zodpovedajúc tomuto členeniu potom rozlišuje dva aspekty osobnej identity – prvý, diagnostický a druhý, aspekt projektovania sa do budúcnosti. Nepriamo o nich hovorí i Parekh (2009, s. 269), keď poukazuje na im zodpovedajúce otázky: „Kto som?“ (aspekt diagnostický) a „Kým/Akým typom človeka sa chcem stať?“ (aspekt projektovania sa do budúcnosti).

Treba však zdôrazniť, že tieto aspekty sú nerozdeliteľné (i keď nemusia nevyhnutne vystupovať do popredia súčasne). Ako sme uviedli, Korený (2009, s. 279) ich označuje za dva vnútorne prepojené momenty seba porozumenia. Pokiaľ by sme aplikovali Parekhovo delenie (2009, s. 269), mohli by sme o nich hovoriť ako o dvoch aspektoch, či krokoch seba definície. Seba porozumenie, ako prvý krok by azda prináležal diagnostickému aspektu, a sebareflexia následne aspektu projektovania sa do budúcnosti. Vzhľadom na ich prepojenie však takéto striktné delenie nie je možné, nakoľko diagnostický aspekt obsahuje prvky sebareflexie a naopak, sebareflexia prvky seba porozumenia.

V súvislosti s aspektom sebareflexie a následným projektovaním sa do budúcnosti nesmieme opomenúť dôsledky, ktoré uskutočnená sebareflexia prináša pre konkrétne konanie jednotlivca. Parekh uvádza (209, s. 269), že ňou podmienená seba definícia vystupuje ako intelektuálny a morálny kompas, ktorý vytvára požiadavky, na základe ktorých sa jednotliviec usiluje žiť. Toto tvrdenie sa môžeme pokúsiť objasniť inšpirujúc sa Koreného analýzou vzťahu fenoménu svedomia a personálnej identity človeka (2009, s. 275–285) nasledovne: Seba definícia, ktorú sme uskutočnili na základe sebareflexie skrze morálny „kompas“ (v tomto kontexte narážame na svedomie) nás privádza jednak k revízii nášho ďalšieho konania a jednak k sebe samému. Inak by sme tento proces mohli ilustrovať týmto spôsobom: moje konanie vyvolá odozvy v mojom svedomí, pričom toto neskončí pri morálnom hodnotení konania, ale iniciuje i otázku: „Kto vlastne som, že som tak konal/a?“ (porov. tamtiež, s. 277) Táto obsahuje aspekt

diagnostický a jej odpoveď rezultuje v sebadefiníciu, ktorá opäť zasahuje svedomie v podobe „Už nie som tým/tou, ktorým/ktorou som bol/a“, hľadajúc totožnosť so sebou samým/samou v prúde času. Výsledkom následnej sebareflexie obsahujúcej aspekt projektovania sa do budúcnosti môže (no nemusí) byť revidovanie ďalšieho konania.

Samotná prítomnosť aspektu projektovania sa do budúcnosti do značnej miery podporuje naše členenie osobnej identity na dimenziu nemeniteľnú a meniacu sa, ako sme sa ich pokúsili načrtnúť vyššie. Dotýka sa meniteľnej dimenzie osobnej identity nakoľko nesie v sebe možnosť voľby v zmysle rozhodnutia sa, akým typom človek sa chcem stať.

Možnosť zvoliť si aký typ človeka chcem byť – či možnosť „voľby seba“ (por. Korený, 2009, s. 280) je však limitovaná prinajmenšom z dvoch dôvodov. Po prvé, osobná identita nie je sebapovrdzujúca, teda sa netvorí mimo oblasť kritiky. I keď máme rešpektovať právo jednotlivca definovať seba určitým spôsobom a stať sa určitým typom človeka, náš rešpekt nemôže byť bezpodmienečný (Parekh, 2009, s. 271–272). Pokiaľ by tomu tak bolo, vytvorili by sme priestor pre takú podobu slobody, ktorá by v konečnom dôsledku mohla pôsobiť deštruktívne a to nie len z pohľadu deštrukcie podmienok, ktoré doposiaľ tú hranicu určovali, no predovšetkým z pohľadu jednotlivca samého. Toto nebezpečenstvo hrozí v prípade, že sa jednotliviec snaží projektovať seba samého do budúcnosti za súčasnej snahy o maximálne odpútanie sa od horizontov zmyslu (Boha, histórie, požiadaviek prírody atď.), jedine na pozadí ktorých môže byť jeho identita formovaná (Taylor, 2001, s. 43). O takejto slobode hovorí Korený (2009, s. 283) ako o čomsi, čo môže

jednotlivca napokon uvrhnúť do strašlivej biedy bezprístrešnosti a bezdomovectva.

Napokon, „radikálna voľba seba“ zrušením horizontov zmyslu, v samej podstate ani neexistuje. Korený (tamtiež, s. 280) toto tvrdenie odôvodňuje tým, že jednotlivec je vždy najprv niekým určeným a nachádza vo svojom svedomí normy dobra a zla, ktoré nepodliehajú možnosti voliť si ich obsah ľubovoľne. Domnievame sa, že toto zdôvodnenie by bolo možné rozšíriť i odvolaním sa na nemeniteľnú dimenziu osobnej identity, ktorú sme popísali ako vzťahujúcu sa k podstate človeka, charakterizovanú zotrvačnosťou v prúde času. Z tohto dôvodu vidíme „voľbu seba“, ktorá by stála v opozícii voči podstate jednotlivca za nemožnú.

4. Záver

Pojem „hľadanie seba samého/samej“ nesie v sebe náboj zvláštnej ambivalentnosti. Vzťahuje človeka k sebe samému v dobe paradoxne najväčšieho odcudzenia sa. Napätie, ktoré v sebe nesie však neumenšuje jeho dôležitosť, stáva sa naopak, dôvodom nevyhnutnosti napredovania. Plytkosť v odhaľovaní „seba samého/samej“, hoci nezriedka najvyššou dosiahnutou hranicou nájdenia sa, zostáva rizikom, no zároveň je i výzvou a výkričníkom v čase, keď „cesta k sebe“ ešte nie je úplne zahatená.

Cieľom príspevku bolo čiastočne načrtnúť, čo pod pojmom „osobná“ identita možno rozumieť. Na základe štúdia problematiky sme dospeli k záver, že „osobná“ identita nemôže byť výlučne chápaná ako súbor individuálnych vlastností a schopností či charakter. Rovnako sme navrhli, že „osobná“ identita by mohla byť deliteľná, avšak nie rozdeliteľná na dve

časti – meniteľnú (prípúšťajúcu zmenu) a nemeniteľnú (viažucu sa k podstate jednotlivca).

V záverečnej časti nášho príspevku bolo našou snahou zdôrazniť skutočnosť, že proces „hľadania seba samého/samej“, okrem deskriptívneho aspektu, obsahuje i potenciál „voľby seba“ smerom do budúcnosti. Pri našom skúmaní sme vychádzali prevažne z chápania pojmov „identita“ a „osobná“ identita Bhikhu Parekha a Petra Koreného. Analyzovali a porovnali sme kľúčové pojmy, ktoré obaja autori na koncept identity vzťahujú (sebadefinícia, seba porozumenie, sebareflexia) a následne sme poukázali na spôsob, akým konanie sprevádzajúce proces „hľadania seba samého/samej“ ovplyvňuje formovanie predstavy „o sebe“ i „samého/samú seba“.

5. Použitá literatúra

- BRIŠKA, František. Európska identita a problém európskeho zjednotenia. In: *Hľadanie ľudskej identity*. Banská Bystrica: Katedra filozofických vied Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici – Inštitút filozofie Sliezskej Univerzity v Katowiciach, 2004, s. 166–178. ISBN 80-8055-989-9.
- DÉMUTH, Andrej. Identita a niektoré s ňou spojené problémy. In: *Personálna identita človeka*. Trnava: Trnavská univerzita, 1998. Acta Philosophica Tyrnaviensia, s. 49–60. ISBN 80-88774-45-4.
- KONDRLA, Peter. Vplyv transformácie hodnota „osebe“ na sebaidentifikáciu osoby. In: *Problémy personálnej sebaidentifikácie v súčasnej kultúre: zborník príspevkov z vedeckého seminára Katedry filozofie, konaného dňa 9. decembra 1999 na Fakulte humanistiky TU*. Trnava: Trnavská univerzita, 1999. Acta philosophica Tyrnaviensia, s. 69–76. ISBN 80-88774-63-2.
- KORENÝ, Peter. Fenomén svedomia a personálna identita človeka. In: *Filozofia*. Bratislava: Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, 2009, roč. 64, č. 3, s. 275–285. ISSN 0046-385-X.

LETZ, Ján. Existenciálno-personálna sebaidentifikácia človeka v jeho ontogenetickom utváraní. In: *Personálna identita človeka*. Trnava: Trnavská univerzita, 1998, s. 89–98. Acta Philosophica Tyrnaviensia. ISBN 80-88774-45-4.

LETZ, Ján. Naliehavá potreba celostnej identity súčasného človeka. In: *Problémy personálnej sebaidentifikácie v súčasnej kultúre: zborník príspevkov z vedeckého seminára Katedry filozofie, konaného dňa 9. decembra 1999 na Fakulte humanistiky TU*. Trnava: Trnavská univerzita, 1999. Acta philosophica Tyrnaviensia, s. 105–113. ISBN 80-88774-63-2.

ONDREJKOVÁ, Anna. Zvláštnosti sebaidentifikácie v súčasnej kultúre. In: *Problémy personálnej sebaidentifikácie v súčasnej kultúre: zborník príspevkov z vedeckého seminára Katedry filozofie, konaného dňa 9. decembra 1999 na Fakulte humanistiky TU*. Trnava: Trnavská univerzita, 1999. Acta philosophica Tyrnaviensia, s. 115–125. ISBN 80-88774-63-2.

PAREKH, Bhikhu. Logic of Idenitty. In: *Politics Philosophy Economics* [online]. 2009, roč. 8, č. 3 [citované 17. 9. 2010], s. 267–284. Dostupné na internete: <http://ppe.sagepub.com/content/8/3/267>. ISSN 1741-3060.

PECHAR, Jiří. *Být sám sebou. Pojem identity a jeho meze*. 1. vyd. Praha: Hynek, 1995, 192 s. ISBN 80-85906-13-9.

TAYLOR, Charles. *Etika autenticity*. Praha: Filosofia, 2001. 138 s. ISBN 80-7007-150-8.

6. Kontakt na autorku

Mgr. Petra Muráriková

Katedra všeobecnej a aplikovanej etiky

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa

Hodžova 1

949 74 Nitra

e-mail: petra.murarikova@ukf.sk

Náboženská zkušenost a vědomí v kognitivní religionistice

Religious Experience and Consciousness in the Cognitive Science of Religion

Martin Peroutka

Anotace: Takzvané standardní kognitivní přístupy v religionistice pracovaly s konceptem zkušenostně nedostupných modulárních procesů, a s velkými obtížemi se jim proto dařilo zakomponovat do svých popisů problematiku motivací a záměrů, náboženských prožitků nebo vědomě kladených otázek po smyslu. Řada autorů se proto pokouší navrhnout komplexnější pojetí kognitivního výzkumu náboženství, které by dokázalo zohlednit oblast prožívané zkušenosti. Tyto slibné návrhy se ovšem potýkají s řadou obtíží, z nichž za nejvýznamnější lze, domnívám se, považovat neschopnost propojit kognitivní úroveň vysvětlení s oblastí vědomé intencionality.

Klíčová slova: kognitivismus, náboženství, filosofie vědomí, minimální kontra-intuitivita, nový ateismus

Abstract: The so called standard cognitive science of religion, based on the concept of modular processes inaccessible to conscious introspection, was unable to organically integrate conscious goals and intentions, religious experience and consciously asked questions on sense and meaning. However, many authors propagate more complex and multidimensional kind of cognitive approaches, combining accounts of the first person position and the third person position. These promising proposals nevertheless struggle with some basic methodological difficulties, the most important of which can be seen, in my

opinion, in the inability to establish connection between computational and phenomenological mind.

Key Words: Cognitivism, Religion, Philosophy of consciousness, Minimal caunter-intuitivity, New atheism

1. Úvod

V posledních zhruba deseti letech se ve vědeckém výzkumu náboženství prosadil nový výrazný proud. Kognitivní religionistika, navazující zčásti na kognitivní antropologii osmdesátých let a Levi-Straussův strukturalismus,²⁶⁹ představuje určitý typ opozice vůči kulturní sémiologii Geertzova typu, postmoderní filosofii náboženství a fenomenologickým přístupům.²⁷⁰

Popularita kognitivních přístupů se odvíjí od snahy přiblížit kulturně antropologické obory standardům přírodních věd. Kognitivní religionisté zdůrazňují experimentální ověřitelnost a explanační sílu svých teorií. Alespoň na první pohled se zdá, že cíle kognitivní vědy jsou konvergentní s cíly komparativní religionistiky, oběma jde přeci o hledání invariantních a univerzálních struktur v kulturní diverzitě.²⁷¹

---

²⁶⁹ KANOVSKÝ, Martin. Štruktúra mýtov: Šstrukturálna antropológia Clauda Levi-Straussa. Praha: Cargo, 2001, s. 136–9.

²⁷⁰ PYYSIÄINEN, Ilkka. *How religion works: towards a new cognitive science of religion*. Leiden: Brill, 2001, s. 28. Srov.: SPERBER, Dan. *Epidemiology of Beliefs*. In: SLONE, Jason D. (ED.). *Religion and cognition: A reader*. London: Equinox Publishing Ltd., 2006, s. 36–53.

²⁷¹ PADEN, William E. *Comparative Religion in The State of Nature*. In: WILSON, Brian C. – LIGHT, Timothy (eds.) *Religion as a Human Capacity: a Festschrift in Honor of E. Thomas Lawson*. Poston – Leiden, Brill, 2004, s.121–122: 121.

Myslím, že nejen pro psychologicky zaměřené religionisty však platí, že jaká je jejich (byť implicitní) teorie náboženství, z velké části závisí na tom, jaké jsou jejich (byť nereflektované) představy o fungování lidské mysli. Starší nebo též standardní kognitivní přístupy vycházejí z velmi kontroverzní a problematické teorie myšlení a přinášejí neméně kontroverzní a problematické teorie náboženství. Domnívám se, že zaměření se na filosofické základy těchto teorií může nejlépe odhalit jejich jednostrannost a ukázat slibné směry jejich možného doplnění.

2. Náboženství bez prožitků

Kognitivní religionistika operuje s řadou kontroverzních tvrzení. Běžný věřící se podle ní o smysl života nestará, setkání s posvátnem neprožívá a teologicky nemyslí.²⁷² Morálka a společenské procesy fungují i bez náboženství, mohou být nábožensky interpretovány, ale náboženství není jejich příčinou.²⁷³

Část religionistů se jen velmi těžko smiřuje s pojetím náboženství jako „kognitivního odpadu“. Považují kognitivní teorie za příliš zjednodušující, obecné, tvrdě redukcionistické a hostilně protináboženské. Upozorňují, že z takové pozice je obtížné objasnit motivaci aktérů nebo subjektivní a společenskou závažnost těchto údajně parazitických představ. Jak píše Flood, kognitivní přístupy nemohou nijak vysvětlit rozdíl mezi vírou v nutnost utišit nadpřirozené bytosti

---

²⁷² SLONE, Jason D. *Theological incorrectness: Why Religious People Believe What They Shouldn't*. New York: Oxford university press, 2004, s.64–7.

²⁷³ BOYER, Pascal. Out of Africa: Lessons From a By-product of evolution. In: WILSON, Brian C. – LIGHT, Timothy (eds.). *Religion as a Human...* s. 27–43: 30–32.

v Kéralském hinduistickém chrámu a buddhistickou vírou, že meditace směřuje k nirváně.²⁷⁴

Tato kritika je dle mého názoru částečně oprávněná, pokud jde o takzvané standardní kognitivní přístupy, tedy paradigma, které kognitivní religionistice dominovalo v devadesátých letech a které stojí především na teoriích Dana Sperbera, Pascala Boyera, Harweyho Whitehouse, Lawsons a McCauleyho.²⁷⁵ Tyto standardní přístupy je třeba poměrně ostře odlišit od novějších kognitivních přístupů, které tvoří velmi rozmanitou skupinu teorií a metod a cíleně se snaží doplnit jednostrannost starších teorií.²⁷⁶

Jedním ze způsobů, jak radikalitu kognitivní religionistiky objasnit, je poukázat na její spojení s hnutími nového ateismu, jako jsou The Brights.²⁷⁷ Třeba u Dennetta je sice možné

---

²⁷⁴ FLOOD, Gavin D. *Beyond phenomenology*. London: Continuum, 1999, s.61.

²⁷⁵ Viz např.: SPERBER, Dan. *Rethinking Symbolism*. Cambridge university press, 1975, s. 98n., srov.: BOYER, Pascal. *Religion Explained: The Human Instincts that Fashion Gods, Spirits and Ancestors*. London: Vintage. 2002, McCAULEY, Robert N. – LAWSON, Thomas E. *Bringing Ritual to mind: Psychological Foundations of Cultural Forms*. Cambridge university press, 2002, WHITEHOUSE, Harwey. *Modes of religiosity: A cognitive Theory of Religious Transmission*. Walnut Creek: Altamira press, 2004.

²⁷⁶ JENSEN, Jeppe Sinding. Framing Religious Narrative, Cognition and Culture Theoretically. In: GEERTZ, Armin W. – JENSEN, Jeppe Sinding (Eds.). *Religious Narrative, Cognition and Culture: Image and Word in the Mind of Narrative*. Sheffield – Oakville: Equinox Publishing, 2011, s. 31–50: 35.

²⁷⁷ Viz např.: HAIDT, Jonathan. Moral Psychology and the Misunderstanding of Religion. In: SCHLOSS, Jeffrey P. – MURRAY, Michael J. (Eds.), (2009). *The Believing Primate: Scientific, Philosophical,*

ukázat, jak se jeho přesvědčení promítá do jeho (populárně) vědecké činnosti,²⁷⁸ v mnoha jiných případech se mi ale zdá problematické kritizovat vědecký přístup na základě jeho nelichotivosti vůči aktérům, nebo na základě vyznání jeho autora. Navíc takový typ kritiky je snadné obrátit proti kritikům samým, jak vtipně a trefně činí Whitehouse, který je přesvědčen, že neochota přijmout jednoduché exaktní vysvětlení spočívá ve více či méně vědomé obhajobě vlastních socioekonomických zájmů humanitních vzdělavců.²⁷⁹ Kloním se k názoru, že nápadný výskyt bojovných ateistů mezi kognitivisty není příčinou nelichotivého obrazu náboženství skýtaného kognitivní religionistikou, ale naopak důsledkem.

Práce z devadesátých let jsou ve svých základních východiscích převážně věrné v té době již zastarávajícímu paradigmatu komputačně-funkcionalistického pojetí mysli, tedy v podstatě sofistikovanější formě behaviorismu, obohaceného o informační teorii, který místo jediné „černé skříňky“ lidské mysli předpokládá soustavu několika takových skříněk. Tento koncept mysli vede vždy k velmi deterministickému pojetí, ať

---

and Theological Reflections on the Origin of Religion. New York: Oxford University press, 2009, s. 278–291. O spojení kognitivních přístupů a The Brights viz též: VANĚK, David. Evolution, Politics and the Spell of Language: A Critical Analysis of Daniel Dennett's Breaking the Spell. *Method & Theory in the Study of Religion*, Leiden: Brill, Volume 20, Number 1, 2008, s. 45–53.

²⁷⁸ *ibid*, Srov.: GEERTZ, Armin W. How to Not Do the Cognitive Science of Religion Today: A Reading of Daniel Dennett. *Method and Theory in the Study of Religion*. Leiden: Brill, Volume 20, Number 1, 2008, s.7–21.

²⁷⁹ WHITEHOUSE, Harwey. Why Do We Need Cognitive Theories of Religion? In: WILSON, Brian C. – LIGHT, Timothy (Eds.) *Religion as a Human...* s. 65–88.

už je aplikován na cokoliv. V případě náboženství, které západní tradice běžně chápe jako lidskou snahu o sebe-překročení a dosažení absolutna, je jen tento primitivismus obzvláště nápadný a provokující. Dalo by se proto tvrdit, že kognitivismus není ani tak protináboženský, ale spíše proti-humanitní, protože neuznává, že by problém lidství vedl ke specifickému okruhu otázek vyžadujících specifické metody jejich zodpovídání.

Bylo by možné namítnout, že teoretické pozadí či původní myšlenkové klima, z něhož dílčí postupy kognitivních religionistů pocházejí, nás nemusí znepokojoval, dokud tu máme jasně formulované experimentálně ověřitelné teorie. Jenže nedostatečně analyzované předporozumění vede nejen k jednostranně zaměřeným teoriím, ale může ovlivňovat i design experimentů, a dokonce i hodnocení jejich výsledků.

Jako příklad lze uvést asi nejvlivnější a nejznámější teorii minimální kontra-intuitivity propagovanou především Pascalem Boyerem a experimentálně testovanou též Justinem Berretem, jehož experimenty teorii potvrdily s vysokou mírou průkaznosti a částečně také potvrdily nezávislost tohoto jevu na kulturních faktorech.²⁸⁰ V pozdějších experimentech se však ukázalo, že kontext, v němž byly koncepty prezentovány (v podobě sci-fi příběhu, během psychologického laboratorního testu), zásadně ovlivnil výsledek a že bez tohoto kontextu platí dokonce korelace

---

²⁸⁰ BOYER, Pascal – RAMBLE, Charles. Cognitive templates for religious concepts: Cross-cultural evidence for recall of counterintuitive representations. *Cognitive Science*. Wiley: Blackwell, Vol. 25, 2001, s. 535–64. Srov. též: BARRETT, Justin L. – NYHOF, Melanie A. Spreading non-natural concepts: The role of intuitive conceptual structures in memory and transmission of cultural materials. *Journal of Cognition and Culture*. Leiden: Brill, 1(1), 2001, s. 69–100.

opačná.²⁸¹ Tento zdánlivě drobný posun v interpretaci původních výsledků může docela dobře znamenat převrácení celého argumentu naruby, protože mechanismus, který měl formování kulturního kontextu objasnit, jej sám pro své objasnění vyžaduje. Úvaha, že by vědomé zvážení situace ovlivňovalo výkon paměti, nebyla ale z Boyerovy pozice vůbec myslitelná.

Není pravdou, že by standardní kognitivismus vědomí zcela popíral nebo ignoroval. Naopak, náboženství považuje za vědomou racionalizaci nevědomých intuicí,²⁸² ve svých popisech se však zcela zaměřuje na subpersonální úroveň, protože oblast vědomých prožitků má tendenci vzdorovat funkcionalistickému vysvětlení.²⁸³ Procesy, které by člověk nejspíše nazval kognitivními, jako je kreativní myšlení nebo vědomí a celá oblast fenomenologického výzkumu, jsou starou kognitivní psychologií téměř opomíjeny, či chápány jako pouhý epifenomén.²⁸⁴

---

²⁸¹ UPAL, Afzal. Role of context in memorability of intuitive and counterintuitive concepts. In *Proceedings of the Twenty-seventh Annual Meeting of the Cognitive Science Society*. Mahwah, N. J.: Erlbaum, 2005, s. 2224–29. Srov. též: UPAL, Afzal – GONCE, Lauren O. – SLONE, Jason d. et. al. Contextualizing counterintuitiveness: How context affects comprehension and memorability of counterintuitive concepts. *Cognitive Science*. Wiley: Blackwel, Vol. 31, 2007, 1–25.

²⁸² BOYER, Pascal. *Religion Explained...*, s. 69n, 121n. Viz též: BOYER, Pascal. *The Naturalness of Religious Ideas: A Cognitive Theory of Religion*. Los Angeles: University of California press, 1994 s. 69,75.

²⁸³ STILL, Arthur – COSTALL, Alan. Introduction. In: Titíž (Eds.). *Against Cognitivism: Alternative Foundations for Cognitive Psychology*. New York: Harvester Wheatsheaf, 1991, s. 1–7.

²⁸⁴ STILL, Arthur – COSTALL, Alan. Introduction. In: Titíž (Eds.). *Against...* s.1.

Zdrojem tohoto omezení je epistemologická obtíž, kterou Jackendoff nazval mind-mind problémem, protože zavedení kognitivní roviny vysvětlení otevírá novou propast mezi „komputační“ a „fenomenologickou myslí“.²⁸⁵ V posledku jde o problém vztahu mezi fyzikálním a fenomenologickým popisem,²⁸⁶ známý též jako „těžký problém“.²⁸⁷

Postulované kognitivní mechanismy jsou vůči sémantickému obsahu mentálních reprezentací slepé, pracují pouze se syntaxí (z „a“ mechanicky dělají „b“).²⁸⁸ Jinými slovy, nevědomý systém je schopen provádět klasifikaci, nikoliv však rozumění. Klasifikace bez rozumění však není myšlením, je to jen diferencovaná reakce. V tomto smyslu i kus železa klasifikuje své prostředí tím, že v některém reziví, v jiném ne.²⁸⁹ Skutečné myšlení nutně vyžaduje i nějakou část myslí, která ví, co je „b“, kvůli níž bylo „a“ na „b“

---

²⁸⁵ JACKENDOFF, Ray S. *Consciousness and Computational Mind*. Cambridge: MIT Press, 1987, 20.

²⁸⁶ Viz. Negelův příklad s dokonalým fyzikálním popisem netopýra, který nicméně neobjasňuje jaké je to být netopýrem: NEGEL, Thomas. What Is it Like to Be a Bat? *The Philosophical Review*. Ithaca, NY: Cornell University Press, LXXXIII/ 4, 1974, s. 435–50.

²⁸⁷ CHALMERS, David J. Facing Up to the Problem of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*. Imprint Academic. 2/3, 1995, S. 200–219. Srov.: VARELA, Francisco – THOMPSON, Evan – ROSH, Eleanor. *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. Cambridge, MA, USA: MIT Press, 1991, s. 52.

²⁸⁸ SEARLE, John, R. *The Rediscovery of the Mind*. London: The MIT Press, 1992, s. 197–226.

²⁸⁹ BRANDOM, Robert B. How Analytic Philosophy Has Failed Cognitive Science. [PDF online], 2008, s. 5. [cit. 15.května 2012]. Dostupné na URL <https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fkratec.wz.cz%2Fitem01%2Fcitace.pdf>

převedeno. V tomto ohledu asi nejpřesvědčivější je Searlova kritika kognitivních přístupů.²⁹⁰ Searle, ač odpůrce dualismu, je stejně jako Churchland přesvědčen, že obtíže kognitivismu v principu nemají řešení, vědomí je podle něj nedostupné fyzikalisticky založenému výzkumu.²⁹¹

3. Mysl jako program, mysl jako tělo

Jsem přesvědčen, že pokus o striktně fyzikalistické studium člověka je důležitý a legitimní, jen od něj nelze žádat více, než alespoň ve své nynější fázi může nabídnout.

Při zběžném nahlédnutí do textu kognitivních religionistů je možné nabyt dojmu, že pracují se surovými vědeckými fakty, pročež jsou imunní vůči nástrahám etnocentrismu a skryté agendy. Ve skutečnosti se ale standardní kognitivismus jen velmi málo zabývá neurologií²⁹² a původ celé ideje mysl jako počítačového programu nebyl vynucen nějakou empirickou evidencí, nýbrž je výsledkem filosofického sporu ohledně dualismu, tedy v posledku odpovědí na problém pocházející z teologických debat.²⁹³

---

²⁹⁰ Viz např.: SEARLE, John R. *Mysl, mozek a věda*. Praha: Mladá fronta, 1994.

²⁹¹ Řadí se tak ke skupině autorů, pro které Flanagan zavedl označení „noví mysteriáni“. Viz: FLANAGAN, Owen. *Vědomie*. Bratislava: Archa, 1995, s. 15–17.

²⁹² BIALYSTOK, Ellen. Anatomy of a revolution. In: JOHNSON, David Martel – ERNELING, Christina E. *The future of the cognitive revolution*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1997, s. 109–113.

²⁹³ RORTY, Richard. Consciousness, Intentionality, and the philosophy of mind. In WARNER, Richard, STUBKA Tadeusz (eds.). *The Mind-Body problem: A Guide to the Current Debate*. Oxford: Blackwell Publishers, 1994, s. 121–127.

Pojetí náboženství jako souboru nesmyslných mentálních reprezentací vzniklých jako vedlejší produkt evolučních adaptací není výsledkem bádání, ale jeho předpokladem. Pyysiäinen se pokouší částečně tento problém kompenzovat odkazy na neurologické výzkumy, především na práci Antonia Damasia,²⁹⁴ který je sice řazen po bok Churchlanda a dalších „eliminativistů“, je nicméně přesvědčen, že zatímco čisté behavioristický přístup je vhodný pouze v případě bytostí fungujících převážně na základě reflexů, nemůže adekvátně popsat bytosti, které krom chování disponují rovněž jemu nadřazenými kognicemi. Komplexní psychické jevy, jako je logické nebo etické uvažování, nejsou podle něho možné bez vědomé mysli.²⁹⁵

Ideálně mají být kognitivní procesy na jedné straně redukovatelné na neurální procesy v mozku a na druhé mají ústit v pozorovatelné chování a vědomé prožívání. Ani jedno z těchto spojení se ale nedaří ustanovit. Naopak se množí konekcionalistické a dynamické teorie, které lépe odpovídají neurologickým poznatkům a obejdou se bez vsouvání této izolované abstraktní roviny mezi vědomou mysl a mozek.²⁹⁶

---

²⁹⁴ PYYSIÄINEN, Ilkka. *How religion...*, s. 97–114.

²⁹⁵ DAMASIO, A. R. Investigating the biology of consciousness. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences*. London: Royal Society, 1998, 353, s. 1879–1882: 1881.

²⁹⁶ Tyto alternativy precizně analyzuje VAN GELDER, Tim. What Might Cognition Be, If Not Computation?. *The Journal of Philosophy*. New York City: F. J. E. Woodbridge: W. T. Bush, 92/ 7, 1995, 345–381: 545. Mezi dalšími uvádí ještě: eco-logickou psychologii, situovanou robotiku, synergetik a umělý život.

Od devadesátých let se zvedá vlna přístupů, které lze označit jako interakcionalistické, anti-komputační nebo anti-reprezentační²⁹⁷ a které se samy popisují termíny jako vtělesněné (embodied) či enaktivní (enactive) pojetí mysli.²⁹⁸ To staví na heuristické teorii identity, tedy je ještě důslednější v popírání dualismu a zdůrazňování fyzické podstaty mysli, ale zároveň přináší mnohem komplexnější a subjektivní zkušenosti bližší pohled na lidské myšlení. Právě potřeba učinit za dost běžné lidské zkušenosti obsahující jáské, volní, vědomé prožitky, důraz na situovanost kognitivních procesů v těle a v prostředí a permanenci jejich vzájemného ovlivnění, vedly ke snaze zakomponovat do kognitivního výzkumu fenomenologické postupy. Již během devadesátých let tak masivně narostl počet publikací zabývajících se tímto problémem, že se někdy mluví o nástupu nové módy v kognitivních vědách (takzvaný „consciousness boom“).²⁹⁹ Žádný z těchto přístupů, pokud vím, neposkytuje řešení „těžkého problému“. Myslím, že jde spíše o hledání takového stanoviska, které alespoň umožňuje výše zmíněné obtíže reflektovat.

4. Závěr

---

²⁹⁷ CLARK, Andy. Embodiment and the Philosophy of Mind. In O'HEAR, Anthony (Ed.). *Current Issues In Philosophy Of Mind: Royal Institute Of Philosophy Supplement (Vol.43)*. Cambridge University Press:1998, 35–52.

²⁹⁸ *Ibid.*

²⁹⁹ ROY, Jean-Michel – PETITOT, Jean – PACHOUD, Bernard at. al. *Beyond the Gap: An Introduction to Naturalizing Phenomenology*. In: Titíž (Eds.), *Naturalizing Phenomenology: Issues in Contemporary Phenomenology and Cognitive Science*. Stanford: Stanford University Press, 1999, s. 13.

Kritika klasického kognitivního paradigmatu v religionistice se jeví oprávněná v tom ohledu, že obraz náboženství jako souboru bezcenných parazitických představ nepochází ani tak z pečlivého výzkumu, jako spíše z apriorního předporozumění kognitivistů. Náboženství v pohledu starších kognitivních religionistů je nám tak cizí, protože to není náboženství lidí, tak jak je běžně známe a předpokládáme, ale náboženství kognitivních systémů, s nimiž se jen stěží ve své běžné zkušenosti ztotožňujeme. Tato absence fenomenologického ohledu je v současné kognitivní religionistice zřetelně vnímána a jsou hledány cesty k doplnění těchto omezení. Bylo by proto chybou odvrhnout celý slibně se rozvíjející směr.

Chtě nechtě musíme při výzkumu lidských fenoménů pracovat s nějakou představou člověka, a aby nebyla naivní a subjektivně zkreslená, je třeba začít od toho, co lze zjistit ověřenými postupy empirického výzkumu. Toto poznání však alespoň prozatím není natolik rozvinuté, aby se u něj dalo také skončit. Přístupy z pozice první a třetí osoby se mohou vzájemně korigovat, ačkoliv konkrétní kauzální spojitosti mezi mozkovými procesy a vědomými prožitky jsou dosud nevyjasněny a zůstává i otázkou, zda jde o dočasné nevědění, nebo principiální, nepřeklenutelnou propast.

5. Použitá literatura

BARRETT, Justin L. – NYHOF, Melanie A. Spreading non-natural concepts: The role of intuitive conceptual structures in memory and transmission of cultural materials. *Journal of Cognition and Culture*. Leiden: Brill, 1(1), 2001, s. 69–100. ISSN 1567-7095.

BIALYSTOK, Ellen. Anatomy of a revolution. In: JOHNSON, David Martel – ERNELING, Christina E. *The future of the cognitive revolution*.

- New York – Oxford: Oxford University Press, 1997, s. 109–113. ISBN 978-0195103342.
- BRANDOM, Robert B. How Analytic Philosophy Has Failed Cognitive Science. [PDF online], 2008, s. 5. [cit. 15. května 2012]. Dostupné na URL <https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fkratec.wz.cz%2Fitem01%2Fcitace.pdf>
- BOYER, Pascal – RAMBLE, Charles. Cognitive templates for religious concepts: Cross-cultural evidence for recall of counterintuitive representations. *Cognitive Science*. Wiley: Blackwell. Vol. 25, 2001, s 535–64. ISSN 0364-0213.
- BOYER, Pascal. Out of Africa: Lessons From a By-product of evolution. In: WILSON, Brian C. – LIGHT, Timothy (Eds.). *Religion as a Human Capacity: a Festschrift in Honor of E. Thomas Lawson*. Poston – Leiden, Brill, 2004, s. 121–122. ISBN 90-04-12676-7.
- BOYER, Pascal. *The Naturalness of Religious Ideas: A Cognitive Theory of Religion*. Los Angeles: University of California press, 1994 s. 69, 75. ISBN 978-0520075597.
- BOYER, Pascal. *Religion Explained: The Human Instincts that Fashion Gods, Spirits and Ancestors*. London: Vintage, 2002. ISBN 978-0434008438.
- CHALMERS, David J. Facing Up to the Problem of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*. Imprint Academic. 2/3, 1995, s. 200–219. ISSN 1355-8250.
- CLARK, Andy. Embodiment and the Philosophy of Mind. in O'HEAR, Anthony (Ed.). *Current Issues In Philosophy Of Mind: Royal Institute Of Philosophy Supplement (Vol.43)*. Cambridge University Press:1998, 35–52. ISBN 978-0521639279.
- DAMASIO, A. R. Investigating the biology of consciousness. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences*. London: Royal Society, 1998, 353, s. 1879–1882. ISSN 0962-8436.

- FLANAGAN, Owen. *Vedomie*. Bratislava: Archa, 1995. ISBN 80-7115-082-7.
- FLOOD, Gavin D. *Beyond phenomenology*. London: Continuum, 1999. ISBN 9780304705702.
- GEERTZ, Armin W. How to Not Do the Cognitive Science of Religion Today: A Reading of Daniel Dennett. *Method and Theory in the Study of Religion*. Leiden: Brill, Volume 20, Number 1, 2008, s. 7–21. ISSN 0943-3058.
- HAIDT, Jonathan. Moral Psychology and the Misunderstanding of Religion. In: SCHLOSS, Jeffrey P. – MURRAY, Michael J. (Eds.) *The Believing Primate: Scientific, Philosophical, and Theological Reflections on the Origin of Religion*. New York: Oxford University press, 2009, s. 278–291. ISBN 978-0199557028.
- JACKENDOFF, Ray S. *Consciousness and Computational Mind*. Cambridge: MIT Press, 1987. ISBN 978-0262600194.
- JENSEN, Jeppe Sinding. Framing Religious Narrative, Cognition and Culture Theoretically. In: GEERTZ, Armin W. – JENSEN, Jeppe Sinding (Eds.). *Religious Narrative, Cognition and Culture: Image and Word in the Mind of Narrative*. Sheffield – Oakville: Equinox Publishing, 2011. ISBN 978-1845532949.
- KANOVSKÝ, Martin. Štruktúra mýtov: Štruktúrna antropológia Claudi Levi-Straussa. Praha: Cargo, 2001. ISBN 978-8071493709.
- McCAULEY, Robert N. – LAWSON, Thomas E. *Bringing Ritual to mind: Psychological Foundations of Cultural Forms*. Cambridge university press, 2002. ISBN 978-0521016292.
- NEGEL, Thomas. What Is it Like to Be a Bat?. *The Philosophical Review*. Ithaca, NY: Cornell University Press, LXXXIII/ 4, 1974, s. 435–50. ISSN 0031-8108.
- PADEN, William E. Comparative Religion in The State of Nature. In: WILSON, Brian C. – LIGHT, Timothy (Eds.) *Religion as a Human Capacity: a Festschrift in Honor of E. Thomas Lawson*. Poston – Leiden, Brill, 2004, s. 121–122. ISBN 90-04-12676-7.

- PYYSIÄINEN, Ilkka. *How religion works: towards a new cognitive science of religion*. Leiden: Brill, 2001. ISBN 978-9004132733.
- RORTY, Richard. Consciousness, Intentionality, and the philosophy of mind. In WARNER, Richard, STUBKA Tadeusz (eds.). *The Mind-Body problem: A Guide to the Current Debate*. Oxford: Blackwell Publishers, 1994, 121–127. ISBN 9780631190868.
- ROY, Jean-Michel – PETITOT, Jean – PACHOUD, Bernard at. al. Beyond the Gap: An Introduction to Naturalizing Phenomenology. In: Titíž (Eds.) *Naturalizing Phenomenology: Issues in Contemporary Phenomenology and Cognitive Science*. Stanford: Stanford University Press, 1999. ISBN 978-0804736107.
- UPAL, Afzal. Role of context in memorability of intuitive and counterintuitive concepts. In: *Proceedings of the Twenty-seventh Annual Meeting of the Cognitive Science Society*. Mahwah, N. J.: Erlbaum, 2005, s. 2224–29. ISSN 0272-4987.
- VANĚK, David. Evolution, Politics and the Spell of Language: A Critical Analysis of Daniel Dennett's Breaking the Spell. *Method & Theory in the Study of Religion*, Leiden: Brill, Volume 20, Number 1, 2008, s. 45–53. ISSN 0943-3058.
- VAN GELDER, Tim. What Might Cognition Be, If Not Computation? *The Journal of Philosophy*. New York City: F. J. E. Woodbridge: W. T. Bush, 92/7, 1995, 345–381. ISSN 0022-362X.
- VARELA, Francisco – THOMPSON, Evan – ROSH, Eleanor. *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. Cambridge, MA, USA: MIT Press, 1991, s. 52. ISBN 978-0262720212.
- WHITEHOUSE, Harwey. *Modes of religiosity: A cognitive Theory of Religious Transmission*. Walnut Creek: Altamira press, 2004. ISBN 978-0759106154.
- WHITEHOUSE, Harwey. Why Do We Need Cognitive Theories of Religion? In: WILSON, Brian C. – LIGHT, Timothy (Eds.). *Religion as a Human Capacity: a Festschrift in Honor of E. Thomas Lawson*. Poston – Leiden, Brill, 2004, s. 65–88. ISBN 90-04-12676-7.

6. Kontakt na autora

Mgr. Martin Peroutka

Katedra religionistiky

Filozofická fakulta Univerzity Pardubice

Studentská 95

532 10 Pardubice 2

e-mail: martinperoutka@centrum.cz

školitel: ThDr. Jiří Gebelt, Th.D.

Vybrané aspekty náboženské konverze

Selected Aspects of the Religious Conversion

Eva Mašková

Anotace: Náboženská konverze představuje fenomén protínající mnoho odlišných disciplín a zasahující od poznatků medicíny přes znalosti oborů, jako jsou psychologie a religionistika, až k dědictví teologie. Cílem tohoto příspěvku je smysluplně popsat tematiku náboženské konverze v celém jejím širokém spektru. Dále zmínit hlavní vědecké představitele, kteří se touto látkou zabývali, a v neposlední řadě také osvětlit mechanismy a okolnosti, za kterých náboženské obrácení probíhá.

Klíčová slova: Náboženská konverze, psychologie náboženství

Abstract: The religious conversion is a phenomenon crossing many different disciplines and findings ranging from medicine, through the disciplines such as psychology and religious studies, to the heritage of theology. The aim of this paper is to meaningfully describe the theme of religious conversion across its wide range. Further to mention major scientific leaders who have dealt with this matter and, ultimately, shed a light on mechanisms and circumstances under which the religious conversion takes place.

Key Words: Religious conversion, Psychology of religion

1. Úvod

Konverzi můžeme nahlížet jako změnu, v rámci které se jednotlivec přihlašuje k určitému společenskému náboženskému proudu a přijímá hierarchii hodnot, představ a postojů, které ostatní členové tohoto společenství zastávají. Téma konverze je komplexní jev, který si zasluhuje širokou interdisciplinární

pozornost. Je středem zájmu religionistů, teologů, psychologů, sociologů, kulturních antropologů a vzácně i lékařů. Z těchto perspektiv náboženskou konverzi zkoumáme a přibližujeme si její jednotlivé prvky.

Chápání definice pro výraz „náboženská konverze“ prošlo svým vlastním dramatickým vývojem. Dříve byla konverze v tomto kontextu chápána spíše jako radikální osobnostní změna a osobnostní reorganizace (Spilka, 2009). V dnešní době se chápe spíše jako aktivní proces „pojení se“, ono augustinovské „re-ligare“, který vede k dynamické organizaci a dokončení různých lidských dimenzí. Pomáhá stabilizovat, zvnitřňovat a motivovat člověka. Je to proces, díky kterému si člověk dokáže uvědomit sám sebe (Slobodzien, 2004). Vždy však ve spojení s náboženským vyznáním a s vírou, kterou si daná osoba volí.

Konverze má své historické, religionistické i teologické aspekty. Potřebuje svůj výkladový rámec a mluvíme o ní pouze ve společnostech nábožensky pluralitních. Vedle těchto aspektů shledáváme na konverzi ještě další důležitou dimenzi. Tou je pohled psychologických a sociologických věd. Vždyť vnitřní i vnější motivace, krize identity i transformace osobnosti jako celku jsou nedílnou součástí náboženského obrácení. Zároveň klademe důraz i na společenskou funkci náboženské příslušnosti, ať již chápeme sociální aspekt jako podnět ke konverzi, či jako její logický důsledek.

2. Náboženská konverze jako fenomén

Na obecné rovině můžeme náboženskou konverzi vyložit jako změnu náboženského postoje, což zahrnuje transformaci náboženského přesvědčení či náboženské příslušnosti. Lze postřehnout, že se jedná o změny intraindividuální, tedy vnitřní

struktury člověka. Tak interpersonální, čímž myslíme změny člověka vzhledem k jeho prostředí. To s sebou přináší řadu obrátů, jak v osobním prožívání spirituality, tak přizpůsobení svého životního stylu novému společenství.

Již od vzniku psychologie náboženství byla konverze jedním z nejméně studovaných fenoménů. Lze na ni nahlížet mnoha způsoby, výkladovými rámci i paradigmaty. Proto my si v tomto konferenčním příspěvku pohled zúžíme a aktuálně zaměříme svoji pozornost na hledisko psychologické.

Již v roce 1881 zaměřil Granville Stanley Hall sérii svých přednášek na Harvardské univerzitě na téma náboženské konverze. Zkoumal ji z hlediska dospívání a adolescence a předpokládal, že konverze se často udává v době sexuálního dozrávání (Argyle, 2000). O osm let později vydává americký psycholog Edwin Starbuck knihu s názvem *Psychologie náboženství*. I Starbuck se zabývá převážně tématem náboženské konverze a na základě 1265 respondentů zjišťuje, že průměrný věk konvertity je 16,4 let (Bailey, 1990).

Klíčová publikace, která výrazným způsobem ovlivnila bádání v oblasti psychologie náboženství, byla kniha Williama Jamese *Druhy náboženské zkušenosti*. Vyšla v roce 1902. Pro zajímavost – ve stejném roce, kdy Sigmund Freud, výrazný kritik náboženství, získal mimořádnou profesuru a jeho psychoanalytické dílo začalo být konečně oceňováno. William James hovoří, ve vztahu ke konverzi, o pocitech, cílech, potřebách a myšlenkách, které byly doposud na okraji duševního pole a které se dostávají do středu tohoto duševního dění (James, 1902). Dva typy konverze, které James (1902) rozlišuje, můžeme diferencovat na základě motivace konvertity.

První způsob je vědomý a chtěný. Náboženské obrácení je zde výsledkem volního úsilí konvertity a mluvíme o konverzi postupné. Druhý typ konverze je náhlý, tedy nevědomý a nechtěný, kdy konvertita o svoji proměnu vůlí neusiluje.

3. Názorová pestrost v přístupech k náboženské konverzi

S rozsáhlou vnitřní diferenciací jednotlivých oborů jsme obohaceni o mnoho pohledů i na náboženskou konverzi. Následující odstavce stručně přiblíží, v rámci rozsahu tohoto konferenčního příspěvku, některé z přístupů k náboženské konverzi.

Již zmíněný Sigmund Freud, dále i Carl Gustav Jung, ale i mnoho jejich následovníků patří k rozsáhlému hnutí „**hlubinné psychologie**“, které do svého výkladového rámce zahrnovalo samozřejmě i náboženství a religiozitu. Freud vnímal náboženství jako kolektivní neurózu a obranný mechanismus, touto optikou hleděl i na náboženskou konverzi (Küng, 2010). Jung již nebyl k náboženství tak kritický a respektoval jeho úzdravnou sílu. Konverzi vnímal jako podlehnutí archetypu prareligiozity, který díky kolektivnímu nevědomí sdílíme všichni (Rambo, 1999). V současnosti spojují psychodynamické pohledy náboženskou konverzi s citovým připoutáním k matce.

V přístupech, které si dovolíme označit jako **neuropsychologické**, se setkáváme s větší mírou biologizujícího výkladu náboženského obrácení. Ten může mít úskalí v tom, že na konverzi nahlíží jako na cosi od normy se odchyloujícího, tedy patologického. Tuto patologii se snaží vysvětlit například orgánovou nedostatečností – například patologickým fungováním mozku. Již William James ve svém stěžejním díle

upozorňuje na to, že: „Lékařský materialism odpravuje sv. Pavla nazýváje jeho vidění na cestě do Damašku náhlým ochrnutím týlní míchy, protože Pavel trpěl padoucníci. Ohrnuje nos nad sv. Terezií jako hysterickou, sv. Františka z Assisi prohlašuje za dědičně zatíženého.“ (James, 1902)

Náboženskou konverzi lze také nahlížet jako způsob **zvládnání náročné životní situace**. Často se setkáváme s konverzí v dobách krize a stresu, v momentu nouze jednotlivce. Můžeme ji tak vysvětlovat jako regresi k uměleckému, náboženskému, nebo magickému způsobu myšlení. Pokud realistické vyrovnávání se s událostmi selže, přichází na řadu to magické. Pokud jsou všechny naděje ztraceny, zdá se tento způsob zvládnání situací velmi užitečný (Beit-Hallahmi, 2009). Tento pohled vychází z výpovědí konvertitů, kteří často před samotnou konverzí připouštějí nějaký problém či osobní krizi. Konvertita tak, podle tohoto výkladu, nalézá v nové víře způsob, jak změnit sebe či svůj životní styl.

Opakem předešlého pohledu, kdy motivace vychází z konvertity, je model **mentálního programování**. Známe jej také pod pojmem brainwashing a vysvětluje konverzi jako podlehnutí silnému nátlaku, který může mít mnoho podob. Od podnětové deprivace, kterou si můžeme představit jako naprostou izolaci osoby od okolního světa, až po přesycení podněty, které vede při nejmenším k fyzickému i psychickému vyčerpání (Taylor, 2006). Avšak koncept konverze jako důsledku pomnutí smyslů či promyšlené manipulace a vymývání mozku byl již před lety vědecky zavržen. Zejména však pro blízké konvertitů, kteří nerozumí náhlým změnám v původně společně

sdílených hodnotách, je tento teoretický rámec určitým východiskem.

Poslední z teorií, kterou uvedeme v tomto stručném přehledu, je **teorie sociálního posunu**. Zde také působí na konvertitu okolí a lidé určitého náboženského vyznání, kteří jej pozitivně stimulují a ovlivňují sociálními a emocionálními vazbami (Plüss, 2007). Náboženské přesvědčení, se kterým se konvertita setkává, se stává postupem času čím dál více zvnitřněným, a to prostřednictvím přátelství a společného trávení volného času.

4. Rozmanitý průběh náboženské konverze

Chceme-li se přiblížit k tomu, jak člověk prožívá náboženskou konverzi, měli bychom mít na paměti, že je to proces značně individuální a každý jej může prožívat jinak. Jsou však určité rysy, na základě kterých můžeme od sebe jednotlivé konverze diferencovat. Rozdílní autoři tyto rysy klasifikují a třídí podle odlišných kritérií (Spilka, 2009), a proto si v tomto přehledu uvedeme jen ty nejmohutnější z nich.

Konverzi můžeme diferencovat na **vnitřní a vnější**. Vnitřní konverzi si můžeme představit jako radikální změnu vnímání a pohledu na svět. Naopak vnější konverzí máme na mysli připojení se k církvi či náboženskému společenství. Obvykle bývá vnější konverze následována tou vnitřní (Malony, 1999).

Podle času, který konvertita potřeboval k tomu, aby změnil své náboženské vyznání, můžeme popsat další typ konverze. **Náhlou či postupnou** (Spilka, 2009). Zatímco konverze náhlá probíhá prudce a nepředvídatelně a je orientovaná na emoční prožívání, tak konverze postupná je charakteristická svojí

pozvolností a racionalitou. Tyto dva typy náboženského prožívání se liší v mnoha aspektech. V náhlé konverzi má konvertující roli pasivního příjemce vnějších sil a konverze pro něj znamená dramatickou proměnu sebe sama. Právě náhlá konverze je typická pro období dospívání, jak o ní bylo více řečeno dříve.

Průběh náboženského obrácení můžeme diferencovat také podle toho, zda je konvertita **aktivní**, či **pasivní**. Aktivní konverze probíhá na základě činorodosti konvertity, jeho aktivním přístupem a cílevědomým hledáním. Oproti tomu je pasivní konverze důsledkem nevědomých tendencí a vnějších psychologických vlivů.

5. Závěr

V uvedeném konferenčním příspěvku jsme krátce a stručně pojednali o fenoménu náboženské konverze. Zdůraznili jsme interdisciplinaritu tohoto tématu a atraktivitu pro mnoho různých vědeckých odvětví. Seznámili jsme se s čelními představiteli, kteří stáli u zrodu psychologie náboženství a zkoumali mechanismy, principy a motivace náboženského obrácení. Zároveň jsme si přiblížili ty nejvýraznější proudy, kterými lze na zmíněné téma pohlížet. Posledním okruhem, který se tento příspěvek snaží přiblížit, je průběh náboženské konverze a jeho aspekty. Tím máme na mysli diferencované vlastnosti náboženské konverze, na základě kterých ji lze klasifikovat. Syntéza blízkých vědních oborů se zdá být čím dále užitečnější a právě pole náboženské konverze můžeme hodnotit jako soulad světa teologie a psychologie.

6. Použitá literatura

- ARGYLE, M. *Psychology and Religion: An Introduction*. London: Routledge, 2000. 285 s. ISBN 0415189063
- BEIT-HALLAHMI, B. Conversion. In: Leeming D.A., Madden K., Marlan S. (eds). *Encyclopedia of Psychology and Religion*. New York: Springer. 2009, s. 179–182.
- JAMES, W. *The Varieties of Religious Experience*. New York: Mentor Books. 1902.
- KÜNG, H. *Freud a budoucnost náboženství*. Praha: Vyšehrad, 2010. 160 s. ISBN 978-80-7429-015-2
- MALONY, H. N. Conversion. In: Benner, D. G. (Ed.) *Baker encyclopedia of psychology*, Grand Rapids: Baker Books, 1999, s 231–236, ISBN 0801021006
- PLÜSS, C. Analysing non-doctrinal socialization: re-assessing the role of cognition to account for social cohesion in the Religious Society of Friends. in *The British Journal of Sociology*. 2007, roč. 58, č. 2, s. 253–275.
- RAMBO, L. R. Theories of conversion: Understanding and interpreting religious change. In *Social Compass*. 1999, roč. 46, č. 3, s. 259–271.
- SLOBODZIEN, J. *Christian Psychotherapy & Criminal Rehabilitation: An Integration of Psychology and Theology for Rehabilitative Effectiveness*. Boca Raton: Universal Publisher, 2004. 21 s. ISBN 1-58112-539-9
- SPIILKA, B. H. (Eds.) *The psychology of religion: An empirical approach (4rd ed.)*. New York: Guilford, 2009. 636 s. ISBN 978-1-60623-303-0
- TAYLOR, K. E. *Brainwashing: manipulace s myšlením*. Praha: NLN, 2006. 423 s. ISBN 8071067733

6. Kontakt na autorku

Mgr. Eva Mašková

Katedra religionistiky

Evangelická teologická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

p. schr. 529, Černá 9

115 55 Praha

e-mail: EvinEmail@centrum.cz

školitel: doc. PhDr. Zdeněk Vojtíšek, ThD.

IV. EKONOMIE

Regionální disparity ve sféře ekonomické

Regional disparities in the economic sphere

Karin Fojtíková

Anotace: Regionální disparity, resp. regionální rozdílnosti, vznikají v mnoha sférách. Např. ve sférách sociálních, územních, ale také ekonomických. Článek s názvem „Regionální disparity ve sféře ekonomické“ se zabývá oblastí ekonomickou. Cílem článku je vytvořit teoretický přehled o ekonomických disparitách. Ekonomické disparity se týkají regionální ekonomické výkonnosti, struktury regionální ekonomiky, rozvojového a lidského potenciálu. V článku jsou jednotlivé problémové oblasti charakterizovány a vždy je uveden praktický příklad v grafické podobě, kdy jsou zobrazeny disparity mezi jednotlivými kraji České republiky.

Klíčová slova: Regionální disparity, ekonomická sféra, výkonnost ekonomiky, hrubý domácí produkt, kraj České republiky, ekonomická struktura

Abstract: Regional disparities, respectively regional differences, arise in many spheres. For example spheres of social, spheres of territorial, but also spheres of economic. The article entitled “Regional disparities in the economic sphere” deals with the economic. This article aims to create a theoretical overview of the economic disparities. Economic disparities relating to regional economic performance, the structure of regional economies, and developing human potential. The article characterized the various problem areas, and always practical

example is given in graphical form, where disparities are shown between the different regions of the Czech Republic.

Key Words: Regional disparities, Economic sphere, Economic performance, Gross domestic product, Region of the Czech Republic, The Economic structure

1. Úvod

Regionální disparity se stávají v posledním desetiletí velmi frekventovaným pojmem. Dochází k neustálému srovnávání jednotlivých regionů, jak na úrovni národní, tak na úrovni mezinárodní. Příspěvek na konferenci je zaměřen převážně na teoretické vymezení jednotlivých oblastí regionálních disparit ve sféře ekonomické. Cílem článku je vytvořit teoretický přehled ekonomických disparit.

V první kapitole článku budou vysvětleny základní pojmy vystihující regionální disparity, jako např. disparita, region a další. Regionální disparity jsou členěny dle sféry jejich výskytu, v příspěvku je uvedeno členění na regionální disparity ekonomické, sociální a územní. V druhé kapitole budou ekonomické regionální disparity rozebrány podrobněji. Ekonomické regionální disparity lze členit do čtyř problémových celků, resp. lze sledovat ekonomický potenciál, ekonomickou strukturu, rozvojový potenciál a lidský potenciál. U jednotlivých problémových celků jsou uvedeny možnosti jejich měření. Ekonomický potenciál je možné zjistit prostřednictvím zjištění výkonnosti regionu, produktivitou práce a vnějšími vztahy. Ekonomickou strukturu můžeme sledovat na úrovni odvětvové struktury, popřípadě na úrovni struktury podle subjektů. Rozvojový potenciál vypovídá o podpoře vědy a výzkumu v daném regionu. A poslední

problémový celek, tedy lidský potenciál, lze sledovat rovněž několika ukazateli, a to prostřednictvím vzdělanostní struktury, zaměstnanosti apod.

K jednotlivým teoretickým vymezením ekonomických regionálních disparit jsou v příspěvku vytvořeny názorné grafické příklady, kdy jsou porovnávány kraje České republiky.

Zpracování příspěvku bylo podpořeno Studentskou grantovou soutěží SU v rámci projektu SGS/7/2012 „Vliv regionálních disparit na podnikatelské prostředí“.

2. Teoretická východiska regionálních disparit

Regionální disparity jsou dle Kutcherauera a kol. fenoménem a zároveň velmi frekventovaným pojmem posledního desetiletí. Jelikož jsou předmětem zájmu a zkoumání složité společenské objekty, znamená to, že dochází k nerovnoměrnému vývoji jednotlivých částí těchto objektů. To se projevuje v nerovnosti či rozdílnosti těchto částí, které se označují jako disparity.³⁰⁰

Pojem disparita pochází z latinského slova „disparatus“, který v přímém překladu znamená „rozdělený“. Adjektivum má podobu disparátní, nikoli disparitní. Obecné definice pojmu disparita uvádějí, že disparita znamená nerovnost, nesoulad nebo také rozdílnost.

Region je územní celek, který je pomocí jednoho či více kritérií vyčlenitelný z širšího území. Obvykle je pomocí těchto kritérií vymezován pro konkrétní účel, nebo mu v uspořádání území přísluší konkrétní funkce.

³⁰⁰ Working papers Regionální disparity. *Metodologická východiska zkoumání regionálních disparit*. HUČKA, M., KUTSCHERAUER, A., TOMÁNEK, P., SUCHÁČEK, J., TVRDOŇ, M. [online] Dostupné na <http://disparity.vsb.cz/dokumenty2/wp_2.pdf>.

Proces vymezování regionů nazýváme regionalizací. Jde o zpracování informací o rozmístění předmětů a jevů na zemském povrchu. Dochází k rozčleňování území státu do menších územních celků nebo naopak k seskupování základních prostorových jednotek (např. vytváření mikroregionů). Vydělení geografických regionů se provádí na základě dvou aspektů: objektivního, tj. pevnosti vazeb mezi složkami regionů, a subjektivního, tj. na základě úkolů výzkumu.

Každý region se rozvíjí jiným způsobem, jiným tempem, jiným směrem a právě tyto rozdíly jsou označovány jako regionální disparity. Ministerstvo pro místní rozvoj ČR vymezuje regionální disparity jako „neodůvodněné regionální rozdíly v úrovni ekonomického, sociálního a ekologického rozvoje regionů“. Regionální rozvoj znamená růst konkurenceschopnosti a socioekonomického a environmentálního potenciálu regionů vedoucí ke zvyšování životní úrovně a kvality života jejich obyvatel.

2.1 Základní klasifikace regionálních disparit

Základní členění disparit vychází z vymezení sféry výskytu. Regionální disparity se objevují ve sférách sociálních, ekonomických a územních.

Ekonomické disparity se týkají regionální ekonomické výkonnosti, struktury regionální ekonomiky, rozvojového a lidského potenciálu. Můžeme zde zahrnout ukazatele zaměstnanosti, nezaměstnanosti, hrubého domácího produktu, produktivity práce, průmyslu, zemědělství, služeb apod.

Sociální disparity se týkají obyvatelstva v širším kontextu kvality života, životní úrovně, sociální rovnosti. Můžeme

zde sledovat hustotu obyvatelstva, demografickou strukturu, migraci, aktivitu obyvatelstva, mobilitu práce, zdraví, úmrtnost, vzdělanostní strukturu, profesní strukturu, bydlení, sociální zázemí, kulturní zázemí, vzdělanostní zázemí.

Územní disparity jsou spojeny s geografickými, přírodními, dopravními a technickými podmínkami. Do této skupiny můžeme zahrnout např. rozlohu, podnebí, ovzduší, vodu, přírodu, odpady, lesy, krajinu a půdu, dopravní infrastrukturu, technickou infrastrukturu, dostupnost.

3. Regionální disparity v ekonomické sféře

Ekonomická výkonnost regionu je velmi významným faktorem rozvoje, klíčovým atributem hodnocení jeho současné úrovně a jedním z rozhodujících hledisek srovnání s ostatními regiony.

Podle Kutcherauera a kol. (2010) jsou disparity v ekonomické sféře rozčleněny do čtyř problémových celků: ekonomický potenciál, ekonomická struktura, rozvojový potenciál, lidský potenciál.³⁰¹

3.1 Ekonomický potenciál

Ekonomický potenciál regionu lze popsat výkonností ekonomiky, produktivitou práce a vnějšími vztahy regionu.

Výkonnost ekonomiky měříme pomocí makroekonomických agregátních veličin. Nejvíce užívanou agregátní veličinou je hrubý domácí produkt (HDP). HDP vyjadřuje celkovou hodnotu vytvořených statků a služeb na určitém území v daném

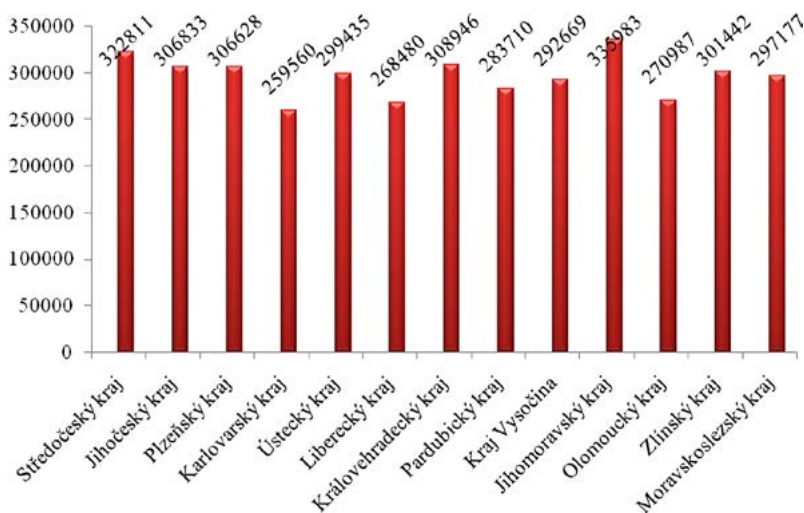
---

³⁰¹ KUTCHERAUER, A. FACHINELLI, H., SUCHÁČEK, J., SKOKAN, K., HUČKA M., TULEJA, P., TOMÁNEK, P. *Regionální disparity. Disparity v regionálním rozvoji země, jejich pojetí, identifikace a hodnocení*. 1. vyd. Ostrava: VŠB-TU, 2010. s. 46–48. ISBN 978-80-248-2335-5.

období. HDP udává vstupní informaci o výkonnosti regionu. V podmínkách ČR lze zjistit výši tohoto indikátoru pouze pro úroveň územní jednotky NUTS 2 (sdružené kraje) a územní jednotky NUTS 3 (kraje). Pro územní jednotky LAU 1 (okresy) a územní jednotky LAU 2 (obce) nelze zjistit velikost tohoto indikátoru. Pro meziregionální srovnání se používá HDP na obyvatele.

Graf č. 1: Hrubý domácí produkt na obyvatele v roce 2010 (v Kč)

Zdroj: vlastní zpracování (data dle Českého statistického úřadu)

Na grafu č. 1 lze spatřit regionální disparity ukazatele Hrubý domácí produkt v přepočtu na obyvatele v roce 2010. Jsou srovnávány všechny kraje České republiky, v grafické podobě je zobrazeno pouze 13 krajů. Vyjmuta je Praha, a to z důvodu jasnějšího a srozumitelnějšího zobrazení. Hodnoty hrubých

domácích produktů se pohybují v rozmezí 259 560 Kč/obyvatel a 335 983 Kč/obyvatel a Praha má hodnotu daleko vyšší, tj. 776 968 Kč/obyvatel. V daných porovnávaných krajích je hrubý domácí produkt nejvyšší u Jihomoravského kraje, kde je hodnota HDP na obyvatele 335 983 Kč. Na nejnižší úrovni jsou kraje Karlovarský (259 560 Kč) a Liberecký (268 480 Kč).

O vyspělosti jednotlivých regionů svědčí dosahovaná produktivita práce. Produktivita práce vyjadřuje, jakou měrou či jak dobře je využívána pracovní síla při vytváření produktů. Je srovnávána objemem produkce na pracovníka, ale také jednotkovými náklady práce.

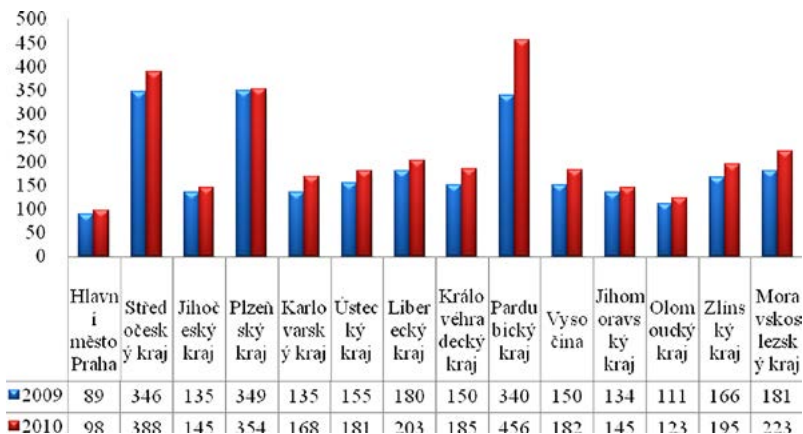
Vnější vztahy jsou také jedním z ukazatelů popisující ekonomický potenciál regionu. Vnější vztahy představují výkonnost jednotlivých subjektů regionu v oblasti exportu a umožňují meziregionální srovnání. Vnější vztahy představují významnou roli v současném globalizovaném světě v každé ekonomice. Na významu nabývají v malé, otevřené ekonomice, jakou Česká republika beze sporu je. Zahraniční obchod, prezentovaný především exportem, je klíčový a od jeho vývoje závisí růst a úroveň hrubého domácího produktu, růst zaměstnanosti a celková rovnováha ekonomiky České republiky.

Následující graf (č. 2) vyjadřuje vývoz zboží z krajů České republiky v přepočtu na jednoho obyvatele. V grafu jsou zobrazeny roky 2009 a 2010. Ve všech krajích České republiky je možné vidět výrazný meziroční skok v množství vyváženého zboží. V roce 2009 dopadla na exportéry hospodářská krize, tudíž bylo vyváženo méně zboží než v roce následujícím. V roce 2010 patří k největším exportérům, při přepočtu na jednoho obyvatele, Pardubický kraj (456 tis. Kč), Středočeský kraj

(388 tis. Kč) a kraj Plzeňský (354 tis. Kč). Nejméně vyvází své zboží při přepočtu na obyvatele hlavní město Praha, v roce 2010 bylo vyvezeno zboží v hodnotě 98 tis. Kč.

Graf č. 2: Vývoz zboží krajů České republiky v přepočtu na jednoho obyvatele v letech 2009 a 2010 (v tis. Kč)

Zdroj: vlastní zpracování (data dle Českého statistického úřadu)

3.2 Ekonomická struktura

Ekonomickou strukturu regionu lze vyjádřit odvětvovou strukturou a strukturou podle subjektů.

Odvětvovou strukturu lze sledovat na základě Klasifikace ekonomických činností, resp. CZ-NACE, zavedené Českým statistickým úřadem od 1. ledna 2008. CZ-NACE nahrazuje Odvětvovou klasifikaci ekonomických činností (OKEČ). NACE vytváří rámec pro statistická data o činnostech v mnoha ekonomických oblastech. NACE dělí jednotlivá odvětví do sekcí,

oddílů, skupin a tříd. Sekce jsou rozděleny jako např. Sekce A – zemědělství, Sekce B – lesnictví a rybářství, Sekce C – těžba a dobývání, Sekce D – zpracovatelský průmysl, Sekce E – stavebnictví, Sekce F – velkoobchod a maloobchod, opravy a údržba motorových vozidel, Sekce G – doprava a skladování a další (viz tabulka č. 1).

Tab. č. 1: Klasifikace ekonomických činností (CZ-NACE)

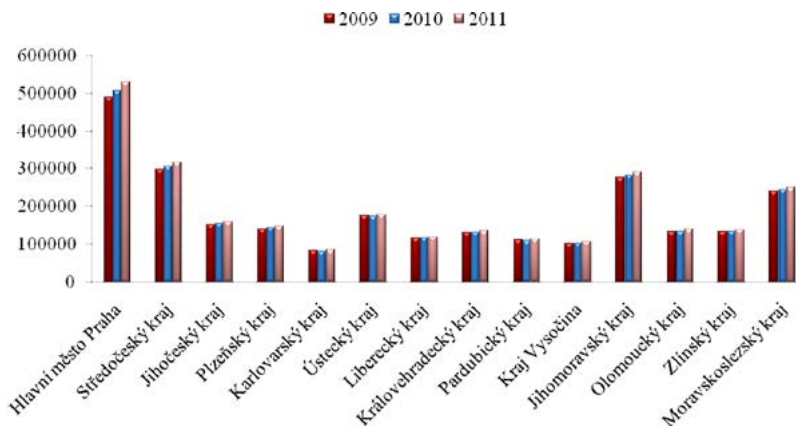
Zdroj: vlastní zpracování (údaje z Českého statistického úřadu)

Sekce	Odvětví
Sekce A	ZEMĚDĚLSTVÍ, LESNICTVÍ A RYBÁŘSTVÍ
Sekce B	TĚŽBA A DOBÝVÁNÍ
Sekce C	ZPRACOVATELSKÝ PRŮMYSL
Sekce D	VÝROBA A ROZVOD ELEKTŘINY, PLYNU, TEPLA A KLIMATIZOVANÉHO VZDUCHU
Sekce E	ZÁSOBOVÁNÍ VODOU; ČINNOSTI SOUVISEJÍCÍ S ODPADNÍMI VODAMI, ODPADY A SANACEMI
Sekce F	STAVEBNICTVÍ
Sekce G	DOPRAVA A SKLADOVÁNÍ
Sekce H	UBYTOVÁNÍ, STRAVOVÁNÍ A POHOSTINSTVÍ
Sekce I	INFORMAČNÍ A KOMUNIKAČNÍ ČINNOSTI
Sekce J	PENĚŽNICTVÍ A POJIŠTOVNICTVÍ
Sekce K	ČINNOSTI V OBLASTI NEMOVITOSTÍ
Sekce L	PROFESNÍ, VĚDECKÉ A TECHNICKÉ ČINNOSTI
Sekce M	ADMINISTRATIVNÍ A PODPŮRNÉ ČINNOSTI
Sekce N	VEŘEJNÁ SPRÁVA A OBRANA; POVINNÉ SOCIÁLNÍ ZABEZPEČENÍ
Sekce O	VZDĚLÁVÁNÍ
Sekce P	ZDRAVOTNÍ A SOCIÁLNÍ PÉČE
Sekce Q	KULTURNÍ, ZÁBAVNÍ A REKREAČNÍ ČINNOSTI
Sekce R	OSTATNÍ ČINNOSTI
Sekce S	ČINNOSTI DOMÁCNOSTÍ JAKO ZAMĚSTNAVATELŮ; ČINNOSTI DOMÁCNOSTÍ PRODUKUJÍCÍCH BLÍŽE NEURČENÉ VÝROBKY A SLUŽBY PRO VLASTNÍ POTŘEBU
Sekce T	ČINNOSTI EXTERITORIÁLNÍCH ORGANIZACÍ A ORGÁNŮ

Deskriptor „struktura podle subjektů“ dává možnost sledovat a hodnotit regionální strukturu dle vybraných právních forem, podle počtu zaměstnanců, podle počtu osob samostatně výdělečně činných, podle počtu podniků do 250 zaměstnanců, podle počtu podniků nad 1000 zaměstnanců aj.

Graf č. 3: Počet ekonomických subjektů v letech 2009–2011

Zdroj: vlastní zpracování (data dle Českého statistického úřadu)

Graf č. 3 uvádí regionální disparity počtu ekonomických subjektů v letech 2009–2011. Nejvíce ekonomických subjektů je v hlavním městě Praha, tj. v roce 2011 529 377 ekonomických subjektů. Dále se vyskytuje nejvíce ekonomických subjektů v kraji Středočeském (v roce 2011 317 598) a v kraji Jihomoravském (v roce 2011 291 162). Nejméně ekonomických subjektů je pak v kraji Karlovarském (v roce 2011 83 396) a v kraji Vysočina (v roce 2011 105 185).

Při pohledu na meziroční srovnání počtu ekonomických subjektů zjistíme, že se objevuje u všech krajů mírný nárůst.

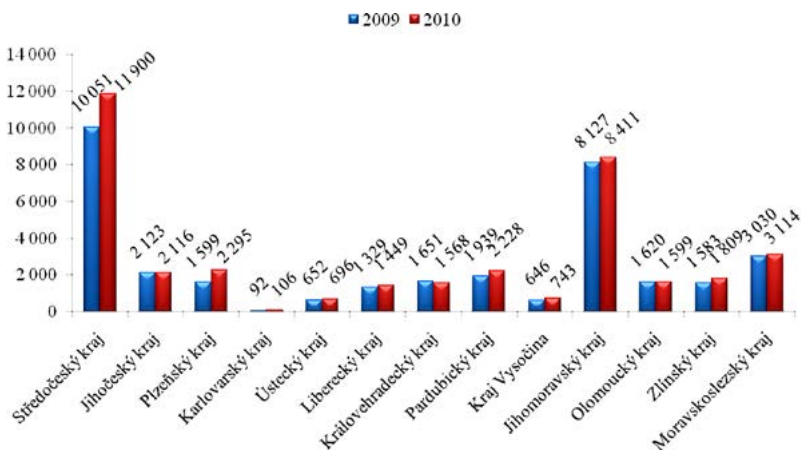
Nejvýraznější je opět v hlavním městě Praha a v krajích Středočeském a Jihomoravském.

3.3 Rozvojový potenciál

Rozvojový potenciál lze charakterizovat především podmínkami vytvářenými v regionu pro rozvoj vědy a výzkumu a také podmínkami vytvářenými pro zahraniční investory. Vědu a výzkum hodnotíme na základě velikosti výdajů na vědu a výzkum. Úroveň vědy a výzkumu v regionu ovlivňuje i počet zaměstnanců ve vědě a výzkumu. Oba tyto ukazatele jsou zpracovány v grafické podobě níže.

Graf č. 4: Výdaje na výzkum a vývoj v letech 2009–2010 (v mil. Kč)

Zdroj: vlastní zpracování (data dle Českého statistického úřadu)

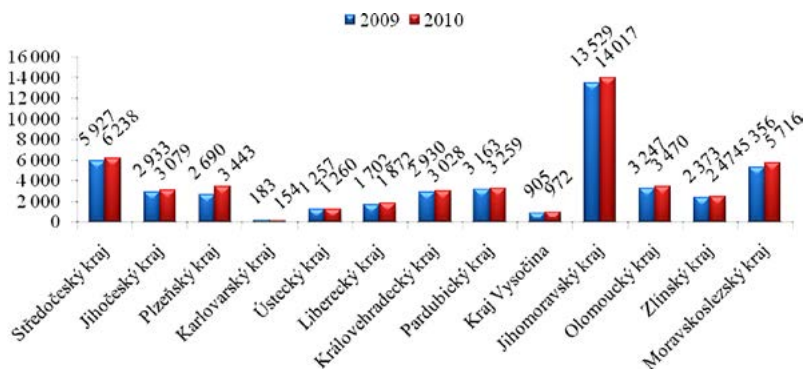

V grafu, který zobrazuje výdaje na výzkum a vývoj v letech 2009–2010 byla opět vynechána Praha z důvodu

lepšího grafického přehlednějšího zobrazení. V hlavním městě Praha bylo v roce 2009 vynakládáno na vědu a výzkum 20 906 mil. Kč a v roce 2010 20 998 mil. Kč. Po Praze je nejvíce výdajů na výzkum a vývoj vynakládáno ve Středočeském kraji (tj. 11 900 mil. Kč v roce 2011) a v kraji Jihomoravském (tj. 8 411 mil. Kč). Nejnižší výdaje jsou vynakládány v kraji Karlovarském, kde je vynaloženo na vědu a výzkum pouze 92 mil. Kč a 106 mil. Kč, dále v kraji Vysočina, kde byly vynakládány 646 mil. Kč a 743 mil. Kč a také v kraji Ústeckém s výdaji 652 mil. Kč a 696 mil. Kč.

Graf č. 5: Počet zaměstnanců ve vědě a výzkum v letech 2009–2010

Zdroj: vlastní zpracování (data dle Českého statistického úřadu)

Graf č. 5, zobrazuje počet zaměstnanců ve vědě a výzkum v letech 2009–2010. Opět je graficky porovnáváno pouze 13 krajů, tedy všechny kraje kromě hlavního města Prahy, kde v roce 2009 bylo 29 592 zaměstnanců a v roce 2010 28 921 zaměstnanců ve vědě a výzkumu. Po Praze je nejvíce

zaměstnaných pracovníků ve vědě a výzkumu v Jihomoravském kraji, tj. 14 017 v roce 2010 a dále v kraji Středočeském, tj. 6 238 zaměstnanců v roce 2010. Je možné sledovat zajímavost při srovnání poměru výdaje/počet pracovníků v těchto krajích. Zatímco v kraji Středočeském je zaměstnáno daleko téměř 3x méně pracovníků než v kraji Jihomoravském, tak výdaje jsou v kraji Středočeském o dost vyšší než v Jihomoravském. Nejméně výzkumných pracovníků je v kraji Karlovarském a v kraji Vysočina.

3.4 Lidský potenciál

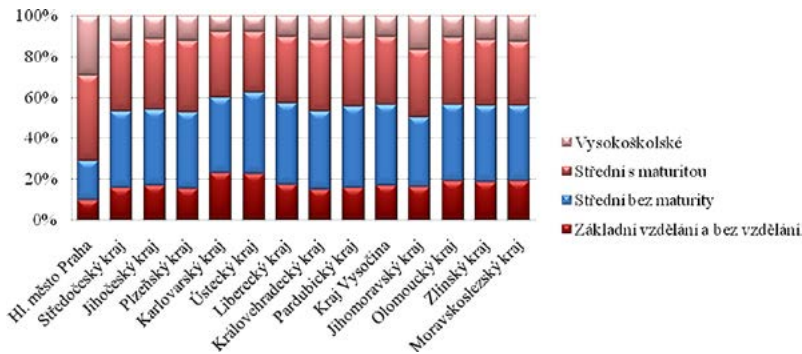
Lidský potenciál je velice významným faktorem disparit v ekonomické sféře. Nejdůležitějším činitelem v ekonomice jsou lidé. Zvláště úroveň lidského kapitálu je rozhodující pro rozvoj ekonomiky. Pro regionální rozvoj je důležitý počet aktivních obyvatel, vzdělanostní struktura obyvatel, zaměstnanost (resp. nízká nezaměstnanost). Také mobilita lidí má stále větší význam. Ačkoli problémový celek zabývající se lidským potenciálem spadá do ekonomických regionálních disparit, prolíná se místy s regionálními disparitami sféry sociální. Záleží na úhlu pohledu a na samotném autorovi, kde dané disparity zařadí.

Poslední graf č. 6 uvádí vzdělanostní strukturu populace 15+ v roce 2010. Úroveň vzdělanosti je základním kvalitativním faktorem pracovní síly, jenž se v konečném efektu silně promítá do její produktivity práce. Při zaměření pozornosti pouze na podíl osob v populaci 15+ s vysokoškolským vzděláním, jejichž počet rok od roku roste, lze spatřit, že největší podíl je v hlavním městě Praha. Dále v Jihomoravském kraji a v kraji Středočeském. Počet vysokoškolsky vzdělané pracovní síly je

ovlivněn především pracovní nabídkou pro dané pracovníky. A výše vyjmenované kraje jsou schopny jim poskytnout nejlepší pracovní nabídku, hlavně z důvodu většího počtu ekonomických subjektů (viz graf č. 3).

Graf č. 6: Vzdělanostní struktura populace 15+ v roce 2010 (v tis.)

Zdroj: vlastní zpracování (data dle Českého statistického úřadu)

4. Závěr

Cílem článku bylo vytvořit teoretický přehled regionálních disparit ekonomické sféry. Regionální disparity se vyskytují ve třech různých sférách, tedy ve sféře ekonomické, sociální a územní. Článek se zabýval pouze regionálními disparitami ekonomickými.

V úvodu článku byla popsána teoretická východiska regionálních disparit, základní pojmy a základní členění. V druhé kapitole je věnována pozornost čistě regionálním disparitám ekonomické sféry. Bylo řečeno, že regionální disparity ekonomické sféry je možné rozčlenit do čtyř

problémových celků, resp. je možné sledovat ekonomický potenciál regionu, ekonomickou strukturu regionu, rozvojový potenciál regionu a v neposlední řadě lidský potenciál regionu.

5. Použitá literatura

Český statistický úřad

KUTCHERAUER, A. FACHINELLI, H., SUCHÁČEK, J., SKOKAN, K., HUČKA, M., TULEJA, P., TOMÁNEK, P. *Regionální disparity. Disparity v regionálním rozvoji země, jejich pojetí, identifikace a hodnocení*. 1. vyd. Ostrava: VŠB-TU, 2010. s. 46–48. ISBN 978-80-248-2335-5

Metodická podpora regionálního rozvoje. [online] Dostupné na <<http://www.regionalnirozvoj.cz/index.php/diskuze.437/items/definice-pojmu-disparita.html>>. [cit. 2012-05-20]

Definice produktivity práce. [online] Dostupné na <<http://arr.cz/cs/observator-konkurenceschopnosti/podnikani/278-ekonomicka-uroven>>. [cit. 2012-05-20]

Working papers Regionalní disparity. *Metodologická východiska zkoumání regionálních disparit*. HUČKA, M., KUTSCHERAUER, A., TOMÁNEK, P., SUCHÁČEK, J., TVRDOŇ, M. [online] Dostupné na <http://disparity.vsb.cz/dokumenty2/wp_2.pdf>. [cit. 2012-05-20]

6. Kontakt na autorku

Ing. Karin Fojtíková

Katedra ekonomie

Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné

Slezská univerzita v Opavě

Univerzitní náměstí 1934/3

733 40 Karviná

e-mail: fojtikova@opf.slu.cz

školitel: doc. Ing. Pavel Tuleja, Ph. D.

Srovnání regionálních disparit v ČR a EU

Comparison of the regional disparities in the Czech Republic and EU

Lenka Kyjonková

Anotace: Příspěvek představuje základní charakteristiky disparit, nastiňuje jejich vývoj a pojetí. Autorka se zaměřuje na metody hodnocení regionálních disparit v České republice a v Evropské unii. Autorka se pokouší nalézt příčiny vzniku národních disparit a srovnat je se zeměmi střední Evropy. Vysvětlení základních pojmů této oblasti mají napomoci vytvořit teoretický náhled na danou problematiku. Komparace aktuálních ukazatelů územních nerovností sleduje získání praktického úsudku k tématu. Příspěvek by měl rozšířit poznání o procesech územního rozvoje a evropské soudružnosti.

Klíčová slova: disparita, regionální disparita, soudružnost, územní jednotka

Abstract: This contribution presents the basic characteristic of disparities, their trends and concept. The author focuses on methods for assessing regional disparities in the Czech Republic and European Union. The author tries to find the causes of national disparities and compare them with the countries of Central Europe.

Explanation of basic terms this area to help create a theoretical perspective on the issue. Comparison of current indicators of regional disparities follows a practical opinion on the topic. The contribution should extend knowledge about the processes of territorial development and cohesion of the European.

Key Words: Disparity, Regional disparity, Cohesion, Territorial unit

1. Úvod

O disparitách se v posledních letech hovoří stále častěji. Přesto tento frekventovaný pojem nemá dostatečně propracovanou základnu. Není přesně specifikován metodologický a systémový rámec disparit. Disparity jsou však v popředí našeho zájmu a zkoumání. Souvisí to s vývojem společnosti, který s sebou nese vznik nerovnoměrností či odlišností.

Cílem příspěvku je získání základního teoretického náhledu do problematiky regionálních disparit. Článek se věnuje charakteristice základních pojmů souvisejících s disparitami a s jejich hodnocením. Zabývá se disparitami z pohledu různých ekonomických teorií. Představuje přístup k disparitám na úrovni Evropské unie. Seznamuje s klasifikací regionů v EU. Na závěr uvádí jako vzor příklady ukazatelů regionálních disparit.

Zpracování příspěvku bylo podpořeno Studentskou grantovou soutěží SU v rámci projektu SGS/7/2012 „Vliv regionálních disparit na podnikatelské prostředí“.

2. Charakteristika disparit

Disparitou chápeme rozdílnost popřípadě nerovnost znaků, jevů či procesů, jejichž identifikace a srovnání má nějaký racionální smysl. Regionální disparitou pak rozumíme rozdílnost nebo nerovnost znaků, jevů či procesů majících jednoznačné územní umístění a vyskytujících se alespoň ve dvou entitách této územní struktury.

K identifikaci a hodnocení disparit je důležité určit, jaké přinášejí uživateli poznání a jak může být toto poznání využito. Tedy určit jaká je informační hodnota disparit. Disparity mohou mít pro uživatele (příjemce) poznávací, motivační, operativní nebo rozhodovací hodnotu.

Poznávací – informují uživatele o širším kontextu relevantních znaků zkoumaných subjektů, zvyšují stav poznání příjemce informací bez konkrétních požadavků na způsob jejich dalšího přímého využití. V praxi se může jednat o srovnávání území, zemí, seskupení území, či rozdílností ve vývoji různých částí světa, aniž bychom do vývoje vybraných lokalit chtěli přímo zasahovat. Nejčastějším důvodem, proč jsou disparity zkoumány, analyzovány a vyhodnocovány, je právě zvýšení stavu poznání příjemce.

Motivační – změny relevantních znaků zkoumaných subjektů vytvářejí soubor pohnutek podněcující příjemce informací k určité činnosti, zpravidla v delším časovém horizontu. Jedná se například o vyhledávání území vhodných pro různé typy investování – motivující investory k umístění svých investic do konkrétního území.

Operativní – podněcují k okamžitému jednání, k reakci na vzniklou, resp. měnící se situaci. V praxi může jít např. o reakci na opakující se záplavy v určitých územních vymezeních.

Rozhodovací – změny relevantních znaků zkoumaných subjektů, jejichž vyhodnocení vede příjemce k přijetí rozhodnutí. Zpravidla se jedná o podklady pro tvorbu regionálních strategií a programů nebo o identifikaci regionů

pro stanovení soustředěné pomoci státu problémovým regionům.

2.1 Regionální disparity v teoriích

V teoriích regionálního rozvoje a se můžeme setkat s rozdílnými názory na regionální disparity. Je to dáno sociálně-ekonomickými paradigmaty, která byla typická pro konkrétní období. Jestliže použijeme při diferenciaci přístupů k regionálnímu rozvoji a regionálním nerovnostem princip účelovosti, lze identifikovat čtyři hlavní vývojová paradigmata: liberální endogenně rozvojový přístup, dále exogenní keynesiánský a extrémně intervencionistický marxisticko-socialistický přístup a konečně také moderní neo-endogenní přístup. Dílčí teorie regionálního rozvoje jsou přitom uspokojivým způsobem zařaditelné pod tato paradigmata (viz také tabulka 1).³⁰²

Obecně lze říci, že neoklasické a liberální přístupy se přiklání k přesvědčení, že v rámci regionálního rozvoje existuje automatická tendence k vyrovnávání regionálních rozdílů a úkolem regionální politiky je pouze posílit vyrovnávací mechanismy. Naproti tomu zbývající většina přístupů považuje za základní tendenci regionálního rozvoje k divergenci. Tedy k takovému vývoji regionálního rozvoje, který by bez zásahu regionální politiky vedl k nárůstu územních nerovností.

---

³⁰² Dílčí úvodní studie VŠB-TU Ostrava, 2008. Územní nerovnosti v teoriích regionálního rozvoje. [online] Dostupné na <http://alkut.cz/edice_cd/cd1_vystupy_2007/regionalni_disparity.html>.

Tabulka č. 1: Vývoj přístupů k regionálnímu rozvoji

Zdroj: Územní nerovnosti v teoriích regionálního rozvoje

Obecné paradigma	Prostorové tendence	Dílčí teorie regionálního rozvoje	Regionální politika
liberální/neintervencionistické/ endogenně rozvojové	Prostorový vývoj tenduje k rovnováze, konvergenci a proto není nutno zasahovat do tržních procesů. Neintervencionistický přístup.	Neoklasické jedno a dvousektorové modely růstu, nová teorie endogenního růstu, nová teorie růstu	„dělníci za práci“, nástroje zvyšující mobilitu pracovních sil
keynesiánské/intervencionistické/ exogenně rozvojové	Prostorový vývoj tenduje k nerovnováze, divergenci a proto jsou zásahy do tržních procesů nutné.	Teorie kumulativních příčin, teorie nerovnoměrného rozvoje, teorie pólů růstu, center růstu a růstových os, teorie exportní základny, jádro-periferie, teorie výrobních cyklů a ziskových cyklů, teorie prostorových dělb práce, teorie mezoekonomiky	„práce za dělníky“, nástroje podporující příliv investic do problémových regionů
marxisticko-socialistické/ extrémně intervencionistické	Vývoj tenduje k regionální nerovnováze , nutnost plánování a řízení prostorového vývoje.	Prostorová dimenze marxiánsko-socialistické doktríny, teorie krize, houpačková teorie nerovnoměrného rozvoje	Centrální plánování a řízení prostorového vývoje ignorující regionálně-tržní signály. Aplikace v zemích střední a východní Evropy.
moderní/„transformovaný“ neoendogenní rozvoj/vytváření rámcových podmínek pro endogenní iniciativy/spíše neintervencionistický přístup.	Vývoj tenduje k regionální nerovnováze , nutno využít regionální potenciál.	Teorie učících se regionů, teorie výrobních okrsků, QWERTY teorie, teorie path dependency (závislosti na cestě)	Podpora prostředí, ve kterém se bude dařit networkingu, malým a středním firmám, inovacím, učení se. Zvýšení kvality místních a regionálních institucí, kooperace (konkurence a kooperace)

2.2 Klasifikace regionálních disparit

V podstatě lze říci, že můžeme rozlišit tři typy disparit: sociální disparity související s důchodci životní úrovní obyvatelstva; fyzické disparity spojené s geografickými nebo přírodními podmínkami a ekonomické disparity, které se týkají rozdílů v kvalitě a kvantitě regionálního výstupu.

Klasifikačních hledisek pro zkoumání regionálních disparit je celá řada. Průběžná výzkumná zpráva VŠB-TU Ostrava: Teorie, identifikace, klasifikace a hodnocení regionálních disparit (2008) uvádí např. hledisko věcné, hledisko příčin regionálních disparit, hledisko způsobu vzniku regionálních disparit, hledisko užití regionálních disparit, hledisko ovlivnitelnosti regionálních disparit, hledisko dopadů regionálních disparit, časové hledisko, hledisko nekvantifikovaných sfér sledování regionálních disparit.

3. Metody hodnocení disparit

Současná česká regionální praxe hodnotí regionální disparity buďto pomocí metod založených na meziregionální komparaci, v jejichž rámci jsou zvolené regiony srovnávány na základě zkušeností a znalostí, nebo pomocí statistických metod, jejichž praktické využití na úrovni jednotlivých institucí zabývajících se problematikou územních rozdílů je však velmi omezené. Mezi tyto metody můžeme zařadit:

- metodu meziregionální komparace – pomocí této metody jsou na základě předchozí analýzy porovnávány jednotlivé regiony i procesy, které uvnitř těchto regionů probíhají, s cílem nalézt společné a odlišné rysy v jejich vývoji,

- metody využívající Geografický informační systém – v jejímž rámci jsou k hodnocení regionálních disparit využívány počítačové systémy orientované na zpracovávání geografických dat, jež jsou následně prezentována v podobě map,
- míru variability – při jejímž využití jsou regionální disparity nejčastěji hodnoceny pomocí směrodatné odchylky a variačního koeficientu,
- vícerozměrné statistické metody – což je soubor metod, mezi něž řadíme metodu hlavních komponent a faktorovou, shlukovou nebo diskriminační analýzu,
- shlukovou analýzu – což, je poměrně rozsáhlá skupina metod, které jsou využívány k rozřídění určité množiny objektů do několika relativně homogenních celků, které jsou zpravidla označovány jako shluky či také clustery,
- faktorovou analýzu – jež je statistickou metodou, která analytikům umožňuje nalézt nepřímou pozorované příčiny variability jednotlivých indikátorů sloužících k deskripci regionálních disparit,
- simplicistní model – jehož cílem je přispět k obohacení metodologie, které se využívá při strategické situační analýze regionů,
- metodu reálné konvergence – což je metoda, s jejíž pomocí je nejprve zhodnocen vývoj jednotlivých indikátorů charakterizujících územní rozdíly a následně je určeno, zda se tyto rozdíly zmenšují (konvergují), nebo naopak zvětšují (divergují),

- upravený teritoriální Giniho koeficient – což je koeficient, který, pro potřeby hodnocení regionálních disparit, navrhla OECD a jenž na rozdíl od klasického Giniho koeficientu pracuje s rozdíly v hrubém domácím produktu na obyvatele, které jsou zde považovány za ukazatel diferenciací příjmů mezi obyvateli jednotlivých regionů,
- metodu umělých neuronových sítí – která je založena na bezprostřední interpretaci analyzovaných dat pomocí Kohonenovy mapy, což jsou umělé neuronové sítě, které jsou vybaveny učícím algoritmem bez učitele.³⁰³

V České republice se pro hodnocení disparit nejčastěji používá metoda meziregionální komparace. Vedle ní jsou pak často využívány metody využívající Geografický informační systém.

V zahraničí je využívána většina uvedených metod. Přesto zde nalezneme metody, které v České republice nebyly dosud využity. V zahraničí se můžeme setkat s již uvedenou metodou umělých neuronových sítí, upraveným teritoriálním Giniho koeficientem nebo metodou reálné konvergence. Při použití metody reálné konvergence je třeba nejprve podrobně zhodnotit vývoj jednotlivých indikátorů charakterizujících územní rozdíly a následně stanovit, zda se tyto rozdíly zmenšují (konvergují), nebo naopak zvětšují (divergují).

---

³⁰³ KUTCHERAUER, A. a kolektiv. *Regionální disparity. Disparity v regionálním rozvoji České republiky – pojetí, klasifikace a hodnocení.* (Závěrečná výzkumná zpráva VŠB-TU Ostrava), 2010. [online] Dostupné na < http://alkut.cz/edice_cd/cd7_vyzkumne_studie_2010/vyzkumne_studie.html>.

4. Regionální disparity v EU

Hodnocením a řešením regionálních disparit na evropské úrovni se zabývá politika soudružnosti. Cílem soudružnosti je vyvážený rozvoj v rámci Evropské unie, při kterém dochází ke snižování strukturálních rozdílů (disparit) mezi regiony a k podpoře rovných příležitostí pro všechny.

V EU můžeme rozlišovat 3 úrovně soudružnosti – hospodářskou, sociální a územní. **Hospodářská soudržnost** hodnotí ekonomickou konvergenci a dá se vyjádřit snižováním disparit mezi úrovněmi rozvoje různých regionů (států) pomocí ekonomických ukazatelů, jako jsou např. hrubý domácí produkt HDP/obyvatele, zaměstnanost, produktivita apod. **Sociální soudržnost** se zaměřuje se na dosažení cílů v nezaměstnanosti, úrovni vzdělání, sociálním vyloučení různých skupin a v demografických trendech v Evropské unii.

Územní soudržnost sleduje vyváženou distribuci lidských aktivit v rámci Unie a je doplňkovým pojmem k hospodářské a sociální soudržnosti. Koncept územní soudružnosti rozvíjí hospodářskou a sociální soudružnost tím, že základní cíl Evropské unie, vyvážený a udržitelný rozvoj, převádí do územního kontextu. Je to zastřešující pojem, který integruje sociální a geografické dimenze území a jeho potenciál. Vyjadřuje poskytování rovných příležitostí pro všechny občany Evropské unie bez ohledu na místo, kde žijí a pracují.³⁰⁴ Územní soudržnost v praxi sleduje např. posilování infrastruktury, podporu vývoje know-how či ochranu kulturního a přírodního

---

³⁰⁴ Průběžná výzkumná zpráva VŠB-TU 2008. *Teorie, identifikace, klasifikace a hodnocení regionálních disparit*. [online] Dostupné na <http://alkut.cz/edice_cd/cd2_zprava_2008/regionalni_disparity.html>.

dědictví. Pokud předpokládáme, že disparity jsou výrazem stupně soudružnosti, pak můžeme říci, že existují ekonomické, sociální a územní disparity.

Při hodnocení disparit v EU na nižších územních úrovních se využívá klasifikace NUTS – nomenklatura územních statistických jednotek (Nomenclature of Units for Territorial Statistic). Aby bylo pro celou Evropskou unii dosaženo srovnatelnosti jednotlivých statistických celků, jsou pro jednotlivé úrovně soustavy NUTS stanoveny meze počtu obyvatel. Je-li počet obyvatel celého členského státu menší než minimální hranice pro danou úroveň NUTS, tvoří celý stát jedinou územní jednotku NUTS pro tuto úroveň.

Rozdělení stupňů NUTS můžeme sledovat na následující tabulce.

Tabulka č. 2: Počty obyvatel pro NUTS

Zdroj: vlastní zpracování (dle Eurostatu)

statistická jednotka	nejvyšší počet obyvatel	nejnižší počet obyvatel
NUTS1	7 000 000	3 000 000
NUTS2	3 000 000	800 000
NUTS3	800 000	150 000

Tabulka č. 3: Územní jednotky NUTS vybraných zemí

Zdroj: vlastní zpracování (dle RIS)

statistická jednotka		Počet v ČR	Počet v SR	Počet v PL
zkratka	český ekvivalent			
NUTS0	Stát	1	1	1
NUTS1	Území	1	1	6
NUTS2	Region	8	4	16
NUTS3	Kraj	14	8	45
NUTS4	Okres	77	79	379
NUTS5	Obec	6250	2922	2489

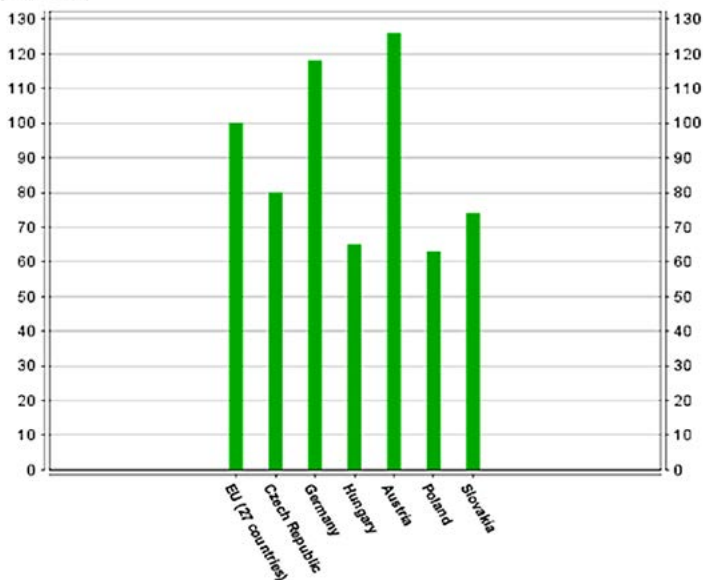
5. Komparace aktuálních ukazatelů

Jak již bylo zmíněno, můžeme na úrovni Evropské unie rozlišovat tři úrovně soudružnosti (hospodářskou, sociální a územní). Jednotlivé stupně soudružnosti jsou odrazem různých ukazatelů. Ty můžeme pozorovat na níže uvedených grafech.

Graf č. 1: HDP na obyvatele v PPS (EU27, CZ, DE, HU, AT, PL, SK) za rok 2010

Zdroj: Eurostat, 2012

GDP per capita in PPS
Index (EU-27=100)

Jako příklad hospodářské soudružnosti je uveden ukazatel HDP na obyvatele v PPS. Míra nezaměstnanosti zachycena v grafu č. 2 je pak ukazatelem soudružnosti sociální.

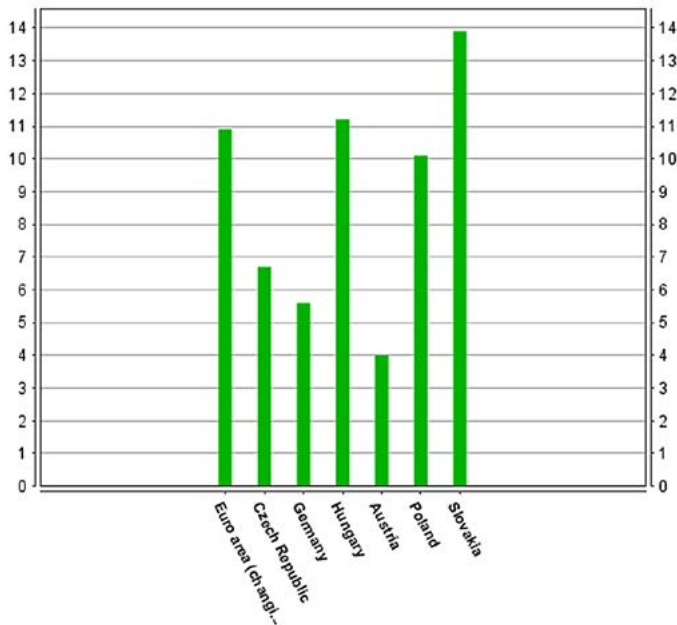
Graf č. 2: Míra nezaměstnanosti (EU27, CZ, DE, HU, AT, PL, SK) za rok 2012

Zdroj: Eurostat, 2012

Harmonised unemployment rate by sex

% (seasonally adjusted)

Total

V grafu č. 1 můžeme sledovat výši HDP ve vybraných zemích střední Evropy (Česká republika, Německo, Maďarsko, Rakousko, Polsko a Slovensko) v porovnání s 27 evropskými zeměmi za rok 2010. Z grafu je patrné, že nejlepších výsledků dosáhlo v roce 2010 Rakousko. Druhé místo zaujalo Německo. Nejhůře si v tomto ukazateli stálo Polsko následováno Maďarskem.

Míra nezaměstnanosti ve výše zmíněných státech za rok 2012 je zachycena uvedeném grafu č. 2. Z grafu můžeme vyčíst, že s nejvyšší mírou nezaměstnanosti se ve střední Evropě potýká Slovensko. Nejnižší míra nezaměstnanosti je v Rakousku a pak v Německu. V tomto ukazateli si v porovnání s ostatními zeměmi i s evropskou sedmadvacítkou nestojí špatně ani Česká republika, kde se míra nezaměstnanosti pohybuje ve výši 6–7 %.

6. Závěr

Cílem článku bylo vytvořit teoretický náhled do problematiky regionálních disparit. Charakterizovat základních pojmy, které se dotýkají disparit, jejich hodnocení a přístupů. A doplnit probíranou problematiku příklady konkrétních ukazatelů regionálních disparit. Přínosem článku má být zvýšení poznání problematiky disparit.

Úvodní kapitola se zabývá definováním disparit, jejími charakteristikami a klasifikací. Obecně nastiňuje jednotlivé pohledy na disparity v ekonomických teoriích. Kapitola s číslem tři uvádí současné metody, dle kterých lze disparity hodnotit, a to jak v České republice, tak v zahraničí. Následující kapitola se zabývá disparitami na úrovni Evropské unie. Závěrečná kapitola pak uvádí příklady ukazatelů ve vybraných zemích střední Evropy, které jsou odrazem soudružnosti. Konkrétně se jedná o ukazatel hospodářské soudružnosti – HDP na obyvatele v PPS a ukazatel soudružnosti sociální – Míra nezaměstnanosti.

7. Použitá literatura

Identifikace, klasifikace a hodnocení regionálních disparit. [online]

Dostupné na <<http://disparity.vsb.cz/cz/o-projektu/vysledky/>>

Teorie, identifikace, klasifikace a hodnocení regionálních disparit. [online]

Dostupné na <<http://disparity.vsb.cz/cz/o-projektu/vysledky/>>

Vznik regionálních disparit jejich pojetí, charakteristika a klasifikace.

[online] Dostupné na <<http://disparity.vsb.cz/cz/o-projektu/vysledky/>>

KUTSCHERAUER, A. a kolektiv. *Regionální disparity: Disparity v regionálním rozvoji České republiky – pojetí, teorie, klasifikace a hodnocení.* (Závěrečná výzkumná zpráva). VŠB-TUO Ekonomická fakulta, Ostrava, 2010. [online] Dostupné na <<http://disparity.vsb.cz/cz/o-projektu/vysledky/>>

<http://disparity.vsb.cz/>

<http://www.risy.cz/cs>

<http://ec.europa.eu/eurostat>

8. Kontakt na autorku

Ing. Lenka Kyjonková

Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné

Slezská univerzita v Opavě

Univerzitní náměstí 1934/3

733 40 Karviná

e-mail: lenkakyjonkova@volny.cz

školitel: doc. Ing. Pavel Tuleja, Ph.D.

Zdanění alkoholu v České republice

Alcohol Taxation in the Czech Republic

Lenka Kupčoková

Anotace: Příspěvek se zabývá problematikou zdanění alkoholu v České republice. Nastiňuje současnou právní úpravu daní z alkoholu – uvádí sazby daní z lihu, piva, vína a meziproduktů. Zabírá se mírou zatížení alkoholu nepřímými daněmi, spotřebou lihovin, vína a piva v letech 2002 až 2010 a přínosem spotřebních daní z alkoholu pro příjmovou stránku státního rozpočtu.

Klíčová slova: alkohol, spotřební daně, daň z přidané hodnoty, příjmy státního rozpočtu

Abstract: This article deals with alcohol taxation issues in the Czech Republic. It outlines the current alcohol tax legislation – presenting tax rates on spirit, beer, wine and intermediate products. Furthermore, it focuses on the tax burden on alcohol through indirect taxes, consumption of spirits, wine and beer per capita from 2002 to 2010 and the state budget income from alcohol tax.

Key Words: Alcohol, Excise taxes, Value added tax, Government revenue

1. Úvod

Nadměrná konzumace alkoholu významně poškozují zdraví. O nutnosti jisté regulace spotřeby alkoholu není proto třeba polemizovat. Daně uvalené na alkoholické nápoje jsou společností obecně lépe přijímány než kterékoliv jiné. Nehledě na to, že si je ani mnohdy neuvědomujeme – skrytě zvyšují prodejní cenu alkoholu – mají tak omezit jeho spotřebu,

zároveň jsou však výnosy z těchto daní vítanou součástí státního rozpočtu.

Cílem příspěvku je naznačit míru zdanění zvolených lihovin, piva, vína a posoudit přínos spotřebních daní z alkoholu pro příjmovou stránku státního rozpočtu.

První část článku se věnuje právní úpravě daní z alkoholu – zejména pak výši sazeb daní z lihu, piva, vína a meziproductů, v další je propočteno zatížení alkoholu nepřímými daněmi, ve třetí části příspěvku je prezentována spotřeba lihovin, vína a piva v letech 2002 až 2010, poslední se potom zaobírá příjmy státního rozpočtu ze spotřebních daní z alkoholu v roce 2010.

2. Právní úprava daní z alkoholu

Nejvýznamnějším právním předpisem upravujícím zdanění alkoholických nápojů v České republice je Zákon č. 353/2003 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů. Zákon je poměrně obsáhlý, sestává ze sedmi částí. Dále budou proto představeny pouze části zákona věnující se sazbám daní z lihu (§ 70), piva (§ 85), vína a meziproductů (§ 96).

Tabulka č. 1: Sazby daně z lihu (Kč/hl etanolu)

Zdroj: Zákon č. 353/2003 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů.

Předmět daně	Sazba daně
Lih	28 500
Lih – pěstitelské pálení – do 30 l etanolu	14 300

Každý litr etanolu je zatížen 285 korunami. Výjimku tvoří lih obsažený v ovocných destilátech z pěstitelského pálení v množství nepřesahujícím 30 l etanolu pro jednoho pěstitele

za jedno výrobní období – sazba daně je pak asi poloviční (musí však být splněny veškeré podmínky stanovené Zákonem č. 61/1997 Sb., o lihu, ve znění pozdějších předpisů).

Tabulka č. 2: Sazby daně z piva (Kč/hl/celé hmotnostní %)

Zdroj: Zákon č. 353/2003 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů.

Základní sazba	Snížené sazby pro malé nezávislé pivovary				
	Velikostní skupina podle výroby v hl ročně				
	do 10 000	nad 10 000 do 50 000	nad 50 000 do 100 000	nad 100 000 do 150 000	nad 150 000 do 200 000
32	16	19,20	22,40	25,60	28,80

Výše sazeb daně z piva se liší v závislosti na roční produkci pivovaru. Zatímco malý nezávislý pivovar, jehož roční výroba piva nepřesáhne 10 000 hl, odvádí státu 16 korun za 1 hl a každé celé hmotnostní procento extraktu původní mladiny, velké pivovary platí přesně dvojnásobek. Od daně je osvobozeno až 200 l piva za kalendářní rok vyrobeného fyzickou osobou v zařízení pro domácí výrobu piva – nesmí jej však prodávat.

Tabulka č. 3: Sazby daně z vína a meziproductů (Kč/hl)

Zdroj: Zákon č. 353/2003 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů.

Předmět daně	Sazba daně
Šumivá vína (§ 93 odst. 2)	2 340
Tichá vína (§ 93 odst. 3)	0
Meziproducty (§ 93 odst. 4)	2 340

Šumivá vína a meziproducty jsou zdaňovány 2340 Kč/hl, na tichá vína je zatím uvalena nulová sazba daně. Poslední

dobou se ale stále častěji hovoří o zvýšení této sazby až o 1000 Kč/hl.

Vedle spotřebních daní je alkohol zatížen také daní z přidané hodnoty (Zákon č. 235/2004 Sb., o dani z přidané hodnoty). Lihoviny, pivo, víno i meziprodukty z něj podléhají základní sazbě DPH, která v současné době činí 20 % (v příštím roce pravděpodobně vzroste na 21 %).

3. Míra zdanění alkoholu

Celková míra zdanění (složená daňová kvóta) se v České republice pohybuje mezi 34 až 35 % hrubého domácího produktu. Podíl spotřebních daní z alkoholu na HDP v roce 2010 činil asi 0,3 %.

Kolik korun přispíváme do státního rozpočtu každým nákupem lihovin, piva a vína ukazuje tabulka.

Tabulka č. 4: Zatížení alkoholu nepřímými daněmi (Kč/l)

Zdroj: vlastní propočty.

Alkohol	Cena bez daní	Spotřební daň	DPH	Míra zdanění (%)
Vodka 37,5%	58,125	106,875	33	70,64
Whiskey 40%	338,71	114	90	37,59
Pivo 10°	11,6	3,2	3	34,83
Pivo 12°	23,96	3,84	6	29,11
Tiché víno	77,2	0	16	17,17
Šumivé víno	99,13	23,4	24	32,35

Z tabulky je zřejmá vysoká míra zdanění zvláště levného alkoholu (levnější vodky), v našem případě činí více než 70 % (cena včetně daní – 198 Kč za 1 litr). S rostoucí cenou alkoholu zatíženého nenulovou spotřební daní míra zdanění klesá (výše

spotřební daně nezávisí na ceně alkoholického nápoje). Jen výše DPH roste proporcionálně s cenou (nejen alkoholu). Tiché víno podléhá v současnosti spotřební dani s nulovou sazbou. Míra zdanění je tedy u tichého vína nejnižší – součástí prodejní ceny se stává DPH.

4. Spotřeba alkoholických nápojů

Spotřeba alkoholu v České republice je podle Světové zdravotnické organizace (WHO) druhá největší na světě (hned po Moldavsku), zvláště díky konzumaci piva. Spotřebu lihovin, vína a piva na jednoho obyvatele České republiky vyčteme z následující tabulky.

Tabulka č. 5: Spotřeba alkoholických nápojů v letech 2002–2010 (l/obyvatel)

Zdroj: Spotřeba potravin 2010 [online]. [cit. 7. 5. 2012].

Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/p/3004-11>.

Alkoholický nápoj	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Lihovina (40%)	8,3	8,4	7,6	7,8	8,0	8,2	8,1	8,2	7,0
Víno	16,2	16,3	16,5	16,8	17,2	18,5	18,5	18,7	19,4
Pivo	159,9	161,7	160,5	163,5	159,1	159,1	156,6	150,7	144,4
Celkem	184,4	186,4	184,6	188,1	184,3	185,8	183,2	177,6	170,8

V roce 2010 vypil každý obyvatele České republiky průměrně 170,8 l alkoholických nápojů, což je nejméně za celé sledované období. Již několik let klesá spotřeba piva – v roce 2010 došlo k meziročnímu poklesu o 6,3 l. Oproti předchozímu roku se znatelně snížila také spotřeba lihovin (o 1,2 l). V tomto roce se

však zvýšily sazby daně z lihu (z 26 500 na 28 500 Kč/hl etanolu) i piva (základní sazba vzrostla z 24 na 32 Kč/hl a každé celé procento extraktu původní mladiny).

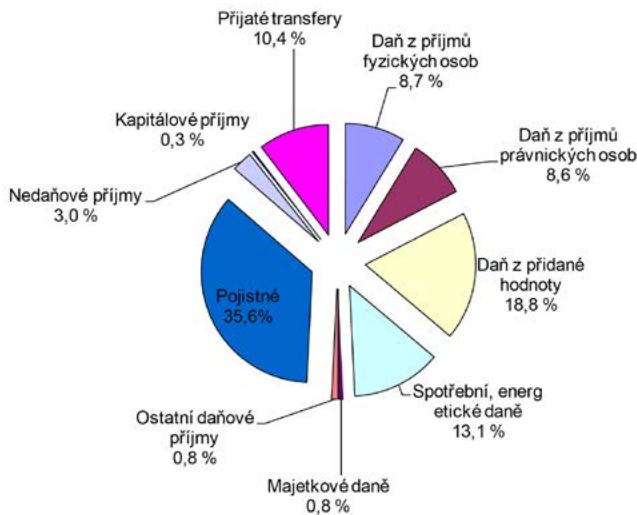
Konzumace vína naopak vykazuje stálý růst (s výjimkou roku 2008, kdy došlo ke stagnaci). Rostoucí oblibu vína může zpomalit chystané zavedení jiné než nulové sazby daně na tiché víno.

5. Příjmy státního rozpočtu ze spotřebních daní

V roce 2010 činily celkové příjmy státního rozpočtu 1000,4 mld. Kč (meziroční růst o 25,8 mld. Kč). Strukturu celkových příjmů můžeme vidět v grafu.

Graf č. 1: Struktura příjmů státního rozpočtu za rok 2010

Zdroj: C. Zpráva o výsledcích hospodaření státního rozpočtu [online]. [cit. 29. 3. 2012]. Dostupné z: http://www.mfcr.cz/cps/rde/xbcr/mfcr/SZU2010_C_pdf.pdf.

Nejvýznamnějším zdrojem příjmů státního rozpočtu je inkasované pojistné na sociální zabezpečení a příspěvek na státní politiku zaměstnanosti (v roce 2010 výběr pojistného ve výši 355,8 mld. Kč). Nepřímé daně (daň z přidané hodnoty, spotřební a energetické daně) se pak na celkových příjmech státního rozpočtu podílely 31,9 % (což je 318,7 mld. Kč).

Tabulka č. 6: Výnos spotřebních a energetických daní v roce 2010 (mil. Kč)

Zdroj: C. Zpráva o výsledcích hospodaření státního rozpočtu [online]. [cit. 29. 3. 2012]. Dostupné z: http://www.mfcr.cz/cps/rde/xbcr/mfcr/SZU2010_C_pdf.pdf.

Položka	Výnos
Daň z minerálních olejů	81 404
Daň z lihu	6 528
Daň z piva	4 297
Daň z vína a meziproduktů	320
Daň z tabákových výrobků	42 467
Energetické daně	3 251
Celkem	138 267

V tabulce 6 je uveden celostátní výnos jednotlivých spotřebních daní a celkové inkaso energetických daní (ty byly nově zavedeny Zákonem č. 261/2007 Sb., o stabilizaci veřejných rozpočtů). Ve sledovaném roce připadlo na státní rozpočet z celkového výnosu spotřebních a energetických daní 130,9 mld. Kč (7,4 mld. Kč plynulo do Státního fondu dopravní infrastruktury).

Nejvýnosnější spotřební daní je daň z minerálních olejů – v roce 2010 přinesla státnímu rozpočtu 74 mld. Kč (9,1 % výnosu této daně náleží podle platného rozpočtového určení

daní Státnímu fondu dopravní infrastruktury). Kuřáci přispěli do státní kasy částkou 42,5 mld. Kč. Na spotřebních daních z alkoholických nápojů bylo celkem inkasováno 11,1 mld. Kč (nejvíce se vybralo na dani z lihu – 6,5 mld. Kč, nejméně na dani z vína a meziproductů – jen 320 mil. Kč – a to díky nulové sazbě daně na tiché víno). Případné zvýšení sazby daně z tichého vína o 1000 Kč/hl by zvýšilo inkaso daně z vína a meziproductů až o 2 mld. Kč.

6. Závěr

Cílem tohoto článku bylo ukázat míru zdanění lihovin, piva, vína a zhodnotit přínos spotřebních daní z alkoholických nápojů pro příjmovou stránku státního rozpočtu. Velmi vysoká je míra zdanění levných lihovin (přesahuje 70 %). S rostoucí cenou alkoholu podíl nepřímých daní klesá (spotřební daně se nemění). Výjimku představují tichá vína, která podléhají nulové sazbě spotřební daně (DPH ve výši 20 %).

Spotřební daně z alkoholu nepatří k nejvýnosnějším – zdaleka se nemohou rovnat dani z minerálních olejů. Přesto přinesly státu v roce 2010 více než 11 mld. Kč. Nelze však opomenout jejich další funkci – zvyšují ceny alkoholických nápojů, což by mělo vést k omezení nežádoucí spotřeby.

7. Použitá literatura

Zpráva o výsledcích hospodaření státního rozpočtu [online]. [cit.

29. 3. 2012]. Dostupné z: http://www.mfcr.cz/cps/rde/xbcr/mfcr/SZU2010_C_pdf.pdf.

Spotřeba potravin 2010 [online]. [cit. 7. 5. 2012]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/p/3004-11>.

Stabilizační opatření pro roky 2012–2014 [online]. [cit. 6. 5. 2012].

Dostupné z: http://www.mfcr.cz/cps/rde/xchg/mfcr/xsl/tiskove_zpravy_69499.html.

Zákon č. 235/2004 Sb., o dani z přidané hodnoty, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 261/2007 Sb., o stabilizaci veřejných rozpočtů, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 353/2003 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 61/1997 Sb., o lihu, ve znění pozdějších předpisů.

8. Kontakt na autorku

Ing. Lenka Kupčoková

Katedra účetnictví

Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné

Slezská univerzita v Opavě

Žižkova 2364/56

733 01 Karviná 7-Mizerov

e-mail: Kupcokova@atlas.cz

školitel: doc. dr. ing. Jaromír Lazar

V. FILOZOFIE

Tři stupně poznání u J. A. Komenského

Three Grade of Cognition by J. A. Comenius

Silvie Gmuzdková

Anotace: Příspěvek s názvem Tři stupně poznání u Jana Ámose Komenského dokumentuje v gnozeologické triádě „sensus – ratio – fides“ Komenského duchovní vývoj, jehož ústředním tématem byla syntéza vědění za účelem vytvoření nápravné koncepce. Komenský mísil přístup vědecký s přístupem věroučným: vědecká tvrzení opíral o text bible jako instanci poslední pravdy. Jeho přesvědčení, že Bůh při tvorbě světa obdařil každou jeho část účelem – každá bytost, každá součást se podílí na tomto účelu, má své zadání. Rolí člověka, který je navíc od Boha obdařen i silou kreační, je především splnit projekt vývoje v dějinách, a tím je realizace všenápravy.

Klíčová slova: Komenský, sensus, ratio, fides, perpetuum mobile, emendace

Abstract: The contribution named “Three Grades of Cognition by J. A. Comenius” documents in gnoseologic triady “sensus – ratio – fides” Comenius spiritual evolution, which central topic was synthesis of knowledge in order to create the conception of the emendation. Comenius mixed the scientist stance with the religious stance: scientist statement grounded in biblical text as the last instance of the truth. His believe, that the God with the creation of the World enriched each and every part of world with the role – every being participate on purpose, and the role of the man, who was given a creative power, to fulfill the scheme of evolution in history and trough this he realized the emendation.

Key Words: Comenius, Sensus, Ratio, Fides, Perpetuum mobile, Emendation

1. Úvod

Životní rány, které byly Janu Ámosi Komenskému osudem naštedřeny, dokázal díky svému nevšedně tvořivému duchu transformovat do děl, jež ani v dnešní době nepozbyly na atraktivitě. Komenského všestranně nadaná osobnost se zajímala o široké spektrum témat, dotýkal se otázek přírodovědných, filozofických, teologických, mystických, politických i didaktických. Tvorba, kterou nám po sobě zanechal a kterou nám dějiny zpřístupnil, obsahuje náročné abstraktní systémy, rozsáhlá systematická kompendia, ale také říkanky pro děti a písničky.

V komeniologických bádáních se stále intenzivněji akcentuje Komenského myšlení filozofické, respektive filozoficko-teologické, které se navzájem ovlivňovalo natolik, že tvořilo neoddělitelnou jednotu promítající se téměř do všech jeho děl. Mezi všemi oblastmi jeho tvorby lze nalézt společnou spojující linii a tou je snaha uchopit úlohu člověka jako nejdokonalejšího pozemského tvora v univerzu a nasměrovat jeho konání tak, aby bylo v souladu s Božím záměrem. V českém komeniologickém kontextu má mimořádnou zásluhu na rozvoji této perspektivy bádání Julie Nováková, prof. Pavel Floss, Jan Patočka, Robert Kalivoda, Josef Polišenský, Jaromír Červenka a řada dalších.

2. Komenského koncept nápravy světa

Komenského snahy pedagogické i úsilí politické vychází z myšlenkového zázemí, které nejsystematičtěji shrnul ve svém

stěžejním spise *Obecná porada o nápravě věcí lidských*³⁰⁵ (v originále *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*). Originalita pansofického³⁰⁶ programu, tvořícího náplň zmiňovaného díla, tkví ve skloubení didaktických prvků s přírodně naučnými, filozofickými a teologickými za účelem předestření konceptu nápravy světa vedoucí k obnovení panharmonie a k vytvoření ráje na zemi. Komenský byl přesvědčen, že Bůh stvořil svět a existenci jeho jednotlivých částí udělil účel – každá bytost, každá součást světa se na tomto

---

³⁰⁵ Dále už jen *Obecná porada*.

³⁰⁶ Pansofický znamená vševědný (je to složenina dvou řeckých slov „pan“ – vše a „sofos“ – moudrý, vědoucí). Komenský v *Obecné poradě*, která měla poskytnout univerzální program pro nápravu lidstva, používá „pan“ jako prefixu, pro jednotlivé stupně v struktuře světa určené k nápravě. Funkčnosti předpony „pan“ v Komenského pojmolologii se věnoval již Jan Patočka a popisuje ji následovně: „Člověk je bytostně konečný, je vydán všanc náhodě, kontingenci své situace; je bytostně odlišný a odloučený od ostatních, od druhého zakoušeného jako jiného a pronikajícímu k němu jen nahodile láskou; je bytostně odkázán na mnohost a jinakost a od vše podmiňující jednoty je vzdálen a je jí cizí. Proti všem těmto základním nedostatkům stojí „παν“, celek a neporušenost. (...) Komenský to vyjadřuje, když mluví o potřebě trojího míru se všemi věcmi, o trojím uspokojení bytostného nedostatku: mír se všemi věcmi v zájmu věcí, mír s lidmi v jejich celku, mír s Bohem. Teprve z nich plynou sekundární cíle vševědy, všeobecného spojení, překonání konečnosti. A protože dynamika těchto cílů je život a protože svět ve svém současném stavu, jak se zdá, se této dynamice staví na odpor, nemůže být víra doufající v cíle bytí ničím jiným, než vírou ve všeobecnou reformu, v proměnu světa v jeho podstatě. Tato všeobecná reforma přirozeně není prováděna a uskutečněna člověkem, nýbrž iniciativu zde má ono PAN...“ In: PATOČKA, J.: *Utopie a soustava lidských cílů*. In: *Komeniologické studie*, sv. II. Praha: Oikoymenh, 1998, s. 279.

účelu skrz své zadání podílí. Bůh tvořivou silou obdařil i člověka, jehož účelem pobytu na zemi je splnit projekt vývoje společnost v dějinách, projekt všenápravy. Snaha zracionalizovat, proplánovat a zdokonalit fungování společnosti se u Komenského vztahovala na veškerou oblast lidské tvorby a na všechny pozemské instituce. Komenský popisuje univerzum v jeho jednotlivých stupních zpravidla skrze triády. Triadismus je u Komenského pojímán jako základní interpretační schéma reality,³⁰⁷ jako metoda, která umožňuje objevování a konstatování faktů a také zprostředkování poznatků. Komenský, na rozdíl od jiných triadiků (např. Augustina, Mikuláše Kusánského, Immanuela Kanta či Georga Wilhelma Friedricha Hegela), nezůstává pouze na úrovni rozkrývání principů fungování světa, ale své poznatky a závěry cílí k praktickému využití, čímž dává konceptu vyznění apelu, jenž je třeba naplnit. Komenského pozdní spis Výkřiky Eliášovy či Křiky Eliášovy (v originálním znění *Clamores Eliae*)^{308 309}

---

³⁰⁷ FLOSS, K.: Dřevěné trichotomie. In: *Studia Comeniana et Historica*, 1992, XXII, 48, s. 81–96.

³⁰⁸ Spis *Clamore Eliae* byl nalezen v Poznani roku 1885. Jedná se o dílo, které Komenský nestačil připravit pro tisk, proto je rukopis psán nejednotným jazykem (Komenský si v podzimu svého života poznamenával myšlenky, tak jak se mu rodily v mysli, v různých jazycích tj. česky, polsky, latinsky, německy, holandsky; text doplňoval o drobné poznámky, skládající se z pár slov). Celý kodex se podařilo rozluštit na přelomu roku 1974/75 Julii Novákové. V tomto spise je ústřední postavou „třetí Eliáš“ (prvním Eliášem byl Eliáš Tesbitský).

³⁰⁹ Pro nejednotnost v překladech titulu originálu, se budu držet původního latinského znění.

lze považovat za rozvinutí Obecné porady,³¹⁰ v němž je apel k irenismu³¹¹ a započetí všenápravy nejmarkantnější.

3. Komenského poznávání světa představené ve triádě „sensus – intellectus – fides“

Pokud bychom měli rozestříť spektrum způsobů poznávání ve vztahu ke klíčovému spisu Obecné poradě a jeho rozvinutí do Clamoru, pak nám vyvstávají základní principy v triádě „sensus – intellectus – fides“. Charakteristickým rysem Komenského gnoseologie je snaha propojit přirozené poznání, vzešlé ze smyslového poznání (ex sensus), s poznáním rozumovým (ex intellectus), zakotveném ve víře (fides) vycházející z textu Bible.

Komenský během svého života toužil získat důkaz, kterým by mu dal Bůh najevo jeho předurčenost k započetí všenápravy lidstva, přičemž si jako kritérium pro toto utvrzení sám stanovil úspěch či neúspěch v pokusech o sestrojení perpetuum mobile, což v dobovém kontextu nebyly snahy nikterak výjimečné. Od roku 1632 máme doloženy Komenského fyzikální experimenty a pokusy o sestrojení „perpetua mobile“,³¹²

---

³¹⁰ Na komeniologickém kongresu konaném v roce 1967 se v několika příspěvcích potvrdilo, „že Clamores jsou variantou Konzultace, která jsou v Clamorech zpravidla nazývána Pansofií“. NOVÁKOVÁ, J.: Sociálně-politické názory a tužby Komenského v Clamores Eliae (1665–1670). In: *Studia Comeniana et Historica*, 1977, VII, 17, s. 48.

³¹¹ Srov. NOVÁKOVÁ, J.: Komenský – dnes především irénik. In: *Studia Comeniana et Historica*, 1981, XI, 23, 100–107 s.

³¹² Je známo, že pokusy o sestrojení perpetua nebyly pouze záležitostí novověku, ale že se o něj pokoušeli i badatelé v antice. „Je zaznamenáno o Archimedovi, že sestrojil skleněnou kouli, poháněnou uvnitř uzavřeným plynem, otáčející se kolem své vlastní osy, představující běh hvězd. O ní

o kterých informuje jednak v anonymních spiscích (první dochovaný záznam máme z dopisu nalezeném v pozůstalosti Descartova přítele Constantina Huygense),³¹³ v dopisech svým přátelům (anglickému politikovi a blízkému příteli Hartlibovi),³¹⁴ a jednak z četných zmínek přímo v Clamorech: „Obstojí-li slavná to naděje o zázračné síle MP – pokusíš se celý národ svůj v jednotu a řád přivéstí.³¹⁵ (...) Tobě dá-li Bůh tvůj hůl tvou MP, měj za to znamení, privilej, pečeť boží.³¹⁶ (...) Že Pán Bůh zde požehnal najítí MP a dodělati Panzofii na světlo vynést irevelatorum lucem.“³¹⁷

Pojmové označení vynálezu – perpetuum mobile – užívá Komenský jen zřídka, strojek dokazující samopohyb označuje zpravidla šifrou „MP“ (z latinského motus perpetuus, mobile perenne), nebo pro něj zavádí malebný český pojem „machynka“.³¹⁸ O principech a konstrukci perpetua mobile sepsal dokonce samostatný spisek O umění samovolného

---

se zachoval oslavný epigram básníka Klaudiána.“ In: KOMENSKÝ, J. A.: O umění samovolného pohybu. In: *Studia Comeniana et Historica*, 1977, VII, 16, s. 184.

³¹³ POLIŠENSKÝ, P.: *Jan Amos Komenský*. Praha: Melantrich, 1972, s. 108.

³¹⁴ Tamtéž s. 112.

³¹⁵ KOMENSKÝ, J. A.: *Clamores Eliae*. In: *Opera omnia*, sv. 23. 1. vyd. Praha: Academia, 1992, s. 70.

³¹⁶ Tamtéž s. 84.

³¹⁷ Tamtéž s. 102.

³¹⁸ Jak dokládá například spis *Clamores Eliae* nebo spis *O umění samovolného pohybu*.

pohybu³¹⁹ (1639), který je nám zpřístupněn v překladu Julie Novákové v odborném komeniologickém časopise *Studia Comeniana et historica*.³²⁰

Komenskému se ani po dlouhém životním úsilí nepodařilo machynku zkonstruovat, což jej vedlo k pochybnosti o svém předurčení k rozpoutání všenápravy. Nadále zápasil s touhou být Eliášem, ale zároveň si uvědomoval, že se za něj nemůže prohlásit sám, ale že ho musí poslat sám Bůh. Stál tedy před mravním dilematem, na jedné straně nebýt samozvancem, nárokovat si, co mu nepatří, nepodlehnout pýše a na druhé straně však z lenivosti a nedostatku odvahy výzvu k započetí všenápravy neodmítnout. Proto svou pozornost obrátil od empirických důkazů, stojících na pozorování vzešlého ze smyslového vnímání „ex sensus“, k mystickým vizím svého dlouholetého přítele Mikuláše Drabíka, ve kterých hledal legitimitu pro započetí svého všenápravného procesu.³²¹

---

³¹⁹ Spis nejen dokládá mechanické experimentální pokusy z doby, v níž Komenský žil a na které potřeboval nějakým způsobem reagovat, ale najdeme v něm i podrobný popis pokusů, které sám v této oblasti podnikal. Jak sám uvádí, o sestrojení perpetua se pokoušel sedm let, protože od něj očekával zásadní přínos pro lidstvo.

³²⁰ KOMENSKÝ, J. A.: O umění samovolného pohybu. In: *Studia Comeniana et Historica*, 1977, VII, 16, str. 183–205.

³²¹ Komeniologové stále zápasí s tím, jak chápat a vysvětlit problematiku revelací ve struktuře Komenského díla. Kolokvium konané v roce 1978 v Uherském Brodě věnované problematice revelací u J. A. Komenského, pomohlo ukázat směr, jakým se je třeba při zkoumání tohoto jevu v tomto případě ubírat. Ze závěru vyplynulo, že revelace mají své pevné místo vedle racionálně předložené nápravné koncepce v *Obecné poradě*, neboť jejich cíl je stejný – přesvědčit lidi o nutnosti všenápravy.

Komenského racionalita podložena vírou jej vedla ke koncipování všenápravného projektu, tak jak jej známe z Obecné porady. V koncepci Obecné porady spoléhal Komenský převážně na lidský intelekt jako na hlavní pramen poznání Božího stvoření. Poznání „ex intellectus“ probíhalo v plném souladu s textem Bible. Komenského gnoseologická metoda, vycházející ze senzualistického empirizmu, směřovala k racionálnímu východisku, které skrze svou univerzální platnost mělo zabezpečit pro všechny stejně závazné normy myšlení.

Z chronologie vzniku děl O umění samovolného pohybu (1639), Obecné porady o nápravě věcí lidských (1642–1670) a Clamores Eliae (1665–1670) lze vyzorovat i Komenského myšlenkový posun: „Tam, kde začíná víra, přestává rozum, totiž přestává předcházet a odporovat, neboť musí následovat a sloužit tím, že se upíše a zaslíbí zjevení Boží vůle.“³²² Pozornost je obrácena k víře (fides) jakožto základnímu principu vztahu člověka ke světu. Na stránkách Obecné porady Komenský otevírá prostor světa, v němž hraje člověk dvě protichůdné role: roli diváka a pozorovatele božského stvoření a roli demiurga, který řídí stavbu světa. Garantem i cílem veškerého poznání je Bůh, který z člověka učinil spolutvůrce, bytost aktivní pomáhající naplnit boží záměry na zemi.

4. Závěrem

Všenápravné sklony Komenského nikdy neopustily, neustále cítil potřebu bojovat s nedokonalostí lidského světa a přivést jej na správnou cestu. Jeho názory a obavy z blížícího se

³²² KOMENSKÝ, J. A. *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. II. Praha: Svoboda, 1992, s. 332.

konce světa vycházely z chiliasmu, který byl v prostředí Bratrské církve rozšířen. Přesvědčení o nezbytnosti započetí nápravy světa v sobě Komenský utvrzoval také díky revelacím dlouholetého přítele Mikuláše Drabíka. K rozšíření spektra poznání světa, založeného prvotně na ryze křesťanské víře, došlo u Komenského s přibývajícím věkem, kdy začal klást důraz i na jiné formy víry, opřené o mystické zážitky, naprosto se vymykajících jakémukoli racionálnímu uchopení. Nahlížení světa z pohledu víry (ex fides) bylo alfou – omegou nejen Komenského filozofie, ale i alfou – omegou jeho přístupu k životu.

Studie vychází v rámci výzkumného projektu SGS č. 25 100/25 6119/1610 s názvem Situovaná věda: filozofické, politické, náboženské, etické, genderové a estetické kontexty produkce a využití poznání, řešeného na Filozofické fakultě Ostravské univerzity.

5. Literatura

- FLOSS, K. Dřevěné trichotomie. In: *Studia Comeniana et Historica*, 1992, XXII, 48, s. 81–96.
- FLOSS, P. *Jan Amos Komenský, od divadla věcí k dramatu člověka*. 1. vyd. Ostrava: Profil, 1970.
- FLOSS, P. *Poselství J. A. Komenského současné Evropě*. 1. vyd. Brno: Solition, 2005. 165 s. ISBN 80-239-6048-2.
- KOMENSKÝ, J. A. *Clamores Eliae*. In: *Opera omnia*, sv. 23. Praha: Academia, 1992, 529. s.
- KOMENSKÝ, J. A. *Clamores Eliae – Křiky Eliášovy* (výbor). 1. vyd. Přel. J. Beneš. Praha: Primus, 1992. 53 s. ISBN 80-901091-6-0.
- KOMENSKÝ, J. A. *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. II. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1992. 500 s. ISBN 80-205-0227-0.

- KOMENSKÝ, J. A. *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. III. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1992. 594 s. ISBN 80-205-0228-9.
- KOMENSKÝ, J. A. O umění samovolného pohybu. Přel. J. Nováková. In: *Studia Comeniana et Historica*, 1977, VII, 16, s. 183–205.
- PATOČKA, J. *Komeniologické studie*, sv. II. 1. Vyd. Praha: Oikoymenh, 1998, 396 s. ISBN 80-86005-03-4.
- POLIŠENSKÝ, J. *Jan Amos Komenský*. 2. vyd. Praha: Melantrich, 1973, 273 s.
- NOVÁKOVÁ, J. Komenský – dnes především irénik. In: *Studia Comeniana et Historica*, 1981, XI, 23, 100–107 s.
- NOVÁKOVÁ, J. Sociálně-politické názory a tužby komenského v *Clamores Eliae* (1665–1670). In: *Studia Comeniana et Historica*, 1977, VII, 17, s. 47–55.
- SCHALLER, K. Několik poznámek k problematice revelací u Komenského. In: *Studia Comeniana et Historica*, 1977, VII, 16, s. 172–175.

6. Kontakt na autorku

Mgr. Bc. Silvie Gmuzdková

Katedra filozofie

Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě

Reální 5

701 03 Ostrava

e-mail: silvie.gmuzdkova@centrum.cz

školitel: doc. Mgr. Tomáš Hauer, Dr.

Utrpení jako filosofický problém

The Suffering as a Philosophical Problem

Zuzana Ticháčková

Anotace: Ve svém příspěvku se zaměřuji na analýzu utrpení v koncepcích Friedricha Nietzscheho a jeho české následovnice Anny Pammrové. Právě motiv utrpení obě koncepce od sebe významným způsobem odlišuje. Text příspěvku se snaží popsat, jakým způsobem je utrpení včleněno v jednotlivých koncepcích a jaké je pak jeho opodstatnění ve spojitosti s lidskou existencí.

Klíčová slova: Friedrich Nietzsche, Anna Pammrová, lidská existence, utrpení, morálka

Abstract: In my contribution I concentrate on the concepts of suffering in concepts of Friedrich Nietzsche and his Czech follower Anna Pammrová. Just the motive of suffering differentiates both concepts from each other in very significant way. The text of contribution tries to describe how the suffering is incorporated in the various concepts and then what is its justification in relation to human existence.

Key Words: Friedrich Nietzsche, Anna Pammrova, Human existence, Suffering, Morality

1. Úvod

Motiv utrpení by bylo možné sledovat v různých filosofických koncepcích napříč dějinami filosofie. Já se však ve svém příspěvku zaměřím pouze na podoby, jichž se mu dostalo ve filosofiích německého filosofa Friedricha Nietzscheho (1844–1900) a české filosofky Anny Pammrové (1860–1945). Tato doposud u nás nepřilíh známá autorka, která bývá nejčastěji zmiňována v souvislosti se svým přátelstvím s básníkem

Otokarem Březinou, bývá v odborné literatuře velmi často označována jako „poslední žačka a vyznavačka velikého Jeana Jacquese Rousseaua“.³²³ Novější bádání však dokazují, že ono tolik proklamované pojítka není v porovnání se spojnicí mezi ní a Nietzschem tak silné. Tuto skutečnost koneckonců potvrzují i slova samotné autorky, jež samu sebe charakterizovala následujícím způsobem: „Jsem ženským pendantem k Nietzschevi, a proto nebudu nikdy měkkou. Vše měkké snadno hnije.“³²⁴ Mezi koncepcemi obou autorů je tak možné vysledovat mnoho společných momentů (například rozvažování o dvou typech kultury, očekávání příchodu nadčlověka, kritika společenských hodnot či negativní postoj křesťanství).

Pammrová se nikdy netajila Nietzscheho vlivem na svou filosofii, díky čemuž se tak zároveň tomuto mysliteli dostalo v rámci filosofického odkazu Pammrové výjimečného postavení, neboť tato autorka obecně jakékoli vlivy rezolutně odmítá, cituje či odkazuje jen pouze sporadicky. Typický je pro ni striktně odmítavý postoj vůči jakékoli filosofické tradici, potažmo vůči lidské kultuře obecně, jenž nejmarkantnějším způsobem rezonuje ve výroku: „Nestuduji. Nikdo mne neovlivňoval.“³²⁵

Avšak slova, jež použila k hodnocení Nietzscheho, jsou směsicí úcty a opovržení zároveň: „Zaslouhuje na tomto místě

---

³²³ In: JIROUŠEK, B. *Anna Pammrová a český feminismus na přelomu 19. a 20. století*. In *Umění a veřejnost*. Plzeň: Albis International, 1998, s. 141.

³²⁴ Citováno podle: JIROUŠEK, B. *Anna Pammrová a český feminismus na přelomu 19. a 20. století*. In *Umění a veřejnost*. Plzeň: Albis International, 1998, s. 141.

³²⁵ In: PERNICA, B. *Otokar Březina intimní*. Mladá Boleslav: Hejda & Zbroj, 1947, s. 118.

zmínky choromyslný Friedrich Nietzsche jmenovitě proto, že svým osobitým, nevšedním způsobem zdůrazňoval mezi jiným neodkladnou změnu všeho bývalého a přítomného. I jemu jevil se obyčejně každý problém ve světle jiném. Nemohl tudíž přisvědčiti k stanovenému poměru pohlavnímu. Nazval jej správně »schleusslich und gierig« (ohyzný a chtivý).³²⁶

Filosofie Pammrové vyrůstá v přímé konfrontaci s Nietzschem. Přesto by však bylo nemístné považovat její filosofickou koncepci za neoriginální. „Ona je svým ženským pojetím natolik výlučná, že její filosofii (danou i jejím životem) musíme považovat za původní.“³²⁷ Mezi oběma filosofickými koncepty lze tedy identifikovat několik společných motivů: například rozvažování o dvou typech kultur, očekávání lepšího (vyššího) člověka atd. To, co však obě filosofické koncepce od sebe nejvýraznějším způsobem odlišuje, je právě motiv utrpení.³²⁸

---

³²⁶ In: PAMMROVÁ, Anna *O mateřství a pamateřství*. Klatovy: Cyril M. Höschl, 1919, s. 54.

³²⁷ In: JIROUŠEK, B. *Anna Pammrová a český feminismus na přelomu 19. a 20. století*. In *Umění a veřejnost*. Plzeň: Albis International, 1998, s. 142.

³²⁸ Zajímavým rozlišujícím okamžikem obou koncepcí je také tematizování motivu samoty a osamocení. Zatímco pro českou myslitelku je samota existenciálně nezbytným podmínkou pro jakékoliv následné rozvrhování vlastní osoby ve světě a vlastně i bytostným předpokladem uvažování o něm, pak Nietzscheovo filosofování se bez kontaktu s ostatními lidmi, bez posluchačstva neobejde. „O samotě. – Žije-li člověk sám, nemluví příliš nahlas, ani nepíše nahlas: neboť se obává duté ozvěny – kritiky víly Echo. – A všechny hlasy znějí o samotě jinak!“ In: NIETZSCHE, Friedrich *Radostná věda*. Olomouc: Votobia, 1996, s. 140.

2. Nietzsche

Promyšlíme-li koncepci utrpení v díle Nietzscheho, je nutné ji tematizovat společně s koncepcí dvojí morálky – na jedné straně tu máme morálku stádní (křesťanskou, otrockou), na straně druhé panskou. Nietzsche utrpení představuje jako legitimní (a také plně legitimizované) východisko ze společnosti stádního typu.

Faktickou existenci utrpení Nietzsche nikterak nezpochybňuje. To, co se stává klíčovým problémem, je otázka hodnocení utrpení v rámci kategorií dobra a zla. Samotný smysl utrpení je tak tedy navázán na dominující axiologický systém dané kultury (panské či otrocké).³²⁹ Obě kultury se však v chápání toho, co je dobré a co zlé, výrazně od sebe odlišují. Vlastnosti, jež jsou typické pro panskou morálku, otrocká hodnotí negativně: „Mocné a bez-ohledné se stává zlým a jako dobré je následně vyzdvižen opak, tj. bezmocné a trpící.“³³⁰ Symptomatickou vlastností stádní společnosti je soucit (který je možné podle Nietzscheho mimo jiné označit za jednu z příčin smrti Boha).

Nadužívání tohoto pojmu zahaluje skutečnou hodnotu utrpení. „Soucit je nejpříjemnějším pocitem pro ty, kdo jsou

---

³²⁹ „... zdali má smysl křesťanský či tragický. V prvním případě to má být cesta k svatému bytí, v druhém je bytí samo dost posvátné, aby nesmírnost utrpení ospravedlnilo. Tragický člověk se staví kladně i k nejdrsnějšímu životu: je k tomu dosti silný, plný. Křesťanský člověk popírá i nejšťastnější úděl na zemi: je slabý, chudý, vyděděný, aby každým způsobem trpěl životem. Bůh na kříži je kletba životu, znamení, spasit se od něho.“ In: NIETZSCHE, Friedrich *Duševní aristokratismus*. Olomouc: Votobia, 1993, s. 68.

³³⁰ In: KOUBA, Pavel *Smysl konečnosti*. Praha: Oikoyomenh, 2001, s. 57.

málo hrdí a nemají vyhlídek na velkolepé dobývání: pro ně je snadná kořist – a tou je každý trpící – něčím úchvatným. Soucit je proslulou ctností lehkých děv.³³¹ Otročká morálka vystavěla svou existenci na adoraci dvou základních principů, jimiž jsou rovnost práv a soucit se vším trpícím.³³² Díky této falešné lásce mezi lidmi, díky soucitu, se z utrpení stává předmět zbožnosti. V plně legitimní nástroj se proto přeměňuje až v ruku vyšších lidí: „... vše, co pozvedá jednotlivce nad stádo a bližnímu působí strach, se od nynějška nazývá zlým.“³³³

Najednou figuruje utrpení nikoli jako to, co by mělo být zbožšťované a uctíváno, ale jako to, co máme přijmout, co nás vede k autentickému, žádné vyšší bytosti nepodřízenému, chování a jednání. Utrpení se tak stává svým způsobem podmínkou progresu. Není trestem, není cílem, není předmětem adorace, ale je cestou.³³⁴

3. Pammrová

Zatímco u Nietzscheho vystupuje motiv utrpení jako možná cesta k autentickému bytí (a je v kontextu panské morálky zcela ospravedlnitelný), pak pro českou filosofku Annu Pammrovou je spojení lidské (a nejenom lidské) existence s utrpením

---

³³¹ In: NIETZSCHE, Friedrich *Radostná věda*. Olomouc: Votobia, 1996, s. 44.

³³² In: NIETZSCHE, Friedrich *Mimo dobro a zlo: předehra k filosofii budoucnosti*. Praha: Aurora, 1998, s. 48.

³³³ In: NIETZSCHE, Friedrich *Mimo dobro a zlo: předehra k filosofii budoucnosti*. Praha: Aurora, 1998, s. 97.

³³⁴ In: JEMELKA, Petr *Environmentalismus v českém filosofickém myšlení 1. poloviny 20. století*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2002, s. 55.

naprosto nepřijatelné. Utrpení v sobě neskrývá žádnou pozitivní hodnotu. Je pouze trestem.

Přítomnost utrpení v lidském životě, jež je chápána jako negativní symptomatický znak naší společnosti, je však s podstatou lidské existence absolutně neslučitelná. Lidské bytosti nebyly stvořeny k tomu, aby trpěly. Jedinou skutečnou podstatou jejich existence je (roz)poznávat a duchovně bytnět. „V Pravdu se vnořit – Stvořenému se kořit! Tak formulovala jsem si v mládí životní úkol. Hle – kam byla jsem stržena vlivem všeobecně zaváděné dresury! Násilím, zahaleným v řadu zvučných pouček, výstrah, návodů aj. – byla jsem vnořena ve směsici nepravd; donucována mimo jiné kořiti se předmětům, které vymyslíly zvrhlé hlavy a zrobily zotročené ruce. Vyšší lidství, božská člověckost, samovolně tvořivá jest udupávána cvičením nervstva v malichernostech a svíráním ducha do jakéhosi kadlubu – (ten prý byl konstruován v zájmu »náboženské mravouky«).“³³⁵

Utrpení samo o sobě nemá žádnou pozitivní hodnotu. Nevede k žádnému zlepšování, spíše naopak. Jako důsledek odpadnutí člověka (muže i ženy) od původního Praprincipu je znakem regresi.³³⁶ Co konkrétně bylo příčinou našeho odpadnutí, však autorka blíže nespécifikuje, o to více však soustředí svou pozornost na identifikaci důsledků tohoto

---

³³⁵ In: PAMMROVÁ, Anna *Cestou k zářnému cíli*. Klatovy: Cyril M. Höschl, 1925, s. 77.

³³⁶ Tímto pojmenováním Pammrová označuje původní metafyzickou entitu, jež se nachází v základu všech stvořených jevů. Autorka variuje termíny, jichž k jejímu označení užívá. Setkáme se proto s pojmy jako např. Příroda, Pramatka, Prazáklad apod.

odpadnutí a nalezení cesty zpět k původní jednotě. „Trýzně, jimž přítomné lidstvo je denně vydáno – při tak zvaném blahobytu, a jaké ještě jsou jemu pro příští věk uchystány, jsou jen upomínkou a strašlivou poučkou zbloudilým ženám.“³³⁷

Díky lidskému odpadnutí ztratily ženy svou kreační schopnost plodit. Tato jejich rozplozovací schopnost se proměnila ve vyprázdňený biologický akt rození. Takto stvoření jedinci jsou degenerováni ztrátou tvořivých a poznávacích mohutností, nejsou již lidmi v pravém slova smyslu, a to je přesně důvod, proč jsou odsouzeni k trpění (jež je však na této metafyzické úrovni neuvědomělé). „Děti náhody a temného početí jen rozmnožují řady k živoření předurčených ubohých a slabých bytostí.“³³⁸

Tito „noví“ jedinci jsou jen projektem materie, a proto nejsou schopni jakéhokoliv duševního přesahu. Tito „duchovní mrzáci“ trpí tím, že již nejsou schopni autentické existence, oni pouze přežívají, aby uspokojovali své materiální a fyzické potřeby, ale nevědí už, jak žít.³³⁹

Utrpení u Pammrové se vynořuje také v souvislosti se socializačními procesy. Všechny nástroje socializace jsou

---

³³⁷ In: PAMMROVÁ, Anna *Zápisky nečitelné*. Brno: Za lepším životem, 1936, s. 43.

³³⁸ In: JEMELKA, Petr *Environmentalismus v českém filosofickém myšlení I. poloviny 20. století*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2002, s. 56.

³³⁹ „Není divu, jestliže nespočetní, zrozením již zranění tvorové žalují na rodičky a na neznámou potvornou mocnost, která je vrhla do reje – nikoli do Ráje, jakožto odsouzence k trýznivému běhu na určitý počet dnů.“ In: PAMMROVÁ, Anna *Zápisky nečitelné*. Brno: Za lepším životem, 1936, s. 47–48.

touto autorkou vnímány jako „sofistikovaná“ forma útlaku. Náš duch, zbavený schopnosti transcendence, je nadále ubíjen dogmatickými poučkami vštěpovanými nám kulturou. Jediným východiskem z této situace je tak odpoutání se od kultury a lidstva (což je mimo jiné i důvodem, proč Anna Pammrová tolik proklamovala samotu a odmítala připustit jakékoliv vlivy ve své filosofii).

Bylo by však mylné domnívat se, že utrpení souvisí pouze s člověkem, neboť každý jedinec je vnímán jako součást Přírody (to však zcela neplatí v případě řešení gnozeologických otázek, neboť člověk je jedinou entitou, jíž byla vštěpena schopnost transcendovat, jediné jeho poznávací mohutnost je schopna nastoupit cestu k opětovnému splynutí stvořeného světa do původní jednoty). „Což i ona nemá ubohá tvář nezúčastněná viny Člověka, musí trpět soudobě s ním za to, že ve své zpupnosti chtěl se vymaniti z kontroly světové Velematky?!...“³⁴⁰ V intencích tohoto holistického přístupu pak jakákoli změna kteréhokoli prvku této strukturu vede tedy k proměně celého systému.

Člověk má tak morální povinnost nejenom vůči sobě, ale vůči všemu stvořenému se proti utrpení vzbouřit, vzpoura není omylem.³⁴¹ Toto lidské rezolutní NE stojící na počátku změny se tak současně stává výchozím bodem nastolení adekvátního poznávání struktury univerza. Člověk má predispozici k této změně, jedná se o jakýsi specifický druh instinktu, jenž je

---

³⁴⁰ In: PAMMROVÁ, Anna *Cestou k zářnému cíli*. Klatovy: Cyril M. Höschl, 1925, s. 16.

³⁴¹ In: PAMMROVÁ, Anna *Cestou k zářnému cíli*. Klatovy: Cyril M. Höschl, 1925, s. 23.

v určité míře vlastní všem živým bytostem. Ovšem zatímco u zvířat je tato schopnost odstranit defekt realizovatelná pouze na fyzické úrovni (zbavit se špíny, tedy očistit se), pak u člověka se jedná o metafyzickou predispozici. „Spadne-li bílá kočka do začouzeného komínu, nevyleze ovšem bělostná; usiluje však o to, zbaviti se co nejdříve nevídaného přebarvení. Myslím tu na novorozeňata. Jaké nečisté pařáty sevřely před zrozením již jejich dřímající vědomí!“³⁴² Nalezení schopnosti opět vidět stvořené v jeho původní celistvosti se stává cestou ven z bludného kruhu neautentické existence.

4. Závěr

Jestliže Nietzsche se ptal po smyslu utrpení (jež je vztaženo pouze na lidské bytosti), pak Pammrová toto tázání dále specifikuje a rozvíjí. Na rozdíl od svého „učitele“ nevede útok na smysl utrpení, ale na jeho samotnou existenci. U Pammrové se setkáváme s utrpením dvojího typu – na jedné straně hovoří o utrpení fyzickém (bolest), jež je vlastní všemu stvořenému, na straně druhé o utrpení metafyzickém (ztráta duchovním kvalit), jež postihuje pouze člověka. Zatímco ono první je uvědomělé a prožívané, to druhé je žité, ale nevědomé. Ve srovnání s Nietzsche, jenž faktickou existenci utrpení nezpochybňoval, se tak Pammrová staví negativně nejenom k hodnocení smyslu utrpení, neboť to žádný smysl nemá, ale odmítá i jeho faktickou existenci. Utrpení je pouze trestem a zbavuje člověka jeho duchovních mohutností, a proto musí být překonáno a odstraněno. Neexistuje pro ni žádný hodnotový systém, jenž by mohl utrpení legitimizovat.

---

³⁴² In: PAMMROVÁ, Anna *Zápisky nečitelné*. Brno: Za lepším životem, 1936, s. 82.

5. Použitá literatura

- JEMELKA, Petr *Environmentalismus v českém filosofickém myšlení 1. poloviny 20. století*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2002, 146 s. ISBN 8021028009.
- JIROUŠEK, B. Anna Pammrová a český feminismus na přelomu 19. a 20. století. In *Umění a veřejnost*. Plzeň: Albis International, 1998, s. 184–188.
- KOUBA, Pavel *Nietzsche: filosofická interpretace*. 2. opr. vyd. Praha: Oikoymenh, 2006, 287 s. ISBN 8072981919.
- KOUBA, Pavel *Nietzsche: filosofická interpretace*. Vyd. 1. V Praze: Český spisovatel, 1995, 290 s. ISBN 8020205853.
- KOUBA, Pavel *Smysl konečnosti*. Vyd. 1. Praha: Oikoymenh, 2001, 223 s. ISBN 8072980408.
- NIETZSCHE, Friedrich; KOUBA, Pavel *Genealogie morálky: polemika*. Vyd. 1. Praha: Aurora, 2002, 147 s. ISBN 8072990489.
- NIETZSCHE, Friedrich *Duševní aristokratismus*. Olomouc: Votobia, 1993, 127 s. ISBN 8085619873.
- NIETZSCHE, Friedrich *Mimo dobro a zlo: předehra k filosofii budoucnosti*. Vyd. 2. Praha: Aurora, 1998, 210 s. ISBN 8085974541.
- NIETZSCHE, Friedrich *Radostná věda*. Vyd. 2., ve Votobii 1. Olomouc: Votobia, 1996, 285 s. ISBN 8071980803.
- PAMMROVÁ, Anna *O mateřství a pamateřství*. Vyd. 1. O mateřství a pamateřství. Klatovy: Cyril M. Höschl, 1919, s. 180.
- PAMMROVÁ, Anna *Cestou k zářnému cíli*. Klatovy: Cyril M. Höschl, 1925, s. 136.
- PAMMROVÁ, Anna *Zápisky nečitelné*. Vyd. 1. Brno: Za lepším životem, 1936, s. 91.
- PAMMROVÁ, Anna *Alfa*. Klatovy: Cyril M. Höschl, 1917, s. 180.
- PERNICA, B. *Otakar Březina intimní*. Vyd. 2. Mladá Boleslav: Hejda & Zbroj, 1947, s. 130.

SCHERER, Georg. *Smrt jako filosofický problém*. Kostelní Vydří:
Karmelitánské nakladatelství, 2005, 271 s. ISBN 807192914X.

6. Kontakt na autorku

Mgr. Zuzana Ticháčková

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity Brno

Arna Nováka 1

602 00 Brno

e-mail: tichi@email.cz

školitel: prof. PhDr. Zdeňka Kalnická, CSc.

Filozofia informácie

The Philosophy of Information

Dana Mudráková

Anotácia: Tento príspevok poukazuje na filozofiu informácie ako na novú filozofickú oblasť zameranú na kritické skúmanie konceptuálneho pôvodu a základných princípov informácií, vrátane ich dynamiky a využitia v každodennej praxi ako aj aplikácie informačno-teoretických a počítačových metodológií do filozofických problémov.

Kľúčové slová: Filozofia informácie, umelá inteligencia, informačná etika, etické výzvy, informačná analýza, spracovanie informácií

Abstract: This text defines the Philosophy of Information as the new philosophical field concerned with critical investigation of the conceptual nature and basic principles of information including its dynamics and application of information-theoretic and computational methodologies to philosophical problems.

Key Words: Philosophy of information, Artificial intelligence, Information ethics, Ethical challenges, Information analysis, Information processing

1. Úvod

Informačno-teoretický výskum vo filozofii reflektuje napredovanie ľudského myslenia a snaží sa riešiť primárne filozofické otázky, ktoré z neho vyplývajú. Nastoluje tak aj nové výzvy vznikajúce z aktuálneho technologického vývoja a napredovania ľudského myslenia a prispieva k rekonceptualizácii našich náhľadov na svet. Filozofi i vedci sa snažia dať vhodný názov tejto relatívne novej disciplíny, pričom

jednotlivé návrhy zahŕňajú pomenovania ako „kybernetická filozofia“, „digitálna filozofia“ alebo „výpočtová filozofia“. Niektoré názvy nesú konkrétne teoretické zameranie, ako napr. „formálna epistemológia“, „filozofia počítačovej vedy“ či „filozofia umelej inteligencie“. Luciano Floridi sa zameriava na označenie „filozofia informácie“, čo rozpracoval aj vo svojej knihe „The Philosophy of Information“.

2. Vývoj filozofie informácie

2.1 Formovanie filozofie informácie v historickom kontexte

Luciano Floridi hovorí o filozofii informácie ako o ďalšom stupni filozofického skúmania, ktorý nasledoval filozofiu umelej inteligencie a vyvinul sa ako zatiaľ posledný stupeň dialektiky medzi konceptuálnou inováciou a tým, čo Floridi nazýva scholastizmom. Filozofiu informácie interpretuje ako „philosophia prima“, teda ako prvú filozofiu a považuje ju za vyspelú disciplínu, pretože „predstavuje autonómnou oblasť z pohľadu tém, ktoré zastrešuje a poskytuje inovatívny prístup k tradičným aj novým filozofickým témam a pôvodnej metodológii, pričom dokáže existovať popri ostatných filozofických disciplínach. Filozofia informácie tak poskytuje systematické zastrešenie konceptuálnych základov sveta informácií a informačnej spoločnosti“ (Floridi, 2011, s. 2).

V roku 1978 Aaron Sloman nastolil novú paradigmu založenú na umelej inteligencii, ktorú spracoval v knihe „The Computer Revolution in Philosophy“. V nej usudzuje, že „ak v budúcnosti budú nejakí filozofi, ktorí nebudú oboznámení s hlavným vývojom umelej inteligencie, bolo by spravodlivé obviniť ich z profesionálnej nekompetencie“ (Sloman, 1978, s. 5). Hovorí, že disciplíny ako filozofia mysle, epistemológia,

estetika, filozofia vedy, filozofia jazyka, etika či metafyzika by mali zahŕňať aspoň základné aspekty umelej inteligencie. Slomanove názory, aj napriek tomu, že ich nezdíeľal sám, sa nakoniec ukázali ako príliš optimistické a odvážne na danú dobu. Vedci si však správne uvedomili, že praktické a konceptuálne transformácie zapríčinené počítačovou vedou a informačnými technológiami krok za krokom priniesli makroskopickú zmenu nielen v oblasti vedy, ale aj v oblasti filozofie. Bola to takzvaná počítačová revolúcia, ktorú Sloman radí do jeho hierarchie za Kopernikovu, Darwinovu a Freudovu revolúciu.

Do polovice osemdesiatych rokov dvadsiateho storočia bola filozofia informácie stále veľmi nezrelou, považovanou skôr za transdisciplinárnu než za interdisciplinárnu oblasť. Filozofická ani vedecká obec neboli v tom čase pripravené na rozvoj filozofie informácie. „Filozofia informácie pojednáva o troch základných oblastiach: Témy a do nich spadajúce fakty, dáta, problémy, pozorovania; Metódy (techniky, prístupy); Teórie a ich hypotézy a vysvetlenia.“ (Floridi, 2011, s. 3) Filozofia informácie vo svojom ranom vývoji v podobe filozofie umelej inteligencie zlyhala aj preto, že sa snažila rozvíjať vo viacerých vyššie uvedených oblastiach súčasne a tak príliš rýchlo dosiahnuť nový stupeň rozvoja. Nevyhnutná interdisciplinarita filozofie informácie sťažovala vyhliadky na jej akceptovanie ako relevantnej súčasť filozofie. Aj v súčasnosti niektorí filozofi považujú filozofiu informácie viac za súčasť jazykových odborov, oblasti masmédií, kultúry, informatiky či sociológie. Tak ako Slomanova počítačová revolúcia musela počkať do osemdesiatych rokov dvadsiateho storočia, aby sa

stala fenoménom masovo zahrnutým vo viacerých vedeckých a spoločenských kontextoch, aj filozofia informácie si po viac ako polstoročí vybudovala určitý priestor. Vyspelé spoločnosti a západné kultúry museli prejsť digitálnou komunikačnou revolúciou, kým boli schopné v plnom rozsahu oceniť túto novú radikálnu paradigmu. Informačná spoločnosť bola postavená na najrýchlejšie sa vyvíjajúcej technológii v histórii. Ani jedna z predchádzajúcich generácií nebola vystavená takému radikálnemu vývoju technológie a s ním spojenými spoločenskými zmenami ako aj novými etickými výzvami. Súčasná všadeprítomnosť informačných a komunikačných technológií zmenila ich status a stali sa novým symbolom tretieho tisícročia. Tento pokrok si však ešte oveľa skôr vyžiadal ďalší z komunikačných a technologických míľnikov – Internet, novú generáciu počítačovo gramotných študentov, pedagógov, vedcov i radikálnu transformáciu kultúrneho a spoločenského vnímania, ako aj krízu vo filozofických kruhoch. Koncom osemdesiatych rokov dvadsiateho storočia začala filozofia informácie postupne nadobúdať určitý status ako „základná inovatívna oblasť filozofického skúmania a vymanila sa tak z jej neprislúchajúceho označenia niečoho nezrelého a príliš revolučného. Dôkazom jej stále sa upevňujúceho postavenia bolo aj vytvorenie komisie pre oblasť filozofie a počítačov, ustanovenú v roku 1985 Americkou Filozofickou Asociáciou.“ (Floridi, 2011, s. 5) V nasledujúcich rokoch sa táto téma dostala do povedomia širšej verejnosti aj vďaka publikáciám v časopisoch ako „Metaphilosophy“, pričom články pojednávali hlavne o vtedy nových etických rozmeroch a problémoch, ktoré nastolila doba prudkým rozvojom informačných technológií

a internetu. V tom čase si aj filozofická obec plne uvedomovala dôležitosť tém, ktorými sa filozofia informácie zaoberala a ocenila aj hodnotu jej metodológie a teórie. Filozofia informácie tak už nespadala do ezoterickej transdisciplinárnej oblasti, nezaujímavej pre filozofické smery. Priniesla so sebou fenomény ako dynamické systémy, ľudskú počítačovú interakciu, počítačmi sprostredkovanú komunikáciu, počítačovú kriminalitu, vznik počítačových komunít, digitálne umenie, umelú inteligenciu, informačné teórie, problémy s osobnou identitou na internete či virtuálnu realitu. To všetko je len časť nových tematických okruhov, ktoré sa stali novými podnetmi filozofického záujmu. Informačné a počítačové koncepty, metódy, techniky a teórie sa stali novými nástrojmi interpretácie sveta. Vytvorili aj metadisciplinárny jazyk, ktorý si osvojili všetky akademické oblasti, vrátane filozofie.

Je prirodzené, že po všetkých revolučných objavoch, či už vo fyzike, biológii alebo kybernetike a informatike, filozofi znovunazerajú a prehodnocujú postavenie človeka v spoločnosti a dopady týchto objavov na jeho bežný každodenný život i jeho myslenie a konanie. Filozof Norbert Wiener, podobne ako Aristoteles považoval ľudí za fundamentálne spoločenské bytosti a tak veril, že musia žiť spolu, v organizovaných komunitách, ak chcú svoj život prežiť dobre a v šťastí. Vo svojej knihe „The Human Use of Human Beings“ opisuje klasifikáciu spoločnosti, ktorá v mnohom vychádza z antických myšlienok a názorov na spoločnosť, prezentovaných najmä Aristotelom. Wiener považuje „všetky živočíchy, vrátane ľudí za informačné procesory, ktoré uchopia informáciu z vonkajšieho sveta pomocou ich schopnosti vnímania. Ďalej

túto informáciu spracujú podľa ich fyziológie a spracovanú informáciu použijú pri ich interakcii s prostredím“ (Jeroen van den Hoven, 2008, s. 11). Radikálny posun vo vývoji informačných a komunikačných technológií ovplyvnil život spoločností i jednotlivca z pohľadu ľudskej interakcie, získavania a spracovania informácií a spôsobu, akým ľudia využijú nadobudnuté informácie. Wiener hovorí, že popri myslení a zdôvodňovaní existujú aj iné typy spracovávaní informácií prebiehajúcich v ľudskom tele, ak sa má daný človek rozvíjať. Tak, ako dynamické kybernetické entity, môžu byť takto analyzované aj komunity a spoločnosť. Jedným z Wienerových cieľov bolo preskúmať dopady informačných a komunikačných technológií na zachovanie ľudských hodnôt akými sú život, zdravie, bezpečnosť, vedomosti, príležitosti, schopnosti, sloboda, demokracia, šťastie či mier. Vyjadruje sa k rizikám bezpečnosti a zachovania mieru, ktoré môžu vzniknúť na základe armádných stratégií implementovaných do zdanlivo nevinných počítačových hier, hovorí o rizikách vyplývajúcich z neočakávaných možností, ktoré nám sú ponúknuté niekedy až príliš rýchlo, bez patričného času potrebného na spracovanie danej možnosti a všetkých dôsledkov, ktoré z nej vyplývajú. Na druhej strane si však treba uvedomiť aj pozitívny rozmer, ktorý informačné a komunikačné technológie poskytujú pri našej každodennej práci či bežnej komunikácii alebo napríklad pre ľudí s hendikepom. Všetky tieto roviny so sebou nesú určitý prístup k ľudským hodnotám a vysporiadaním sa s novými informáciami a spektrom možností a volieb.

2.2 Etický aspekt vyplývajúci z vývoja informačných technológií

Tak ako vývoj informačných technológií priniesol nové poznatky a rozšíril obzory a možnosti rozvoja ľudí a ľudského myslenia i vnímania na viacerých úrovniach, rozvoj internetu so sebou nesie aj nové výzvy a riziká, a to hlavne bezpečnostné. Americký profesor intelektuálnej a morálnej filozofie James H. Moor sa vyjadruje, že: „Z času na čas sa vo filozofii objavujú určité hlavné prúdy. Tieto prúdy začínajú s niekoľkými jednoduchými, ale veľmi plodnými myšlienkami – myšlienkami, ktoré poskytujú filozofom nové spektrum, cez ktoré nahliadajú na filozofické problémy.“ (Bynum, Moor, 1998, s. 1) Moor sa v rámci filozofie informácie vyjadruje aj k rizikám súčasného jednoduchého bezdrôtového pripojenia sa do internetu, kedy je hlavne na verejných miestach prístup do našich sietí a zároveň aj k našim osobným informáciám prostredníctvom Wi-Fi oveľa dostupnejší, čo robí nositeľov informácií oveľa zraniteľnejšími. Rozvoj týchto technológií so sebou nesie aj rozvoj a vznik nových etických problémov a výziev z nich vyplývajúcich. Podľa Moora nové technológie ovplyvňujú nielen sociálny svet ako celok nastolujú nové situácie a výzvy na globálnej úrovni, ale vplývajú aj jednotlivo na každého z nás. Bežne si pod slovom technológie predstavíme zariadenia, ktoré nám v prvom rade uľahčujú život či komunikáciu, zariadenia, ktoré majú hlavne pozitívne dopady. Na druhej strane však počítačové čipy a iné nanoštruktúry spolu s genetickými a neurologickými zmenami robia z ľudí iné bytosti nahliadajúce na svet a jeho problémy, napríklad aj etické, odlišne. Moor navrhuje tri spôsoby ako zlepšiť etické prístupy k technológiám. Prvým z nich je

uvedomenie si a nahliadanie na etiku ako na živý, dynamický organizmus, ktorý sa vyvíja. S objavom každej novej technológie sa objaví aj nový etický rozmer, nové otázky a prístupy, ktoré by mali byť zodpovedané a nastolené, iným slovami zosúladiť etickú rovinu s technologickou. Takýto postup sa javí ako logickejší v porovnaní so situáciou, kedy etický rozmer zaostáva za technologickým a začne sa riešiť až vtedy, keď už vznikla nejaká ujma. Nie je však možné predvídať každý problém, ktorý by mohol z vývoja novej technológie vyplynúť. Práve kvôli obmedzeniam ľudského kognitívneho systému pravdepodobne nebude naše etické uchopenie a nahliadanie na nové technológie úplne ucelené a kompletne. Každopádne sme však schopní poodhaliť potenciálne dôsledky nových technológií v našich životoch a pripraviť sa na ne nielen z pohľadu spoločenského a ľudského, ale najmä etického. Ďalším zlepšením, ktoré by podľa Moora napomohlo etike je ustanovenie lepšej spolupráce a multidisciplinárneho prístupu medzi etikmi, vedcami, sociálnymi výskumníkmi a technológmi. Etici by mali byť informovaní o povahe a pôvode technológií v snahe o etický základ toho, čo je a čo nie je potenciálnym dôsledkom novovzniknutej technológie. Na druhej strane vedci a technológovia potrebujú poznať stanoviská vyplývajúce z roviny etickej a sociálnej, stanoviská, ktoré môžu ovplyvniť vývoj riskantných technológií alebo ich implementáciu do životov ľudí. Ako tretiu rovinu zlepšenia postavenia etiky opisuje Moor vytvorenie sofistikovanejšej etickej analýzy. Etické teórie ako také sú často krát zjednodušované a neposkytujú dostatočnú oporu v konkrétnych situáciách. Častou alternatívou býva vypracovanie technologického zadania na základe cenovo

výhodných analýz. Takýto prístup následne veľmi jednoducho odzrkadľuje skôr finančne výhodný než etický či hodnotový rozmer. S takýmto prístupom sa môže stretnúť napríklad pri vypracovávaní analýz stavby diaľnic, kedy tendencia postaviť cenovo najvýhodnejšiu alternatívu ľahko zatieni drahší, ale environmentálne i hodnotovo významnejší variant. V neposlednom rade je potrebné, aby aj jednotlivec zaujal proaktívnejšie stanovisko a to nielen k novým technológiám, ale aj k hodnotám, rizikám a možnému budúcemu vývoju spoločnosti. Proaktívny prístup nás môže posunúť bližšie k porozumeniu dôsledkov vyplývajúcich z nových technológií a ich aplikácie do praxe a každodenného života. V opačnom prípade hrozí, že sa staneme príliš zraniteľnými a vlna technológií sa stane pre nás neúnosnou.

K téme informačnej etiky sa vyjadruje aj Luciano Floridi. Tvrdí, že informačná etika má odlišný význam pre ľudí pracujúcich pri odlišných disciplínach ako napríklad počítačová etika, obchodná etika, lekárska etika, počítačová veda, filozofia informácie či sociálna epistemológia. Tieto odlišnosti nanešťastie vytvárajú zmätok pri stanovovaní jednoznačného zamerania a vymedzenia informačnej etiky. Floridi však túto situáciu nepovažuje za nezvratnú a pre znovunastolenie zjednoteného prístupu k nej navrhuje vysvetlenie prostredníctvom morálneho činiteľa. Predstavme si, že morálny činiteľ A je nositeľom skutkov a hodnotení s určitou morálnou hodnotou. Morálny činiteľ A môže použiť určitú informáciu ako zdroj na vygenerovanie inej informácie, ktorá už bude produktom, resp. výsledkom predchádzajúceho procesu, pričom dochádza k ovplyvneniu jeho informačného

prostredia. Nezávisle od informačného zdroja, resp. vstupu a informačného produktu, čiže výstupu existuje tretí rozmer, v ktorom informácia môže byť predmetom etickej analýzy, kedy morálne skutky a ohodnotenia morálneho činiteľa A ovplyvňujú informačné prostredie. Na jednej strane stojí rešpekt morálneho činiteľa A voči dôvernosti informácií niekoho iného, na strane druhej stojí neoprávnený prístup do informačného systému. Neoprávnený prístup k informáciám je chápaný ako porušenie súkromia bez ohľadu na to, čo A urobí so získanými informáciami nadobudnutými neoprávnene. Otázka, ktorú Floridi nastoľuje je, aké dôsledky má toto neoprávnené získanie informácií na informačné prostredie. Ďalšie problémy týkajúce sa tejto oblasti predstavujú bezpečnosť, informačné pirátstvo, intelektuálne vlastníctvo, voľne dostupné informácie, slobodu prejavu, cenzúru, filtrovanie informácií a iné. John Stuart Mill vo svojom diele „Of The Liberty of Thought and Discussion“ interpretuje informačnú etiku ako etiku informácie cieľa. Riziká spracovania informačného prostredia sú zjavné napr. aj v Shakespearovom diele, kedy Júlia predstiera vlastnú smrť a Hamlet rekonštruje samovraždu svojho otca. Z týchto počinov sú zrejmé tragické dôsledky, ktoré môže informačné prostredie navodiť.

Floridi si kladie otázku, či nazeranie na realitu cez filozofickú optiku informačnej analýzy zlepšuje naše etické porozumenie, alebo ide o eticky bezvýznamné, ak nie zavádzajúce cvičenie. Reaguje, že informačná etika tak, ako žiadna iná makroetická disciplína nie je izolovaná od problémov, ale je v interakcii s ostatnými makroetickými teóriami a dotvára tak novú dôležitú perspektívu: proces alebo konanie môže byť z morálneho

hľadiska dobré alebo zlé bez ohľadu na jeho dôsledky, motívy, všestrannosť či cnostnú povahu. Dôležité je, ako to ovplyvní sféru informácií. Bez informačnej etiky a informačnej analýzy by tak naše porozumenie a vnímanie morálnych faktov ako takých nebolo ucelené.

3. Záver

Filozofia informácie je schopná vysvetliť zmysluplnú konštrukciu ľudského intelektuálneho prostredia a poskytnúť systematické zastrešenie konceptuálnych základov novodobej spoločnosti. Umožňuje ľudské chápanie sveta a to nielen na rovine filozofickej či etickej, ale aj sémantickej. Filozofia informácie sa zameriava na staré i nové filozofické problémy, ktoré vyvstávajú z primárnej otázky: „Čo je informácia?“

4. Použitá literatúra

FLORIDI, L. *The Philosophy of Information*, Oxford University Press, 2011

FLORIDI, L. *Information. A very short introduction*, Oxford University Press, 2010

HOVEN, J. VAN DEN *Information Technology and Moral Philosophy*, Cambridge University Press, 2008

BYNUM, T. W., MOOR, J. H. *The Digital Phoenix: How computers are changing philosophy*, Oxford: Blackwell, 1998

SLOMAN, A. *The computer revolution in Philosophy: Philosophy, Science, and Models of Mind*, Harvester Press, 1978

MILL, J. S. *Of The Liberty of Thought and Discussion*, Press Intermezzo, 2001

5. Kontakt na autorku

Mgr. Dana Mudráková

Katedra filozofie

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Hodžova 1

949 74 Nitra

e-mail: dana.mudrakova@post.sk

školiťel: doc. Milan Štefanko, PhD.

VI. SOCIOLOGIE

(Re)konštrukcia významov domova slovenských migrantiek žijúcich v etnicky zmiešaných manželstvách (na príklade mesta Londýn)

(Re)construction of Meanings of the Home of Slovak Female Migrants living in the Ethnically mixed Marriages(on Example of the City London)

Dagmara Bacová

Anotácia: V príspevku sa budem zaoberať analýzou významov domova slovenských migrantiek žijúcich v etnicky zmiešaných manželstvách v Londýne. Analýzou výskumných dát získaných rozhovormi s aktérkami výskumu načrtnem, ako sa formovali predstavy o domove počas ich migračného procesu. V tradičnom ponímaní sa domov chápe ako teritorializovaný. V súčasnosti, pre ktorú je migrácia bežnou realitou, sa objavuje nové povedomie o globálnych faktoch, ktoré ovplyvňujú predstavy domova migrantiek vykorenených z materskej domoviny. Toto povedomie je budované na deteritorializovanom základe, prostredníctvom spomienok a požiadaviek na miesta, ktoré migrantky aktuálne nebudú alebo nemôžu obývať. Cieľom môjho príspevku teda bude odhaliť základné vnútorné mechanizmy, ktoré sa aktivizujú pri vytváraní obrazov domova mojich informátoriek.

Kľúčové slová: domov, migrantka, rodina, Londýn, zmena

Abstract: In this paper I will deal with analyzing the meanings of home of Slovak women migrants living in ethnically mixed marriages in London. By analysis of research data gathered from

interviews with respondents outline how ideas about the home have shaped during their migration process. In the traditional sense home is understood as the territorial place. Currently, for which migration is a reality, the emerging awareness about new global facts, which influence perceptions of home of migrants uprooted from mother homeland. This awareness is built on a deterritorial basis, through the memories and those places that migrants currently do not or can not inhabit. The aim of my contribution will uncover the essential internal mechanisms which are activated by creating images of home of my respondents.

Key Words: Home, Women migrant, Family, London, Change

1. Úvod

Život ľudí v pohybe nie je iba o fyzickom presúvaní sa z jedného miesta na druhé. Okrem samotného premiestňovania odkazuje aj na ďalšie dva dôležité javy. Život v pohybe na jednej strane zapríčiňuje sociálne a kultúrne zmeny, ktoré sú presunom generované, na strane druhej odkazuje na špecifické formy skúseností, ktoré nesú v sebe premenu vlastného seba-ponímania a ponímania vlastnej kultúry (Hasíková, 2008).

Cieľom môjho príspevku bude poukázať, akým spôsobom sa formujú významy domova u žien migrantiek žijúce v globálnom veľkomeste (Sassen, 1991), čo ovplyvňuje ich percepcie a na základe akých mechanizmov dochádza k vnútornej identifikácii so svojím domovom.

2. Výskumná vzorka

Pre zodpovedanie mojich výskumných otázok som si vybrala tzv. purposive sampling – účelový typ vzorky. Tvorili ju

slovenské migrantky žijúce v Londýne v manželstve/partnerstve s mužmi inej národnosti, ktorí si tu založili spoločnú rodinu. Vo výskumnej vzorke boli zastúpené ženy vo vekovom rozmedzí od 29 do 42 rokov. Konečný počet sledovaných aktérok bol 27. Všetky informátorky prišli do Londýna za prácou ako aupairky a vo Veľkej Británii žijú dlhšie ako 7 rokov. Sedem aktérok výskumu bolo v čase môjho výskumu rozvedených, ostatné žili v manželstve s mužmi, ktorí sú inej národnosti ako slovenskej. Skupina informátoriek bola výrazne diferencovaná. Spájal ich iba rovnaký status migrantky, ich spôsob príchodu do Veľkej Británie – aupair a podobná životná trajektória v cieľovej krajine – nadobudnutie rodiny s mužmi inej národnosti ako slovenskej. Vo vzorke boli zastúpené ženy v rôznom veku, s rôznym vzdelaním, pracovnými skúsenosťami získanými na Slovensku, z rurálneho i urbánneho prostredia, a z rôznych častí Slovenska. Pri výskume som zvolila biografický prístup. Kvôli charakteru výskumnej témy som informátorkám zmenila mená a zachovala ich identitu v anonymite.

3. Teoretické koncepty významov domova

Skúsenosti migrantiek v súvislosti s formovaním predstav o domove sú neodmysliteľne spojené s procesom ich vlastnej migrácie. Domov sa v tradičnom vnímaní chápe ako teritorializovaný, teda viazaný na určité miesto alebo inak lokáciu (miesto v priestore). Tento koncept chápe priestor a miesto ako dve kategórie stojace v opozícii. Priestor sa vysvetľuje ako niečo otvorené, neohraničené, miesto sa naopak interpretuje ako niečo stabilné, stále a ukotvené (Massey et al., 1993). V prenesenom význame možno interpretovať domov ako miesto, ktoré je umiestnené v priestore (Short, 1999).

Domov predstavuje statický bod, z ktorého jednotlivec nahliada a prežíva svet okolo neho. Z tohto výkladu vyplýva predpoklad, že byť doma znamená byť nehybný, viazaný, zakorenený (Rapport – Dawson, 1998, s. 28).

Nové antropologické prístupy však vyvracajú takúto teritorializáciu domova. Zdôrazňujú, že vnímať domov ako fixovaný na jedno miesto je nedostačujúce, ale je potrebné na neho nahliadať ako na lokalizovaný v sociálnom zmysle (Gupta – Ferguson, 1997, s. 37). Zároveň možno konštatovať, že súčasnosť charakterizujú ľudia, ktorí sú nositeľmi deterritorializovanej kultúrnej identity (Szaló, 2006, s. 2).

Lisa Malkki (1992) popisuje zakorenenosť ľudí v materskej krajine alebo teritóriu, ktoré považuje za ich prirodzený a pôvodný svet, ako „metafyziku sedavosti“ (methaphysics of sedentarism – preložila Hasíková, 2008). Táto teória hovorí o tom, že kultúra si je rovná s ľuďmi a títo ľudia sú si potom rovní s daným teritóriom alebo geografickým miestom. Z metafyziky vyplýva množstvo binárnych opozícií ako „my a oni“, „tu a tam“, „vlastný a cudzí“, ktoré jedinec pripisuje určitej kultúre. Malkki tvrdí, že táto sedavá perspektíva aktívne teritorializuje naše identity, či už etnokultúrne alebo národné. Teória národa, ktorá zastáva názor, že národ je zdrojom mnohých individuálnych identít na základe teritoriality a kolektivity, označuje migrantov opúšťajúcich svoju materskú krajinu za ochudobnených o určité identity, pretože sú vykorenení z vlastnej kultúry a národa, a teda stratili domov. Lisa Malkki upozorňuje ale na fakt, že v súčasnosti v dobe, pre ktorú je migrácia prirodzenou súčasťou, sa aj „rodné miesta“ stávajú omnoho komplexnejšie, ľudia v pohybe sa

s nimi neidentifikujú na báze teritorializácie, ale práve naopak. Malkki akcentuje deteritorializované „domovy“, „kultúry“ a „pôvody“ (Malkki, 1992, s. 24). Mnoho rozličných faktorov dnes ovplyvňujú predstavy domova migrantov/migrantiek vykorenených z materskej domoviny. Tí formujú vlastné kultúry a domovy a nehľadia na „neprítomnosť vlastného územného základu“ (Szaló, 2006, s. 146). Rozhodujúcu úlohu tu hrajú vlastné spomienky, požiadavky a predstavy miest, v ktorých v minulosti žili, ale aktuálne v nich neprebývajú (Szaló, 2006, s. 146).

Domov je centrálnym bodom koordinačnej sústavy, pomocou ktorej sa vo svete orientujeme. Umožňuje symbolicky prepojiť význam rodiny, susedstva, a politického priestoru štátu. Toto prepojenie je umožnené predovšetkým vďaka tomu, že význam domova zastupuje nielen miesta, kde sa človek pohybuje (záhrada, izba, mestá, regióny atď.), ale aj symbolické atribúty miestneho spôsobu života (priatelia, rodičia, jedlo, zvyky, jazyky atď.). Z hľadiska prepojenia domova ako miesta pobytu a symbolických atribútov domovského životného štýlu sú kľúčové najmä drobné metonymie domova, akými sú jedlo, hudba, a iné symbolické obrazy minulosti človeka, súvisiace najmä s jeho detstvom a dospievaním. Domov sa tak ukazuje ako miesto zakotvenosti osobnej identity. Na základe vyššie spomínanej deteritorializácie však možno tvrdiť, že jedinec, aby si zachoval vedomie domova, nemusí na tomto mieste zákonite trvalo žiť. K vytvoreniu pocitu spolupatričnosti k tomuto imaginárnemu miestu stačí, aby po jeho kultúrnych praktikách túžil (Szaló, 2006, s. 149).

4. Výsledky výskumu

Napriek faktu, že moje informátorky si v hostiteľskej krajine založili svoju vlastnú domácnosť a rodinu, pri otázkach smerujúcich k ich významom domova sa všetky v myšlienkach vracali naspäť do svojej rodnej krajiny. Zámerne som kládla otázky tak, aby som ich nenavádzala rozprávať o svojom rodisku, napriek tomu sa ani jedna nevyjadrila o jej novom životnom priestore ako o tom „ozajstnom“ domove.

„Ja mám svoj domov na Slovensku. Tam som sa predsa narodila, tam mám celú svoju rodinu.“ (Katka, 32 rokov, 1 dieťa)

„Pre mňa bude vždy môj domov tam, kde mám svoju rodinu a kde som aj vyrastala. To sa, myslím, nezmení. Mám tu svoju vlastnú rodinu a už tu asi aj ostanem žiť. Ale to, že odkiaľ pochádzam mi nejde zabudnúť. A k tomu vediem aj moje deti. Chcem, aby vedeli, že ja som zo Slovenska a teda, že aj oni sú napoly Slováci. A chcem, aby to tak aj raz sami cítili.“ (Lívia, 34 rokov, 2 deti)

V naráciách sa vždy v súvislosti so Slovenskom vyjadrovali termínom „doma“, „domov“, alebo „u nás doma“. Aj v situáciách, kedy rozprávali o návštevách Slovenska, používali termín „domov“.

Aktérky výskumu v rozprávaniach o významoch domova najčastejšie spomínali vyššie uvedené drobné symbolické metonymie (jedlo, rodina, kamaráti, prejavy každodennosti), ktoré v nich vyvolávali pocit nostalgie a túžby po návrate. Prostredníctvom týchto spomienok možno dekódovať aj ich identifikáciu s rodným miestom, ktoré pre nich predstavoval imaginárny svet lokalizovaný v konkrétnom mieste (dom,

ulica, mesto, dedina, región, v niektorých prípadoch aj štát). V mnohých príbehoch sa objavovali rôzne generalizácie miestneho domáceho životného štýlu, ktorý bol podľa informátoriek „typický slovenský“. Predstavy o takomto „typickom“ životnom štýle na Slovensku však zahrňali najmä spomienky na ich každodenný život v rodisku (premietajúce sa do teritória ulice, domu, paneláku, sídliska, dediny, mesta, atď.). To znamená, že napriek tomu, že moje informátorky často krát používali kategóriu domova označením „Slovensko“ a „slovenský“, v kontexte ich rozprávání sa význam domova viazal na konkrétne miesto, alebo lokalitu.

„Na Slovensku sa žilo inak ako tu. Ja som behala s kľúčmi na krku celý deň po sídlisku, kým mama neprišla domov. A aj susedia na nás dávali občas pozor, nič sa mi tam nemohlo stať. A po prelietskach pred barákom, koľko sme sa našantili. A nebol tam žiadny dospelý, čo by dozeral na nás. Proste sa tak nejako rávalo s tým, že sa nám nič nestane, maximálne si rozbijem koleno, ale ani to nebola tragédia.“ (Jana, 35 rokov, 1 dieťa)

Rutinný každodenný charakter pôvodného domáceho života migrantiek formuje to miesto, ktoré nemá sproblematizované ciele, ani stratégie jednania. V tomto prostredí nie je potrebné znovu definovať situácie a hľadať spôsoby konania (Szaló, 2006), ako je to v mnohých prípadoch pri usadení sa na novom mieste v neznámom prostredí. Pre toto miesto je charakteristická vysoká miera intimity vzťahov, vzájomná dôvera medzi členmi a pocit istoty a bezpečia. „Doma“ má svoj predvídateľný poriadok, ktorý človek pozná (Szaló, 2006).

Keď som sa mojich informátoriek pýtala, čo pre nich znamená domov, všetky odpovedali jednomyselne a to

rodina³⁴³. V kontexte ich rozprávání sa ale vždy viazala na konkrétne miesto, kde zažívali každodenný intenzívny kontakt s rodinnými členmi. Na základe ich výpovedí možno zhodnotiť, že ich významy domova sú deterritorializované, viažu sa najmä na sociálny priestor, ktorý je sekundárne prepojený s určitým teritóriom. Rodina a rodinné vzťahy predstavovali pre informátorky to najdôležitejšie kritérium, podľa čoho sa identifikovali s vlastným domovom. Martina vypovedala, že za svoj domov nepovažuje konkrétne miesto, na ktoré sa viažu symboly spojené s významom domova, ale akékoľvek miesto, kde žije jej rodina. Ak by sa jej rodina presťahovala inam, jej domov by sa premiestnil s ňou. To znamená, že jej význam domova sa teda neviaže na teritórium, ale na konkrétny symbolický atribút vlastnej kultúry, ktorý považuje za hlavný pri definovaní domova.

„Pre mňa je domov tam, kde je moja rodina. Ak by sa teraz naši presťahovali napríklad do Talianska, tak budem cestovať za nimi tam, kde sú oni a tam sa to stane aj mojím domovom.“ (Martina, 32 rokov, 1 dieťa)

Aktérky výskumu potvrdzovali, že sa neustále snažia vytvárať si „pocit domova“ (Cuba, Hummon, 1993) aj v hostiteľskej krajine. Volia pritom rôzne stratégie, najmä v rámci organizácie domácnosti (napríklad slávenie sviatkov podľa slovenských tradícií, varenie slovenskej domácej stravy, udržiavanie chodu domácnosti podľa vzoru, ku ktorému boli vedené – udržiavanie čistoty a poriadku, prezliekanie a prezúvanie sa do domáceho odevu a obuvi, atď.). Pre migrantky je teda kľúčové stále

---

³⁴³ Rodina v zmysle nukleárnej rodiny migrantky na Slovensku, v ktorej zastávala pozíciu dcéry.

udržiavať symboliku slovenskej kultúry vo svojich životoch. Informátorky uvádzali svoju snahu preniesť časť „svojej“ kultúry do rodiny aj kvôli ich deťom. Migrantky – matky mali vo svojich predstavách zakódované rôzne prejavy, ktoré sa im viazali na domov. Bola to domáca strava, sviatkovanie podľa vzoru svojej rodiny na Slovensku, rozprávky, ľudové piesne, detské hry, jednoducho všetko, čo im v mysli evokovalo domov, niečo, k čomu ich viazal sentiment, spomienky, ktorým pripisovali pozitívne konotácie. Toto všetko chceli dať aj svojim deťom, chceli, aby aj oni zažili podobné detstvo ako ony samy, ktoré povyšovali na kvalitnejšie v porovnaní s detstvom dnešných detí v Londýne.

„My slávime sviatky vždy podľa nášho slovenského vzoru. Veď to by ani neboli sviatky, keby sme to inak robili. My si normálne na Vianoce sadneme všetci večer 24. ku stolu a potom sa rozďajú darčeky. Pravda, pár ich necháme aj na druhý deň, ale to robíme až teraz, keď sú deti trošku väčšie, aby mohli aj ony v škole povedať, že aj u nich bol Santa Klaus, nielen Ježiško.“ (Helena, 35 rokov, 2 deti)

Podľa Cuba a Hummon (1993) treba chápať snahu o „pocit domova“ v cieľovej krajine ako vyjadrenie životného štádia migrantov/migrantiek a ich organizácie mobility. Emocionálna väzba k určitému miestu rastie na intenzite s časom, pretože dlhodobý pobyt naplňa krajinu významami životných skúseností a tiež podporuje lokálne väzby k priateľom, k príbuzenstvu, komunitám a organizáciám (Cuba, Hummon, 1993, s. 550). V prípade môjho výskumu možno potvrdiť, že migrantky napriek usadeniu sa v novom prostredí, založení si domácnosti a rodiny, ešte neprekonali časovú hranicu medzi

intenzívnu emocionálnu naviazanosťou na domov v rodnej krajine a formujúcim sa domovom v hostiteľskej krajine.

Zdieľanie prítomnosti na určitom mieste, potreba kontaktovania sa a orientácia na interakciu sú základnými predpokladmi pre udržiavanie transnacionálnych vzťahov s domovom. Do týchto vzťahov vstupujú aj opačné strany väzby a to je rodina žijúca na Slovensku. Migrantky permanentne cestujú do svojich domovov, a naopak, rodinní členovia cestujú za migrantkami do Londýna, aby udržiavali vzájomné intenzívne vzťahy. Takýto typ transnacionálnych sietí je primárne založený na interaktívnom kontakte ich členov, čím dochádza k rekonštrukcii významu domova nielen u migrantiek, ale aj na opačnej strane, teda u tých, ktorí sú súčasťou migrantkiných predstáv o domove.

Petra vo svojom príbehu vysvetľovala, ako sa zmenil život aj jej rodine po tom, ako sa rozhodla usadiť a založiť si rodinu v Londýne.

„U nás sa to ale tiež zmenilo. Naši si ma akosi viac vážia, pritom sme pomaly viac v kontakte, ako keď som bola doma. A tiež si mama musela aj prispôbiť svoj život trochu tomu môjmu, keď som sa rozhodla ostať tu žiť. Malá sa mi narodila a mama prišla na mesiac za mnou, musela si zobrať neplatené voľno v práci a otca nechala doma, aby sa staral o domácnosť. A aj teraz za mnou stále cestujú.“ (Petra, 32 rokov, 2 deti)

To znamená, že každodenná realita rodiny na Slovensku podstúpila rad zmien, ktoré transformovali aj Petrine predstavy o domove. Ten, ktorý opustila, už neexistuje, v jej živote sa sformoval iný obraz, ovplyvnený radom faktorov, ktoré so sebou priniesol jej migračný proces. V určitom zmysle možno

tvrdiť, že životné stratégie jej rodiny na Slovensku zmenila situácia jej členky (dcéry) odchodom a usadením sa v Londýne. Pristúpili tak na alternatívu dočasného usadenia sa v mobilite (Morokvasic, 2004) z dôvodov udržiavania intenzívnych rodinných kontaktov.

Možno konštatovať, že významy domova u slovenských migrantiek sú vo výraznej miere podmienené udržiavaním transnacionálnych vzťahov, ktoré sú dnes umožnené najmä vďaka lacnej možnosti cestovania cez hranice národných štátov, internetovej komunikácii a finančne prístupnej telekomunikácii. Domnievam sa, že vzťah k domovu (rodisku) by sa prejavil v slabšej intenzite, ak by migrantky nemali možnosť udržiavať neustály intenzívny kontakt so svojimi rodinnými príbuznými a priateľmi na Slovensku. To znamená, že transnacionálnosť migrácie formuje aj vlastné konštrukcie domova migrantov/migrantiek.

5. Návraty domov – áno alebo nie?

Definitívne návraty na „miesto“, ktoré informátorky označovali ako svoj domov, reflektovali ako nemožné, pretože samy pociťovali zmenu v ich percepcii domova. Dnes už nemožno hovoriť o symbolickej sile normatívnej predstavy, podľa ktorej návrat domov znamená návrat k pôvodným praktikám, hodnotám a vzťahom (Szaló, 2006). Po zakúsení iného života na novom mieste človek nadobúda nové významy, ktorými si interpretuje realitu okolo seba. V postmodernom vnímaní je návrat migrantov domov nemožný, pretože to pôvodné je už niekde inde, ako bolo, keď ho opúšťali. Migrant/migrantka podstupuje výrazné zmeny vlastnej identity, chápania seba samého, mení sa mu/jej význam domova a zároveň si

uvedomuje, že to, čo predstavovalo domov v jeho/jej mysli, už nekorešponduje s realitou, ktorá sa odohráva v inom historickom čase a v iných vzťahoch (Szaló, 2006).

„Na Slovensku idete po ulici a ja mám pocit, ako sa na vás pozerajú, ako keby ste mali dve hlavy. Hlavne na tých dedinách. A to je veľmi nepríjemné, až drzé, a to tu nemáte. Možno som si to tak neuvedomovala, kým som nevidela, že sa dá aj inak existovať. Možno by to tu trošku pomohlo, a tam zas keby sa toho ubralo. A manželovi to bolo veľmi nepríjemné.“
(Marianna, 41 rokov, 2 deti)

Marianna sama reflektovala zmenu vo svojom vnímaní domova. Život, ktorý jej bol prirodzený a blízky pred odchodom do Londýna, sa jej dnes javí ako neprijateľný v mnohých veciach. Mnoho javov vnímala ako „normálne“, kým sa neprispôsobila inému životnému štýlu, ktorý si osvojila v metropolitnom prostredí.

Napriek tomu, že migrantky pociťovali občasnú nostalgiu a túžbu po návrate domov, tieto emócie sa pohybovali skôr na rovine utopickej. Svoje konštrukcie domova často krátko stavali do opozície s tým, čo si vybudovali v novom prostredí. Väčšina informátoriek nezavrholala hypotézu opätovného návratu na Slovensko, ale ani jedna nekalkulovala s konkrétnymi plánmi orientujúcimi sa na budúci život vo svojej rodnej krajine.

„Tam neni do čoho sa vrátiť. Pretože na Slovensku nie ste úspešná, lebo niečo viete, ale skôr že niekoho poznáte, a v takejto krajine to prosperovať nebude. A nikdy nemôže. Kdežto tu, no dobre na určitej miere máte tiež to úplatkárstvo, ale je tu toľko toho, kde by sa človek mohol uplatniť, keď niečo vie. Kdežto na Slovensku sa to nedá. Jedine, keď niekoho poznáte. Tam

nezáleží na tom, kto ste, ale koho poznáte. Ja som si tu zvykla, prácu mám, peniaze mám dobré, dom mám, na Slovensku by som si toto vôbec nemohla dovoliť a musela by som tam byť žena v domácnosti alebo robiť domáce práce, ktoré ma nebavia. Ja som ten typ človeka, čo robí radšej niečo iné, ako doma. Takéto dačo som síce doma cítila v sebe, ale až potom, čo som sem prišla a začalo sa mi dariť, tak som si to naplno začala uvedomovať. A som rada, že som na to prišla.“ (Marianna, 41 rokov, 2 deti)

Najbližšie k realizácii návratu domov boli tie migrantky, ktorým sa rozvodom rozpadla rodina. V tom čase sa ich potreba rodinného a teda aj emocionálneho zázemia výrazne zintenzívnila, ale po prehodnotení pozitív a negatív spojených s opätovným návratom do rodnej krajiny tieto projekcie nenaplnili (najvýraznejšie negatíva sa prejavovali najmä v podobe strachu z komplikovanej integrácie ich detí v spoločnosti na Slovensku).

„Samozrejme, to človeka vždy láka. Len ja som si veľmi zvykla žiť tu a na tento štandard. Nevedela by som si predstaviť, počujem od známych, ako to tam funguje, aký je problém s peniazmi a prácou. Neviem si predstaviť, akú prácu by som si našla, aby ma to bavilo a zarábala by som dobre. (...) Aj som jej (dcére) hovorila, ale to by bolo pre teba veľmi ťažké, ísť tam do školy a začínať od znova. Tak mi povedala. Tak sa budem učiť. Ona má veľký záujem a veľmi chce. Ale ona to vidí dovolenkovými očami. Všetko je krásne, počasie je pekné, chutí jej jedlo, má tam svoju rodinu okolo seba, len neviem, ako by to zobrala, keby tam nastalo ostala.“ (Martina, 32 rokov, 1 dieťa)

Tak, ako si migrantky vytvorili svoj vlastný individuálny obraz o domove založený predovšetkým na spomienkach, tak aj

reflektujú zmeny, ktoré im migrácia priniesla. Napriek nostalgii, ktorá bola v ich rozprávaniach o domove prítomná, definitívny návrat už u nich nepredstavoval jednoznačné synonymum spokojnosti, šťastia a tej najsprávnejšej voľby. V neustálom kontakte so svojou domovinou si uvedomovali, že zmeny nepodstúpili iba ony samy nadobudnutím skúseností z cudziny, ale aj samotný domov, ktorý už nie je tým domovom, ktorý pred časom opúšťali, a po ktorom túžia.

S návratom do pôvodnej krajiny často migrantky váhali aj z dôvodov, že sa im nechce vzdávať nadobudnutých kapitálov v hostiteľskej krajine (Brettel, Holliefield, 2000). Zisky, ktoré im migrácia priniesla v zmysle emancipácie a nezávislosti, sú príliš silné artikly na usadenie sa a zotrvávanie v cieľovej krajine (Pessar, 1999).

6. Použitá literatúra

- BRETTEL, C. B. – HOLIEFIELD, J. F. (eds.) *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. New York: Routledge, 2000.
- CUBA, L. – HUMMON, D. M. Constructing a Sense of Home: Place Affiliation and Migration Across the Life Cycle. In *Sociological Forum*, Vol. 8, No. 4, 1993, p. 547–572.
- FERGUSON, J. – GUPTA, A. Beyond “culture”: space, identity, and the politics of difference. In Gupta, A.; Ferguson J. (eds.) *Culture, power, place: explorations in critical anthropology*, Durham: Duke University Press, 1997, p. 33–51.
- HASÍKOVÁ, E. *Kde domov můj? (studie konstrukce reality domova u migrantů)*: diplomová práca. Brno: Masarykova univerzita, 2008, 60 s.
- MALKKI, L. National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees. In *Cultural Anthropology*, Vol. 7, No. 1, 1992, p. 24–44.

- MASSEY, D. et al. Theories of International Migration: A Review and Appraisal. In *Population and Development Review*. Vol. 19, 3, 1993, p. 431–466.
- MOROKVASIC, M. 'Settled in Mobility': Engendering Post-wall Migration in Europe. In *Feminist Review*. Vol. 77, 2004, p. 7–25.
- PESSAR, P. R. Engendering migration studies: The case of new immigrants in the United States. In *American Behavioral Scientists*. Vol. 42, No. 4, 1999, p. 577–600.
- RAPPORT, N. – DAWSON, A. Migrants of Identity: Perceptions of 'Home' in a World of Movement (Ethnicity and Identity Series). Berg Ethnicity and Identity Series. Oxford: Berg, 1998.
- SASSEN, S. *The Global City. New York, London, Tokio*. Princeton NJ: Princeton University Press, 1991, 412 p. ISBN 978-06-91070-63-6
- SHORT, J. R. Foreword. In *Cieraad, I. (ed.) At Home: An Anthropology of Domestic Space*, Syracuse: Syracuse University Press, 1999.
- SZALÓ, C. Domov a jiná ne/místa formování kulturních identit. In *Sociální studie*. Brno, Masarykova universita. ISSN 1214-813X, 2006, vol. 2006, no. 1, s. 145–161.

7. Kontakt na autorku

Mgr. Dagmara Bacová, PhD.

Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií

Centrum vedy a výskumu

Univerzita Mateja Bela

Cesta na amfiteáter 1

Banská Bystrica

e-mail: dagmara.bacova@gmail.com

školicelka: prof. Viera Feglová, CSc.

Vplyv modernizačných procesov na vývoj tradičnej spoločnosti v urbánnom prostredí (na príklade mesta Vrútky)

The Impact of Modernization Processes on the Development of Traditional Society in the Urban Environment (Town Vrútky as an Example)

Anna Kasanová

Anotácia: Neustále prebiehajúce zmeny v dejinných súvislostiach a následná geopolitická situácia prispievajú ku globálnym, regionálnym ako aj lokálnym zmenám v sociálnych a hospodárskych pomeroch. Výnimkou nie je ani urbánne prostredie, ktoré je determinované makrosociálnym procesom modernizácie vychádzajúci z prejavov priemyselnej revolúcie. Na Slovensku modernizácia významne súvisí so priemyselňovaním dvoch zemianskych osád (Horné a Dolné Vrútky) v druhej polovici 19. storočia a vznikom jednej urbanistickej jednotky – mesta Vrútky – ako významnej železničnej križovatky, ktorá mala zásadný dosah na tradičné spoločenstvo – pôvodné obyvateľstvo. Cieľom je charakteristika a opis prechodu od lokálnej tradičnej spoločnosti, ktorej najvýraznejšou sociálnou skupinou boli zemaniam (ako príslušníci privilegovanej vrstvy z obdobia feudalizmu) k modernej urbánnej spoločnosti.

Kľúčové slová: modernizácia, urbánne prostredie, tradičná spoločnosť, zemiansky stav, status

Abstract: Ongoing changes in historical context and subsequent geopolitical situation contributes to global, regional and local changes in social and economic circumstances. Is no

exception urban environment, which is determined macrosocial processes of modernization and industrialization based on the expressions of the industrial revolution. In Slovakia, the factors of modernization and industrialization significantly associated with the industrialization of the two settlements gentry (Upper and Down Vrútky) in the second half of the 19th century and the emergence of a single urban entity – city Vrútky as an important railway junction, which had a major impact on traditional society. The purpose is the characterization and description the local traditional society in which the most important social group were squires (country gentlemen as members of privileged class of the feudal period) into a modern urban society.

Key Words: Modernization, Urban environment, Traditional society, Squires, Status

1. Úvod

Modernizácia – frekventovaný pojem, pod ktorým sa všeobecne rozumie špecifický vývojový procesualny priebeh. Pojem je mnohoznačný a často je definovaný príliš jednoznačne a technokraticky (Koudelka, 1996). Za moderné považujeme niečo čo je „nové“, čo sa diferencuje od predchádzajúceho, „nemoderného“. Proces modernizácie je významným fenoménom prejavu zmien v spoločnosti, ktorý prebieha tiež ako kultúrno-reformačný proces. Sprievodným znakom je zmena, inovácia a interferencia kultúrne rôznorodých oblastí. Modernizácia teda svojím charakterom prináša inovácie v podobe vedeckých objavov a revolučných zmien zasahujúcich do „pôvodného“, do tradičnej spoločnosti.³⁴⁴ V týchto

---

³⁴⁴ V sociologických, etnologických a kultúrno-antropologických vedách je tradičná (lokálna) spoločnosť, ktorá je nazývaná komunitou.

súvislostiach je cieľom príspevku vyzdvihnúť problematiku zmeny pozícií a prestíže tradičnej spoločnosti – zemanstva v kontextoch teórie modernizácie a sociálnej teoretickej koncepcie Pierra Bourdieua.³⁴⁵ V kontexte Bourdieuovej teórie sa pokúsim poukázať prostredníctvom veľkosti kapitálu zemanov ako privilegovanej sociálnej skupiny ich sociálnu pozíciu, ktorú zastávali v sociálnom priestore vzhľadom na nepriviligované sociálne vrstvy v čase premien osád na mesto, v čase vzniku modernej urbánnej spoločnosti.

2. Vymedzenie pojmu tradičná spoločnosť v kontexte procesu modernizácie

Všetky aspekty modernizačného vývoja súbežne pôsobia so sociálnymi procesmi spoločnosti a sú späté s ich spoločenskými dôsledkami. Hľadanie súvislosti medzi zmenami tradičnej spoločnosti a jej sociálno-ekonomickým vývojom je potrebné hľadať v počiatkoch, ktorým je priemyselná revolúcia. Tradičná spoločnosť sa vzhľadom na významné hospodárske zmeny, ktoré spôsobila dopravná revolúcia, modifikovala v meste Vrútky na modernú urbánnu spoločnosť.

Komunita je termín prevzatý z anglosaskej literatúry (community) a v zhode s nemeckým názvom je chápaný ako obec v najširšom zmysle slova. Komunita je v druhej polovici 19. storočia hľadaná predovšetkým na vidieku, kde je symbolom tradičného spoločenstva v tomto prípade zemanstva (GEIST, 1992).

³⁴⁵ Francúzsky antropológ Pierre Bourdieu zaviedol, resp. preformuloval celý rad pojmov a konceptov, najmä habitus, pole a kapitál. Zavedené sociologické pojmy originálnym spôsobom rozvinul a vytvoril novú sociologickú teóriu ako syntézu „teórie“, „metodológie“ a „epistemológie“, nazvanú „teória jednania“ ako vysvetlenie praktického konania jednotlivca v určitom spoločenskom a historickom kontexte.

Najpodstatnejším javom v kontexte modernizačných procesov je intenzívny rozvoj miest a zmena života ich obyvateľov v minulých storočiach. Mesto Vrútky vzniklo pôvodne z dvoch zemianskych kuriálnych osád Horných a Dolných Vrútok (existujúcich ešte v 60. rokoch devätnásteho storočia) lokalizovaných v severnej časti Slovenska v regióne Turiec. Pôvodne mala táto oblasť prevažne poľnohospodársko-remeselnú prevahu. Tradičný ráz osád sa zachoval v početnej prevahe zemianskych rodín a narušil sa až v 70. rokoch devätnásteho storočia výstavbou železnice (1871) a Dielni na opravu rušňov a vozňov (1874) a vznikom novej urbanizačnej jednotky – mesta Vrútky. Urbanizačným procesom vzniká mesto so signifikantným dopravným významom. Sprievodným javom procesu modernizácie je ohraničenie základných vývojových podôb a vymedzenie sociálnej vrstvy ako transformujúceho sa zemianskeho stavu do sociálnych tried spoločne v kontexte vývoja urbánneho prostredia. Na Vrútkach sa stretávala polymorfia prvkov z viacerých kultúrnych oblastí, modifikovala sa miestna kultúra tak, že sa v priebehu 20. storočia stali pôvodné prvky tradičnej kultúry nezreteľné do takej miery, že sa pretransformovali do jedinečnej špecifickej železničiarskej subkultúry.

Pod pojmom tradičná spoločnosť rozumiem v tomto kontexte sociálnu skupinu zemanov ako najvýraznejšiu skupinu obyvateľstva v sociálnej štruktúre pôvodných dvoch osád Horných a Dolných Vrútok. Zemiansky stav tvoril jednotnú spoločenskú skupinu, ktorá bola za určitých podmienok určitým spôsobom vybraná spomedzi širšieho obyvateľstva a vymedzená v rámci sociálnej štruktúry spoločnosti

do kategórie privilegovanej vrstvy. Zo sociologického hľadiska tvorili na základe spoločných konotácií spoločenskú skupinu a ich široké sociálne väzby zaručovali ekonomicko-politickú moc založenú najmä na vlastníctve pôdy, ktorá bola považovaná za najdôležitejšiu komoditu a zaručovala elitné postavenie v spoločnosti. Zemiansky stav spája isté sociálne kategórie, ako je podobná sociálno-ekonomická a sociálno-politická situácia potvrdená výsadami z obdobia feudalizmu. Zemianstvo vo Vrútkach predstavovalo zo štátneho hľadiska³⁴⁶ nízku vidiecku privilegovanú vrstvu až do druhej polovice 19. storočia. Horné a Dolné Vrútky tvorili hospodársko-sociálny typ feudálnej dediny. Za najvýznamnejšími zemianske rody boli považovaní Ruttkayovci,³⁴⁷ Kordovci, Sekerkovci, Matušovičovci. Zemianske rody vo Vrútkach tvorili istú spoločenskú elitu aj v rámci širšieho mikroregiónu, ktorej spoločnou črtou bola sociálna kohézia ako základný sociálny prvok jednotnej sociálnej vrstvy.

Proces modernizácie je syntézou množstva spojených sociokultúrnych javov, ktoré súvisia aj s prestížou a sociálnou úctou ako prejav istého statusu, prejav sociálnej pozície človeka v určitom type spoločnosti, ako súbor práv, právomocí, povinností, záväzkov a očakávaní (Geist, 1992). Sociálny status je vymedzovaný prostredníctvom ocenenia zo strany druhých,

---

³⁴⁶ Vo vzťahu k podmienkam, ktoré šľachte vytvoril štát ako privilegovanej vrstve, tvorili: A) z právneho hľadiska jednu spoločenskú vrstvu, B) z hľadiska štátneho sa diferencujú – tvorili tri skupiny (vysoká šľachta a stredná šľachta a nízka vidiecka šľachta, ktorú označujeme pod spoločným názvom zemianstvo.

³⁴⁷ Z Ruttkayovskej vetvy (Vrútockej) sa vytvorili samostatné rody: Čechovcov, Daukocov, Sucháčovcov, Kordocov, Lamošovcov a Sekerkovcov.

vlastníctvom určitých kapitálov, privilégií a rôznych iných benefitov, ktoré determinujú sociálnu štruktúru spoločnosti.

2.1 Postavenie tradičnej spoločnosti v súvislosti so sociálnou teóriou Pierra Bourdieuho

Karl Marx vymedzoval sociálnu prestíž na základe ekonomických vzťahov (na základe pozície jednotlivca na trhu práce, tovarov a služieb). Weber bol kritikom Marxovej koncepcie a pokladal triedne vedomie za nedostačujúce na charakteristiku sociálnej stratifikácie spoločnosti. Rozšíril koncepciu sociálnej štruktúry o pojmy ako sú stav a strana.³⁴⁸ Podľa Webera modernú urbánnu spoločnosť nepredstavujú triedy ako jediné segmenty stratifikačného systému. Na rozdiel od Marxa, Weber rozlišoval sociálnu stratifikáciu okrem ekonomickej stratifikácie, ktorá rozdeľuje spoločnosť na triedy, aj sociálnu. Sociálnu stratifikáciu vymedzuje v rámci Weberovej teórie ako stav vyjadrujúci sociálny status, ktorý súvisí so spoločenským životom na základe prestíže. Prestíž vyjadruje štýl života uznávaným jednotlivými členmi stavovskej skupiny. S triedami sa môžeme stretnúť v trhovom mechanizme, ktorého sociálna prestíž je odvodzovaná od špecifického spôsobu života prípadne podmienená profesiou (Šanderová, 2004; Weber, 2004).

---

³⁴⁸ Podľa Webera trieda nie je reálna sociálna skupina, nepokladal ju ako Marx za základ spoločného konania jedincov. Triedu považoval za pozíciu a východisko pre spoločné životné šance na ekonomickom usporiadaní spoločnosti vychádzajúci z trhu. Zatiaľ čo triedy sú sociálne kategórie, odvodené od postavenia na trhu, dimenzia stavu sa týka sociálnej úcty, prestíže a dimenzia strany sa týka právnej, politickej a sociálnej moci. Trieda, stav a strana umožňujú vyjadriť javy a procesy sociálnej stratifikácie.

Podľa Bourdieuovej teórie sociálny status predurčuje systém, ktorý sa priamo viaže na kultúru, z ktorej jedinec vychádza. Jedinci, ktorí sa vyvíjajú a pôsobia v rovnakých podmienkach disponujú rovnakým habitusom³⁴⁹ a tento habitus ich predurčuje k rovnakej vízii a k podobnému životnému štýlu. Jedným zo znakov zemianskeho stavu je status a s ním spojená rola, ktorú zohrávali v tradičnom prostredí ako prejav diferenciačného stavu.³⁵⁰ Habitus diferencuje a vytvára diferenciaciu medzi spoločenskými pozíciami. (Bourdieu, 1998)

Habitus je ako systém dispozícií v priamej súvislosti s pozíciami, ktoré jedinec v sociálnom priestore spoločnosti zastáva. Bourdieu vidí spoločenský kontext v konštituovaní jednotlivca v sociálnej štruktúre. Jednotlivci zastávajú určité miesto v multidimenzionálnej štruktúre sociálneho priestoru, pričom sú však rámcovo determinovaní svojím postavením a sociálnou pozíciou (Sopóci, 2008). V sociálnom priestore zastáva pozíciu, ktorá korešponduje s veľkosťou kapitálu. A vymedzenie statusu jednotlivca súvisí so statusovými symbolmi, ktoré sú nositeľmi kultúrneho, symbolického a sociálneho kapitálu. Vlastníctvo kapitálu ovláda prístup ku

---

³⁴⁹ Pojem habitus v Bourdieuovej teórii nie je jednoznačne vymedzený, ale habitus môžeme interpretovať ako istú determináciu príslušnosti jedinca ku skupine, triede, kultúre. Habitus obsahuje isté včlenené dispozície, ktoré vplyvajú na jedincove správanie. Je sprostredkovateľom medzi minulými vplyvmi a súčasnými stimulmi, je štruktúrovaný a zároveň štruktúruje.

³⁵⁰ Zemiansky stav vyvodzoval svoj status z obdobia feudalizmu. Privilegovaný stav a s ním spojený status pretrvával v istej forme až do roku 1918 do vzniku občianskej spoločnosti. Situácia vo Vrútkach bola odlišná vznikom priemyselného mesta.

špecifickému profitu, ktorý je vložený do hry v poli sociálneho priestoru.³⁵¹ Pole je štruktúrovaným priestorom, ktorého usporiadanie je založené na konkrétnych typoch kapitálu³⁵² alebo jeho kombináciách. Podľa Bourdieua je kapitál je určujúcim determinantom, ktorým jedinec disponuje, a ktorý nie je spočiatku prístupný všetkým spoločenským vrstvám.

Súvislosť kultúrneho a sociálneho kapitálu v zemianskom stave je očividná v kontexte príslušnosti k privilegovanej vrstve. Jedinec disponoval sociálno-ekonomickými a sociálno-politickými privilégiami, ktoré boli potvrdené výsadami – „harmálesom“ –, zemianskou listinou povyšujúcou jednotlivca alebo rod do privilegovaného stavu počas feudalizmu v Uhorsku. V tradičnom prostredí disponovali týmto inštitucionálnym kultúrnym kapitálom iba privilegované vrstvy, vo Vrútkach nízka šľachta.

Prostredníctvom privilegovanej listiny sa člen zemianskeho stavu vymedzuje voči ostatným, ktorý ním nedisponujú – poskytuje mu isté ekonomické a sociálno-politické výhody. Prostredníctvom privilegovanej listiny sa člen zemianskeho

³⁵¹ V tomto kontexte vychádzam z Bourdieuovej teórie sociálneho poľa ako sociálneho priestoru definovaného na základe vzťahov medzi pozíciami, ktoré v priestore koexistujú na základe vzájomných vzťahov medzi jednotlivými pozíciami vo vnútri celku, v ktorých sa jednotlivci nachádzajú a v tomto širšom prostredí pôsobí habitus.

³⁵² Koncept kapitálu vypracoval Bourdieu v rámci vymedzenia sociálneho priestoru. Jednotlivci v sociálnom poli od seba odlišujú skladbou a výškou kapitálu. Kapitál nie je rozdeľovaný náhodne a príslušníci vládnuvich vrstiev majú dostatok. Ekonomický, kultúrny, sociálny a symbolický kapitál je majetkom každého jednotlivca zároveň aj každej spoločnosti a výška jednotlivých kapitálov vymedzuje hierarchiu sociálnej štruktúry obyvateľstva.

stavu vymedzuje voči ostatným, ktorí ním nedisponujú – poskytujú mu isté ekonomické a sociálno-politické výhody.

Organizácia tradičnej spoločnosti – zemianstva je udržiavaná na rodových základoch, nie na individuálnych schopnostiach tak ako moderná spoločnosť. Moc je založená na stavovskom systéme sociálnych štruktúr. Princíp príslušnosti a status quo k stavu je dedične daný a predurčený, prevláda uzavretý (askriptívny) stratifikačný systém, čiže možnosti sociálnej mobility sú vo feudálnej spoločnosti obmedzené. Týmto je funkcia člena zemianskeho stavu ako držiteľa sociálneho kapitálu dopredu predurčená aj z pozície vlastníka ekonomického kapitálu.

Jednou z najdôležitejších oblastí uplatnenia vrútockého zemianstva bola v stoličná samospráva, kde sa odohrával spoločenský život zemianstva. Spoločnou črtou bola ich sociálna kohézia ako základný sociálny prvok jednotnej sociálnej vrstvy. Zemiansky stav vo Vrútkach bol typom tradičnej spoločnosti, spoločnosti predindustriálnej, ktorej ekonomická stránka tvorila subsystém spoločnosti. V prípade zemanov išlo o relatívne sebestačnú sociálnu skupinu – z hľadiska hospodárskeho aj kultúrneho (Keller, 2004). Boli spoločenskou skupinou vlastníkov a držiteľov ekonomického kapitálu v podobe majetku zemianskej kúrie (usadlosti) a pôdy“, vo Vrútkach nazývanej *dvorom – Ružový dvor, Dolný dvor, Hlboký dvor, Teofilov dvor, Horný dvor, Kvetný dvor, Nový dvor.*

V rámci vymedzenia ekonomického, kultúrneho a sociálneho kapitálu je zrejmé ako sú všetky druhy kapitálu prepojené. Ekonomický a kultúrny kapitál umožňuje kumuláciu kapitálu symbolického. Tieto formy kapitálu sú

nevyhnutné na posudzovanie symbolického kapitálu a teda aj na charakterizovanie statusových symbolov, akými sú spoločenské postavenie, sociálna úcta, prestíž, ktoré – synonymá pre vlastníetie symbolického kapitálu.

„Zemianske rodiny ako Kordovci a Sekerkovci, usporiadané a súdržné rodiny, s pevným vedomím príslušnosti k modernej luteránskej cirkvi a presvedčením k rodovej príslušnosti. Svoje rodové a majetkové postavenie, ale predovšetkým hrdé prihlásenie sa k cirkvi demonštrovali aj tým, že Kordovci a Sekerkovci mali svoje lavice v luteránskom kostole v druhom z prvých troch radov. Ruttkayovci mali svoje „lavice“ v kostole Záturčí ako prvé po pravej strane oltára. To muselo tak byť a svedčilo to o mnohom.“ (žena, 1920)

Z týchto súvislostí vychádza aj Bourdieuov habitus, ktorý nie je vrodenný, ale je spoločenskou záležitosťou, a tým je zároveň historicky podmienený a utváraný. Koncept ukazuje, že habitus je spoločensky determinovaný a habitus spôsobuje voľbu budúceho konania. Na základe tohto je funkciou habitusu spojenie medzi sociálnou štruktúrou na jednej strane a jednotlivcami na strane druhej (Šubrt, 2008; Bourdieu, 1998).

Sociálny status sa demonštruje diferenciacným štýlom života, demonštratívnyimi znakmi a symbolmi typickými pre určitú skupinu. Ukazovatele, ktoré poukazujú na spoločné črty zemianskeho stavu súvisia so spoločnými normami a hodnotami, s vedomím sociálnej odlišnosti od iných spoločenských skupín a vedomím príslušnosti k sociálnej privilegovanej vrstve, pocitom rodovej príslušnosti, poľnohospodárskym spôsobom života a veľkorodiny. V súvislosti s Bourdieuovou teóriou môžeme vyvodiť záver, že

všetky tieto spoločné črty vytvárajú habitus, ktorý predurčuje spôsob konania jednotlivca ako príslušníka privilegovanej zemianskej vrstvy s istou sociálnou prestížou na tomto sociálnom poli, kde titul a príslušnosť k zemianskemu stavu zabezpečuje a vytvára pole moci, ktoré je priestorom silových vzťahov medzi rôznymi druhmi kapitálu.

Tradičná spoločnosť je charakteristická zjednocovaním a upevňovaním zväzkov v rámci sociálneho poľa, pretože základom a hnacou silou je motivačná väzba jej aktérov udržiavať svoju sociálnu pozíciu. Vytvára sa tým konsenzus týkajúci sa pravidiel, hodnôt a noriem, ktoré stanovuje zemiansky stav (Bourdieu, 1998). No tento konsenzus bol narušený procesmi modernizácie. Dochádza k nesúladu tradičnej spoločnosti a modernity,³⁵³ industrializácie, urbanizácie, techniky a technológií.

Bourdieu hovorí, že modernizácia spôsobila prerušenie tradičnej „priestorovej blízkosti a záujmového spojenia“ (Keller, 1996). Jednotlivec v tradičnej spoločnosti bol posudzovaný podľa dedičnej príslušnosti k stavu a vrstve, pretože status určovalo miesto narodenia na rozdiel od modernej spoločnosti, kde status jedinca určovala práca, schopnosti a výkon, čo mu

³⁵³ S modernizáciou tematicky súvisí aj pojem moderna. Pod modernizáciou sa všeobecne rozumie špecifický vývojový procesuálny priebeh. Pod modernou sa rozumie pojem označujúci epochu, ktorá historicko-periodizačne tematizuje s novovekom. Používa sa na označenie určitých charakteristických znakov novovekej spoločnosti, najmä špecifických javov vývoja, ako sú alfabetizácia, sekularizácia, špecializácia, industrializácia, urbanizácia, demokratizácia, masovosť, expertizácia, byrokracia, informatizácia (technická aj spoločenská) (Havelka; Müller, 1996), ale aj materialistickosť, deterministickosť, mechanickosť, racionalizácia a realistickosť, vzdelanosť, sociálna mobilita a participácia.

zaručuje ekonomické postavenie v spoločnosti ako dôsledok modernizačných procesov (Reichel, 2004). Jednalo sa o zložitý mechanizmus, ktorého procesy sú viac závislé od okolitého prostredia a dominantnú úlohu zohráva trh. Trh radikálne premenil vzájomnú závislosť, mocenské väzby a samotné spoločenské vzťahy v novovznikajúcom priemyselnom meste na konci 19. storočia. Urbánne prostredie sa stáva regulátorom ekonomiky, ktorému podliehajú spoločenské súvislosti, spôsob života a sociálne usporiadanie. Vznik urbánneho prostredia znamenal pre zemiansky stav zmenu najmä v symbolickom kapitále, upadá ich spoločenská prestíž a nastupujú odlišné hodnoty ekonomického charakteru. Dochádza k napätiu medzi tradičnými normami, povinnosťami a individualistickými požiadavkami, ktoré presadzuje trh. Postupne zaniká spoločnosť založená na stavovskej štruktúre a objavuje sa štruktúra triedna. Pre sociálne postavenie jedinca už nie je podstatné, ku ktorej stavovskej štruktúre patrí on, rodina, z ktorej pochádza, ale dôležitým sa stáva kultúrny kapitál v podobe schopností, zručností a znalostí jedinca, s ktorými môže disponovať v trhovom procese. V modernej priemyselnej urbánnej spoločnosti ako produkte priemyselnej revolúcie dochádza k racionálnej delbe práce, vznikajú špecializované funkcie, čiže diverzifikácia pracovno-profesijných rol. Profesia sa stala určujúcou zložkou dôležitosti sociálneho statusu človeka.

2.2 Zhrnutie vývoja tradičnej spoločnosti pod vplyvom modernizačných procesov

Jedinci ako príslušníci zemianskeho rodu sa snažili postupne zmeniť svoju sociálnu pozíciu a status tým, že sa zamestnávali v priemysle a prechádzali k ekonomicky hodnotným činnostiam

a aktivitám. Zemiansky vrútocký stav sa postupne prispôboval sociálnym zmenám, ktoré priniesla železnica a mnohí potomkovia zo zemianskych vrútockých rodov sa snažili zmeniť svoje sociálno-ekonomické postavenie, prechádzajú k ekonomicky hodnotným kritériám priemyselného mesta. Ich prestíž príslušnosti strácala hodnotu v modernej urbánnej spoločnosti založenej na priemyselnom základe hodnotu, ale aj napriek tomu si mnohí členovia zemianskeho stavu si udržiavali vedomie príslušnosti k zemianskemu šľachtickému stavu: „Viete kto som ja? Potomok zemianskeho rodu Ruttkayovcov,“ (muž, 1919) aj napriek tomu, že ich sociálny status slabol.

„Narodil som sa 28. 10. 1904 na Vrútkach. Z rodičov Aladára a Terézie (rod. Lamoš Dauke) Ruttkay. Môj otec bol zamestnaný ako dielenský četár vo vrútockej železničnej dielni. V mojom mladom veku nemal som na ružiach ustlaté keďže otec 1914 narukoval za prvej svetovej vojny. Tak že som matke pomáhal v mladom veku na poli keďže som bol najstaršie decko zo štyroch. Po vychodení ľudovej školy som sa dal zapísať do meštianky, kde som vychodil 3 maďarské a štvrtú slovenskú. Po meštianke som nastúpil ako učeň zámočnícky do železničných dielní za 4 roky. Po vyučení som nastúpil na vojenskú službu do Pardubíc, tam som absolvoval kurz stroja i kotla. 17. mája 1927 som nastúpil do Zvolenského depa ako zámočník na rušňovodičku prax. Po 6 mesiacoch som bol preložený na svoju žiadosť do vrútockej dielni, kde som pracoval ešte rok a dňa 1.ho septembra 1928 som nastúpil ako rušňovodič kandidát do Vrútockého depa.“ (osobný spis Alexandra Ruttkaya – rušňovodiča z Vrútok)

Ak má jednotlivec ambíciu existovať na tomto ekonomickom poli, je donútený prijať možnosti, ktoré prináša modernizácia a industrializácia v priemyselnom meste. Je očividné, že v priemyselnom meste dochádza k opozícii ekonomických hodnôt vychádzajúcich z trhu a symbolického kapitálu. Podľa Bourdieua to znamená, že systémy dispozícií sú tvárne, pretože do človeka zakódujú vyvíjajúci sa vplyv sociálneho prostredia, ktoré bolo pod vplyvom procesov modernizácie a industrializácie zmenené vznikom jednotnej urbánnej jednotky – priemyselného mesta. Jednotlivec, člen zemianskeho rodu, bol nútený prijať mocenské tlaky a kapitálové dispozície, ktoré pôsobili na tomto poli.

3. Záver

Proces modernizácie a priemyselňovanie koncom 19. storočia determinovali prevahu zemianstva. Premena spoločnosti bola podmienená prechodom tradičnej spoločnosti na modernú mestskú spoločnosť. Spoločenský proces formovania modernej urbánnej spoločnosti sa vytvára pod hospodársko-ekonomickými vplyvmi súvisiacimi s makrosociálnymi procesmi modernizácie, industrializácie a urbanizácie. Formujú a rozvíjajú sa mestské prvky, mestský spôsob života a nastupuje prestíž a váženosť socio-profesijnej skupiny železničiarov v sociálnej štruktúre vrútockého obyvateľstva.

4. Použitá literatúra

- BOURDIEU, P. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998. 179 s. ISBN 80-7184-518-3
- GEIST, B. *Sociologický slovník*. Praha: Victoria Publishing, 1992. 647 s. ISBN 80-8560-528-7

- HAVELKA, M., MÜLLER, K. Procesy transformace a teorie modernizace. In *Sociologický časopis*, roč. XXXII, 1996, č. 2., s. 145–157.
- KELLER, J. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON, 2004. 529 s. ISBN 978-80-86429-52-6
- KELLER, J. Komunita (heslo). In *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, Nakladatelství Univerzity Karlovy, 1996. 512–514 s.
- KELLER, J. *Teorie modernizace*. Praha: Slon, 2007, 194 s. ISBN 978-80-86429-66-3
- KOUDELKA, F. Modernizace (heslo). In *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, vydavatelství Univerzity Karlovy, 644 s.
- SOPÓCI, J. *Sociálna stratifikácia a mobilita*. Bratislava: Iris, 2008. 153 s. ISBN 978-80-89238-18-7
- ŠANDEROVÁ, J. *Sociální stratifikace. Problémy, vybrané teorie, výzkum*. Praha: Karolinum, 2004, 172 s. ISBN 80-246-0025-0
- ŠUBRT, J. *Soudobá sociologie: 2: Teorie sociálního jednání a sociální struktury*. Praha: Karolinum, 2008. 392 s. ISBN 978-80-246-1413-7

5. Kontakt na autorku

Mgr. Anna Kasanová

Katedra etnologie a etnomuzikologie

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Hodžová 1

949 79 Nitra

e-mail: annakasanova@centrum.sk

školiťel': doc. PhDr. Jolana Darulová, CSc.

Pokles hodnoty dlhoročného manželstva?

(teoretická štúdia)

Fall in the Value of the Long-term Marriage?

(theoretical study)

Miroslava Barátová

Anotace: Príspevok poukazuje na vybrané súvislosti dotýkajúce sa dĺžky trvania manželstva v dnešnej spoločnosti, ako aj zmeny prebiehajúce v súčasnej rodine, spôsoby jej fungovania. Súčasná rodina kladie dôraz na vzájomné, najmä afektívne vzťahy so zvláštnym zreteľom k vzťahom medzi manželmi. Rastúca autonómia manželov prispieva ku krehkosti manželského zväzku a aj tieto súvislosti môžu viesť k poklesu hodnoty dlhoročného manželstva

Klíčová slova: hodnota rodiny, hodnota manželstva, autonómia (manželov), dĺžka trvania manželstva, lojalita, dočasné manželstvá

Abstract: This contribution shows the selected context affecting the duration of marriage in a contemporary society, as well as changes occurring in a contemporary family, the ways of its functioning. The current family emphasis on mutual, especially affective relationships with particular regard to the relationship between spouses. The growing of autonomy the spouses contributes to the fragility of marriage and also these links may lead to a decline in value of long-time marriage.

Key Words: Value of family, Value of marriage, Autonomy (of the spouses), Duration of marriage, Loyalty, Temporary marriages

1. Úvod

Súčasnú modernizovanú a individualizovanú spoločnosť prichádzajú do priamej konfrontácie s otázkou hodnoty manželstva, a ani slovenská spoločnosť nie je výnimkou. V časech, kedy je stále väčší dôraz kladený na individuum a kedy tradičné formy sociálneho života zakladajúce sociálnu kohéziu miznú alebo prekonávajú zásadné zmeny, zaznamenáva pochopiteľne aj slovenská sociológia zvýšenú pozornosť k otázkam dĺžky trvania manželského zväzku, a s tým súvisiacich ďalších problémov. Aj z toho dôvodu v príspevku upriamujeme pozornosť na sociologickú reflexiu možných javov vplyvujúcich na pokles hodnoty dlhoročného manželstva.

2. Hodnota rodiny a hodnota manželstva

Rodina je spoločenstvom, ktoré si ústava praje a ktoré schvaľuje. Formálne uzatvorené manželstvo medzi ženou a mužom, prežívané spoločenstvo matky a dieťaťa či otca a dieťaťa sú pôvodným priestorom súkromnej slobody, ktorý je uzavretý neoprávneným zásahom zo strany štátu. Zároveň je ale rodina niečím ešte viac. Tvorí životnú formu človeka, sociálny priestor definovaný blízkosťou, ktorý je opakovane východiskovým bodom pre civilizačný proces. Tu možno prežívať to, čomu sa hovorí zodpovednosť, možno tu vyskúšať vzájomnú pomoc, ktorá znamená, že je tu jeden pre druhého, práve tu primárne vzniká „morálna kompetencia každej nasledujúcej generácie“. Jednoducho povedané: „manželstvo a rodina predstavujú vysoké hodnoty nášho slobodomyselného poriadku, ktoré sú, hoci v doplnení o menej formálne formy spolužitia, nepostrádateľným predpokladom slobody“ (Di Fabio, 2009, s. 191).

K nárokom, ktoré manželstvu a rodine náležia, patrí tiež rešpekt voči ich identite ako spoločenskej inštitúcie. Ich mimoriadne vysoká hodnota ako v očiach práva, tak i sociálneho štátu zodpovedá intenciam rovnosti, ak vezmeme do úvahy rôzne formy zafarženia a mimoriadne kultúrne očakávania zo strany spoločnosti. Tie však nesmú byť natoľko vysoké, aby sa rovnali nepriamemu tlaku na túto sociálnu formu. Na druhej strane nie je možné v každej z foriem podpory manželstva a rodiny vidieť nejakú diskrimináciu, pretože potom by právo už nemohlo typizovať a následne by nemohlo odmeňovať inštitucionálne očakávania. Sloboda v modernom zmysle potrebuje kultúrne zakotvené inštitúcie. „Chrániť tieto inštitúcie v ich špecifickosti nepredstavuje nejaký konzervatívny obranný reflex zacielený voči zmenám, ale znamená rešpekt pred kultúrne vyspelými a vyskúšanými formami spojenia slobody a životného šťastia.“ (Di Fabio, 2009, s. 192)

Na pozadí stability rodinného a manželského života majú svoje stopy súvislosti dotýkajúce sa čoraz dôraznejšieho presadzovania osobnej autonómie dnešného človeka. Mnohé teoretické pozadia sociologickej teórie pojednávajú o neustále vyššom životnom tempe manželov, o premenách, ktoré súvisia so súkromným životom a privátnou sférou manželov, a preto sa aj na ďalších miestach dotkneme hlbšie pozadia autonómie a individuality spájajúcej sa v dnešných spoločenských pomeroch s manželstvom.

Každý človek si svoj domov tvorí a uchováva rozvíjaním svojich vzťahov k druhým ľuďom, a to najmä akceptáciou a tvorbou vzťahov vzájomnej spolupráce s nimi. Domov si potom uvedomujeme ako dejisko tejto činnosti, ako jej

rámec, ktorý si ako predmetnenie jeho hodnôt aj ošetrujeme a sami ho sémantickými prostriedkami vyznačujeme. Byť osobnosťou potom znamená byť sám sebou medzi ostatnými, ktorí práve takú osobnosť potrebujú a rešpektujú ako partnera, spolupracovníka, spoluautora náročného ľudského diela (Brožík, 2004, s. 204).

Prítomnosť druhých ľudí alebo aspoň jedného z nich pri tvorbe domova nevyplýva iba z psychickej potreby blízkosti spriazneného človeka, s ktorým je možné spolupracovať, ale má aj špecifické axiologické dôvody. „Druhého človeka potrebujeme nielen ako spolupracovníka a spolutvorcu domova, ale aj ako hodnotiaceho partnera, s ktorým sa konfrontujeme, ktorý nám ponúka možnosť ustavičného porovnávania nielen samého seba, ale aj porovnávania diferencovaných osobnostných prejavov každodennej činnosti.“ A bez porovnávania sa žiadne hodnotenie nezaobíde. „Iného“ človeka preto každý z nás potrebuje aj na to, aby si uvedomil sám seba. Na to, aby nielen poznal svoju príslušnosť k druhu „človek“, ale aby aktuálne prežíval najmä svoju vlastnú osobitosť a jedinečnosť, aby pochopil sám seba ako osobnosť a aby sám pre seba dokázal definovať svoju hodnotovú určitosť (Brožík, 2004, s. 201).

Nebýva až tak ťažké založiť domov novej rodiny. Najmä pre mladých ľudí je to dnes skôr problém materiálnych podmienok, napr. bývania, ako vzájomného spolunažívania. „Oveľa ťažšie je však trvalé udržiavanie domova, nehovoriac už o jeho rozvíjaní a obohacovaní. Domov nie je útvarom definitívnym ani v tých najexkluzívnejších materiálnych podmienkach.“ Ako zložitý systém vecných a významových hodnôt je domov udalosťou, ktorá jestvuje, pokiaľ sa deje.“ Stačí, aby sa láska, ktorá spája

muža a ženu, stala samozrejmosťou, zvykom, imperatívom, ktorý platí už len vďaka autorite, ktorá ho odobrila a jedna z najdôležitejších hodnôt rodinného domova začne strácať valenciu, uvádza Brožík (2004, s. 208).

Vychádzajúc z toho, čo bolo povedané, zastávame názor, že dnešné nastavenie spoločnosti nesie so sebou potvrdenie vyššie uvedených myšlienok autora. Dnešná spoločnosť je charakteristická nejedným dôkazom o tom, že manželstvo a tým aj rodina môže mať skutočne rýchlo položené základy, ale mnohokrát sme svedkami toho, že jednotlivci sa jednak svoje vzťahy nesnažia naprávať, ale paradoxne kladú v takých prípadoch častokrát základy nového rodinného života v inom životnom priestore. Nebolo by však na mieste tvrdiť, že ide o všeobecný trend konania a volieb medzi životnými stratégiami. Nepopierateľným faktom však zostáva to, že aj naša spoločnosť je charakteristická značným rozvoľnením sociálnej kohézie medzi jednotlivcami.

Väčšina rodinného života sa transformuje v dôsledku rozmachu páru a párovosti. Manželstvo a rodina sa stali tým, čo Giddens označuje termínom „škrupinové inštitúcie“, volajú sa stále rovnako, ale vo vnútri sa ich základný charakter zmenil. V tradičnej rodine bol manželský pár iba jednou časťou, a často nie hlavnou časťou systému rodiny. Dnes je jadrom toho, čo sa vydáva za rodinu, pár, ľahostajné či manželský alebo voľne žijúci. Do centra rodinného života sa pár dostával s tým, ako sa zmenšovala ekonomická rola rodiny a základom vytvárania manželského zväzku sa stávala láska a sexuálna príťažlivosť (Giddens, 2000, s. 77).

Ďalej je však nutné podotknúť, že práve rodina nie je zďaleka cieľom o sebe. Stala sa „individualistickou protézou“, inštitúciou, v ktorej subjektívne práva a túžby prevažujú nad kategorickými záväzkami. Hodnoty individuálnej autonómie boli dlhú dobu podriadené poriadku rodinnej inštitúcie. Táto epocha je preč. Zmnohonásobnená priereznosť individualistických práv znehodnotila ako morálnu záväznosť manželstva, tak povinnosť množiť sa. Postmoralistickú rodinu možno ľubovoľne stavať a rekonštruovať, ako a kedy sa nám zachce. „Rodina je nástrojom k osobnej realizácii. Zo »záväznej« inštitúcie sa premenila v pružné citové zariadenie.“ Mnohí podčiarkujú početné zlo sprevádzajúce rozmach „konzumnej“ rodiny. Patrí sem dráma rozvodu, „odľudštenosť“ nových oplodňovacích techník, vyhladenie postavy otca a kríza identifikačných záchytných bodov u dieťaťa (Lipovetsky, 1999, s. 182).

Čoraz častejšie sa stretávame s výpoveďami odborníkov nielen z kruhov sociológie o tom, že kríza rodiny a kríza medzi pohlaviami je jadrom toho, čo sa pokazilo v našej spoločnosti v takej veľkej miere, že je potrebné, aby sme sa pokúsili tomu porozumieť v plnej miere. Aj preto je nevyhnutný interdisciplinárny pohľad na dané súvislosti smerovania rodinného a manželského života.

3. Vzťahy a spoločnosť

Prechod modernej rodiny k rodine „postmodernej“ sa prejavuje zvýraznením charakteristík, ktoré hovoria predovšetkým o zameraní sa na vzťahy. To, čo sa mení, je skutočnosť, že vzťahy už sami o sebe nemajú hodnotu. Tá vyplýva predovšetkým z uspokojenia, ktoré majú poskytnúť každému členovi rodiny. „Šťastná rodina“ je dnes menej príťažlivým ideálom. Dôležité

je, aby bol človek šťastný sám za seba. Rodina ale nezmizla. Ľudia sa totiž domnievajú, že predstavuje jeden z ideálnych prostriedkov, ako byť šťastným, ako sa realizovať. „Ja“ dnes prevažuje nad „my“, ale „ja“ nevyžaduje zánik manželstva alebo rodiny – práve naopak, tvrdí Francois de Singly (1999, s. 91). Nadväzujúc na tieto konštatovania možno teda hovoriť o akejsi rozporuplnosti charakterizujúcej intímnu sféru ľudského spolužitia na úrovni rodiny a manželstva. Na jednej strane ide totiž o silný záujem o rodinnú profiláciu jednotlivcovho života, na druhej strane je niekoľko možností, ktoré by mohli naznačovať menejcennosť partnerského, resp. manželského života, a tým nie veľkú perspektívu jeho ašpirácie k celoživotnému trvaniu.

Partnerské vzťahy sa zvlášť v niekoľkých posledných desaťročiach, teda i v priebehu života našich prarodičov, zásadne premenili a ich zmenu môžeme považovať tiež za odraz širších celospoločenských premien. Dramatický nárast počtu rozvodov, masové rozšírenie „nezosobášeného spolužitia“³⁵⁴ či ľahkosť, s ktorou stúpa počet nemanželských detí, to všetko sú javy, ktoré reagujú na zmeny spoločenského kontextu a zároveň pre tieto zmeny vytvárajú podmienky a sú ich katalyzátorom (Katrňák a kol., 2010, s. 20).

Paradoxom dneška je aj to, že muži a ženy čoraz menej vedia, ako si vytvárať vzťahy a ako sa v nich navzájom voči

---

³⁵⁴ Je príznačné, že slovenčina pre tento druh vzťahu doposiaľ nemá označenie a pomáha si slovami s iným významom. Zmeny a posun vo vývoji fungovania spoločnosti, ktoré sa odzrkadlili v smerovaní rodinného správania znamenajú nepochybne aj pre sociologickú teóriu nutnosť aktualizácie pojmoslovia, ako aj precíznosť v pomenovávaní „nových“ spoločenských javov.

sebe správať. Strata starých opôr, objavenie sa nových ideí, úpadok zdedených zvykov, rozklad kultúry zoznamovania sa mužov a žien i rozpad rodiny, zmätok ohľadom zmyslu sexuality a neistota týkajúca sa roly muža a roly ženy a k tomu ešte rýchlosť, s akou to nastalo – ak zoberieme do úvahy všetky tieto skutočnosti v ich vzájomnom pôsobení, uvedomujeme si, že muži a ženy sú stratení v neznámych končinách. Stále menej vedia o tom, ako majú navzájom so sebou zaobchádzať, ako k sebe pristupovať a ako spolu žiť. Osobitne to platí vo sfére intímnych vzťahov; tá by mala byť miestom napájaným láskou, ktorá je hlavnou „socializujúcou silou“ človeka (Fforde, 2010, s. 244).

Miesto slobody jednotlivca v jeho „hodnotovom profile“ je zdá sa v popredných priečkach, avšak novodobé smerovanie najintímnejších rodinných zväzkov má svoje korene aj vo vývoji spoločnosti, ktorý si vyžiadal v mnohom prudké a nezadržateľné zmeny, a tie sa podpísali a neustále sa podpisujú pod aktuálny obraz smerovania „manželskej kariéry“ jednotlivca.

3.1 Manželská lojalita – párová oddanosť a nezávislosť

Ak máme hovoriť o stabilite a perspektíve trvania súčasných manželstiev, volíme ďalej názornejšie úvahy o mieste lojality medzi manželmi. Sociologická teória (Keller, Giddens a ďalší) sa totiž v mnohom v súvislosti so životnými perspektívami medziludzského spolunažívania vyslovuje o nepochybne nemenej dôležitom atribúte, akým je dôvera. Z nášho uhla pohľadu si ale na tomto mieste dovoľíme obrátiť pozornosť práve k lojalite, ktorá je akýmsi nepísaným, ale o to silnejším predpokladom perspektívy trvania manželského zväzku.

Sociologická terminológia v tomto kontexte pojednáva skôr o párovej oddanosti a s ňou súvisiacej nezávislosti.

Rovnosť manželov pred zákonom je nielen jediný spôsob, akým sa môže tento konkrétny vzťah dať do súladu so spravodlivosťou na oboch stranách a viesť ku šťastiu obidvoch, ale je to aj jediný spôsob, ako zabezpečiť každodennému životu ľudí školu morálnej kultivácie v akomkoľvek vznešenejšom význame. Hoci túto pravdu nemusíme cítiť alebo si ju dokonca všeobecne uvedomovať kvôli budúcim generáciám, jedinou „školou skutočného morálneho cítenia“ je spoločnosť rovných (Mill, 2003, s. 65–67).

Existujúca morálka je uspôsobená najmä na vzťah prikazovania a poslušnosti. A predsa, prikazovanie a poslušnosť sú iba nešťastnými nevyhnutnosťami ľudského života: normálnym stavom je spoločnosť rovnocenných. „V modernom živote sa v jeho pokrokovom vývoji prikazovanie a poslušnosť stále viac a viac stávajú výnimočnými prípadmi; všeobecným pravidlom sú rovnocenné vzťahy.“ Vývoj so sebou priniesol napredovanie takým smerom, ktoré hovorí o kultivovanej sympatii voči sebe navzájom a skutočnou cnosťou ľudských bytostí je schopnosť žiť spolu ako rovní; nenárokať si nič pre seba. Potrebné je, aby rodina bola školou sympatie, školou spoločného života v láske (Mill, 2003, s. 66–68).

Protikladu voľby a záväzku zodpovedá protiklad oddanosti a nezávislosti. Sú to opäť dve základné ľudské hodnoty, preverené rokmi, medzi ktorými je rovnako ťažké voliť, ako je ťažké zmieriť ich v jednom človeku a vzťahu. V dejinnom vývoji možno jednoducho pozorovať, ako sa v našej kultúre presúva dôraz z hodnoty oddanosti k hodnote nezávislosti.

Konkrétnemu ľudskému páru ale nie je nič platná ani abstraktná nezmieriteľnosť protikladov, ani zreteľný smer vývoja. Musí si, iba nedokonale podporovaný svojou vlastnou kultúrou – rodinou, z ktorej pochádza, výchovou, ktorej sa mu dostalo a dnes predovšetkým rozptýleným, ale trvalým pôsobením masmédií, ktoré ho obklopujú – nakoniec sám nájsť svoju vlastnú polohu medzi oboma krajnosťami, svoj vlastný spôsob ich vyváženia a harmonizácie. Každý pár už od nadviazania vzťahu musí sám od niečoho začať a – vedomky i nevedomky – niekam smerovať. A vývoj vzťahu môže, ale tiež nemusí byť zhodný s historickým vývojom (Možný, 1990, s. 79).

Spojený s tým druhým nerozlučným zväzkom manželským, tradičný človek ako by odovzdával páru svoju identitu a získaval novú, párovú totožnosť. Vo svojej najčistejšej formulácii sa vzájomná oddanosť v manželskej láske vlastne netýka ani osobne toho druhého; je to oddanosť manželskému stavu, nadosobnej hodnote vzájomnosti, oddanosť idey i realite rodinného princípu existencie (Možný, 1990, s. 79). Usudzujeme teda, že spomínaná oddanosť manželskému stavu priamo koreluje s dĺžkou trvania zväzku, a preto je nevyhnutné, aby v spoločnosť vytvárala také podmienky, ktoré budú jednotlivcov presvedčať o tom, že stabilita každého zväzku je úspechom celospoločenského vývoja.

Určitá „rozumná miera“ osobnej nezávislosti má viesť i vedie k zlepšeniu vzájomných vzťahov medzi manželmi. Širší okruh záujmov, otvorenosť k formujúcim vplyvom zvonka, angažovanosť v záležitostiach presahujúcich vnútorný svet rodiny, i keď siahajú za obzor toho druhého, zodpovednosť k vlastnej integrite a rastu, to všetko robí z človeka kvalitnejšiu

osobnosť. Pokiaľ je vzájomná nezávislosť dobre vyvážená, je i vzájomne vítaná. Pre svojho partnera získavame na cene nie predovšetkým tým, že sme mu bezvýhradne oddaní, ale najmä tým, že sme mu vo svojej odlišnosti podnetom, prínosom a výzvou. „Pokiaľ však nájdeme zmienenú rozumnú mieru a pokiaľ sa nám našu vzájomnú nezávislosť podarí naozaj vyvážiť, musíme myslieť na to, že manželská láska ako vzťah dvoch relatívne nezávislých individualít je určite vzťah veľmi krásny, ale aj veľmi krehký, ako celé moderné manželstvo“ (Možný, 1990, s. 83).

Vzájomné uznanie, zmena dôvodov a zmyslu bytia, vzájomné dôkazy už spomínanej dôvery – to všetko sú znaky dokonalej reciprocity, prepožičiavajúce základné, nerozdeliteľné a mocnou symbolickou sebestačnosťou obdarenej sociálnej jednotke, ktorú tvorí milostná dvojica, silu víťazne súperiť so všetkými posväcujúcimi aktmi vyžadovanými obvykle od inštitúcií a rituálov „spoločnosti“, tejto svetskej náhrady Boha (Bourdieu, 2000, s. 102).

Najnovšia sociologická teória nám ponúka niekoľko kategórií bezprostredne sa týkajúcich najprivátnejšej sféry jednotlivcovho života, akou manželstvo nepochybne je. Práve zmieňovaná lojalita, je teda podľa nášho názoru jedným zo spoločensky nevyhnutných sprievodných javov manželského života, ktorý v kombinácii s ďalšími podstatnými súčasťami manželstva má potom na dĺžke jeho trvania podstatný podiel.

4. Manželstvo a možné súvislosti ovplyvňujúce dĺžku jeho trvania

Na tomto mieste obraciame pozornosť k problému manželstva. Spoločenský vývoj zaznamenáva rastúcu diferenciaciu

ekonomiky v oblasti výroby a rodinného života, odpadli sociálno-štruktúrne dôvody pre kontrolu uzatvárania manželských zväzkov a spoločnosti už nemohlo nič brániť v tom, aby prešla od dohodnutých sobášov k manželstvu z lásky. Túto inováciu je nutné charakterizovať z dvoch hľadísk, ktoré sa navzájom posilňujú. Diferenciácia iných funkcionálnych systémov umožňuje vzdať sa rodinných vzťahov (zriadených manželstvom) ako pilierov politických, náboženských či ekonomických funkcií. Funkcionálne systémy sú dostatočne autonómne a o svoju vlastnú sebareprodukciu sa starajú sami. Potom je prijateľné, ak sú rôzne príbuzenské vzťahy, ku ktorým patria manželia svojím narodením, náhodne prepojené ich manželstvom a ak ich súvislosť spočíva iba v jedinom manželskom zväzku a nemá žiadny význam, ktorý by toto konkrétne manželstvo presahoval (Luhmann, 2002, s. 151).

Problém, spojený s tým, že uzatváranie manželských zväzkov bolo vydané sociálne nekontrolovateľným náhodám, sa stal aktuálnym s premenou v sociálnej štruktúre a prevzal vedenie v ďalšom vývoji komunikačného média lásky; ako sémantický korelát bola však v tejto chvíli k dispozícii iba „amour passion“, ktorú síce bolo možné obohatiť novými témami, avšak nebola schopná riešiť problém stability (Luhmann, 2002, s. 152).

Dostávame sa však k problému, ako si vysvetliť mnohé nešťastné (či prinajmenšom nie príliš šťastné) manželstvá. Dôvodom už nemôže byť to, že deti uzatvárajú sobáše kvôli majetku či s ohľadom na stav. „Romantická láska“ musí byť schopná vysvetliť i šťastie i nešťastie v manželstve. Rodina už nie je kontínium generácií, ale musí byť zakladaná stále znovu, a ak vezmeme do úvahy túto nevyhnutnú reorientáciu na budúcnosť,

romantika ako veľká teória lásky sama nepostačuje – málo sa stará o každodennú lásku tých, ktorí uzavru manželstvo a potom sa ocitajú v situácii, ktorú si zavinili sami. Romantická láska preto nemôže byť jedinou odpoveďou na tento nový problém (Luhmann, 2002, s. 153).

Často sa vychádzalo z toho, že v spoločnosti, ktorá pre každého predstavuje ako vysoko komplexné okolie s ustavične sa meniacimi vzťahmi, sú manželské zväzky či im podobné vzťahy o to intenzívnejšie, pretože môžu prinajmenšom v trvalom vzťahu predstavovať protiváhu osoby ako celku. Empirické výskumy tiež dokladajú, že rodiny v komplexnom a premenlivom prostredí majú skôr tendenciu k nezreteľne intímnej vnútornej väzbe oproti rodinám, ktorých individuálne úlohy sú zároveň pevne ukotvené v okolí. Za silného, takpovediac kompenzačného záujmu o intímne vzťahy možno však sotva usudzovať na stabilitu príslušných systémov (Luhmann, 2002, s. 159). Vykorenenosť z tradičných a pevných spoločenských pút, ktoré kládli presne stanovené hranice, sa pochopiteľne podpisuje aj pod tendencie smerovania manželských zväzkov ako systémov, v ktorých sa zoslabujú väzby medzi ich ústrednými aktérmi, a tým sme svedkami oslabenia manželských zväzkov a ohrozenia ich trvalosti.

Proces utvárania manželského páru ako kľúčovej jednotky rodiny sa tak zdá dlhý a rozporuplný. Bolo k tomu potrebné, aby sa nový manželský pár mohol presadiť v autonómnom fyzickom priestore, musel nájsť vhodnú dištanciu voči rodičom, ktorá nebude ohrozovať nezávislosť novej rodiny ani dobré vzťahy s nimi. A nakoniec musel zvládnuť interiorizáciu manželského páru do identity každého z manželov tak, aby sa muž i žena

prednostne definovali podľa príslušnosti k svojej novej rodine (Singly, 1999, s. 84).

Ako sa vzťahy medzi ľuďmi stávajú pominuteľnejšími a modulovými, tak sa i honba za láskou stáva prinajmenšom horúčkovitejšia. Mení sa i predpoklad dĺžky trvania. Ako sa ukazuje, že konvenčné manželstvo je stále menej schopné splniť svoje sľuby o láske na celý život, tak môžeme predpokladať všeobecné prijatie dočasných manželstiev. Namiesto sobáša, ktorý trval „pokiaľ nás smrť nerozdelí“, budú páry podľa futurológa Alvina Tofflera od samotného vstupu do manželstva vedieť, že ich vzťah bude mať pravdepodobne krátke trvanie. Budú tiež vedieť, že keď sa cesty manžela a manželky rozdelia, keď sa vo vývojových stupňoch objavia príliš veľké rozdiely, tak toho môžu jednoducho nechať – bez šoku alebo ťažkostí, rozpakov, sčasti zrejme i bez bolesti, ktoré rozvod sprevádzajú dnes. A keď sa naskytne príležitosť, budú sa brániť znovu... a znovu... a znovu (Toffler, 1992, s. 124).

Manželstvo na pokračovanie – po sebe nasledujúce dočasné manželstvá – je šité na mieru veku pominuteľnosti, v ktorom sa všetky zväzky človeka s okolím skracujú. Je nevyhnutným a prirodzeným dôsledkom spoločenského poriadku, v ktorom sa požičiavajú automobily, prenajímajú sa ľudia a pod. Je hlavným modelom manželstva zajtrajška. V istom zmysle je manželstvo na pokračovanie už teraz v technologicky vyspelých spoločnostiach najlepšie utajeným rodinným tajomstvom. Podľa profesora Josieho Bernarda, svetovo presláveného sociológa rodiny, je niekoľkonásobné manželstvo dnes v našej spoločnosti rozšírenejšie než v spoločnostiach povolujúcich polygamiu. „Hlavný rozdiel spočíva v tom, že sme mnohonásobné

manželstvo inštitucionalizovali vo forme po sebe nasledujúcich a niekoľko súbežných zväzkov“ (Toffler, 1992, s. 124).

Pominuteľnosť nevyhnutne predpokladá dĺžku trvania, s ktorým ľudia pristupujú k novým situáciám, postihuje. I keď možno túžia po stálom vzťahu, niečo vo vnútri im našepkáva, že to je stále nepravdepodobnejší luxus. Dokonca i mladí ľudia, ktorí najvášnivejšie usilujú o oddanosť a hlboký záväzok k ľuďom a problémom, rozpoznávajú tendenciu k pominuteľnosti. Manželstvo má v takomto svete vždy nálepku „Koniec“ – ako v hollywoodskom filme. Nejde však o pohrdanie inštitúciou (manželstva), ale o najhlbšiu úctu k nej. Človek musí mať zmysel pre dočasnosť, urobiť to najlepšie, čo môže, pokiaľ to trvá. V konvenčných vzťahoch je čas väzením. Takéto názory sa nebudú obmedzovať na mládež, na malé skupinky alebo na politických aktivistov. Vtrhnú do všetkých krajín, až príval novosti zaplaví spoločnosť a až sa ďalej zvýši úroveň pominuteľnosti. A spolu s nimi vzrastie počet dočasných manželstiev a potom sobášov na pokračovanie (Toffler, 1992, s. 125). Aj tieto okolnosti spôsobujú, že manželia neraz volia „stratégiu nového začiatku“.

Za podstatnú okolnosť v týchto súvislostiach považujeme teóriu, s ktorou prichádza Oppenheimerová vo vplyvnej stati Teórii načasovania manželstva. Zástancovia paradigmy racionálnej voľby i pre sociológiu hovoria, že aj pri voľbe manželského partnera ide o maximalizáciu výnosu: rozdiel spočíva len v tom, že výnos tu môže mať i podobu nehy, bezpečia, sexuálnej slasti a podobných ťažko merateľných veličín. Výnos to však bezpochyby stále je (Možný, 2006, s. 119).

V súvislosti s problematikou načasovania manželstva ide v našom kontexte predovšetkým o nutnosť upozorniť na skutočnosť, že práve načasovanie manželského života je v dnešnej spoločnosti problematickým vzhladom k zmenám, ktoré spoločnosť v rámci privátnej sféry zaznamenala. Vek vstupu do manželstva sa zvyšuje, preto ani túto súvislosť nemožno opomenúť pri nazeraní na pozadie hodnoty dlhoročného manželstva. V porovnaní s tradičnou spoločnosťou je vek oboch manželských aktérov vyšší, čo nepochybne súvisí s celospoločenskými podmienkami, nevynímajúc hlavne trh práce, ktorého účastníci majú čoraz menšie istoty, čo sa podpisuje aj pod umiestnenie úvodu „manželskej kariéry“ v biografii človeka.

Čo však nemožno pri týchto súvislostiach opomenúť je aj skutočnosť, že sexualita, zbavená reprodukčných dôsledkov³⁵⁵ a pevných, nikdy nekončiacich záväzkov lásky, sa dá jednoducho a bezpečne zovrieť do rámca krátkodobej epizódy. Ešte tak pred sto rokmi, kedy bola erotika pevne zviazaná s pohlavným rozmnožovaním, kedy nemala právo na nezávislú existenciu a nemohla si nárokovať svoj vlastný telos, sa očakávalo a kultúrou vynucovalo, aby muži a ženy žili v súlade s úplne presnými normami mužskosti a ženskosti. Tieto normy sa usporiadavali okolo príslušných sexuálnych rolí pri reprodukčnom procese a podporovala ich požiadavka trvalého zväzku medzi partnermi. Bolo to obdobie noriem – hranice medzi normálnym a abnormálnym boli jasné a prísne

³⁵⁵ Giddens (1992, s. 63) v tejto súvislosti hovorí o „plastickej“ sexualite, teda sexualite, ktorá už nie je spojená s reprodukciou, je oblasťou, v ktorej dochádza k intenzívnemu poznávaniu a objavovaniu seba samého v intimite s druhým človekom.

strážené. Rozdiel medzi normálnym pohlavným životom a jeho „perverziou“ neponechával takmer žiadny priestor predstavivosti. Taká situácia nemôže platiť (a dnes ani neplatí) vo chvíli, kedy len malinká časť rozsiahleho erotického územia je zasvätená reprodukčným aspektom sexuality, kedy sa celé toto územie môže voľne hýbať a existuje v ňom iba niekoľko málo „bungalovov“ k dlhodobému prenájomu (Bauman, 2004, s. 269).

Dovoľujeme si pripojiť zopár slov o tom, akú úlohu zohráva erotika pri splietaní a rozpletaní pradiava medziludských vzťahov. Všetky typy medziludských vzťahov sa zostra, pozorne, posadnuto, niekedy až panicky očisťujú od sebanepatrnejšieho sexuálneho zafarbenia, ktoré by mohlo prerásť v trvalú väzbu. Sexuálny podtón sa tuší v každej emócii, ktorá presahuje skromný inventár pocitov, povolených v rámci ľudského ne-stretávania (kvázi-stretávania, letného stretávania, bezvýznamného stretávania), v každej ponuke priateľstva a v každom prejave hlbšieho než len priemerného záujmu o druhého človeka (Bauman, 2004, s. 274–275).

Pokles priemernej dĺžky trvania ľudských vzťahov je pravdepodobne výsledkom väčšieho počtu týchto vzťahov. K ľudským vzťahom všetci pristupujeme rovnako ako k ostatným druhom vzťahov – sú súborom zažitých predpokladov dĺžky trvania. Očakávame, že niektoré druhy vzťahov vydržia dlhšie než ostatné. Predpokladaná doba vzťahov sa samozrejme líši podľa jednotlivých kultúr a ľudí (Toffler, 1992, s. 55).

Je dôležité, aby si naše kultúrne prostredie zachovalo niekdajšie piliere manželského a rodinného života, ktoré sú

významným predpokladom aj pre ďalšie generácie, pretože to sú nevyhnutné východiská pre zachovanie spoločnosti do budúcnosti.

5. Záver

Problematika dlhoročného manželstva, resp. problematika celoživotnej aspirácie k uchovaniu a upevňovaniu manželského zväzku je podľa uvedených konštatovaní aktuálnou otázkou tej najintímnejšej sféry spoločnosti, akou manželstvo nepochybne je. Príspevok ponúka istú perspektívu sociálnej reality zobrazujúcej vybrané okolnosti, ktoré majú svoj podiel v spoločenskej perspektíve dlhoročného manželstva. Záverom si dovoľíme konštatovať, že manželstvo súčasnej spoločnosti charakterizuje často relatívnosť jeho trvania, avšak nemožno hovoriť o prevládajúcom trende. Ako sme už totiž podotkli príčiny je nutné hľadať na širšom spoločenskom pozadí. Manželstvo a rodinu však aj dnes možno považovať za piliere, na ktorých je spoločnosť postavená, a uvedené futurologické konštatovania, ako aj ďalšie doteraz vyslovené skutočnosti, nám len potvrdzujú skutočnosť, že táto problematika si vyžaduje neustálu pozornosť.

6. Použitá literatúra

BAUMAN, Z. *Individualizovaná spoločnosť*. Praha: Mladá fronta, 2004. 296 s. ISBN 80-204-1195-X.

BOURDIEU, P. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum, 2000. 147 s. ISBN 80-7184-775-5.

BROŽÍK, V. *Hodnotenie a hodnoty*. Nitra: FF UKF, 2004. 250 s. ISBN 80-8050-680-9.

DE SINGLY, F. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál, 1999. 128 s. ISBN 80-7178-249-1.

- DI FABIO, U. *Kultura svobody*. Brno: CDK, 2009. 311 s. ISBN 978-80-7325-195-6.
- FFORDE, M. *Desocializácia. Kríza postmodernity*. Bratislava: LÚČ, 2010. 384 s. ISBN 978-80-7114-806-7.
- GIDDENS, A. *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford: University Press, 1992. 216 p. ISBN 0-7456-1012-9.
- GIDDENS, A. 2000. *Uníkající svět*. Praha: SLON, 2000. 135 s. ISBN 80.85850-91-5.
- KATRŇÁK, T. a kol. *Na prahu dospělosti. Partnerství, sex a životní představy mladých v současné české společnosti*. Praha: Dokořán, 2010. 224 s. ISBN 978-80-7363-352-3.
- LIPOVETSKY, G. *Soumrak povinnosti. Bezbolestná etika nových demokratických časů*. Praha: Prostor, 1999. 312 s. ISBN 80-7260-008-7.
- LUHMANN, N. *Láska jako vášeň. Paradigm lost*. Praha: Prostor, 2002. 280 s. ISBN 80-7260-068-0.
- MILL, J. S. *Poddanstvo žien*. Bratislava: Kaligram, 2003. 168 s. ISBN 80-7149-593-X.
- MOŽNÝ, I. *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)*. Brno: BLOK, 1990. 184 s. ISBN 80-7029-018-8.
- MOŽNÝ, I. *Rodina a společnost*. Praha: SLON, 2006. 312 s. ISBN 80-86429-58-X.
- TOFFLER, A. *Šok z budoucnosti*. Ostrava: Práce, 1992. 288 s. ISBN 80-208-0160-X.

7. Kontakt na autorku

Mgr. Miroslava Barátová

Katedra sociológie

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

B. Slančíkovej 1

949 74 Nitra

e-mail: miroslava.baratova@ukf.sk

miroslava.baratova@gmail.com

školitel: prof. DrSc. Peter Ondrejko, PhD.

Súčasná situácia dnešných matiek v SR

The current Situation of today's Mothers in Slovakia

Andrea Solčianska

Anotácia: Situácia dnešných matiek je dosť zložitá. Neustály vývoj, ktorý nepriaznivo vplýva na rodinu, na jej početnosť a situáciu rodičov. Na základe toho budeme pripisovať pozornosť aj zmenám hodnôt, ktoré sa týkajú rodiny, pričom sa spochybňuje i význam a nevyhnutnosť rodiny. V danom príspevku sa preto budeme venovať hlavným problémom, ktoré podľa nás nesú hlavnú zodpovednosť za dnešnú situáciu a tým je zamestnanecká vyťaženosť dnešných matiek a čoraz častejší a neoddeliteľný nárast slobodných matiek, za ktorú zodpovedá nepriaznivá rodinná politika, a nezastupiteľnú úlohu tým pádom zohráva aj neskorší vek, ktorý čím ďalej narastá a hranica počatia prvého dieťaťa sa stále zvyšuje.

Kľúčové slová: Rodina, Hodnoty, Kohabitácie, Neúplné rodiny, Sobášnosť, Pôrodnosť, Rodinná politika

Abstract: The situation today is quite difficult mothers. Continued development, which adversely affects the family, its frequency and position of parents. Accordingly, we attribute to the attention of the changing values regarding the family, and questioned the necessity and importance of the family. In this contribution, therefore, we devote a major problem, which we believe are primarily responsible for current situation and the employee is the utilization of today's mothers and increasingly inseparable and the increase of single mothers under the responsibility of unfavorable family policy, and thus crucial role

played by the later age, which continues to grow and thus limit its conception of the first child is increasing.

Key Words: Family, Values, Cohabitation, Incomplete families, Marriage, Fertility, Family policy

1. Úvod

Cieľom nasledujúceho príspevku je poskytnúť obraz a charakteristiku centrálnych dimenzií rodiny zo sociologického a sčasti aj z demografického hľadiska, a to predovšetkým za účelom lepšieho pochopenia súčasného stavu, v ktorom sa nachádza problematika života rodiny na Slovensku. Rodina bola dlhú dobu považovaná za stabilnú a v podstate nemennú inštitúciu. Na rozdiel od nepriehľadného a vyvíjajúceho sa verejného sveta chránila svojich členov, nemenila svoj tvar, vnútorné usporiadanie a zmeny vo svojom okolí vyrovnávala. Avšak rodina sa takisto ako iné sociálne inštitúcie mení. Menia sa spoločenské očakávania rodinných praktík, menia sa normy a predstavy o tom, čo je a čo nie je obsahom ženskej role, menia sa názory na výchovu detí i jej model a čoraz väčší počet žien vstupuje do pracovného procesu či už pod tlakom materiálnych potrieb, či v túžbe po sebauplatnení, prípadne pre obe príčiny. Preto je nutné prejsť k súčasnej rodine, ktorá sa tak zmenila a ktorá nadobudla rozdielne podoby.

2. Rodina a jej zmeny

Sociológia rodiny má to problematické šťastie, že priťahuje záujem laikov. Rodine každý rozumie. Rodina je jedna z mála sociálnych inštitúcií, ktoré sa u nás na nedostatok funkcionálnej analýzy sťažovať nemôže. Funkčná analýza rodiny sa v tejto

situácii ponúkala ako najvhodnejšia polemická stratégia v ideologickom boji. Práve jej nasadením i sociológia mohla pomáhať objasniť skutočnosť, že rodina tu nieje „sama pre seba“ ukázať, že zároveň vždycky slúži spoločnosti ako nezastupiteľný sociálny inštrument – pri produkcii budúcej pracovnej sily, socializáciu detí k vládncim spoločenským hodnotám, pri zabezpečovaní človeka v krízových situáciách, v starostlivosti o neschopných, starých či handicapovaných členov rodiny, pri prerozdeľovaní a nakoniec i pri tvorbe ekonomických hodnôt (Možný, 2009, s. 33–35).

Dodnes dominuje názor, že najvýraznejšie podnety k zmenám vo vnútri západnej rodiny a k zmenám v jej postavení v spoločnosti priniesla industrializácia. Zmeny, ktoré významne ovplyvnili rodinu je možno pozorovať od 15. a 16. storočia, keď formálne organizácie začali vytesňovať doterajšie stále, nemenné, pevne organizované a výrazne hierarchizované sebestačné domácnosti. Prvotné rodinné funkcie sú rodinou sčasti odňaté, množia sa názory, že sa stáva nahraditeľnou a sčasti i nepotrebnou. Pripísaný stav získaný v rodine je potlačovaný stavom, ktorý je možný získať profesijným výkonom mimo rodinu a domácnosť. Industrializácia striktne prehľbuje tieto už skôr začaté procesy: tradičná domácnosť a s ňou i rodina ako základ príbuzenskej solidarity s ustavičným okliešťovaním začínajú rúcať a rozpadáť, objavujú sa príznaky tzv. krízy rodiny. Tieto procesy ale nevznikli na pôde rodinnej skupiny, boli do nej zanesené zvonka. Aktuálna je otázka, či ide o krízu rodiny alebo skôr o krízu spoločnosti. Strata intimity, potlačovanie individuality a spontánnosti v prospech byrokratických a formalizovaných mechanizmov,

profesionalizácie činností i v rodine, v ktorej sa realizuje stále viac obyčajný, inštrumentálny a často neracionálny konzum bez vnútorného uspokojenia, predstavujú rodinu tiež ako konfliktnú jednotku, ktorá často opúšťa svoje pôvodné poslanie a prestáva plniť vlastné ciele. Na druhej strane rodina neprestajne preukazuje silnú životaschopnosť, efektívnosť pôsobenia vnútorných mechanizmov a regulatívov. Vykonáva skrytú distribúciu výhod, ekonomické a morálne podpory svojich členov a tým jej diferencovaným spôsobom ju pripravuje i pre mimorodinné, predovšetkým profesionálne role. Moderná rodina vo svojom vnútornom živote uplatňuje skôr demokratické princípy ako autoritatívny, resp. paternalistický model, ktorý sa považuje za typický pre históriu západnej civilizácie (Fišerová, Katrňák, 2009, s. 109–110).

Rodinu možno nakoniec prinútiť k tomu, aby sa vzdala svojho starého sebeckého, horšie je však trvalo ju presvedčiť, že je to tak lepšie. Na tom pracoval celý politicko-výchovný systém, verejne oznamovacie prostriedky, škola i veda. Rovnako ako funkcionalistická teória rodiny, vysvetľovala všetky rétoriky každej rodiny, že práve rodina má v spoločnosti početné nezastupiteľné funkcie, ich plnenie možno formulovať i ako „úlohu“ a na tých, ktorí túto úlohu plnia je možno sa pozeráť i ako na tých, ktorí sebecky spoločnosti škodia a parazitujú na nej. Inštrumentálne poňatie rodiny bolo možné nahmatať pod povrchom agitácie a propagandy ešte ľahšie ako v sociologickej teórii. Nielenže rodina počuje, že sa musí zmieriť s preplnenou triedou a hoci i so skupinovým vyučovaním pre svoje dieťa, ale ani to učenie dieťaťa nezaistí štát bez toho, aby mu rodičia pomáhali: kto má nenadané dieťa a sám mu doma

nestačí vysvetliť, s čím už sa nemôže učiteľ v preplnenej triede zdržovať, má smolu.

Základný problém, ktorý rodiny museli v tejto súvislosti vyriešiť, bola skutočnosť ekonomickej samostatnosti rodiny. Rodinný podnik, raz postavený mimo zákon, kládol prísne limity rodinnému podnikaniu v najširšom slova zmysle, nehovoriac už o ekonomickej expanzii a rozmachu (Možný, 2009, s. 42–43).

Všetky stanoviská života súčasnej rodiny v SR prechádzajú už dlhšie obdobie výraznými zmenami. O týchto zmenách v rodine nehovoríme ako o pokroku, pozitívnom vývoji, evolúcii a pod. na jednej strane, ale rovnako tak ani ako o kríze, regresii, stagnácii, či dokonca o patologickom vývoji. Hlavne preto, že ani výskumné, ani vzdelávacie, ani politické, právne, sociálne a ďalšie inštitúcie u nás ešte stále nedisponujú postačujúcim počtom relevantných a komplexných dát, ako i z dôvodov stále otvorenej problematiky stanovovania samotných kritérií, podľa ktorých by bolo vhodné súčasnú rodinu hodnotiť. Procesy zmien je možné charakterizovať na sociálnej a štrukturálnej úrovni (demografické trendy, zmeny v oblasti vzdelania a vo svete práce, priebeh ľudského života ako inštitúcia zmeny, rastúci ekonomický štandard a jeho diferenciacia, všeobecné tendencie liberalizácie, zmeny v sebahodnotení ženy, zmeny vo svete práce, vzdelávaní a i.) (Ondrejko, 2007, s. 172).

Zo všeobecnejších sociodemografických hľadísk je potrebné uviesť nasledujúce: zvyšuje sa vzdelanosť a zamestnanosť žien, pribúda rozmanitosť foriem rodinného života a existuje kontrola pôrodnosti (Sobotková, 2007, s. 155).

Vzdelanie pracujúcich žien je na Slovensku vyššie ako vzdelanie mužov. Zo štatistických údajov plynie skôr záporná odpoveď. V porovnaní z mužmi je nižšia už samotná miera ekonomickej aktivity žien mimo trhu práce je stále oveľa viac žien ako mužov a zamestnanosť žien je v porovnaní s mužmi rovnako nižšia a naopak, nezamestnanosť za posledné roky zasa vyššia. Hoci ženy tvoria viac ako polovicu z celkovej populácie Slovenska aj z populácie v produktívnom veku, miera ich ekonomickej aktivity je zreteľne nižšia než u mužov (50,3% k 68,1%) (Filadelfiová, 2010, s. 96).

Dnešné matky zastávajú v spoločnosti významnú úlohu. Sú prínosom v spoločnosti, ale oveľa viac sú v dnešnej uponáhľanej dobe vystavované ťažkostiam, ktorá spôsobila radikálne zmeny v spoločenských normách a hodnotách rodiny. Práve preto je otázka hodnoty veľmi dôležitá.

3. Hodnoty rodiny

„Rodina sa rúti!“ volajú zástancovia rodinných hodnôt pri pohľade na zmeny posledných desaťročí – liberálnejší a otvorenejší postoj k sexualite, prudko rastúca krivka rozvodu a všeobecné hľadanie osobného uspokojenia na úkor staršieho chápania, založeného na povinnostiach voči rodine. Podľa ich názorov musíme obnoviť morálny zmysel rodinného života. Musíme sa vrátiť k tradičnej rodine, ktorá bola ďaleko pevnejšia a usporiadanejšia ako spleť vzťahov, v ktorých sa väčšina z nás nachádza v dnešnej dobe.

„Nie“ hovoria ich odporcovia. „Vy si myslíte, že rodina sa rúti, ale ona len naberá nové podoby. Nemali by sme si myslieť, že všetkým vnútime rovnakú šablónu, ale naopak podporovať čo najrozmanitejšie formy rodiny a sexuálneho života.“

Kto má z nich pravdu? Mali by sme byť kritickí k obidvom stranám. Návrat k tradičnej rodine nie je možný už len preto, že v obvyklej idealizovanej podobe, ku ktorej sa zástancovia tradície hlásia, vlastne nikdy neexistovala; mala až príliš mnoho autoritárskych rysov na to, aby sa tento model dal znovu použiť. A nielen to : sociálne zmeny, ktoré spôsobili súčasnú premenu minulých foriem manželstva a rodiny, sú prevažne nezvratné. Ženy sa predsa nezačnú masovo vracieť k svojim niekdajším roliam v domácnosti., od ktorých sa s takým úsilím oslobodili. Ani sexuálne vzťahy už dnes nemôžu byť také ako boli v minulosti, či už si o tom myslíme, čo chceme. Emocionálna komunikácia, t.j. aktívne vytváranie a udržiavanie citových vzťahov sa totiž stala ústrednou súčasťou nášho života v osobnej a rodinnej sfére.

Potom aký bude výsledok? Rozvodovosť sa už prestala síce strmo zvyšovať, ale taktiež sa neznižuje. Na základe dosiahnutých trendov môžeme odhadnúť, že 60 percent manželstiev, ktoré sú uzatvárané v dnešnej dobe skončí do desiatich rokov rozvodom. Ako už bolo povedané, nemusí byť rozvod len niečo negatívne. Ľudia, ktorí by sa boli v minulosti cítili nútení zostať v manželstve, ktoré nebolo šťastné, dnes majú šancu začať znovu. Nie je však sporu o tom, že súčasné trendy v oblasti sexuality, manželstva a rodiny, ktoré niektorým ľuďom prinášajú nové alternatívy sebarealizácie a uspokojenia, sú pre iných zdrojom vážnych problémov.

Tí, ktorí vítajú vzrastajúcu rozmanitosť ako oslobodenie od zväzujúcich konvencií, majú naozaj v mnohom pravdu. Muž alebo žena dnes môžu zostať slobodní bez toho aby sa

na nich pozeralo s dešpektom ako na „starých mládencov“ či „staré panny“. Dvojiciam, ktoré žijú v jednej domácnosti bez oficiálneho požehnania dnes nehrozí, že sa im budú ich „riadne zosobášení“ priatelia vyhýbať. I homosexuálne dvojice si dnes môžu vytvárať spoločnú domácnosť a vychovávať deti, aby museli čeliť takej nevraživosti ako v minulosti.

Zdá sa preto, že stojíme na križovatke. Prinesie nám budúcnosť pokračujúci rozpad dlhodobých manželstiev či partnerstiev? Bude citová a sexuálna sféra čoraz častejšie poznamenaná horkosťou a násilím? Ani jeden z nás to dnes nemôže s istotou povedať. Sociologická analýza manželstva a rodiny naznačuje, že svoje problémy nevyriešime obrátením sa k minulosti. Mali by sme spojiť individuálnu slobodu v osobnom živote, ktorú si dnes natolko ceníme, s potrebou vytvárať pevné a trvalé zväzky s druhými ľuďmi (Giddens, 1999, s. 181).

Mohutná transformácia spôsobila radikálne zmeny v spoločenských normách a hodnotách a následne i v normách a hodnotách rodiny. Prudké zmeny sa udiali najmä počas 90. rokov a boli spôsobené množstvom pozitívnych, či negatívnych faktorov. Súčasné trendy v rodine zahŕňajú najmä zmeny v usporiadaní rodín a o ktorých budem hovoriť sú kohabitácie a rodiny s jedným rodičom.

3.1 Kohabitácia

Kohabitácie, teda spolužitie partnerov opačného pohlavia bez uzatvorenia manželského zväzku však nie sú novým fenoménom. V určitej obmedzenej miere sa vyskytovali už v dávnejšej minulosti, no pre konzervatívnu verejnú mienku, náboženské odmietanie a z dôvodu ekonomickej nevýhodnosti

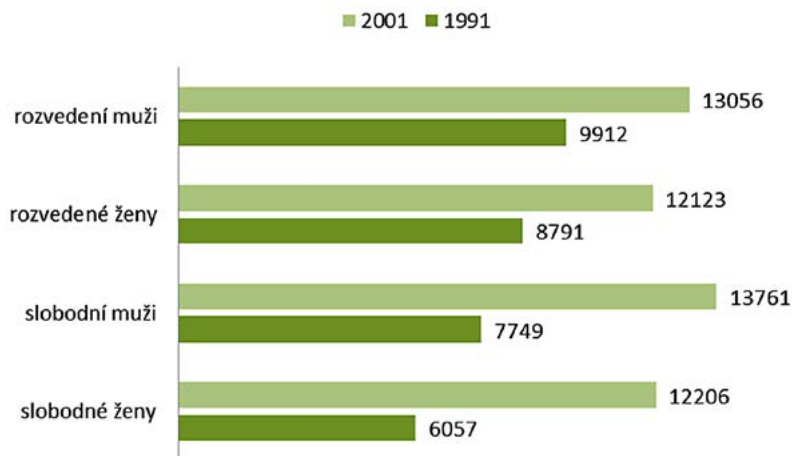
v porovnaní s manželstvom neboli príliš rozšírené (Tydlitátová, 2011, s. 32).

V štruktúre kohabitantov všeobecne prevládajú slobodní a rozvedení jedinci. Zatiaľ čo pri sčítaní v roku 1991 jasne prevyšovali rozvedení kohabitanti, v priebehu desiatich rokov stúpol počet slobodných ľudí žijúcich v nezosobášenom spolužití natoľko, že prevýšil počet kohabitantov z ostatných kategórií rodinného stavu. Naznačuje to na jednej strane zmenu vnímania kohabitácií u mladých slobodných ľudí, na druhej strane podnecuje úvahy o stálom nahradzovaní manželstva nezosobášeným spolužitím. Z hľadiska pohlavia môžeme povedať, že ženy sa častejšie než muži rozhodujú pre život v nezosobášenom spolužití v prípade ovdovenia, zatiaľ čo kohabitujúci muži mierne prevažujú vo všetkých ostatných kategóriách rodinných stavov (Tydlitátová, 2011, s. 33).

„Nemanželské spolužívanie s deťmi.“ Počet rodín s deťmi, žijúcich bez uzavretia manželstva sa za plynulé desaťrocie zvýšil, ale v porovnaní s väčšinou vyspelých európskych štátov tvorí aj tak len zanedbateľné percento (cca 0,5 %). Určitý počet prvorodených detí rodičov sa napokon ocitá v rodine, ktorej rodičia dodatočne uzavreli manželstvo (po narodení dieťaťa), ale presnejšie alebo podrobnejšie údaje o tomto vývoji v SR zatiaľ absentujú (Ondrejko, 2007, s. 173).

Graf 1: Štruktúra kohabitantov z hľadiska pohlavia a rodinného stavu v SR (1991–2001)

Zdroj: Tydlitátová, 2011, s. 34

Z uvedeného grafu môžeme vidieť, že nárast za 10 rokov (1991–2001) sa u slobodných žien zdvojnásobil a rovnako je to aj u slobodných mužov, čo nám hovorí, že slobodný ľudia uprednostňujú kohabitáciu ako predstupeň k uzatvoreniu manželstva. U rozvedených je to miernejšie, pretože nárast je len $\frac{1}{4}$, ale ako vidíme, tak ženy sa častejšie rozhodnú pre danú formu spolužitia. Preto môžeme predpokladať, že daná forma spolužitia sa bude aj naďalej zvyšovať. Jeden z dôvodov, prečo rozvedené ženy sa častejšie rozhodnú pre danú formu spolužitia ako rozvedení muži je aj preto, lebo ženy už majú strach pred ďalším sklamaním a keďže väčšina rozvedených žien má už odrastené deti, tak nevidia dostatočný dôvod pre rozhodnutie

znova sa zosobášiť, alebo resp. nasleduje dlhšie obdobie pre lepšie a dôkladnejšie spoznanie partnera predtým ako sa rozvedená žena rozhodne pre krok, ktorý jej predtým nevyšiel.

Ďalším trendom, ktorý sa na Slovenku čoraz častejšie vyskytuje je rodina, ktorú tvorí jeden dospelý a jedno, alebo viac detí.

3.2 Rodiny s jedným rodičom

Rodiny s jedným rodičom majú podobné charakteristiky, ale môžu priniesť širokú paletu rozdielnych problémov, ktoré závisia od toho, či je prítomný ďalší dospelý, starý rodič, alebo milenec (milienka), alebo či sú rodič s dieťaťom (deťmi) sami v dome a zodpovední sami za seba.

Domácnosť s jedným rodičom vytvorená buď po rozvode alebo po úmrtí prejde obdobím zmien, počas ktorého sa štruktúra rodiny úplne prehodnotí a pretvorí. V závislosti od potrieb rodiča môže vzniknúť obdobie chaosu pred tým, než sú zreorganizované základné úlohy zaistenia potravy, bezpečia, organizácie a disciplíny. Zhodnotenie dopadu absencie jedného z manželov na zvyšok rodinnej jednotky musí zahrnúť do zúčtovania fázu vývinu rodiny, v ktorej sa neprítomnosť objaví, dĺžku neprítomnosti, pocity zostávajúcich členov rodiny z neprítomnosti tohto člena a mechanizmus, ktorý rodina využila na zvládnutie zmenenej rodinnej konštelácie.

Zozačiatku sa toto všetko zdá byť neprekonateľné. Po určitom čase sa ale rodinná jednotka môže zreorganizovať a dosiahnuť novú rovnováhu. Binukleárne rodiny môžu čeliť úlohe, v ktorej dvaja na seba nahnevaní rodičia musia pritom spolupracovať, pričom každý môže mať odlišný štýl výchovy detí. Zdá sa ale,

že sa rodinám, v ktorých je jediným rodičom otec, darí rovnako ako tým, v ktorých je hlavnou osobou matka.

Charakteristika rodín s jedným rodičom

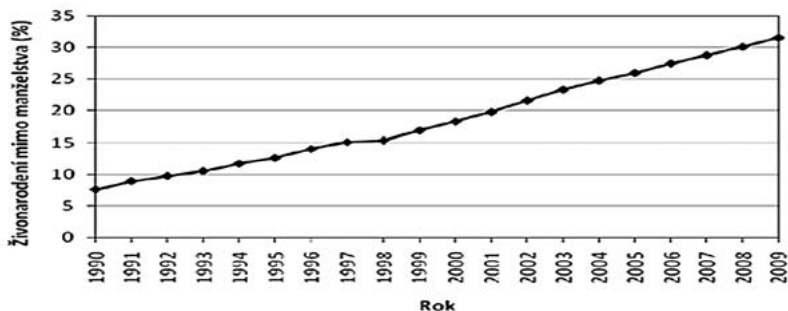
- Sociálna izolácia a osamelosť rodiča, ktorý vychováva jedno, alebo viac detí
- Možné rozpaky z chodenia na rande a žiarlivosť, ktorá môže nastať zo strany detí
- Požiadavka detí, resp. menších detí na neustálu fyzickú prítomnosť rodiča
- Postaranie sa detí o seba samých a plnenie značnejšieho podielu zodpovednosti za domácnosť, pretože rodič pracuje
- Pocity detí sa líšia od pocitov druhých detí, lebo sú členmi rodiny s jedným rodičom
- Menej je príležitostí, aby prediskutovali klady a zápory nejakého rozhodnutia a dostali podporu a spätnú väzbu, keď sa rozhodnú
- Krízy a zmeny, ktoré sú spôsobené predstavením potenciálneho nového partnera alebo druhu (Ritvo, Glick, 2009, s. 40–41).

„Rodiny iba s jedným z rodičov.“ Počet rodín, v ktorých vychováva resp. stará sa o dieťa iba jeden z rodičov odchádza z príčin neplnenia si rodičovských povinností, z dôvodu rozvodu, odlišného spôsobu života rodičov, smrti jedného z rodičov, výkonu trestu odňatia slobody a i. Dosť rodičov, obzvlášť žien, má skúsenosti, či už s dočasným, viac či menej krátkodobým samostatným staraním sa o dieťa (deti). Podstatné percento rodín len s jedným rodičom (cca 10 %) nemá absolútne nijaké kontakty s druhým rodičom (Ondrejko, 2007, s. 173).

Zvyšovanie podielu neúplných rodín so závislými deťmi, resp. jednorodičovských rodín prináša so sebou potrebu riešiť problematiku ich životnej úrovne. Náklady týchto rodín sú hradené z jedného príjmu a spravidla ide o príjem žien, ktoré majú v priemere nižšie pracovné príjmy v porovnaní s mužmi. Často býva taktiež zanedbávaná vyživovacia povinnosť zo strany bývalého partnera (najčastejšie muža) voči svojim deťom. Tak preto je väčšina jednorodičovských rodín vystavená vyššiemu riziku chudoby než bežné rodiny, čo vytvára tlak na ich prepracovanejšie sociálne zabezpečenie a priestor pre vytvorenie inovatívnych opatrení rodinnej politiky. Viacerí odborníci takisto potvrdzujú, že nepriaznivé rodinné prostredie vrátane nedostatočných finančných možností rodiny na zabezpečenie základných sociálnych či životných potrieb sa môžu odraziť na ďalšej vzdelanostnej, profesijnej i partnerskej dráhe dieťaťa (Tydlitátová, 2011, s. 45–46).

Graf 2: Podiel detí narodených mimo manželstva v SR (1990–2009)

Zdroj: Tydlitátová, 2011, s. 39

Z grafu 2 môžeme vidieť, že za 20 rokov (1990–2009), ktoré sme uviedli sa počet detí, ktoré sa narodili mimo manželstva enormne zvýšil z 8% (1990) na 32% (2009), čo je až štvornásobný nárast za dvadsať rokov. Tento nárast môžeme charakterizovať aj tým, že je to obraz situácie zmien hodnôt rodiny, ktorá sa práve počas týchto rokov výrazne pretransformovala. Vznik neúplných rodín má za následok status rovnoprávnosti, ktorí sa medzi mužmi a ženami vo všetkých oblastiach vyrovnáva a menia sa aj postoje a miera záväzku voči rodine ale aj zvýšená mobilita, ktorá k tomu len dopomáha, pretože jeden z partnerov je často nútený ísť za prácou aj mimo územia Slovenska, čo má vo viacerých prípadoch za následok odlúčenie, pre dlhý čas samostatnosti, kde si každý žije svoj vlastný život, čo je veľmi častá situácia. Ďalej to môže byť spôsobené ovdovením partnerov alebo rozpadom manželstva, ktoré je tiež dosť častým javom.

Ďalej čo sa týka premeny a vývojových trendov by som chcela tiež upozorniť na demografické trendy, ktoré sa výrazne zmenili majú veľký vplyv na súčasnú situáciu a tou je sobášnosť a pôrodnosť.

3.3 Sobášnosť

Naznačený trend odkladania sobášov do vyššieho veku potvrdzuje aj priemerný sobášny vek, ktorý dlhodobo kontinuálne stúpa v oboch pohlaviach zhodným tempom. Oproti roku 1990, keď sa u mužov pohyboval na úrovni 24 rokov a u žien približne 22 rokov, sa v roku 2009 u mužov priblížil k 30-tim rokom a u žien dosahuje je to 27 rokov. V súvislosti s poznatkami o narastaní popularity kohabitácií u mladých ľudí, ktoré prinášajú výsledky výskumov, možno

predpokladať, že čas do uzatvorenia manželstva je u mnohých z nich vyplnený práve alternatívnou formou partnerstva – kohabitáciou. Príčiny sa môžu pohybovať od nedostatočného finančného zabezpečenia cez potrebu voľnosti a snahy „užiť si“ mladosť bez väčších záväzkov až po úvahy o detailnom spoznaní partnera predtým, než sa partneri rozhodnú vstúpiť do manželstva (Tydlitátová, 2011, s. 36).

Netreba ale ani zabúdať na to, že za posledných 30 rokov sa výrazne znížil počet obradov sobášenia v kostoloch v prospech civilných sobášov na úradoch, čo má za následok klesajúci vplyv cirkvi a „tradičných“ náboženstiev.

Tabuľka č. 1: Priemerný vek pri sobáši v SR (2001–2010)

Zdroj: Statistika & My, 2011, s. 12

Ukazovateľ	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Priemerný vek pri 1. sobáši – M	26,63	27,12	27,53	27,90	28,56	28,84	29,01	29,31	29,59	29,88
Priemerný vek pri 1. sobáši – Ž	24,13	24,58	24,99	25,33	25,91	26,24	26,48	26,72	27,02	27,32
Počet obyvateľov (k 31. 12. 2010)	5 378 951	5 379 161	5 380 053	5 384 822	5 389 180	5 393 637	5 400 998	5 412 254	5 424 925	5 435 273

Tabuľka č. 1 nám poukazuje na priemerný vek mužov a žien pri prvom sobáši, ktorý sa každým rokom cca o pol roka

predlžuje. Môžeme povedať, že to nasvedčuje tomu, že ženy a aj muži si chcú v prvom rade zabezpečiť svoju budúcnosť na pracovnom trhu, ďalej jeden z dôvodov môže byť aj vzdelanosť a to hlavne vzdelanosť žien, ktorá narastá, ale takisto aj u mužov, pretože čoraz viac mladých ľudí pokladá za dôležité dosiahnuť vysokoškolské vzdelanie, aby sa v budúcnosti mali lepšie a dokázali sa lepšie zaradiť na trhu práce. K tomu nasvedčuje potom aj počatie dieťaťa, ktoré sa tiež zvyšuje, pretože rovnaké dôvody sú tiež aspektom pre dnešnú situáciu na Slovensku. Dôležité je tiež poukázať na zvyšujúci sa počet obyvateľstva, ktoré z roka na rok stúpa.

Pôrodnosť je druhou výraznou zmenou, ktorá sa za posledné obdobie zmenila, pretože sa jej krivka znížila, ale o to podstatnejší je vek, ktorý sa nám zvyšuje.

3.4 Pôrodnosť

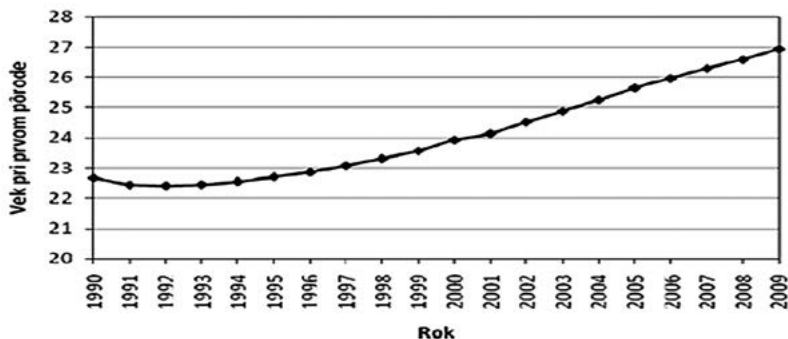
Pokles pôrodnosti a znižujúci sa podiel detskej zložky populácie sa takmer po celé porevolučné obdobie prejavoval na početnom náraste skupiny ľudí v produktívnom veku. Dokonca v posledných piatich – šiestich rokoch došlo k stabilizácii ich počtu tesne nad hranicou 1,8 milióna pre každé z pohlaví (mužov i ženy) a začala sa intenzívnejšie zväčšovať skupina najstarších (presnejšie skupina vo veku 60 rokov a viac). Dá sa povedať, že kým do polovice tohto desaťročia populácia Slovenska dospievala, od druhej polovice začína naozaj starnúť (Filadelfiová, 2010, s. 85–86).

Z grafu 3 vidíme, tak ako aj pri predchádzajúcom trende, máme na mysli sobášnosť, tak aj pôrodnosť nám poukazuje na zvyšujúci sa vek žien pri prvom pôrode. Túto danú situáciu má podľa nás na svedomí ako som spomínala zvyšujúca sa

vzdelanosť, ale aj rodinná politika, ktorá má v podstatnej miere na svedomí tento stav. Je to hlavne preto, že optimálny vek pôrodnosti totiž korešponduje s najväčším uplatnením žien na pracovnom trhu a preto nastupuje fenomén odloženého materstva, teda odsúvanie rodičovstva do vyššieho veku. Ale taktiež základnou podmienkou je nutnosť byť nemocensky poistená najmenej 270 dní (cca 9 mesiacov) v období posledných dvoch rokov pred pôrodom, čo nasvedčuje tomu, že prečo väčšina žien sa najskôr snaží finančne zabezpečiť a až potom uvažuje o dieťati a rodine. Ale tiež netreba zabúdať na fakt, že scénu pôrodnosti na Slovensku do istej miery korigujú rómske rodiny, v ktorých je pôrodnosť 2-násobná ako u nerómskej rodiny a v rómskych osadách dokonca 4-násobná.

Graf 3: Priemerný vek ženy pri pôrode prvého živonarodeného dieťaťa v SR (1990–2009)

Zdroj: Tydlitátová, 2011, s. 50

Ďalej vidíme, že priemerný vek pri narodení prvého dieťaťa v uvedených rokoch sa zvýšil a to z necelých 23 rokov v roku 1990 na 27 rokov v roku 2009, čo nám poukazuje, že trend

odkladania materstva bude pokračovať aj naďalej. Za dvadsať rokov sa vek ženy pri pôrode zvýšil o 4 roky, čo spôsobujú zmeny a hodnoty v rodinnej sfére. Ide predovšetkým o širokú dostupnosť spoľahlivej antikoncepcie a potratov, kontrola pôrodnosti, na základe ktorej si dnes vieme plánovať, že kedy je ten správny čas na založenie rodiny, atď. Tieto prudké zmeny nás natolko ovplyvnili, že sa tým riadime a ani si to neuvedomujeme.

V roku 2010 sa narodilo 60,4 tisíc živých detí, čo je oproti roku 2009 o 807 menej. Po štyroch rokoch zvyšovania pôrodnosti došlo v roku 2010 k medziročnému miernemu zníženiu počtu narodených, početnosť je porovnateľná s rokom 1996. Hrubá miera živonarodených klesla oproti roku 2009 o 0,2 bodu na 11,1 promile. K zmenám dochádza aj pri realizovanej plodnosti žien podľa veku, ktorá klesá u žien vo veku 20–24 rokov a zároveň rastie u 30–34 a 35–39-ročných žien. Posun úrovne plodnosti žien do vyššieho veku potvrdzuje aj nárast priemerného veku žien pri pôrode. V roku 2010 bol priemerný vek matiek pri narodení všetkých živých detí 28,8 rokov a medziročne vzrástol o 0,2 roka. Podobne vzrastajúcu tendenciu pozorujeme aj pri priemernom veku matiek pri narodení prvého živého dieťaťa, ktorý sa zvýšil oproti predchádzajúcemu roku o 0,4 roka a dosiahol 27,3 rokov. Úhrnná plodnosť žien sa posledné tri roky udržiava nad hranicou „veľmi nízkej plodnosti“ (1,3). V roku 2010 síce medziročne mierne klesla, ale ostala nad touto hranicou a dosiahla 1,40. V štruktúre narodených detí podľa rodinného stavu sa zvyšuje počet detí narodených mimo manželstva. Kým v roku 2006 to bolo 27 %, v roku 2010 už 33 %, čo je zatiaľ

maximum v Slovenskej republike. Aj keď si mimomanželská plodnosť zachovala rastúci trend, jej tempo sa spomalilo (<http://portal.statistics.sk/files/trendy2011.pdf>).

4. Rodinná politika

Základom rodinnej politiky je, že „ide o tú oblasť sociálnej politiky, v ktorej sa časť zameriava na udržanie, rozvoj a ochranu rodiny ako požadovanej štrukturálnej jednotky spoločnosti“ (Levická, 2008, s. 35).

Povinnosťou štátu by mala byť predovšetkým absolútna podpora rodiny, aby sa možné sociálnopatologické javy v rodine čo najviac eliminovali. Rodina je rozhodujúcim článkom spoločnosti. zodpovedá za výchovu a starostlivosť ďalšej resp. budúcej generácie. Pokiaľ sa rodina ocitne v zložitej situácii všetky dostupné postupy, procedúry a služby by mali byť nasmerované k tomu, aby rodina zostala spolu.

V dnešnej dobe mladých párov, ktorí vychovávajú spoločne dieťa pribúda. Ako sa hovorí, žijú v spoločnej domácnosti, fungujú ako rodina, ale prsteň na prste chýba. Prečo je to tak? Prečo im to tak vyhovuje? Ja som toho názoru, že je to výhodné, lebo prečo by tak nespravili, keby sa im to nevyplatilo a aj podľa dostupných zdrojov je to tak, pretože slobodná matka, alebo vydatá matka obe majú rovnaké finančné nároky či už ide o príspevky, alebo prídavky na dieťa, či deti. Preto chcem len naznačiť, že dnešná doba nám ponúka, resp. nám ukazuje, že nežiť v manželstve je správna vec a preto sa nemôžeme čudovať, že alternatívne formy rodiny sa rapídne zvyšujú na úkor manželstva.

Stručná ilustrácia pre výhody a nevýhody manželstva a predpoklad prečo je to tak.

Desatoro: Slobodná matka verzus vydatá matka

- **MATERSKÁ:** Slobodná matka dostáva materskú dlhšie, 37 týždňov namiesto 34. Rozdiel už nie je po nedávnych zmenách v zákone taký výrazný. V minulosti platilo, že slobodná matka, ktorá so svojím partnerom nežila v spoločnej domácnosti, poberala materskú o tri mesiace dlhšie – nie pol roka ako vydaté matky, ale až deväť mesiacov.
- **ODPOČET Z DANÍ:** Manžel vydatej matky, ktorá je na materskej alebo rodičovskej dovolenke, si na manželku bez príjmu alebo s nízkym príjmom môže odpočítať nezdaniteľnú sumu. Partner nevydatej matky to urobiť nemôže.
- **ROZVOD:** V prípade manželského páru patrí majetok len jednému z nich iba vtedy, ak ho nadobudol pred vstupom do manželstva. Všetok majetok, ktorí manželia nadobudli počas trvania manželstva (okrem dedičstva), patrí obom. Je pritom jedno, že ho kúpil napríklad len jeden z nich zo svojho príjmu. Ak teda počas manželstva zarábate výrazne menej ako váš partner, pri rozvoďte by ste mohli zarobiť. Majetok sa totiž zvyčajne delí rovnakým dielom.
- **ROZCHOD:** Nemanželské páry nemusia platiť súdne poplatky za rozvod či právnikovi pri spore o delenie majetku. Spoločný majetok, ktorý počas spolužitia nadobudli, patrí buď niektorému z nich, alebo je v podielovom spoluvlastníctve.

- **VÝŽIVNÉ:** Druh a družka nemajú voči sebe žiadnu vyživovaciu povinnosť. Naopak, v manželstve túto povinnosť voči sebe manželia majú, a to aj v čase, keď už spolu nežijú.
- **HMOTNÁ NÚDZA:** V systéme pomoci v hmotnej núdzi je pozícia slobodnej matky horšia ako v prípade úplnej rodiny. Napríklad základnú dávku má rodina, kde sú dvaja dospelí a dve deti (157,60 eura oproti 115,10 eura).
- **DEDENIE:** Manžel/manželka má pri dedení silnejšie postavenie ako druh/družka.
- **DÔCHODOK:** Nárok na výplatu vdovského alebo vdoveckého dôchodku má iba pozostalý manžel/manželka. Nie druh/družka.
- **HOSPITALIZÁCIA:** Ak sa vášmu partnerovi stane napríklad úraz, po ktorom skončí v nemocnici, keďže nejde o manžela/manželku či iného blízkeho príbuzného, môžu vám odmietnuť poskytnúť informácie o jeho zdravotnom stave.
- **ÚVER:** Banky nerozlišujú, či majú žiadatelia obrúčku na prste alebo nie. Podstatné je, aby boli schopní splácať úver. „Príťažlivosť“ však môže dieťa a žena na materskej bez príjmu. V prípade nezosobášených partnerov tak môže o úver žiadať v banke muž sám, partnerku a dieťa pred bankou utají skôr ako manželský pár (profit.etrend.sk/archiv.../rok.../desatoro-slobodna-verzus-vydata.html).

5. Záver

V príspevku sme upozornili na niektoré zmeny spoločnosti, prebiehajúce za posledné roky, ktoré posunuli myslenie,

cítanie ľudí, čo má za následok aj nové správanie. Zakladanie tradičných rodín sa nahradilo prechodnými citovými vzťahmi mladých, ktoré sú chudobnejšie na prijatie dieťaťa. Zmeny týkajúce sa života rodiny badať od druhej svetovej vojny, kedy sa v literatúre častejšie objavujú články upozorňujúce na posun mravných a sociálnych noriem ku konzumným. Tieto zmeny sú živnou pôdou pre nové formy spoluzitia na úkor „manželského páru“, ktorý vytváral medzigeneračné spoločenstvo s istým spoločenským majetkom a hospodárstvom držiacim pospolu celé generácie. Preto aj dnešná matka musí lepšie reagovať na situácie, ktoré stoja v jej živote. Či už ide o starostlivosť o domácnosť, manžela, deti, zamestnanie a tým pádom má málo času pre deti, čo má za následok oslabenie stability rodiny. Novým fenoménom, ako už bolo spomenuté je výmena rolí, ženy sú neraz živiteľkami rodiny, cestujú za zárobkom, opúšťajú deti v práve dôležitých obdobiach osobnostného vývinu, ale aj napriek štrukturálnym a kultúrnym zmenám zostáva rodina jedinou komunitou schopnou ponúknuť súčasnej spoločnosti vzácne sociálne cnosti a nutné služby, k tomu, aby mohla vôbec existovať. Potvrzuje sa, že rodina je obeťou spoločnosti, ktorá ju determinuje ale uvedomme si, že práve rodina nás chráni, pred chudobou, násilím a neistotou, ktorá je v dnešnom nepredvídateľnom svete, ktorý je plný rizík a neočakávaných situácii tak významná a má rozhodujúci vplyv na všetky ostatné zmeny.

6. Použitá literatúra

FILADELFIOVÁ J. Ženy a muži v práci a v rodine. In FILADELFIOVÁ a kol.: *Rodová perspektíva v ekonómii*. Bratislava: Aspekt. 2010. 158 s. ISBN 978-80-85549-91-1.

- FIŠEROVÁ V., KATRŇÁK T. *Rodina*. In KALIBOVÁ K. PAVLÍK Z., VODÁKOVÁ A. Demografia (nejen) pro demografy. Praha: SLON, 2009. 240 s. ISBN 978-80-7419-012-4.
- LEVICKÁ J. *Sociálno-právna ochrana*. Bratislava: MLADÉ LETÁ, 2008. 122 s. ISBN 978-80-10-01450-7.
- MOŽNÝ I. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: SLON, 2009. 132 s. ISBN 978-80-7419-013-1.
- ONDREJKOVIČ P. *Nitrianska rodina na prahu tisícročia*. Nitra: UKF-FF – katedra sociológie, 2007. 174 s. ISBN 978-80-8094-448-3.
- RITVO E., GLICK I. *Párová a rodinná terapia*. Trenčín: Vydavateľstvo F, 2009. 198 s. ISBN 978-80-88952-56-5.
- SOBOTKOVÁ I. *Psychologie rodiny*. Praha: Portál, 2007. 224 s. ISBN 978-80-7367-250-8.
- TYDLITÁTOVÁ G. *Sociológia*, Bratislava: SAV, 2011, ročník 43. č. 1. ISSN 0049-1225.
- <http://profit.etrend.sk/archiv-profitu/rok-2011/cislo-10/desatoro-slobodna-verzus-vydata.html>
- <http://portal.statistics.sk/files/trendy2011.pdf> (30. 08. 2011).
- http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/statistika_&_my (04. 06. 2012).

7. Kontakt na autorku

Mgr. Andrea Solčianska

Katedra sociológie

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Slančikovej 1

949 01 Nitra

e-mail: andrea.solcianska@gmail.com

školitel: prof. Dr. Hab. Wojciech Swiatkiewicz

Samovražda ako predmet sociologického výskumu

Suicide as an Object of Sociological Investigation

Ľubica Miškovčíková

Anotácia: Príspevok poukazuje na potrebu skúmania suicidality aj z pohľadu sociológie ako vedy o spoločnosti, nakoľko je suicídium nielen individuálnym javom (takto je skúmaný predovšetkým z pohľadu psychológie), ale javom dotýkajúcim sa celej spoločnosti, javom nežiaducim pre celú spoločnosť, ktorý vypovedá aj o aktuálnom stave spoločnosti a je tak širokospektrálnym javom, že naň nemožno nazeráť len z jedného stanoviska. Príspevok zdôrazňuje aj iný pohľad ako náboženský, filozofický. Práve sociológia dokáže uchopiť tento širokospektrálny jav v celej komplexnosti.

Kľúčové slová: samovražda, typy samovrážd, príčiny samovrážd, samovraždy v štatistike

Abstract: Post points to the need to examine suicidality and in view of sociology as a science of society, because it is not just an individual phenomenon (this is mainly studied from the perspective of psychology), but it is the phenomenon in contact with the society, undesirable phenomenon for the whole company, which also speaks about the current state company and is a multidisciplinary phenomenon that it can't be seen from only one position. Post also emphasizes a different perspective than a religious, philosophical. That sociology can grasp this multifaceted phenomenon in all its complexity.

Key Words: Suicide, Kinds of suicide, Suicide causes, Suicide statistics

1. Úvod

Samovraždou sa zaoberajú mnohé vedné odbory a disciplíny. Pohľadov a postojov k tejto problematike nie je málo, iný je pohľad filozofie, iný je náboženský pohľad, iný je pohľad psychológie. Inak možno na samovraždu nazerať z historického hľadiska. Každá z týchto disciplín je dôležitá, rovnako ako nie je zanedbateľná pri skúmaní samovrážd sociálna pedagogika a sociálna práca. Ale práve preto, že je samovražda tak multifaktorovým javom, chceme v príspevku upozorniť práve na potrebu skúmania tohto fenoménu aj z pohľadu sociológie. Sociológia ako veda má úžasnú možnosť postihnúť práve komplexnosť tohto javu.

2. Samovraždy a psychológia

Dlhé roky bolo skúmanie fenoménu samovraždy sústredené práve do oblasti psychológie, ktorá sa snaží odhaliť vnútorné príčiny, ktoré viedli jednotlivcov k tomu, aby spáchali samovraždu alebo k pokusu o samovraždu. Úloha psychológie je pre pochopenie veľmi dôležitá a nechceme jej uberať podiel na všetkých zisteniach, jednoznačne pomohla ku skúmaniu samovraždy ako takej a rovnako pomohla aj pozostalým.

Psychológiu považujeme za nevyhnutnú pre skúmanie tohto javu. Avšak akoby sa na všetko ostatné trochu pozabudlo a ostatné faktory, ktoré mali podiel na pokuse či na dokonanej samovražde, sa sledujú len v minimálnej miere. Akurát v posledných dvoch/troch rokoch vidíme rozsiahlejšie skúmanie samovrážd – v súvislosti s hospodárskou krízou globálneho charakteru (sledovanie samovražednosti v krajinách EÚ v rokoch 2009–2012, zaujímavé bolo zistenie nárastu počtu samovrážd v Grécku v prvom quartáli tohto roka). Nestačí

sledovať len štatistiky počtu samovrážd, sledovať spôsoby, ktoré jednotlivci volia k ukončeniu svojho života, vek, pohlavie, vierovyznanie týchto ľudí, ale je potrebné hľadať hlbšie súvislosti a neostať len v individuálnej rovine.

Práve s týmto problémom sme sa stretli pri vypracovávaní dizertačnej práce k problematike samovražednosti, kedy sme sa rozhodli skúmať sociálnu podmienenosť tohto javu. Získali sme množstvo materiálov na báze psychológie, ale sociologické aspekty nie sú tak často prítomné v literatúre v porovnaní s psychológiou.

3. Typológie samovrážd

Nárast samovražednosti je jedným z prejavov krízy spoločnosti. Mohli by sme to bližšie špecifikovať ako jeden z indikátorov krízy rodiny v našej spoločnosti, rovnako ako je takýmto indikátorom rastúca tendencia rozvodovosti, klesajúca tendencia sobášnosti a pôrodnosti, ako aj iné nežiaduce javy. Tieto javy zaraďujeme medzi spoločensky nežiaduce javy. Môžeme sa stretnúť tiež s pojmom sociálno-patologické javy, ktorý je však už stále menej a menej užívaný v západných krajinách. Medzi takéto javy ďalej patrí napr. kriminalita, násilie, agresivita, chudoba, týranie, zneužívanie a zanedbávanie detí, látkové či nelátkové závislosti a iné. Všetky tieto javy tvoria podhubie pre samovraždu a všetky sú prejavom anomického³⁵⁶ stavu spoločnosti. „Stavu spoločnosti“ – to nás opäť upozorňuje na potrebu skúmanie nielen v individuálnej rovine.

---

³⁵⁶ *Anómia* – špecifický stav spoločnosti, v ktorej viac alebo menej prestávajú platiť sociálne normy, vzorce správania, sociálny poriadok a zákony a doslova znamená bezzákonnosť (Ondrejko, P. a kol. 2009. *Sociálna patológia*. Bratislava: VEDA, 2009. s. 50.)

Termín anómie začal v sociológii používať E. Durkheim, ktorému sa pripisuje i jeho autorstvo vo význame nedostatočnej sociálnej regulácie a sociálnej kontroly. Ústup náboženských noriem a hodnôt vedie podľa Durkheima nevyhnutne k poruchám a k zmenšeniu sociálneho poriadku. „V dôsledku bezzákonnosti a bezprincípovosti prestávajú fungovať procesy sociálnej integrácie“ (Durkheim, 1987). Durkheim pôvodne vychádzal z priemyselnej delby práce, ktorá vedie k posunom v racionalizácii a individualizácii sociálnych pravidiel až k stavu bez platnosti všeobecných noriem. Podľa Durkheima vznikajú anomické tendencie vždy súčasne ako dôsledok náhlych ekonomických zlomov a posunov, a to aj pozitívnych (napr. pri náhlej konjunktúre) aj negatívnych (krízach, prepadoch na burze s následnou inflačnou krivkou, explóziou chudoby a pod.). Obe, recesia i „prehriata“ konjunktúra, môžu vyvolať kultúrne a politické krízy v prispôbovaní sa členov spoločnosti, ba celých spoločenských skupín (Ondrejko, 2009, s. 51).

Zámerne uvádzame význam pojmu anómie a jeho zaradenia do pojmoslovia sociológie. Tak, ako patrí prvenstvo v používaní tohto termínu v sociológii Durkheimovi, tak mu patrí aj prvenstvo v obrátení pozornosti sociológie na problematiku samovrážd ako predmetu svojich skúmaní. Durkheim patrí medzi najpoprednejších predstaviteľov sociológie už v jej začiatkoch. Už vtedy upozorňoval na potrebu skúmania samovraždy aj zo strany sociológie. Chceme reagovať a nadviazať na túto jeho výzvu.

3.1 Durkheimova typológia samovrážd

Durkheim považoval za východisko zo stavu anómie v spoločnosti a za spôsob zvládania tohto anomického stavu

také správanie, ktoré označujeme za deviantné správanie, najmä kriminalitu a násilie, ale aj samodeštrukčné depresie. Tieto môžu viesť neraz až k samovraždám. V týchto súvislostiach rozpracoval Durkheim aj typológiu samovrážd. Vo svojej koncepcii samovrážd predkladá hypotézu, že každou spoločnosťou prebiehajú v rôznych dobách s rôznou intenzitou suicidogénne prúdy, v ktorých miera samovražednosti variuje. Uvedieme si túto typológiu:

- **egoistická samovražda** – vyššiu mieru samovražednosti vykazujú protestanti než katolíci. Výskyt samovrážd však nesúvisí s vyznaním, ale s mierou integrity celej skupiny. Deformovaný rozvoj individualizácie smerom k egoizmu, k povýšeniu individuálneho Ja nad sociálne Ja vedie práve k tomuto typu samovraždy. „Ak je spoločnosť silno integrovaná, drží jednotlivcov pri sebe, ak stoja jednotlivci v jej službách, spoločnosť im nedovolí, aby ľubovoľne disponovali sami sebou. Nedovolí im, aby smrťou unikli povinnostiam, ktoré voči nej majú“ (Durkheim, 1930). Ak sú navzájom spojení k spoločným činom, toto puto ich udržiava pri živote. Ak žijú sami a izolovaní od druhých a od celku spoločnosti, ľahko strácajú pocit, že ich niečo presahuje a pretráva, a život sa pre nich môže stať neznesiteľným. Pocity depresie a bezútešnosti, ktorými trpia, sú vnútorným výrazom rozkladu, v ktorom sa nachádza spoločnosť. Ak sa puto, ktoré viaže človeka k životu, uvoľní, tak je to preto, že sa uvoľnilo puto, ktoré ho viazalo k spoločnosti a už je potom druhotné, ktorá konkrétna udalosť spustí samovraždu.
- **altruistická samovražda** – opakom prehnanej individualizácie vedúcej k egoistickej samovražde je

individualizácia nedostatočná, ktorá môže mať rovnako osudový dôsledok. Príliš silná integrácia do spoločnosti môže končiť altruistickou samovraždou. To je prípad starých a chorých ľudí, ktorí sa stali príťažou spoločnosti a preto zvolili odchod z nej, alebo aj prípad manželiek, ktoré po smrti manžela spáchali samovraždu... Ak je človek absorbovaný spoločnosťou, je ochotný obetovať život, ktorý má pre neho menšiu cenu ako to, čo prikazuje skupina. Požiadavky spoločnosti na indivídium boli v niektorých prostrediach príliš silné a individualizmus bol len málo vyvinutý, takže jednotlivec sa rozplynul v skupine a inštinkt prežitia bol prehlušený zvnútorneným sociálnym imperatívom (napr. vojenské prostredie).

- **anomická samovražda** – počet samovrážd narastá nielen v dobe hospodárskych kríz ale aj v dobe prosperity. V týchto dobách dochádza k veľkému uvoľneniu normatívnej regulácie, ktorá riadi ľudské konanie, chýba reglementácia. „Človek už nevie, čo je a čo nie je možné, čo je spravodlivé a čo nespravodlivé, ktoré požiadavky a nádeje sú legitímne a ktoré prekračujú mieru...“ (Durkheim, 1930). Ľudia, ktorých očakávania neboli naplnené, bývajú náchylní spáchať anomickú samovraždu. Tento typ je výsledkom premrštených a nenaplnených očakávaní, je výsledkom rozdielu medzi výškou individuálnych aspirácií a mierou ich uspokojenia. Zatiaľ čo egoistická samovražda sa týka hlavne intelektuálov, ktorí sa izolovali od druhých v prehnanom individualizme, samovražda anomická je častá u úspešných obchodníkov a priemyselníkov, ktorí stratili meradlo pre posúdenie toho, čo si ešte môžu nárokovať.

- **fatalistická samovražda** – kým anomická samovražda má svoj zdroj v mimoriadne oslabenom regulačnom systéme spoločnosti, príčinou fatalistickej samovraždy je naopak príliš silná spoločenská regulácia. Uchyľujú sa k nej ľudia, ktorých túžby a očakávania sú nekompromisne potlačované spoločnosťou, takže sa ocitajú v osudovej bezvýchodiskovosti (Keller, 2004, s. 210–220).

Každý typ samovraždy spája so situáciou a aktuálnym stavom spoločnosti, v ktorej jednotlivec žije. Či už je to spoločnosť silnej integrácie, prísnej sociálnej kontroly alebo spoločnosť s krízou sociálnej regulácie. Samozrejme, nezabúda na osobnú stránku – k samovražde dochádza v súvislosti s napĺňaním potrieb, požiadaviek a očakávaní jednotlivca, ale práve v spoločnosti. Samovražda je takto dôsledkom (nie však nevyhnutne) stretu osobných očakávaní a uspokojení osobných potrieb a možností, ktoré spoločnosť k ich naplneniu a uspokojeniu poskytuje. Jeho typológia samovrážd naznačuje, že samovraždy nesúvisia vždy len s hospodárskou, ekonomickou krízou, ale je potrebné hľadať aj iné súvislosti, je potrebné nazrieť aj na väzby jednotlivca k ostatným členom spoločnosti, čo nás vedie opäť mimo individuálnu úroveň javu samovrážd.

A taktiež hypotéza suicidogénnych prúdov jasne naznačuje, že obdobie hospodárskej krízy nie je jediným obdobím, kedy sa jednotlivci rozhodnú spáchať samovraždu, k samovráždám dochádza v každej spoločnosti, v každom období, už od jej počiatku, či už to bolo obdobie rozkvetu a blahobytu ale aj v období chudoby, napätia.

Nás zaujímajú aj iné ako čisto vnútorné pohnútky jednotlivca a máme záujem sledovať širšie sociálne determinanty

samovrážd, nielen osobné motívy. Aj Durkheim polemizoval s existujúcimi teóriami o príčinách samovrážd, ktoré sa opierali o vrodené alebo rasové príčiny, sledovali vplyv mentálnych porúch, alkoholizmu, snažil sa poukázať aj na ďalšie nadindividuálne súvislosti.

„Miera samovražednosti je nepriamo úmerná stupňu integrácie sociálnych skupín, do ktorých jednotlivec patrí“ (Durkheim, 1930, s. 223). Postupuje ešte ďalej a predkladá už vyššie spomenutú hypotézu suicidálnych prúdov, podľa ktorej „prebiehajú každou spoločnosťou v rôznych dobách s rôznou intenzitou „suicidogénne prúdy“, v ktorých rytme miera samovražednosti variuje. Podľa tejto koncepcie je individuum zbavené svojej vlastnej vôle a stáva sa len nástrojom, skrz ktorý spoločnosť koná, bez toho, aby si to jednotlivec uvedomoval“ (Keller, 2004, s. 217). Durkheim nás takto vedie k tomu, že motívy, ktoré vedú k samovražde, sú tým konečným zlomovým prvkom. Hľadáme ich pre lepšie porozumenie činu, v snahe porozumieť samovrahovi. Predchádzajú im však omnoho širšie súvislosti na celospoločenskej úrovni. „V skutočnosti však intenzita suicidogénnych prúdov variuje podľa miery dezintegrácie a deregulácie celej spoločnosti. Stav, v ktorom sa nachádza spoločnosť, rozhoduje o tom, nakoľko ľahkou korisťou samovraždy sa individua stanú. Samovraždy sa takýmto spôsobom stávajú pre Durkheima nie nástrojom deskripcie extrémnych foriem individuálneho správania, ale skôr pomôckou k analýze stavu spoločnosti, nástrojmi k odkrytiu toho, čo spoločnosť sama o sebe nevie a čo si jej členovia zakrývajú svojimi falošnými racionalizáciami“ (Keller, 2004, s. 217).

3.2 Iná typológia samovrážd

Poznáme aj iné typológie samovrážd:

- Tzv. **bilančné samovraždy** sú východiskom zo zdanlivo neriešiteľnej situácie, prípadne únikom z takejto situácie (napr. u ťažko chorých, u trpiacich s veľkými bolesťami, u postihnutých bez životných perspektív). Osoby, ktoré sa dopúšťajú bilančných samovrážd (s výnimkou drogovu závislých), nebývajú „nesvojprávne trosky“, t.j. ľudia, ktorí sa dopúšťajú samovraždy skratkovito, alebo bez jasného vedomia a bez slobodného rozhodnutia. Bývajú výrazom krajnej beznádejnosti, niekedy pocitu menejcennosti a neznesiteľnosti vlastnej existencie, z dôvodov veľkého utrpenia, alebo neschopnosti niesť zodpovednosť za svoje činy prípadne za svoj predchádzajúci život.

Osobitný druh bilančných samovrážd, týkajúcich sa mladých ľudí, predstavujú aj úmyselné samovraždy konzumentov drog vo vysokom štádiu závislosti, obyčajne spojených s ťažkými depresiami. V takýchto prípadoch, často po opakovaných neúspešných pokusoch liečby, volia niektorí drogovu závislí dobrovoľne smrť.

- Tzv. **autopunitívne samovraždy** majú charakter samotrestania. Bývajú spôsobované náhlou sebakritikou, uvedomovaním si vlastných omylov, chýb, spôsobovania zla iným, niekedy aj blízkym. Ľudia, ktorí sú doslova postihnutí návalom sebakritickosti, sa chcú sami potrestať za svoje správanie v minulosti. Ako trest volia ukončenie svojho života. Autopunitívne samovraždy majú niekedy formu autoagresie voči vlastnej osobe, môžu však byť spojené

aj s duševnými chorobami (melanchólia, ťažké depresie, schizofrénia a iné).

- S tzv. **demonštratívnyimi samovraždami** sa častejšie stretávame u žien. Väčšina týchto samovrážd sa uskutočňuje doma, u mladých ľudí dokonca vtedy a tam, keď sú v blízkosti rodiča, alebo niekto z blízkych. Človek, ktorý sa pokúsi o samovraždu za takýchto okolností si vyslovene praje, aby ho našli a zachránili pred smrťou. Demonštratívne samovraždy sa častejšie vyskytujú pri znakoch hysterickéj osobnosti. Majú účelový, zväčša až nátlakový charakter, na ich pozadí je snaha prostredníctvom demonštratívnej samovraždy dosiahnuť splnenie istého zámeru alebo cieľa, prípadne protestovať. Niekedy znamenajú formu „volania o pomoc“, ktorej sa nedokážu iným spôsobom dovoliť. V prípade nedokonanej samovraždy motivovanej volaním o pomoc môžeme pravdepodobne očakávať recidívu, opätovný pokus, ktorý môže dozrieť, resp. vyústiť do dokonanej samovraždy. A to dokonca aj vtedy, ak bolo takéto „volanie o pomoc“ úspešné, lebo presvedčilo konajúceho o takejto možnosti riešiť svoje problémy. Aj preto si zasluhujú demonštratívne samovraždy osobitnú pozornosť. Osobitným druhom demonštratívnych samovrážd sú tzv. apelačné samovraždy, s výraznou upozorňujúcou, apelujúcou funkciou (Ondrejko, 2009, s. 354–356).

Alebo klasické delenie samovrážd nám ponúka trochu iný, no v zásade veľmi podobný pohľad na jednotlivé druhy samovraždy:

- **bilančná samovražda** – podľa niektorých názorov jediná „pravá“ samovražda, ku ktorej človek dospeje na základe zváženía pre a proti svojej existencie a jej podmienok;
- **impulzívna** – alebo skratovitá samovražda ako reakcia na nejakú aktuálnu udalosť (zlé vysvedčenie, úmrtie partnera);
- **demonštračná** (parasuicídium) – človek nekoná s úmyslom zabiť sa, ale chce upútať pozornosť okolia, môže to byť akési volanie o pomoc;
- **samovražedný pokus** – nedokonaná samovražda, dotýčny svoj úmysel dobrovoľne zomrieť prehodnotí, prípadne mu v dokonaní samovraždy niekto/niečo zabráni;
- **sebazabítie** – ide o úmrtie vlastným pričinením, ale bez pôvodného zámeru, napr. smrteľný úraz z pádu opitého človeka (<http://www.sebevrazda.psychoweb.cz/3/typy-sebevrazd>; 6. november 2011).

Tieto typológie však už nezdôrazňujú takú úlohu spoločnosti a pri skúmaní samovraždy zameriavajú pozornosť na spoločnosť v menšej miere, ako Durkheimova typológia. Tieto a ďalšie typológie upriamujú svoju pozornosť skôr na hľadanie motívu na úrovni individua, spoločnosť je akoby niečím vedľajším.

4. T. G. Masaryk a samovraždy

Ďalším, kto sledoval samovraždu predovšetkým ako jav spoločenský, bol u nás T. G. Masaryk, ktorého spis Sebevražda hromadným jevom společenským moderní osvěty vyšla v nemeckom jazyku už v roku 1881, v češtine vyšiel v roku 1904. Masaryk neopomínal v žiadnom prípade vnútorné a vonkajšie

príčiny samovrážd, no výrazne upozorňuje, že netreba sledovať len tie vnútorné individuálne motívy. Príčiny smrti rozdelil na pôsobenie prírody a pôsobenie fyzickej a duševnej ľudskej organizácie. Všetky sú determinantmi, ktoré pri hĺbkovom skúmaní samovraždy nemožno ignorovať. V rámci tohto príspevku nie je priestor venovať týmto príčinám pozornosť v takej miere, v akej by si zaslúžili, no keďže naším zámerom je upozorniť práve na tie ďalšie determinanty samovrážd, považujeme za dôležité uviesť ich aspoň v skratke. Nakoľko sme až do tejto chvíle nedefinovali samovraždu, začneme najskôr definovaním tohto pojmu a potom sa budeme venovať členeniu príčin, ktoré uvádza vo svojej práci T. G. Masaryk.

Pojem samovražda možno chápať v rôznom zmysle. V širšom zmysle slova sa ňou rozumie neprirodzený spôsob smrti, ktorý bol vyvolaný neúmyselným zasahovaním človeka do životného procesu kladným – vlastným činným konaním, či záporným – trpným správaním voči nebezpečenstvu života. V tomto zmysle je samovrahom ten, kto pre svoj nemravný alebo nemúdry život nájde predčasnú smrť, pretože normálnym by bolo, keby každý človek dosiahol starecký vek. V užšom a vlastnom zmysle je naproti tomu samovrahom ten, kto ukončí život úmyselne a vedome, kto si smrť praje a je si istý, že si ju svojím konaním privedie. Pritom nie je podstatné, ako rýchlo smrť nastane (Masaryk, 1904, s. 2).

Definícií je niekoľko. Svetová zdravotnícka organizácia prijala v roku 1968 definíciu: „Samovražedný čin je útok proti vlastnej osobe s rôznym stupňom úmyslu zomrieť. Samovražda je potom sebazničujúci čin s fatálnym výsledkom. Rozlišuje sa tu samovražedný čin zahŕňajúci pokus i dokonaný

akt. Najpodstatnejším rysom samovraždy je dobrovoľnosť, vedomosť“ (<http://www.sebevrazda.psychoweb.cz/>; 5. november 2011).

4.1 Príčiny smrti podľa T. G. Masaryka

Podstatou všetkých definícií samovraždy je úmysel ukončiť svoj vlastný život vedome, dobrovoľne. Ide o komplexné ľudské správanie, ktorého podstata je biologická, sociologická a psychologická. O psychologickvej rovine nikto nepochybuje, my sa snažíme obrátiť pozornosť na tú spoločenskú a T. G. Masaryk k tomu pripája, keďže ide o jav založený na slobodnej vôli, je podmienený všetkými tými príčinami, ktoré ako také môžu na spoločenské javy pôsobiť, teda ako človekom samotným, tak aj prírodou. Príčiny smrti rozčlenil takto:

I. pôsobenie prírody:

a) pozemské – *podnebie* (zemepisná šírka, teplota, vlhkosť a suchosť vzduchu atď.), *pôda* (útvár povrchu, tvorenie sa prameňov atď.).

b) kozmické – slnko, mesiac atď.

II. fyzické a duševné pôsobenie na ľudský organizmus:

a) fyzické pomery telesného organizmu (telesná povaha a zdravotný stav, choroby, pohlavie, vek),

b) všeobecné spoločenské pomery (počet obyvateľstva, manželský a rodinný život, strata slobody, zamestnanie),

c) politické pomery (národnosť, ústava, politická kríza, revolúcie, agitácie, militarizmus),

d) hospodárske pomery (majetkové pomery, bohatstvo, chudoba),

e) pomery duševnej vzdelanosti; rozumové a mravné a náboženské vzdelanie; svetový názor (Masaryk, 1904, s. 6–135).

Záznamy o samovraždách boli v minulosti trocha iného charakteru, ako nachádzame dnes. Naše dnešné štatistiky vykazujú čísla o spáchaných samovraždách a pokusoch o samovraždu, máme k dispozícii záznamy podľa veku, spôsobu samovraždy, pohlavia, národnosti, zamestnania, rodinného stavu, podľa jednotlivých mesiacov v roku. Je len málo záznamov, ktoré by hľadali aj iné súvislosti, sociálne determinanty. Pri sledovaní príčin sú ešte sledované vnútorné motívy samovrahov. V posledných rokoch sa realizovalo niekoľko výskumov, ktorých výsledky poukazujú na spojitosť hospodárskej krízy a nárastu počtu samovražd. A práve prepojenosť sociálneho, spoločenského nám v štatistických záznamoch chýba a bolo našou inšpiráciou k tejto výzve začať skúmať samovraždy v širších súvislostiach a spojiť tak náročnú prácu psychológov a sociológov k lepšiemu poznaniu problematiky, a tým prispieť aj k prevencii tohto fenoménu, ktorá v západných krajinách prebieha v rámci projektov, ale u nás sú ešte stále neznáme a to aj napriek hrozivému nárastu samovražednosti.

4.2 Súčasné štatistické záznamy a evidencia samovražd u T. G. Masaryka

Môžeme si porovnať záznamy o samovraždách v období, kedy sa nimi zaoberal T. G. Masaryk a dnešné dostupné záznamy. S podrobnejšími záznamami sa stretávame v štatistikách príčin smrti na základe MKCH-10, ale iné príčiny smrti nie sú podobným spôsobom dnes už vyjadrované.

Masaryk uvádza Wagnerov zoznam príčin a pohnútok samovraždy, ktorý bol pôvodne zostavený podľa francúzskej klasifikácie, on sám ho však považuje za nedostatočný:

1. Neznáme.
2. Omrzelosť života.
3. Duševná choroba
  - a) šialenstvo,
  - b) melanchólia, hypochondria,
  - c) monomania,
  - d) pomätenie mysle,
  - e) zápal mozgu,
  - f) blbosť, idiotia.
4. Vášne spojené s pomätením mysle
  - a) náboženské blúznenie,
  - b) politická exaltácia.
5. Telesné nemoci.
6. Vášne
  - a) prudká zlosť,
  - b) rozčúlenie, zúfalstvo,
  - c) nešťastná láska,
  - d) žiarlivosť,
  - e) ctižiadosť.
7. Neresti
  - a) pijanstvo,
  - b) opilstvo,

- c) neporiadny život,
  - d) karban prehra,
  - d) povaľačstvo (paresse).
8. Starosť a zármutok pre iných
- a) strata príbuzných,
  - b) nostalgia,
  - c) iné podobné prípady.
9. Nezhody a mrzutosti medzi členmi rodiny
- a) nevďačnosť detí voči rodičom,
  - b) hnev detí proti rodičom,
  - c) spor záujmov v rodine,
  - d) problémy s deťmi,
  - e) domáce nezhody,
  - f) domáce mrzutosti,
  - g) spor s predstavenými.
10. Starosť o majetkové pomery
- a) bieda a bázeň pred ňou,
  - b) majetkové nezhody,
  - c) strata majetku,
  - d) strata zamestnania,
  - e) nezamestnanosť,
  - f) iné straty,
  - g) ľútosť nad odkázaním majetku,
  - h) nesplnené nádeje vzhľadom k majetkovým pomerom.

11. Nespokojnosť s postavením

- a) so spoločenským postavením,
- b) s vojenskou službou,
- c) iné protivenstvá.

12. Lútosť a hanba

- a) výčitky svedomia,
- b) hanba, bázeň pred hanbou,
- c) nemanželské tehotenstvo.

13. Strach pred trestom

- a) strach pred súdnym vyšetrovaním,
- b) strach pred vykonaním trestu,
- c) strach pred vojenským disciplinárnym trestom.

14. Samovražda po vražde a pod. (Masaryk, 1904, s. 104–108).

Tento zoznam rovnako nezahŕňa všetky motívy, ktoré sme my spomenuli my, ale obsahuje viac sociálnych súvislostí, než ktorékoľvek iné klasifikácie. Chceme ním zdôrazniť potrebu skúmať samovraždy aj z iného hľadiska, ako je vek, národnosť, vzdelanie, rodinný stav samovrahov, ktoré sú bežné v našich dostupných záznamoch.

Ako príklady pre porovnanie uvádzame záznamy ŠÚ SR: Pohyb obyvateľstva v Slovenskej republike v roku 2010, ktoré sú dostupné v Pramennom diele 2012 na <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=20527>. Údaje za rok 2011 ešte nie sú k dispozícii. V týchto sa vedie evidencia o úmyselnom sebapoškodení v rámci úmrtnosti, ktorá sa u nás od 1. januára 1994 spracováva podľa Medzinárodnej štatistickej klasifikácie chorôb a príbuzných zdravotných problémov v znení 10 revízie

(MKCH-10), podrobnejšie sledovanie príčin smrti, ako uvádza T. G. Masaryk tu nenájdeme, ani náznaky hľadania súvislostí so stavom v spoločnosti, ako vidíme v Durkheimovej typológii samovrážd.

Pohyb obyvateľstva v Slovenskej republike v roku 2010.

Pramenné dielo 2010.

Zomrelí podľa príčin smrti a trvalého bydliska

Zomrelí muži podľa príčin smrti a trvalého bydliska

Zomrelé ženy podľa príčin smrti a trvalého bydliska

Zomrelí podľa príčin smrti, pohlavia, vetu a pitvanosti

Zomrelí podľa príčin smrti, pohlavia a obdobia úmrtia

Zomrelí podľa kapitol príčin smrti a trvalého bydliska

Zomrelí muži podľa kapitol príčin smrti a trvalého bydliska

Zomrelé ženy podľa kapitol príčin smrti a trvalého bydliska

Zomrelí podľa veku a podrobného zoznamu príčin smrti

Zomrelí muži podľa veku a podrobného zoznamu príčin smrti

Zomrelé ženy podľa veku a podrobného zoznamu príčin smrti

Národné centrum zdravotníckych informácií vo svojej publikácii **Samovraždy** a samovražedné pokusy v SR 2010 prináša prehľad o samovraždách a pokusoch o samovraždu, pričom opäť môžeme vidieť počet činov v súvislosti s pohlavím, trvalým bydliskom, vekom, rodinným a pracovným stavom a inými demografickými indikátormi. V tejto publikácii už sú sledované aj motívy činu – podľa veku, pohlavia a pod., avšak ešte stále nenachádzame hlbšie sociálne súvislosti tohto zložitého fenoménu.

1. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa pohlavia a územného členenia zdravotníckeho zariadenia
2. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa pohlavia a územného členenia trvalého bydliska
3. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa vekových skupín a pohlavia
4. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa pracovného stavu a pohlavia
5. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa motívu činu a pohlavia
6. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa najvyššieho dokončeného vzdelania a pohlavia
7. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa hlavných skupín psychiatrických diagnóz a pohlavia
8. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa najvyššieho dokončeného vzdelania a pohlavia
9. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa spôsobu vykonania činu, pohlavia a vekových skupín
10. Počet hlásených samovražedných pokusov za prítomnosti alkoholu alebo návykovej látky podľa spôsobu vykonania činu a pohlavia
11. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa mesiaca vykonania činu a pohlavia
12. Počet hlásených samovrážd podľa motívu činu, pohlavia a vekových skupín
13. Počet hlásených samovražedných pokusov podľa motívu činu, pohlavia a vekových skupín

14. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa rodinného stavu, pohlavia a vekových skupín
15. Počet hlásených úmyselných sebapoškodení podľa dňa v týždni, hodiny vykonania činu a pohlavia
16. Počet hlásených samovrážd podľa miesta vykonania činu, pohlavia a vekových skupín.

5. Záver

Na záver by som teda už len zopakovala výzvu, že ak chceme skúmať, prečo v našich krajinách počet samovrážd neklesá, bolo by potrebné skúmať širšie sociálne súvislosti a snažiť sa hľadať sociálne determinanty v spoločnosti, v skupinách, je potrebné preskúmať aj rodinné prostredie, proces socializácie a úroveň integrácie a neostať len pri štatistikách a psychológií, hľadani vnútorných motívov samovrahov, hoci ich význam je pre skúmanie fenoménu samovraždy dôležitý a nepopierateľný. Konečné rozhodnutie však nemožno posudzovať oddelene od prostredia a podmienok, v ktorých človek vyrastal, okolností, za ktorých sa utváral jeho charakter a vzťah k životu. Príčiny predsa neboli rozdelené na vnútorné a vonkajšie preto, aby sa tie vonkajšie ignorovali, a preto treba skúmať aj vplyv rodinného prostredia – sociálna úroveň rodiny, jej úplnosť, prítomnosť napätia medzi rodičmi, alkoholizmus, duševné poruchy v rodine, odchýlky rodičov, samotné výchovné pôsobenie, vplyv pracovného prostredia – školskú záťaž, pracovné zaradenie mládeže a dospelých, nedostatok schopností alebo prispôsobivosti pre prácu, neschopnosť udržať pracovné tempo, požiadavky ambiciózných necitlivých a náročných vedúcich a vplyv rovesníckych skupín.

6. Použitá literatúra

DURKHEIM, E. *Le suicide*. Paris: Féli Alcan, 1930.

Sebevražda. In Sebevrazda.psychoweb.cz. [online] 2012. [citované 5. 11. 2011] Dostupné na: <http://www.sebevrazda.psychoweb.cz/>.

KELLER, J. *Dějiny klasické sociologie*. 1. vyd. Praha: SLON, 2004. 529 s. ISBN 80-86429-34-2.

MASARYK, T. G. *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*. Praha: Nákladem Jana Laichtera na Král. vinohradech, 1904. 351 s.

ONDREJKOVIČ, P. *Sociálna patológia*. 3. vyd. Bratislava: VEDA, 2009. 580 s. ISBN 978-80-224-1074-8.

Pohyb obyvateľstva v Slovenskej republike v roku 2010. Pramenné dielo 2012. In Statistics.sk. [online] 2012. [citované 20. 05. 2012] Dostupné aj na: <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=20527>.

7. Kontakt na autorku

Mgr. Ľubica Miškovčíková

Katedra sociológie

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

B. Slančíkovej 1

949 74 Nitra

e-mail: lubica.miskovcikova@ukf.sk

lubica.miska@gmail.com

školiteľ: prof. DrSc. Peter Ondrejko, PhD.

Udržateľnosť v projektoch slovenských mimovládnych organizácií pôsobiacich v Keni

Sustainability in Projects of the Slovak Non-governmental Organizations in Kenya

Juraj Janček

Anotácia: Príspevok je zameraný na prezentáciu výsledkov výskumu a zistení týkajúcich sa zabezpečovania udržateľnosti projektov rozvojovej spolupráce. Prinášame informácie ako slovenské mimovládne organizácie, ktoré realizujú projekty oficiálnej i neoficiálnej rozvojovej spolupráce zabezpečujú udržateľnosť projektov. Kritérium udržateľnosti je jedným z kritérií DAC OECD, ktorými sa hodnotia projekty, pričom toto kritérium je chápané ako dôležitý faktor pre úspešnosť projektu.

Kľúčové slová: Rozvojová spolupráca, evaluácia, udržateľnosť, Keňa, ODA SR, odporúčania

Abstract: The contribution is focused on the presentation of research results and findings on ensuring the sustainability of development cooperation projects. We bring information how a Slovak non-governmental organizations, that implement projects of official and unofficial development cooperation ensure sustainability of projects. The criterion of sustainability is one of the OECD DAC criteria by which is the projects evaluated.

Key Words: Development Cooperation, Evaluation, Sustainability, Kenya, ODA SR, Recommendations

1. Úvod

Mimovládne rozvojové organizácie a vzdelávacie inštitúcie zo Slovenskej republiky realizujú projekty rozvojovej spolupráce okrem iných krajín aj v Keni. Od začiatku prvých aktivít v krajine, ktoré začalo eRko v roku 1997 teda uplynulo už 15 rokov. Na tieto aktivity nadviazala Oficiálna rozvojová pomoc SR, ktorá sa postupne konštituovala, pričom skúsenosti a poznatky sa neustále vyvíjajú a zlepšujú a preto môže dochádzať k čoraz lepšej, efektívnejšej a dokonalejšej pomoci.

Pod pojmom rozvojová spolupráca rozumieme modernejšie formy rozvojových aktivít, ktoré sa vyznačujú partnerským vzťahom zúčastnených strán. Spolupráca sa zamerala na monitorovanie dlhodobých sociálnych a ekonomických podmienok, v ktorých ľudia žijú a hľadanie spôsobov na ich zlepšenie. V posledných rokoch sa preto stali otázkami rozvojovej spolupráce ekonomické a sociálne podmienky, v ktorých ľudia v menej rozvinutých krajinách žijú. Zákon č. 617/2007 Z. z o oficiálnej rozvojovej pomoci SR definuje oficiálnu rozvojovú pomoc ako „činnosti a opatrenia zamerané na podporu trvalo udržateľného rozvoja v rozvojových krajinách uhrádzané z verejných prostriedkov Slovenskej republiky, použité v súlade s pravidlami Výboru pre rozvojovú pomoc pri Organizácii pre hospodársku spoluprácu a rozvoj, na realizáciu dvojstrannej, trojstrannej, mnohostrannej oficiálnej rozvojovej pomoci a humanitárnej pomoci. Spolupráca by nemala byť zameraná na krátkodobé riešenie problémov a mala by zaručiť pokračovanie rozvoja i po ukončení pomoci, keďže by nemala budovať v rozvojových štátoch závislosť na pomoci, ale vytvárať príležitosti na to, aby dokázali naštartovať vlastný

rozvoj. Rozvojová pomoc sa aj preto označuje ako rozvojová spolupráca a v záujme jej účinnosti by spoluprácou aj mala byť, aby prijímajúca strana pomoci nebola iba pasívnou, ale aktívne pri realizácii tejto pomoci aj pracovala a teda spolupracovala. Termín spolupráca sa nevyužíva pre rozvojovú pomoc dlhšie obdobie, avšak v súčasnosti je práve pre uvedené argumenty naň kladený dôraz. Podľa metodiky OECD môžeme rozvojovú pomoc rozdeliť na:

- oficiálnu rozvojovú pomoc (Official Development assistance – ODA), kde hlavným kritériom je smerovanie pomoci do krajín uvedených v prioritnom zozname krajín, a
- oficiálnu pomoc (Official Assistance – OA), ktorá podľa Rusnáka (2002) smeruje do ďalších krajín.

Zhodnotiť úspešnosť a neúspešnosť slovenskej rozvojovej pomoci nie je ľahké z dôvodu nedostatočných informácií o projektoch iných organizácií, z chýbajúcej analýzy doterajšej poskytnutej pomoci a tiež z dôvodu neevaluácie projektov v Keni. Koncom roku 2011 sa evaluovali dva projekty v Keni, ale úspešne a kompletne zevaluovaný bol iba jeden projekt. Chýbajú tiež celkové hodnotenia pôsobenia v krajine.

2. Udržateľnosť v projektoch

Výskumom zameraným na slovenské mimovládne rozvojové organizácie sme zisťovali zabezpečovanie udržateľnosti v ich projektoch. Kritérium udržateľnosti je jedným z kritérií DAC OECD, ktorými sa hodnotia a evaluujú projekty, pričom toto kritérium je chápané ako dôležitý faktor pre úspešnosť projektu. Vzhľadom na to, že Slovenská republika za celé obdobie realizácie oficiálnej rozvojovej spolupráce od roku 2003 až

doposiaľ evaluovala iba 2 projekty v rámci Kene (táto evaluácia sa uskutočnila v období mesiacov november a december 2012), skúmali sme iba toto jedno kritérium DAC OECD. Proces zisťovania zabezpečenia oblasti udržateľnosti projektov sa zaoberá skúmaním, či aktivity a prínosy realizovaného projektu budú pokračovať aj po ukončení finančnej alebo pracovnej pomoci darcu. Pri hodnotení udržateľnosti programu alebo projektu je vhodné zvážiť nasledovné otázky:

- Do akej miery bude činnosť projektu pokračovať aj po ukončení financovania darcom?
- Aké boli hlavné faktory, ktoré ovplyvnili dosiahnutie alebo nedosiahnutie udržateľnosti projektu? (DAC Criteria for Evaluating Development Assistance)

Výber cieľa výskumu bol i z dôvodu existencie kritiky pomoci a jej užitočnosti a preto sme chceli priniesť analýzu udržateľnosti projektov a odporúčaní organizácií z ich vlastných skúseností, ktoré by mohli ďalšie organizácie využívať a ktoré by mohli napomôcť v ďalšom smerovaní rozvojovej problematiky. V našom skúmaní sme sa nezameriavali a nehodnotili jednotlivé projekty a ich udržateľnosť, ale sme sa zamerali na nástroje a procesy, ktorými sa snažia slovenské mimovládne rozvojové organizácie a vzdelávacie inštitúcie udržateľnosť svojich projektov zabezpečiť. Participantmi nášho výskumu bolo 7 mimovládnych rozvojových organizácií (Nadácia INTEGRA, Človek v ohrození, Slovenská katolícka charita, Humanistické centrum Narovinu, Nadácia Pontis, SAVIO, eRko – Hnutie kresťanských spoločenstiev detí) a 2 vzdelávacie inštitúcie (Fakulta zdravotníctva a sociálnej práce Trnavskej univerzity a Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety).

3. Výsledky výskumu

Na základe analýzy výpovedí participantov k zisťovaniu udržateľnosti a ďalšieho smerovania projektov môžeme zhodnotiť, že väčšina projektov realizovaných slovenskými organizáciami v Keni stále pokračuje a projekty, ktoré už boli ukončené zo strany SR, prevzali miestni prijímatelia pomoci, prípadne v nich pokračujú miestni partneri. V niektorých prípadoch to boli jednorazové projekty, ktoré mali za cieľ priniesť pre prijímateľov napr. počítačové vybavenie, alebo postaviť budovu a s týmito prínosmi už realizujú ďalšiu činnosť prijímatelia. Nad udržateľnosťou premýšľajú už pri plánovaní projektu a chcú realizovať projekty, ktoré môžu pokračovať. Snažia sa, aby už v začiatku projektu bolo vidieť, že bude môcť projekt pokračovať a bude finančne sebestačný. Využíva sa taktiež možnosť vytvorenia nadstavby alebo rozšírenia projektu, prípadne hľadanie partnera na ďalšie pokračovanie aktivít. Využívanými nástrojmi sú aj spolupráca so subjektom spadajúcim pod štát, predaj výrobkov prijímateľov pomoci získaných aktivitami v projekte a zabezpečovanie vzdelávania v oblasti fundraisingu, poľnohospodárstva, predaja, finančnej gramotnosti, alebo vedenia projektu, aby boli prijímatelia schopní projekt udržiavať naďalej.

Dôležitým pre celkové fungovanie projektu a nie len udržateľnosti je vychádzanie z analýzy potrieb a dôkladnej znalosti a mapovania situácie v krajine. Nápad na realizáciu a obsah projektu vychádza z potrieb ľudí, ktorí tam žijú a tiež činnosť, ktorá sa bude realizovať je ich nápadom. Projekty sú vytvárané v spolupráci realizátora s partnerom, alebo je pôvodný návrh projektu prijímateľa, alebo partnera

prepracovaný do finálnej podoby. Vychádzanie z potrieb a akceptovanie návrhov prijímateľov a partnerov je dôležité vzhľadom na vnímanie projektu prijímateľmi spoločné vytváranie obsahu projektu a tiež zapájanie prijímateľov do aktivít. Toto vnímanie chápeme v zmysle prijatia aktivít a obsahu projektu prijímateľmi a partnerom, že to nie je len „projekt pre projekt“, ale že jeho zmyslom je v čo najlepšom vedomí pomáhať. Taktiež výber prijímateľov pomoci vyplýva z kritérií a stratégie organizácie pre krajinu, z činnosti a zamerania partnera v Keni a z výsledkov mapovania situácie v krajine. Prijímatelia sú taktiež v súlade s cieľovými skupinami uvedenými v Miléniových rozvojových cieľoch a sú nimi tí, čo to naozaj potrebujú.

Negatívne v zmysle udržateľnosti môžeme hodnotiť zabezpečovanie finančných prostriedkov pre projekty rozvojovej spolupráce. Toto je väčšinou zabezpečované cez prostriedky SlovakAidu, pričom na ne nemajú organizácie automaticky nárok, ale ich projektové žiadosti prebiehajú schvaľovaním cez komisiu, kedy táto nie vždy ich musí schváliť (v zmysle hospodárskej súťaže, výberu aktivít a pomeru cena/výkon je to však správne). Napr. v prípade, kedy organizácia podáva žiadosť na činnosť nadväzujúcu, resp. pokračujúcu na už prebiehajúci projekt, nemusí byť schválená a tým môže prísť bez možnosti ďalších finančných zdrojov k ukončeniu a zániku aktivít projektu. Ako pozitívum vnímame využívanie verejných zbierok, ktorých výnos sa využíva na financovanie rozvojovej spolupráce a tiež adopcie na dialku. Tieto zbierky a adopcie sú už v povedomí slovenskej verejnosti etablované (Tehlička, Dobrá novina) a každý rok sa cez ne vyzbiera značná suma

financií. Ako zdroje financovania organizácie využívajú vlastné zdroje, 2 % z dane, sponzorov, dary a financie partnera, ktoré však nie sú stále dostatočné a organizácie sa stále boja s ich malou výškou.

4. Odporúčania

Výstupom výskumu sú aj odporúčania pre organizácie, ktoré by chceli pôsobiť, alebo už aj pôsobia v Keni. Tieto sú však aplikovateľné aj pre projekty v iných krajinách a v konečnom dôsledku je ich zohľadnením taktiež zabezpečenie udržateľnosti. Odporúčaním pre organizácie, ktoré pôsobia, alebo by chceli pôsobiť v Keni je dôležitosť poznania miestnej situácie pri písaní projektu a teda nepísanie projektu pre Keňu od stola na Slovensku. Je to z dôvodu, že tento projekt potom nereflektuje presnú situáciu v krajine, je ho problém implementovať, jeho dopad je nižší ako predpokladaný a v najhoršom prípade sa môže úplne minúť účinku a môže dokonca zhoršiť situáciu prijímateľov. Je potrebné vykonať analýzu potrieb (need assessment), zistiť, čo je potrebné pre komunitu, čo komunita môže poskytnúť, čo musí a dokáže realizátor vykonať sám a v čom môžu spolupracovať spolu s partnerom a prijímateľom. Rovnako sa musia organizácie zamýšľať nad tým, ako zabezpečia udržateľnosť projektu, aby to nebol projekt, ktorý po ukončení financovania zo slovenskej strany skončí a komunita si nedokáže jeho aktivity ani čiastočne udržať i naďalej. Projekty musia byť skutočne rozvojové a musia podporovať miestne kapacity a budovať miestne zdroje, aby prijímateľov neučili byť na pomoci závislými, ale aby si miestny ľudia dokázali riešiť problémy sami. Rovnako je potrebné vyvarovať sa dávaniu financií, alebo materiálnych

vecí a vybavenia štátnym inštitúciám v Keni a nefinancovať alebo kofinancovať činnosť, ktorá je úlohou štátu a ktorú by mal zabezpečovať predovšetkým on.

Zapájanie prijímateľov a kenských partnerov a pracovníkov do projektu je dôležité z dôvodu, aby si projekt vzali za vlastný a stotožňovali sa s ním a aby pochopili, že jeho zámerom je nejakým spôsobom im pomôcť zlepšiť ich súčasnú situáciu a aby sa sami podieľali na riešení ich vlastných problémov. Treba premýšľať aj nad tým, či by projekt fungoval napr. aj v slovenských podmienkach, či to nie je zlá idea, či je všetko zabezpečené, a teda v konečnom dôsledku či by bol zrealizovateľný na Slovensku a zrealizovateľný aj v náročnejších podmienkach v Keni. Z pohľadu slovenskej strany je dôležité poslať odborníkov a profesionálov, aby vedeli pracovať v ťažších podmienkach, boli dostatočne pripravení a prípadne už mali skúsenosť z oblasti rozvojovej spolupráce. V tomto zmysle súhlasíme s Platformou mimovládnych organizácií, ktorá v rámci národného dobrovoľníckeho programu odporúča budovať kapacity jednotlivcov, organizácií a komunit v rozvojových krajinách, umožniť mladým ľuďom získať praktickú skúsenosť s prácou v oblasti rozvojovej spolupráce a interkultúrnu skúsenosť, a tým budovať personálne kapacity pre slovenský rozvojový a humanitárny sektor.

Dôležitým je aj výber spoľahlivého, v krajine etablovaného a dlhodobo pôsobiaceho partnera. Treba sa vyvarovať prílišnej dôvere partnerov a je nutné kontrolovať ich, priamo s nimi komunikovať a požadovať pravidelné výstupy. Dbáť na to, že činnosť a výsledky, ktoré sa nedajú merať a kontrolovať sa nedajú ani zlepšovať

5. Záver

Slovenská republika už takmer celé desaťročie realizuje oficiálnu rozvojovú pomoc, ktorú však ešte o päť rokov predstihla pomoc neoficiálna prostredníctvom niektorých mimovládnych organizácií a vzdelávacích inštitúcií. Prešla si vývojom od prijímateľa pomoci až po jej poskytovateľa, čím sa začlenila medzi donorov poskytujúcich svoje zdroje krajinám, ktoré pomoc potrebujú. Na realizáciu tejto činnosti má zriadenú Slovenskú agentúru pre medzinárodnú rozvojovú spoluprácu (SAMRS), ktorá sa od roku 2007 zaoberá implementáciou rozvojovej politiky v súlade s koncepciou ODA SR a dokumentmi EÚ, OSN, OECD, a inými v oblasti ODA, zabezpečuje činnosti súvisiace s riadením projektového cyklu rozvojových projektov SR a spravuje finančné prostriedky (Slovenská agentúra pre medzinárodnú rozvojovú spoluprácu – činnosť). Rozvojová spolupráca má tiež svoj právny základ v zákone č. 617/2007 Z. z o oficiálnej rozvojovej pomoci SR, ktorý upravuje jej poskytovanie.

V zmysle výsledkov nášho výskumu môžeme konštatovať, že všetky organizácie pristupujú k oblasti udržateľnosti projektov a ich ďalšieho smerovania zodpovedne, realizujú svoje projekty spolu s kenským partnerom a majú zmapovanú miestnu situáciu a potreby. Taktiež realizujú kroky, ktoré vedú k zabezpečeniu udržateľnosti projektu i po ukončení financovania zo slovenskej strany. Musíme mať však na pamäti, že v podmienkach Kene je ťažké udržateľnosť jednoznačne na 100 % zabezpečiť, aby bol projekt schopný fungovať zo zdrojov prijímateľov. Napr. zdravotné projekty slúžiace najchudobnejším obyvateľom Kene

nie sú ale také, aby sa boli schopné financovať a udržiavať bez pomoci zo zahraničia.

Pre ďalšiu realizáciu pomoci je potrebné držať sa línie kvalitne pripravených projektov, zohľadňovať podmienky krajiny, možnosti partnerov a prijímateľov a predovšetkým snažiť sa realizovať udržateľné projekty, ktoré svojim prijímateľom zabezpečia dlhodobé zlepšenie ich životných podmienok.

6. Použitá literatúra

DAC Criteria dor Evaluating Development Assistance. [online].

[cit. 2012.05.10.] Dostupné na internete: <http://www.oecd.org/dataoecd/16/37/50584880.pdf>

RUSNÁK, U. – SZÉP, A. – BRZICA, D. *Rozvojová pomoc a spolupráca.*

Bratislava : Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 2002. 149 s. ISBN 80-89106-01-3

Slovenská agentúra pre medzinárodnú rozvojovú spoluprácu – činnosť

[online]. [cit. 2012.04.20.] Dostupné na internete: http://www.mzv.sk/servlet/content?MT=/App/WCM/main.nsf/vw_ByID/ministerstvo&N-CH=Y&OpenDocument=Y&LANG=SK&TG=BlankMaster&URL=/App/WCM/main.nsf/%28vw_ByID%29/ID_F042E335829618D-0C125761900412A5F

Zákon č. 617/2007 Z. z. o oficiálnej rozvojovej pomoci SR. NR SR. 2007

7. Kontakt na autora

Mgr. Juraj Janček

Katedra rozvojových štúdií a tropického zdravotníctva

Fakulta zdravotníctva a sociálnej práce Trnavské univerzity
v Trnave

Univerzitné námestie 1

918 43 Trnava

e-mail: juraj.jancek@truni.sk

školička: PhDr. Lenka Jančovičová, PhD.

Pracovné migrácie a ich vplyvy na jednotlivca a jeho rodinu

Labour Migrations and their Influences on an Individual and his/her Family

Lada Lojdová

Anotácia: Príspevok poukazuje na vybrané dôsledky prameniace z rozhodnutia jednotlivca (konkrétne otca, manžela, ako živateľa rodiny) cestovať za prácou do zahraničia. S pracovnou migráciou jedného z členov rodiny následne súvisí množstvo faktorov, ktoré zasahujú nielen do života samotného aktéra migrácie, ale aj do životov jednotlivých členov jeho rodiny.

Kľúčové slová: migrant, migrácia, práca, zamestnanie, rodina

Abstract: Article points at selected consequences of personal decision of an individual (actaully father, husband, breadwinner) to travel abroad for work. Labour migration of one of the family members is closely connected with other factors infuencing not only the life of a given person, who had decided to migrate for labour reasons, but also the lives of other members of his/her family.

Key Words: Migrant, Migration, Work, Employment, Family

1. Úvod

Determinantov podnecujúcich pracovnú migráciu je niekoľko. Možno však konštatovať, že v súčasnej, materiálne zameranej spoločnosti, je často podnetom k pracovnej migrácii práve vidina vyššieho finančného ohodnotenia alebo lepšieho pracovného uplatnenia. V tejto súvislosti sú neprehliadnutelné

samotné dôsledky vyvierajúce z takéhoto rozhodnutia, z dôvodu ich často nepredvídateľného vplyvu nielen na jednotlivca, ale aj na celú jeho rodinu. Obe strany musia čeliť novej situácii, s čím sa spája aj zmena ustáleného rodinného životného štýlu. S pracovnou migráciou jedného z členov rodiny, konkrétne otca, manžela, sa spája množstvo pozitívnych ako aj negatívnych aspektov.

2. Vplyv pracovnej migrácie na migranta

Na otázku vplyvu pracovnej migrácie na jednotlivca je možné nazerať z dvoch strán. Z tohto javu totiž vyplývajú rovnako pozitívne ako i negatívne dôsledky.

Najčastejším motívom pracovnej migrácie hlavne u mužov je prevažne nepriaznivá ekonomická situácia migranta a jeho rodiny. Zároveň nemožno poprieť ani fakt, že sebaúcta človeka je tiež často dôsledkom práve toho, že človek ekonomicky prispieva na udržanie svojej domácnosti. K riešeniu a k vytvoreniu priaznivej, niekedy až nadštandardne dobrej rodinnej situácie mu teda neraz dokáže pomôcť práve migrácia za prácou do zahraničia.

Maříková (2005, s. 484–485) sa v jednom zo svojich príspevkov prikláňa k faktu, že dnes sa ešte väčšina mužov orientuje na výkon svojej profesie, a to z dôvodu pocitu zodpovednosti za finančné zabezpečenie rodiny. Samých seba vnímajú ako dôležitých živiteľov rodiny. Podľa autorky sa tiež väčšina mužov viac venuje platenej práci ako žien, a to i za podmienok súvisiacich s odchodom od rodiny.

Muž považujúci sa za živiteľa rodiny preto prácu v cudzej krajine nemusí považovať len za východisko z núdze, ale

rovnako za šancu, teda za príležitosť prispieť čo najväčším objemom financií do rodinného rozpočtu, a to za účelom oveľa väčšieho zisku, aký by za rovnakú prácu dostal vo svojej domácej krajine.

Ak má migrant v cudzej krajine navyše vytvorené priaznivejšie podmienky pre jeho rozvoj, okrem uspokojovania svojich potrieb môže tiež podľa nás ísť aj o priaznivý druh aktivity, kedy migrant v tejto krajine v zamestnaní získa lepšie zručnosti a kvalifikáciu.

Tvrdenie, že prácu všeobecne možno radiť medzi významné ľudské hodnoty, je známe. Slúži jednak na vytváranie už spomínaných materiálnych hodnôt, no možno ju ďalej vnímať ako proces sebarealizácie človeka, v ktorom dochádza k produkcii statkov, ale i vytváraniu ľudských vzťahov, vrátane určitého morálneho vedomia (Máchová, 1975, s. 17).

Vzhľadom k uvádzaným skutočnostiam si tak i pracovná migrácia so sebou nesie množstvo seba naplňujúcich aspektov, ktoré človeka prirodzene formujú a zlepšujú vnímanie jeho spoločenského života. Medzi ne možno radiť napríklad i tvrdenie, že takýmto pobytom migrant získava prístup ku kontextom, ktoré kontrastujú s jeho domácim prostredím, ďalej získava nové sociálne kontakty, má možnosť participovať na spoločenských činnostiach charakterovo sa líšiacich od tých domácich, nadväzuje nové priateľstvá a pod.

Nahliadajúc na emigranta pracujúceho v cudzej krajine z opačnej strany ako doposiaľ, treba si uvedomiť, že samotná pozícia takéhoto človeka je príchodom do cudzej krajiny značne sťažená.

Je nám jasné, že vzhľadom ku všetkým nepredvídaným nástrahám, ktoré emigrujúceho človeka čakajú v neznámej krajine, dostáva sa do situácie, kedy je nútený sa z veľkej časti prispôbiť. Čo je však podľa nás neprehliadnuteľné a v značnej miere i smutné je predpoklad, že v dôsledku tohto všetkého emigrant často nepostrehne zmeny, ktoré sa doma udiali v čase jeho emigrantskej éry.

S príchodom migranta do cudziny sa odštartuje jeho vnímanie celkom nových, dovtedy nepoznaných situácií a udalostí, s akými sa dovtedy pravdepodobne nestretával. Emigrant prichádza do krajiny, ktorá je zvyčajne kultúrne i politicky diametrálne odlišná od jeho rodnej vlasti. Tým sa dostáva zväčša do ťažšie riešiteľného nielen existenčného, ale i existenciálneho problému.

Emigranti sa odlišujú od indigénneho obyvateľstva a sú postavení outgrup.³⁵⁷ Veď pre domáce obyvateľstvo majú nezvyklú habituáciu, správanie, kultúru v užšom zmysle slova. Špetko tento stav vystihuje termínom „schizoidnosť emigranta“, kedy jedna tvár takéhoto človeka pozerá na „vlast“, druhá sleduje krajinu, v ktorej v tom období žije a pracuje (Špetko, 1994, s. 7–8).

Myslíme si, že veľmi dôležitú úlohu pri vytváraní emigrantovej identity zohráva reč. Ako ďalej tvrdí Špetko (1994,

---

³⁵⁷ Termín „out-group“ označuje skupinu, do ktorej nepatríme a s ktorou sa neidentifikujeme. Súvisiacim termínom s opačným významom je termín „in-group“. Delenie skupín na in-group (členské) a out-group (nečlenské) má význam z hľadiska sociálnej participácie jednotlivých členov patriacich do týchto typov skupín. Ľudia majú často tendenciu správať sa, vnímať rozdielne ľudí, ktorí do ich skupiny patria a tých, ktorí sa nachádzajú mimo nej.

s. 8), emigrant si vytvára idiolekt, tzv. migranto.³⁵⁸ Tento idiolekt má funkciu prechodného komunikatívneho prostriedku, pokiaľ sa emigrant bližšie neoboznami s jazykom indigéneho obyvateľstva.

O negatívnych dôsledkoch pracovnej migrácie na jednotlivca je možné vyjadrovať sa v súvislosti s viacerými dopadmi rovnako, ako je to v prípade dôsledkov pozitívnych.

Prostredníctvom nasledujúcej tabuľky sa tak snažíme priblížiť vybrané efekty, ktoré výrazne akcentujú pri popisovaní samotných účinkov pracovnej migrácie najmä na jednotlivca, tzn. skutočného aktéra migračného pohybu. Domnievame sa, že medzi takéto možno bezpochyby radiť tie, ktoré sa týkajú z nášho pohľadu ekonomických vplyvov pôsobiacich v oblasti mikroúrovne, kultúrnych procesov súvisiacich hlavne s tým, ako sa emigrant integruje do cudzej, novej spoločnosti, problémov diskriminácie a vôbec sociálnej exklúzie takéhoto človeka a s tým následne sa spájajúce individuálne psychologické dopady. Uvedený pohľad na túto skutočnosť demonštrujeme v nasledovnej tabuľke, v ktorej popisujeme všetky naše myšlienky týkajúce sa danej problematiky.

Na základe údajov obsiahnutých v tabuľke 1 je možné vidieť, že takmer za každým pozitívnym aspektom súvisiacim s pracovnou migráciou sa dá nájsť taktiež aspekt negatívny. To, na základe čoho pravdepodobne dokáže mať sťažujúcu životnú situáciu nielen priamo zainteresovaný aktér migračného pohybu, ale i jeho najbližší príbuzní. Spomínanú skutočnosť možno vidieť na príklade, kedy emigrant síce získa v cudzej

---

³⁵⁸ Migranto nie je spisovný jazyk, ale dialekt, ktorým pred emigráciou hovorila dotyčná osoba doma

krajine množstvo nových kontaktov, no kontakty s jeho najbližšou rodinou sú i napriek moderným telekomunikačným technológiám značne oslabené. Z toho môže ďalej vyplývať i následná životná situácia súvisiaca s návratom migranta po istom čase späť, do svojej domácej krajiny.

Tabuľka č. 1: Aspekty vyplývajúce zo situácie emigranta

ÚROVEŇ	EMIGRÁCIA – výhody	EMIGRÁCIA – nevýhody
JEDOTLIVEC	Lepšie zamestnanie	Strata pôvodného zamestnania a prerušenie možného pracovného postupu
	Vyššie príjmy	Ťažšie pracovné podmienky
	Príležitosti kvalifikácie, školenia a pod.	Nekvalifikovaná práca, možná strata odbornosti v danej oblasti
	Kultúrna a sociálna tolerancia	Diskriminácia, predsudky, využívanie zo strany domáceho obyvateľstva
	Nové kontakty, nadväzovanie priateľstiev	Väčšie či menšie pretrhnutie väzieb s rodinou, nepriaznivý vplyv na manželstvo a na deti
	Nové skúsenosti a zážitky	Odpútanie sa od zaužívaného spôsobu života a s tým spojené možné problémy pri opätovnej úplnej integrácii v rodnej krajine

Hoci migrant počas pracovného pobytu načerpá, často i nevedome, nové skúsenosti a zážitky, nie vždy dokážu v jeho budúcom živote zohrať priaznivú úlohu. Myslíme si, že to súvisí v prvom rade so zmenou zaužívaného životného štýlu, prameniaceho z nutnosti prispôsobenia sa podmienkam v cudzej krajine. Na základe narušených rodinných väzieb a odpútania sa od dovtedy zaužívaného spôsobu života vplyvom bývania a pracovania v cudzine môže prísť u migranta k situácii, kedy sa dostáva do oveľa komplikovanejšej situácie v porovnaní

s tou, aká ho sprevádzala pred odchodom. Jeho integrácia medzi obyvateľov rodnej krajiny, opätovné stotožnenie sa s kultúrnou identitou svojej vlasti, integrácia medzi členov rodiny, toto všetko môže byť skomplikované, a to i vplyvom nových skúseností, zručností, zmenených hodnôt a postojov migranta, jednoducho povedané, môže to byť ovplyvnené faktormi, ktoré zasahujú do mnohých oblastí života doma.

Neprehliadnuteľný je z nášho pohľadu i fakt, kedy si aj samotné získanie príležitosti, nového zamestnania, so sebou, možno niekde v pozadí, ale predsa nesie isté negatívum. Jeho obsahom môže byť u migranta práve skutočnosť, že získanie nových pracovných možností je na úkor straty tých pôvodných. Čo môže byť v prípade návratu migranta domov tiež značne sťažujúce. Protikladné dôsledky možno vidieť v prípadoch kvalifikácie práce, kultúrnej integrácie, či v prípade možnosti zisku vyššieho pracovného zárobku, no za odkázanosti človeka pracovať v sťaženejších podmienkach, na aké bol opäť možno zvyknutý predtým.

Ako tvrdia ďalej autori Montoussé a Renouard (2005, s. 250), určité typy práce sú spojované s lepšími či horšími pracovnými podmienkami, s určitou kvalifikáciou a väčšou či menšou prestížou. Status zamestnania pôsobí na sociálny status jedinca.

Treba si uvedomiť, že od predošlého sa odvíja i následné správanie migranta, pretože je determinované mnohými socioekonomickými premenami a na type zamestnania, aké aktuálne človek vykonáva, je priamo závislý aj celý jeho životný štýl. Nadobúda nový status zamestnania.

3. Vplyv pracovnej migrácie (otca, manžela) na rodinu migranta

K prispôsobeniu sa práci v zahraničí u samotného migrujúceho možno pripísať nielen sťažujú situáciu a zaujatie nového postoja zo strany migranta, ale rovnako má takéto rozhodnutie a následné nové nepredvídané situácie s ním spojené istý viditeľný vplyv aj na rodinu, ktorá zostala naďalej v mieste trvalého bydliska. Vzhľadom k tejto skutočnosti si myslíme, že rovnako žiaduce je venovať sa dôsledkom, ktoré môžu na jednej strane chod rodiny narúšať negatívne, no na druhej strane môžu mať na fungovanie celej rodiny i pozitívny vplyv.

Vyjadrenie Barátovej (2007, s. 307) čerpajúce z výsledkov výskumu, ktorým mapovala dopad pracovných migrácií na rodinu, je príkladom toho, že nie vždy je jednotlivými členmi rodiny tento jav vnímaný pozitívne. Konštatuje, že pracovne migrujúci otcovia a ich manželky sa vyjadrili, že migrácia má negatívny vplyv na celkový život a fungovanie rodín, na vzájomné emocionálne vzťahy medzi partnermi i rodičmi a deťmi. Uvedomujú si, že zanedbávajú svoje rodinné povinnosti.

Pri problematike týkajúcej sa spomínaných negatívnych dopadov pracovnej migrácie člena rodiny na jeho blízkych príbuzných, v našom prípade ženu a deti, treba podľa nášho názoru predovšetkým vychádzať zo samotných funkcií, ktoré by mala rodina ako inštitúcia spĺňať a následne treba zohľadňovať, či sa význam týchto funkcií vplyvom odchodu otca, manžela, oslabil. Názory môžu byť v tomto prípade značne rozdielne ak pripustíme fakt, že intenzita vplyvu pracovnej migrácie jedného z členov rodiny na jeho rodinu vo veľkej miere opäť závisí

od individuálnej situácie každého rodičovského páru, ktorý takýmto zmenám podľahne.

Nepopierateľný je fakt, že rodina sa v posledných desaťročiach výrazne individualizuje. Očakávania vo vzťahu medzi partnermi alebo vo vzťahu rodičov a detí, očakávania od jednotlivca v rodinnom systéme prechádzajú veľkou transformáciou.

Jedny z najvýraznejších zmien je možno postrehnúť vo vzťahu k meniacej sa úlohe muža ako rodiča, čiže otca, ako i partnera. Ak je muž, otec, čiže hlava rodiny, donútený odísť za prácou do zahraničia, je tak nútený spĺňať rolu otcovstva a rolu partnera v zahraničí, s čím vystupujú vnútri vzťahovej siete rodiny rôzne problémy.

Zo sociologického hľadiska je dôležitá hlavne problematika prítomnosti alebo absencie rodičovskej osoby prezentovanej otcom. V anglicky písanej literatúre sa môžeme stretnúť s pojmami ako „absent fathers“ a „nonresident fathers“, ako i s pojmom „deadbeat dads“ (Potančok, 2010, s. 113).

V zhode s uvedenými súvislosťami je pre nás dôležité poukázať na fakt, že absencia otca v rodine má nie veľmi priaznivý vplyv na výchovu a správnu socializáciu dieťaťa. Vo výchove totiž nastávajú isté zmeny, kedy sa akoby ideálny vzor rodičovskej výchovy viac-menej vytráca, a to z toho dôvodu, že plnenie väčšiny funkcií, ktoré by mala rodina ako celok spĺňať, spadá pod ťarchu a zodpovednosť matky, ktorá zostáva s deťmi doma sama.

Náš názor na tento pomerne výrazný sociologický a spoločenský problém, ovplyvňuje základný konštrukt modelu

Satirovej (2004), ktorým do popredia vyzdvihuje primárny trojuholník – t.j. dieťa, otec, matka. V zhode s týmto tvrdením možno skutočne konštatovať, že práve takýto model rodiny vytvára zdravý priestor, ktorému je vlastná možnosť stať sa zdrojom budovania zdravého sebavedomia, zdrojom opory, priestorom na učenie a rast. Primárny trojuholník je zdrojom identity „ja“ a priestorom, kde sa sebahodnota dieťaťa buduje.

Myslíme si, že najmä prostredníctvom interakcie medzi dieťaťom, otcom a matkou je možné nahliadať do rodinného kontextu, teda do prostredia, v ktorom sa dieťa formuje. Situácia, v ktorej sa rodina s migrujúcim mužom a zároveň otcom nachádza, môže byť vzhľadom k takejto skutočnosti značne sťažená, keďže rodinné väzby sa môžu oslabiť a pozícia, ktorú by mal muž, otec vo svojej rodine zastávať, v istej miere v rodine chýba.

V konečnom dôsledku je teda možné konštatovať, že neprítomnosť otca v rodine sťažuje situáciu, v akej sa rodina nachádza, z viacerých uhlov. Na jednej strane ide o vzťah otec, ako rodič a deti a na druhej strane stojí otázka vzťahu medzi partnermi, rodičmi.

V súvislosti s týmto konceptom však určite nemožno prehliadať postreh Kuchařovej (2005, s. 90) ktorá tvrdí, že voľba životných stratégií nie je vždy celkom slobodná, pretože podlieha radu vonkajších vplyvov ekonomických i hodnotovo normatívnych, no i napriek tomu je percepčia tejto situácie „optimistická“, býva často podriadená ekonomickým tlakom, nutnosti dostatočného príjmu v rodine, šanciam na trhu práce.

Z názoru Kuchařovej, s ktorým sa zhodujeme, vyplýva, že ekonomická situácia a vplyv rodinného rozpočtu na fungovanie

rodiny nie je rovnako zanedbateľná téma a ako sme už niekoľkokrát spomínali, napĺňanie rodinných potrieb je neustály kolobeh dosahovania stále lepšieho ekonomického zabezpečenia. Preto si myslíme, že pracovná migrácia otca môže zasahovať do rodinného života rovnako pozitívne, kedy výsledným efektom bude zmiernenie zlej finančnej situácie rodiny, čo môže následne zlepšiť rodinné vzťahy a život rodiny vôbec. Bez akéhokoľvek konkrétnejšieho vedeckého overovania si v tomto momente dovoľíme tvrdiť, že práve pri hodnotení obvyklých výdajov a hľadani úspor rodina často narazí na hlavný kameň úrazu a výsledkom takejto situácie nie je medzi partnermi pravdepodobne nič iné, ako manželská hádka. Tento poznatok, samozrejme, nielenže nemá dobrý vplyv na manželstvo ako také, ale rovnako na vzťah rodič a dieťa.

Preto riešenie economickej situácie rodiny formou odchodu otca, muža, môže byť jednou z prijateľných možností ako rodinu uchrániť od zbytočných stresov, hádok, nepríjemných situácii týkajúcich sa nepohodlia zasahujúceho do rodinného života.

Smrčka (2008, s. 17) rovnako prikladá economickej stránke v rodine značný význam, keď tvrdí, že rodinný rozpočet zostáva základnou kategóriou, ktorá dokáže následne popísať správanie jej členov, či už si to konkrétna rodina pripustí, alebo nie.

Pri zvažovaní dopadov migrácie, teda kladov a záporov, ktoré sa isto-iste dotknú zaužívaného chodu domácnosti, je potrebné si uvedomiť, že samotné rodinné vzťahy sú výrazom závislostí ako hmotných, tak citových.

4. Záver

Fenomén migrácie v súčasnej dobe by sme nemali považovať za nehodný pozornosti, a to už len z dôvodu rozmáhajúceho sa životného štýlu tohto typu v mnohých súčasných rodinách. Z uvedeného je v závere zároveň možné konštatovať, že samotný jej priebeh ovplyvňuje všetkých, ktorí sú súčasťou tohto rozhodnutia. Myslíme si, že i napriek viditeľnému pozitívu, ktoré sa za migráciou otca, muža skrýva v podobe zlepšenia finančnej situácie v rodine, do popredia vystupuje množstvo ďalších faktorov, ktorých dopady sú následne oveľa citelnejšie. Rozpadnuté manželstvo či narušený vzťah otca a detí je možné potom financiami už len sotva vrátiť do pôvodnej roviny. Preto sa domnievame, že pred samotným krokom odhodlania sa pre prácu v zahraničí je dobré celú situáciu vopred poriadne zvážiť. Následne v takomto duchu ďalej vnímať aj celý jej priebeh a v prípade vzniknutých prekážok či negatívnych vplyvov zasahujúcich do rodiny sa radšej vrátiť z kratšej cesty ako nechať situáciu vyhrotiť v nezachrániteľnú.

5. Použitá literatúra

- BARÁTOVÁ, J. *Vplyv migrácie na súčasnú rodinu*. In: Slovenský národopis, roč. 55–3/2007. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2007. ISSN 1335-1303.
- KUCHAŘOVÁ, V. *Stratégia harmonizácie rodiny a zamestnania*. In: Rodina na prelome tisícročia – zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie. Bratislava: Stredisko pre štúdium práce a rodiny, 2005. ISBN 80-8050-914-X.
- MÁCHOVÁ, J. *Hodnoty a spoločnosť*. Praha: Mladá fronta, 1975.
- MAŘÍKOVÁ, H. *Muži medzi rodinou a pracou*. In: Rodina na prelome tisícročia – zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie. Bratislava: Stredisko pre štúdium práce a rodiny, 2005. ISBN 80-8050-914-X.

- MONTOUSSÉ, M., RENOARD, G. *Přehled sociologie*. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7178-976-3.
- POTANČOK, J. *Zmeny v chápaní úlohy otca v súčasnej rodine*. In: Sociológia, 2. roč. BA: Sociologický ústav SAV, 2010. ISSN 1336-8613.
- SATIROVÁ, V., BALDWINOVÁ, M. *Krok za krokom, Sprievodca pri vytváraní zmien v rodinách*. Bratislava: Okat plus, 2004. ISBN 80-969132-0-4.
- SMRČKA, L. *Rodinný rozpočet a spoločnosť spotreby, Staronový pohľad na osobné financie a bohatstvá*. Praha: Professional Publishing, 2008. ISBN 978-80-86946-78-8.
- ŠPETKO, J. *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí*. Praha: Danubius, 1994. ISBN 80-901768-2-8.

6. Kontakt na autorku

Mgr. Lada Lojdová

Katedra sociológie

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Ul. Boženy Slančíkovej 1

949 01 Nitra

e-mail: lada.lojdova@gmail.com

VII. PSYCHOLOGIE A DIDAKTIKA

Význam komunikativní kompetence ve výuce cizích jazyků

Importance of the Communicative Competence in Foreign Language Teaching

Julia Caltová

Anotace: S narůstající tendencí vyučovat cizí jazyky podle zásad komunikativního přístupu se stal prioritou rozvoj tzv. komunikativní kompetence. Podle soudobých rámcových vzdělávacích programů je tato kompetence jednou ze šesti klíčových kompetencí, které představují souhrn dovedností, postojů a hodnot důležitých pro osobní rozvoj a uplatnění každého člena společnosti. Klíčové kompetence mají tak nadpředmětovou koncepci. Autorka se však zaměří na roli komunikativní kompetence v procesu výuky cizím jazykům.

Klíčová slova: komunikativní kompetence, komunikativní přístup, klíčové kompetence, schopnost, dovednost, rámcový vzdělávací program

Abstract: With an upcoming trend to teach foreign languages by the principles of the Communicative Approach, the so-called communicative competence has become a priority for teachers. In accordance with contemporary educational frameworks, this competence is one the six key competences, which represent a complex of skills, attitudes and values crucial for personal development and employment of every member of a society. Key competences' concept can be thus considered multi-subject. However, the author of this article will focus on a role

the communicative competence plays in the process of foreign language teaching.

Key Words: Communicative competence, Communicative approach, Key competences, Ability, Performance, Educational framework

1. Úvod

Cílem tohoto příspěvku je komplexní popis klíčových kompetencí, se zaměřením na vznik tohoto fenoménu a jeho vstup do oblasti vzdělávání na konci 20. století, kdy vzrostl důraz na kvalitu a efektivitu evropských vzdělávacích systémů. Autorka se soustředí na definici a etymologický původ samotného pojmu a také na obsahové charakteristiky šesti kompetencí, jež podle OECD tvoří soubor kompetencí klíčových.

Lingvodidaktika v jejím moderním pojetí bere ohled na všech šest kompetencí, avšak považuje za prioritu kompetenci ke komunikaci, jelikož představuje hlavní nástroj k osvojení a funkčnímu využití cizího jazyka. Jedna z kapitol daného příspěvku bude věnována právě komunikativní kompetenci – vzniku tohoto pojmu, obsahu kompetence, jejím hlavním charakteristikám a uplatnění ve výuce cizích jazyků.

2. Vznik a význam klíčových kompetencí

Původně byl pojem *klíčové kompetence* úzce navázán na trh práce a zaměstnatelnost. V této souvislosti jej v roce 1974 popsal D. Mertens. (Hučínová, 2005). Teprve na konci 90. let dvacátého století vstupují klíčové kompetence také do oblasti vzdělávání. Podle názoru Lucie Hučínové z VÚP byl prvořadou motivací, proč se pozornost vzdělávacích systémů a kurikulárních

dokumentů začala soustředit na klíčové kompetence, zájem o kvalitu vzdělávání a jeho efektivitu. Hlavním záměrem bylo vychovat mladou generaci úspěšných pracovníků, kteří by byli schopni dalšího profesního i osobnostního rozvoje. Proto se evropská kurikula přeorientovala spíše na úspěšnou aplikaci vědomostí a dovedností, než na jejich pouhé předávání.

Program DeSeCo (Definition and Selection of Competencies: Theoretical and Conceptual Foundation), který je iniciativou organizace OECD, pojem definuje takto: „Klíčové kompetence představují přenosný a multifunkční soubor vědomostí, dovedností a postojů, které potřebuje každý jedinec pro své osobní naplnění a rozvoj, pro zapojení se do společnosti a úspěšnou zaměstnatelnost. Základy těchto klíčových kompetencí by měly být osvojeny do ukončení povinné školní docházky a měly by vytvářet základ pro další vzdělávání jako součást celoživotního učení.“

V českém prostředí jsou termíny kompetence a klíčové kompetence dnes již pevnou součástí odborné pedagogické literatury, což vychází z jejich využití v strategických dokumentech MŠMT (např. Bílá kniha) a pedagogických slovnících (např. Průcha, Walterová a Mareš či Mareš, Gavora).

Klíčové kompetence jsou pojmem s nadpředmětovou koncepcí a stěžejním bodem v přípravě studentů na profesní život a celoživotní vzdělávání. Uvědomění si potřeby umění praktické aplikace dovedností a vědomostí v rámci efektivní vzdělání vedlo k výše zmíněnému rozšíření využití pojmu z pracovního do vzdělávacího prostředí. V praxi byl tento přesun podpořen v roce 2001 jednáním Rady Evropy ve Stockholmu, kde byly stanoveny evropské strategické cíle,

z nichž první se týkal efektivity a kvality vzdělávacích systémů a rozvoj klíčových kompetencí patřil k jeho hlavním bodům.

Vývoj termínu lze vystopovat skrze anglofonní prostředí, kde se v obdobném významu prvně hovořilo o základních dovednostech – basic skills, které však primárně označovaly dovednosti spojené s čtenářskou a numerickou gramotností. Pojem kompetence (competence) vznikl na základě rozšíření významové podstaty těchto označení na soubor vědomostí, dovedností a postojů a tento výraz, upřesněný do podoby klíčové kompetence, bývá doporučován jako výchozí terminologie odborných kruhů tvůrců evropských strategií. Je důležité také rozlišovat mezi pojmy kompetence (competence) a dovednost (performance). S. J. Savignon (1983, s. 9) definuje kompetenci jako skrytou předpokládanou schopnost, zatímco o dovednosti hovoří jako o neskrývaném projevu této schopnosti. Kompetence je to, co známe. Dovednost je to, co děláme. Pomocí dovednosti dokážeme kompetenci rozvíjet, implementovat a hodnotit.

3. Jednotlivé klíčové kompetence

V etapě základního vzdělávání jsou za klíčové považovány kompetence k učení, k řešení problémů, komunikativní, sociální a personální, občanské a pracovní kompetence (RVP ZV, online):

Kompetence k učení

Na konci základního vzdělávání žák:

- efektivně využívá vhodné způsoby, metody a strategie učení;

- operuje s obecně užívanými termíny, znaky a symboly, uvádí věci do souvislostí, propojuje do širších celků poznatky z různých vzdělávacích oblastí;
- samostatně pozoruje a experimentuje;

Kompetence k řešení problémů

Na konci základního vzdělávání žák:

- rozpozná a pochopí problém, kriticky myslí, přemýšlí o jeho příčinách, promyslí a naplánuje způsob řešení problému a využívá svých zkušeností k řešení obdobných problémových situací;

Kompetence sociální a personální

Na konci základního vzdělávání žák:

- účinně spolupracuje ve skupině, pozitivně ovlivňuje kvalitu společné práce;
- přispívá k diskusi v malé skupině i k debatě celé třídy, oceňuje zkušenosti druhých lidí, respektuje různá hlediska a čerpá poučení z toho, co si druzí lidé myslí, říkají a dělají;

Kompetence občanské

Na konci základního vzdělávání žák:

- chápe základní principy, na nichž spočívají zákony a společenské normy, je si vědom svých práv a povinností ve škole i mimo školu;
- respektuje tradice a kulturní i historické dědictví, projevuje pozitivní postoj k uměleckým dílům, smysl pro kulturu a tvořivost, aktivně se zapojuje do kulturního dění a sportovních aktivit;

- chápe základní ekologické souvislosti a environmentální problémy;

Kompetence pracovní

Na konci základního vzdělávání žák:

- používá bezpečně a účinně materiály, nástroje a vybavení, dodržuje vymezená pravidla, plní povinnosti a závazky, adaptuje se na nové pracovní podmínky;
- využívá znalosti a zkušenosti získané v jednotlivých vzdělávacích oblastech v zájmu vlastního rozvoje i své přípravy na budoucnost, činí podložená rozhodnutí o dalším vzdělávání a profesním zaměření.

Šestou kompetencí je kompetence ke komunikaci, které bude věnována další kapitola.

4. Komunikativní kompetence

Slovník cizích slov (online) definuje komunikativní kompetenci jako „porozumění slovní i mimoslovní interakci, různým typům verbálních projevů i písemných a tištěných textů a záznamů, obrazových materiálů, běžně užívaných gest, mimiky, pantomimiky, zvuků a jiných informačních prostředků, přemýšlení o nich, adekvátní reagování na ně a jejich vhodné a přiměřené využívání k vlastnímu výstižnému a kultivovanému vyjadřování a zapojení se do společenského soužití a dění“.

Pojem komunikativní kompetence byl poprvé použit Dellem Hymesem v roce 1966. Od té doby se jím ve svých pracích zabývala celá řada dalších autorů. Hymes trval na myšlence, že pro efektivní a plynulou komunikaci v cizím jazyce člověk potřebuje víc než pouhou znalost gramatických struktur, tj. víc než jenom lingvistickou kompetenci považovanou

N. Chomskym za hlavní předpoklad úspěšné komunikace. Hymes tvrdil, že Chomskyho pojetí komunikace postrádá důležitou složku – schopnost produkovat smysluplné a souvislé výroky odpovídající danému sociálnímu kontextu. Tato myšlenka byla přijatá a rozpracována řadou dalších lingvistů.

Soudobá výuka založená na principu rozvoje komunikativní kompetence musí zohledňovat aspekty, z nichž je tato kompetence složena. V lingvistice je rozšířen koncept 4 modulů/sub-kompetencí (grammatical, sociolinguistic, discourse, strategic) (např. Canale & Swain, 1980). V příspěvku však uvedeme koncept van Eka (Sheils, 1991, s. 1), který je zpracovaný do větších podrobností:

- **Lingvistická kompetence** (linguistic competence) – „znalost slovní zásoby a také jistých strukturálních pravidel, pomocí kterých se slova skládají do smysluplných jazykových jednotek (frází)“. Tato kompetence je zdůrazňována metodikem W. Littlewoodem (2001, s. 6), který ve své monografii píše, že by student měl směřovat k co nejvyššímu stupni ovládnutí lingvistické kompetence, tj. měl by rozvíjet schopnost operovat s lingvistickým systémem do takové míry, aby jej mohl používat spontánně a flexibilně pro vyjádření zamýšlené zprávy. V taxonomii aspektů tvořících komunikativní kompetenci považuje tuto sub-kompetenci za bazální.
- **Socio-lingvistická kompetence** (socio-linguistic competence) – „schopnost používat a interpretovat jazykové formy v závislosti na situaci (kontext – kdo s kým komunikuje, o čem, kde, za jakým účelem – určuje výběr jazykových forem)“.

- **Textová kompetence** (discourse competence) – „schopnost vnímat a dosahovat koherence oddělených jazykových jednotek (vět), aby vytvořily smysluplný komunikační vzorec“.
- **Strategická kompetence** (strategic competence) – schopnost „používat verbální a neverbální strategie ke kompenzaci mezer ve znalostech“.
- **Socio-kulturní kompetence** (socio-cultural competence) – „jistá míra obeznámení se socio-kulturním kontextem, ve kterém je jazyk používán“.
- **Sociální kompetence** (social competence) – „ochota a sebejistota vstoupit do interakce s jinými lidmi, a také schopnost zvládat (nejrůznější – pozn. autora) sociální situace“.

Všechny tyto aspekty tvoří nedílnou součást komunikativní kompetence, která, jak již bylo zdůrazněno, je důležitá pro úspěšnou komunikaci. Sandra J. Savignon charakterizuje kompetenci komunikovat pomocí 5 výroků (1983, s. 8–9):

1. Komunikativní kompetence má spíše *dynamickou*, než *statickou* povahu. Jde především o předávání smyslových kódů mezi dvěma a více osobami, které sdílejí **stejný znakový systém**. Má **tak intrapersonální**, nikoli interpersonální vlastnosti.
2. Komunikativní kompetence se vztahuje nejen na *písemný a ústní projev*, ale také na *celou řadu dalších jazykových systémů*.
3. Komunikativní kompetence je *kontextově závislá*. Komunikace probíhá v nekonečné řadě situací a úspěšně

zvládnutí konkrétní role záleží na pochopení kontextu a předcházejících zkušenostech s obdobnou situací. Je vyžadován správný výběr strategie a stylu.

4. Nelze opomíjet teoretický rozdíl mezi *kompetencí* a *dovedností*.
5. Komunikativní kompetence je *relativní*, nikoli absolutní pojem a závisí na kooperaci všech zúčastněných. Na základě toho hovoříme o *stupních* komunikativní kompetence (degrees of communicative competence).

Uvedené charakteristiky komunikativní kompetence lze aplikovat téměř v každém oboru lidské činnosti (vyjma oborů, kde člověk nepřichází do styku se subjekty okolního světa – tedy v nichž není komunikace realizována). Svou pozornost však soustředíme na oblast lingvodidaktiky. Výuka cizích jazyků, která se zaměřuje na rozvoj komunikativní kompetence, by měla být organizována tak, aby student byl schopen především porozumět projevu učitele nebo rodilého mluvčího daného jazyka, získat relevantní informace a vyjádřit vlastní myšlenky ve výstižném, souvislém a kultivovaném ústním projevu. Měl by verbálně komunikovat v rozsahu témat stanovených RVP pro daný obor, orientovat se v různých typech komunikativních situací a volit odpovídající strategie. Komunikativní kompetence se však neomezuje pouze na schopnost mluvit, vztahuje se také na písemný projev. Proto je za další oblast rozvoje komunikativní kompetence považována schopnost studenta produkovat v mateřském i cizím jazyce různé typy písemných textů, posoudit charakter písemnosti a zvolit adekvátní vyjadřovací prostředky. Hlavním úkolem výuky cizího jazyka

podle zásad komunikativního přístupu je využití získaných komunikativních dovedností k vytváření vztahů potřebných k plnohodnotnému soužití a úspěšné interakci s ostatními lidmi.

5. Závěr

Tento příspěvek přiblížil čtenářům pojem klíčových kompetencí, na něž se koncem 20. století musely přeorientovat veškeré kurikulární dokumenty. Autorka hovořila o sociálně-ekonomických důvodech vzniku daného fenoménu a také o etymologii pojmu. Uvedla přesnou definici klíčových kompetencí podle dokumentů OECD a charakterizovala jednotlivé kompetence v rámci klíčových. Zvláštní pozornost byla věnována komunikativní kompetenci, která se skládá z lingvistické, socio-lingvistické, textové, strategické, socio-kulturní a sociální subkompetencí. Autorka také popsala hlavní charakteristiky komunikativní kompetence a uvedla konečné cíle, jichž by měl student dosáhnout po výuce organizované podle komunikativních metod vyučování cizích jazyků.

6. Použitá literatura

- ABZ.cz: slovník cizích slov. [online]. [cit. 2012-06-16]. Dostupné z WWW: <http://slovník-cizich-slov.abz.cz/web.php/slovo/kompetence-komunikativni>
- CANALE, Michael; SWAIN, Merrill. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics č. 1. [online]. [cit. 2012-05-17]. Dostupné z WWW: <http://www.auburn.edu/~nunnath/engl6240/clt.html>
- European Commission: Second Report on the activities of the Working Group on Basic Skills, Foreign Language Teaching and Entrepreneurship. 2003. In: HUČÍNOVÁ, Lucie. Klíčové kompetence – nová výzva z EU I. In: RVP. Metodický portál: Inspirace a zkušenosti učitelů [online]. 2005 [cit. 2012-06-14]. Dostupné z WWW: <http://>

clanky.rvp.cz/clanek/o/z/10/KLICOVE-KOMPETENCE---NOVA-VYZVA-Z-EU-I.html/

HUČÍNOVÁ, Lucie. Klíčové kompetence – nová výzva z EU I. In: RVP. Metodický portál: Inspirace a zkušenosti učitelů [online]. 2005 [cit. 2012-06-14]. Dostupné z WWW: <http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/10/KLICOVE-KOMPETENCE---NOVA-VYZVA-Z-EU-I.html/>

LITTLEWOOD, William. Communicative language teaching: an introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání. [online]. Praha: Výzkumný ústav pedagogický v Praze, 2007. 126 s. [cit. 2012-06-03]. Dostupné z WWW: http://www.vuppraha.cz/wp-content/uploads/2009/12/RVPZV_2007-07.pdf

SAVIGNON, Sandra. Communicative competence: theory and classroom practice: Texts and contexts in second language learning. Addison-Wesley Publishing Company, 1983.

SHEILS, Joe. Communication in the modern languages classroom. Council of Europe, 1991.

7. Kontakt na autorku

Mgr. Julia Caltová

Katedra rusistiky a lingvodidaktiky

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Celetná 13

Praha

e-mail: j-gap@seznam.cz

školitel: PhDr. Radka Hříbková, CSc.

Hodnocení otevřených úloh ve formě písemného projevu z německého jazyka

Assessment of Open-ended Items by Means of Written Performance in German Language

Soňa Novotná Knotková

Anotace: Příspěvek je věnován problematice hodnocení otevřených úloh, resp. hodnocení písemného projevu z cizího jazyka. První část příspěvku představí změny v pojetí výuky cizích jazyků v kontextu kurikulární reformy, hodnocení otevřených úloh ověřující produktivní řečové dovednosti a základní pojmy, jako jsou didaktický test, shoda hodnotitelů, inter-rater-reliabilita, intra-rater-reliabilita a hodnotící škála. Dále uvedeme dva základní typy kritérií, a to holistická a analytická kritéria, a krátce shrneme klady a zápory jejich použití. Druhá část příspěvku je zaměřena na specifikaci a hodnocení písemného projevu ověřovaného maturitní zkouškou z cizích jazyků a interpretaci dílčích výsledků výzkumu zabývajícího se shodou hodnotitelů písemného projevu z německého jazyka v souvislosti s odbornou přípravou hodnotitelů.

Klíčová slova: didaktický test, maturitní zkouška, hodnocení, shoda hodnotitelů, inter-rater-reliabilita, intra-rater-reliabilita, hodnotící škála, analytická a holistická kritéria

Abstract: This paper deals with the assessment of open-ended items, or, more precisely, with the assessment of the written performance of students in foreign languages. Firstly, conceptual changes of the foreign language education in the context of the curricular reform, the assessment of productive

skills by means of written performance (open-ended items) and key terms, such as an achievement test, raters' agreement, inter-rater reliability, intra-rater reliability and assessment scale are introduced. Information about two basic types of assessment criteria – holistic and analytic criteria, and a brief insight into the pros and cons of their usage follows. The second part of the paper focuses on the specifications and the assessment of the Matura exam Writing Paper (test) in one of the optional foreign languages as well as on the interpretation of partial research results of raters' agreement in the written performance of German language in connection with the raters' training.

Key Words: Achievement test, Matura exam, Assessment, Rater agreement, Inter-rater reliability, Intra-rater reliability, Rating scale, Analytic criteria, Holistic criteria

1. Úvod

Kurikulární reforma a s ní související potřeba synchronizace strategických směrů a cílů vzdělávací a jazykové politiky České republiky, Evropské unie a Rady Evropy byly základním východiskem pro změnu v pojetí, obsahu a cílů výuky cizích jazyků a pro novou koncepci státní maturitní zkoušky ze zkušebního předmětu – Cizí jazyk. Maturitní zkouška z cizích jazyků má komplexní charakter, tzn. že ověřuje úroveň osvojení jak receptivních (poslech a čtení s porozuměním), tak i produktivních řečových dovedností³⁵⁹ (písemný a ústní projev), které jsou vymezeny v rámcových, školských vzdělávacích programech, katalogích požadavků pro cizí jazyky společné

---

³⁵⁹ Pojem řečové dovednosti (ang. skills) je převzat ze *Společného evropského referenčního rámce pro jazyky*, který přesně definuje jednotlivé referenční úrovně cizích jazyků.

části maturitní zkoušky a ve Společném evropském referenčním rámci pro jazyky. Přípravou státní maturitní zkoušky je pověřeno Centrum pro zjišťování výsledků vzdělávání (CERMAT).

Pojetí výuky cizích jazyků se během dvacátého století výrazně změnilo. V 60. a 70. letech byla výuka a její evaluace poznamenána lingvistickým strukturalismem, který označoval jazyk za systém od sebe oddělených elementů a struktur, které si žáci osvojovali. To mělo vliv i na sestavování testů, které odděleně ověřovaly tyto osvojené elementy a struktury. Testy nevycházely z autentických textů a praktických potřeb žáka. Dnešní pojetí výuky cizích jazyků se zaměřuje na autenticitu a praktické potřeby žáka. Jazyk se již nechápe jako systém izolovaných elementů a struktur, nýbrž jako nástroj sloužící ke komunikaci a k dosažení komunikačních cílů či záměrů. Toto pojetí výuky cizího jazyka se odráží i v evaluačních nástrojích, které ověřují nejen receptivní, ale i produktivní řečové dovednosti.

Od 90. let dvacátého století se vytvářejí testy ověřující řečové receptivní dovednosti, a to čtení a poslech s porozuměním, na základě práce s autentickým textem. Tyto tzv. didaktické testy³⁶⁰ si našly v českém pedagogickém prostředí již své pevné místo. Podstatně méně pozornosti je však věnováno testům, které ověřují produktivní řečové dovednosti, a jejich hodnocení.

---

³⁶⁰ Didaktický test je v angličtině často označován jako didactic test, achievement test nebo attainment test (Milanovic, 1998, s. 134).

Problematikou tvorby didaktických testů a interpretací jejich výsledků se zabývá ve svých publikacích několik českých odborníků (např. Byčkovský, Chráška, Komenda, Mazuchová, Zvára).

2. Vymezení základních pojmů

Didaktický test je současnou pedagogickou veřejností chápán jako nástroj, pomocí něhož můžeme co nejobjektivněji a nejspolehlivěji ověřit úroveň osvojení vědomostí a dovedností testovaných. Tyto testy nám poskytují nepostradatelnou zpětnou vazbu o výsledcích vzdělávání. Velmi výstižně pojem didaktický test definoval P. Byčkovský, a to jako „nástroj systematického zjišťování (měření) výsledků výuky“ (Byčkovský, 2007, s. 7; Chráska, 1999, s. 12).

V souvislosti se školskou reformou, kurikulárními změnami a evaluací výsledků českého vzdělávání je kladen důraz na kvalitu didaktických testů, jejich standardizaci³⁶¹, objektivitu, spolehlivost a přesnost jejich vyhodnocování. Hodnocení testů (ve smyslu procesu i jejich výsledků), které jsou tvořeny úlohami uzavřenými (volba správných odpovědí z několika nabízených variant), lze považovat za objektivní. Při testování velkého počtu žáků či studentů jsou používány pro zaznamenávání odpovědí tzv. záznamové archy, které jsou následně digitalizovány a počítačově vyhodnocovány. Za vysoce objektivní lze označit i testy s úlohami požadujícími stručnou odpověď, jejichž hodnocení provádějí tzv. posuzovatelé (někdy označováni i jako hodnotitelé) na základě předem stanoveného klíče správných odpovědí, popřípadě variant správných odpovědí. V případě možného výskytu chyb při posuzování se doporučuje hodnocení otevřených úloh se stručnou odpovědí dvěma nezávislými posuzovateli.

Problém s hodnocením, jeho objektivitou, spolehlivostí a přesností nastává u testů s otevřenými úlohami, které požadují

---

³⁶¹ Pojem standardizace testu a jeho proces stručně a jasně vysvětluje ve své publikaci M. Chráska (1999, s. 58–71).

od testované osoby širokou odpověď.³⁶² Určitá míra objektivity, spolehlivosti a přesnosti výsledků těchto testů bývá zaručena hodnocením několika nezávislými vyškolenými hodnotiteli (ang. rater),³⁶³ nejčastěji dvěma hodnotiteli, jejichž shoda dílčích hodnocení je celkovým výsledkem daného testu. Pojem shoda hodnotitelů (ang. rater agreement) označuje míru shody mezi hodnotiteli. Můžeme rozlišovat míru shody mezi dvěma a více hodnotiteli (ang. inter-rater agreement), resp. jejich výsledným hodnocením téhož testu neboli výkonu testovaného, a míru shody mezi dvěma či vícero hodnoceními téhož testu, která prováděla tatáž osoba za stejných podmínek, ale v různém čase (ang. intra-rater agreement). Poslední zmíněná míra shody je významná z hlediska toho, abychom mohli posoudit, zda je hodnotitel ve svém hodnocení konzistentní. Posuzování či měření shody hodnotitelů je velmi důležité při testování tzv. produktivních řečových dovedností (písemného a ústního projevu), při kterém se uplatňuje subjektivní hledisko hodnotitele, které ovlivňuje výsledek hodnocení. Důležitým předpokladem kvalitního testování je reliabilita, tj. spolehlivost a přesnost měření. Na základě počtu hodnotitelů rozlišujeme mezi inter-rater-reliabilitou (spolehlivost a přesnost hodnocení dvou a více hodnotitelů) a intra-rater-reliabilitou (spolehlivost a přesnost hodnocení jednoho hodnotitele). Míra shody hodnotitelů, inter-rater-reliabilita a intra-rater-reliabilita jsou měřeny různými

---

³⁶² Tyto testy jsou často označovány termínem esej, popř. esej-test (Byčkovský, 2007, s. 11; Chráska, 2007, s. 188; Chráska, 1999, s. 17).

³⁶³ Pro označení hodnotitele je v anglickém jazyce znám i termín assessor (Milanovic, 1998, s. 135, 159). U ověřování ústního projevu se velmi často stává, že hodnotitel zaujímá současně i roli zkoušejícího (ang. interlocutor).

statistickými výpočty.³⁶⁴ Při volbě vhodné statistické metody u měření reliability hraje velkou roli charakter hodnotících škál.³⁶⁵

Při hodnocení postupují hodnotitelé dle závazných postupů, principů a jednotných kritérií, aby byla zaručena určitá míra objektivity, spolehlivosti a přesnosti. Kritéria hodnocení jakožto nástroj měření výkonu testovaného jsou postavena na principu tzv. hodnotící škály³⁶⁶ (ang. rater scale), kdy jednotlivé škály představují důležité aspekty či kategorie hodnocení. Těmto posuzovaným jevům jsou přiřazovány číselné hodnoty.³⁶⁷ Dle způsobu hodnocení rozlišujeme dva základní typy kritérií – analytická (ang. analytic criteria) a holistická (holistic criteria).³⁶⁸ Při holistickém hodnocení posuzujeme výkon testovaného jako celek, tj. jak testovaný splňuje předem stanovenou celkovou charakteristiku dané hodnotící škály. Jako příklad můžeme uvést v našem školství uplatňovanou pětistupňovou klasifikační škálu.³⁶⁹ Při aplikaci analytických

---

³⁶⁴ Doporučení o statistických metodách, kterými lze měřit míru shody hodnotitelů, inter-rater-reliabilitu a intra-rater-reliabilitu, nalezneme v několika málo publikacích či statích (např. Wirtz a Caspar, 2002; Mareš, 1983; Gavora, 2010; Hendl, 2006; Byčkovský, 2007).

³⁶⁵ U hodnotících škál rozlišujeme obvykle tři typy, a to škály nominálního, ordinálního a intervalového charakteru.

³⁶⁶ Někteří autoři používají termín posuzovací škála (např. Byčkovský, Gavora).

³⁶⁷ Hovoří se o tzv. škálování (ang. rating), které umožňuje kvantifikovat kvalitativní pojmy (Gavora, 2010, s. 105–120; Průcha a spol., 2001, s. 238).

³⁶⁸ Další typy kritérií ve svých publikacích zmiňuje např. Weigle (2002, s. 109–112), Shaw a Weir (2007, s. 148–152).

³⁶⁹ Další příklady holistických kritérií uvádí Byčkovský (2007, s. 18), Weigle (2002, s. 113).

kritérií hodnotíme výkon žáka odděleně dle jednotlivých dílčích charakteristik, aspektů.³⁷⁰ V cizích jazycích jsou hodnotící škály často definovány pomocí tzv. deskriptorů,³⁷¹ které přesně vymezují, co by měla testovaná osoba na určité škále umět. Oba způsoby hodnocení mají své výhody a nevýhody.

Tabulka č. 1: Srovnání holistických a analytických kritérií

	Holistická kritéria	Analytická kritéria
Reliabilita	Reliabilita je nižší.	Reliabilita je vyšší.
Konstrukční validita	Hodnocení předpokládá, že veškeré posuzované aspekty dané dovednosti jsou na stejné úrovni (na téže hodnotící škále).	Jednotlivé aspekty dané dovednosti jsou posuzovány odděleně, a přiřazovány tak různým hodnoticím škálám (testovaný přesně ví, v čem jsou jeho slabé a silné stránky). Kritéria jsou vhodnější pro hodnocení jazykových dovedností v cizím jazyce.
Praktičnost	Hodnocení je časově nenáročné, ale jsou kladeny větší nároky na odbornou přípravu a zkušenosti hodnotitele.	Hodnocení je časově a ekonomicky náročné.
Dopad/vliv	Obecný popis výsledku neposkytuje dostatečnou zpětnou vazbu.	Kritéria mají diagnostický význam, poskytují zpětnou vazbu o úrovni osvojení vědomostí a dovedností.
Autentičnost	Holistické hodnocení je přirozenější proces než analytické.	Hrozí riziko opomíjení analytických kritérií a jejich přizpůsobení se holistickému hodnocení.

³⁷⁰ U písemného projevu hodnotíme odděleně obsah (myšlenkové zpracování zadání), organizaci textu (koherenci a kohezi), slovní zásobu, její šíři a pravopis a mluvnické prostředky a jejich rozsah.

³⁷¹ Pojem deskriptor je používán v cizojazyčných publikacích (např. Alderson, Weigle, Weir, Shaw) a ve *Společném evropském referenčním rámci pro jazyky*.

Tabulka podává základní rozdíly mezi holistickými a analytickými kritérii (Weigle, 2002, s. 121; Shaw, 2007, s. 153).

Volba použití holistických nebo analytických kritérií záleží na řadě faktorů, např. na tom, co chceme přesně testováním ověřit, kolik bude testovaných, kdo a jakým způsobem bude hodnocení provádět, k jakému účelu mají výsledky testování sloužit, v jakém čase mají být testy vyhodnoceny, jaké máme finanční, časové a organizační možnosti pro odbornou přípravu hodnotitelů.

Autor testu a kritérií hodnocení by měl zajistit kvalitní a efektivní proces odborné přípravy hodnotitelů, jehož cílem je zaručit, aby hodnocení výkonů testovaných osob probíhalo za stejných podmínek, které předpokládají ze strany hodnotitelů uplatňování stejných postupů, principů při hodnocení a které především zaručují stejné sémantické chápání jednotlivých posuzovaných aspektů či jevů.³⁷² Kvalita těchto školení ovlivňuje kvalitu procesu hodnocení, především objektivitu, spolehlivost a přesnost výsledků hodnocení otevřených úloh.

3. Specifikace písemného projevu ověřovaného maturitní zkouškou

Písemný projev je jedna ze čtyř základních jazykových dovedností, která se spolu s dalšími dovednostmi (ústní projev, poslech s porozuměním a čtení s porozuměním) ověřuje v rámci nové koncepce maturitní zkoušky ze zkušebního předmětu – Cizí jazyk. Komplexní maturitní zkouška je připravována ve dvou úrovních obtížnosti (základní a vyšší) a jejím cílem je, aby byly tyto úrovně v budoucnu přiřazeny

³⁷² Procesu školení se věnuje ve svých publikacích řada autorů (např. Weigle, Weir, Shaw, Wirtz a Caspar).

k mezinárodně uznávaným referenčním jazykovým úrovním B1 a B2, které vymezuje Společný evropský referenční rámec pro jazyky.³⁷³

Písemná práce se skládá ze dvou částí, z nichž každá část ověřuje na základě strukturovaného zadání dva různé slohové útvary, které se od sebe liší tematickým zaměřením a komunikační situací. Čas vymezený na splnění zadání písemné práce je pro základní úroveň obtížnosti 60 minut, pro vyšší 90 minut. Požadovaný rozsah písemné práce je u základní úrovně obtížnosti v 1. části 120–150 slov, ve 2. části 60–70 slov, u vyšší úrovně v 1. části 210–240 slov, ve 2. části 100–120 slov. Testované osoby své odpovědi zapisují do záznamového archu, jenž je podkladem pro hodnocení. Celkový počet bodů, který může žák za splnění zadání obou částí získat je 36 (za 1. část 24 bodů, za 2. část 12 bodů).

4. Hodnocení písemného projevu

Didaktický test (čtení a poslech s porozuměním) je vyhodnocován centrálně. Písemný a ústní projev měl být dle koncepce, která platila do roku 2010, hodnocen na školách dvěma nezávislými certifikovanými hodnotiteli podle

---

³⁷³ Proces kalibrace, tj. přiřazení základní a vyšší úrovně obtížnosti k referenčním jazykovým úrovním B1 a B2, je velmi časově náročný a probíhá v souladu s navrhovanými postupy a principy, které jsou formulovány Radou Evropy v manuálu *Manual for relating language examinations to the Common European Framework of Reference for Languages*, Council of Europe (Strasbourg, 2003) a s doporučeními mezinárodních testovacích organizací EALTA (European Association for Language Testing and Assessment) a ALTE (Association for Language Testers in Europe). Proces kalibrace maturitní zkoušky z cizích jazyků byl zahájen v roce 2008.

jednotných kritérií a principů. Shoda neboli konsensus dílčích hodnocení měl být celkovým hodnocením výkonu testovaného.³⁷⁴ Již v prvním roce spuštění maturitní zkoušky (2011) bylo však od hodnocení dvěma nezávislémi hodnotiteli u písemného projevu upuštěno a práce hodnotil jen jeden certifikovaný učitel. Na podzim roku 2011 došlo ke změně koncepce hodnocení a písemný projev je vyhodnocován centrálně několika desítkami externích hodnotitelů. Hodnocení a zkoušení ústního projevu bylo ponecháno na školách.

Základním východiskem při rozhodování o procesu hodnocení byly poznatky uváděné v zahraničních publikacích (např. Alderson, 1995; Arter a Chappuis, 2007; Bachmann a Palmer, 1996; Shaw a Weir, 2007; Weigle, 2002) a zkušenosti zahraničních kolegů z oblasti evaluace výsledků vzdělávání v cizích jazycích. S ohledem na jejich poznatky a zkušenosti se při hodnocení písemného projevu (i ústního projevu) používají analytická kritéria. Vzhledem k tomu, že písemná práce dle koncepce nové maturitní zkoušky je tvořena dvěma částmi, v nichž se ověřují dva různé typy textů v různé délce, byla vyvinuta dvě velmi podobná analytická kritéria. Kritéria pro 1. část (delší písemný projev) jsou tvořena 8 oddíly.³⁷⁵ Každý

---

³⁷⁴ Alternativou konsensu může být i průměr výsledných bodů obou hodnotitelů, který využívají některé zahraniční testovací organizace. Průměr těchto bodových hodnot má velkou výhodu v tom, že je časově méně náročný než proces dohody hodnotitelů v jednotlivých bodových škálách.

³⁷⁵ V 1. oddíle posuzujeme, zda žák splnil zadání z hlediska požadované charakteristiky textu, zmínil body strukturovaného zadání a splnil požadovanou délku písemného projevu, ve 2. oddíle hodnotíme, jak žák myšlenkově (po stránce kvality obsahu) splnil zadání, ve 3. oddíle

oddíl je tvořen několika hierarchicky uspořádanými deskriptory, které charakterizují jednotlivé dílčí posuzované aspekty či jevy a odpovídají bodové škále od 0 do 3 bodů. Za každý oddíl může testovaný získat max. 3 body, za celou 1. část tedy celkem 24 bodů. Kritéria pro 2. část (krátký písemný projev) jsou konstruována na stejném principu, jsou tvořena 4 oddíly,³⁷⁶ přičemž za každý oddíl může testovaný získat max. 3 body. Za celou práci tedy 12 bodů. Celkem za obě dvě části to činí 36 bodů.

Pro dosažení co nejvyšší možné míry objektivity, spolehlivosti, přesnosti a srovnatelnosti hodnocení písemného projevu byly učiněny jisté kroky. Jednotné zadání je strukturované, tzn. že struktura zadání přesně vymezuje požadavky na jeho splnění. Ke každému zadání je vytvořen tzv. metodický balíček, jehož součástí jsou přesně definované požadavky na výkon žáka vzhledem k ověřované referenční jazykové úrovni a znění zadání, dále ukázky prací žáků³⁷⁷ a detailní komentáře k jejich hodnocení. Důležitým předpokladem pro objektivitu a reliabilitu je kvalitní a efektivní odborná příprava hodnotitelů, jejíž součástí jsou výborné znalosti referenčních jazykových úrovní dle Společného

---

koherenci textu, ve 4. oddíle správnost a rozsah použitých prostředků textové návaznosti, v 5. oddíle přesnost slovní zásoby, v 6. oddíle rozsah slovní zásoby, v 7. oddíle přesnost mluvnických prostředků a v 8. oddíle rozsah mluvnických prostředků.

³⁷⁶ V 9. oddíle hodnotíme zpracování zadání, v 10. oddíle koherenci a kohezi textu, v 11. oddíle přesnost a rozsah slovní zásoby a ve 12. oddíle přesnost a rozsah mluvnických prostředků.

³⁷⁷ Obvykle se do metodického balíčku zařazují tři práce žáků (tzv. slabá, středně dobrá a vynikající práce na dané úrovni).

evropského referenčního rámce pro jazyky, dodržování striktně daných jednotných principů při hodnocení a zajištění stejného sémantického chápání jednotlivých deskriptorů.

5. Míra shody hodnotitelů písemného projevu z německého jazyka

V souvislosti s původně navrženou koncepcí hodnocení písemného projevu na školách probíhala v letech 2009–2011 odborná příprava hodnotitelů písemného projevu. Školení bylo realizováno e-learningovou a prezenční formou³⁷⁸ a završeno tzv. certifikačním řízením, jehož cílem bylo účastníkům za splnění jistých podmínek udělit certifikát opravňující k výkonu funkce hodnotitele.³⁷⁹ Při certifikaci posuzovali hodnotitelé dvě práce (krátký a dlouhý písemný projev) na základní úrovni obtížnosti a dvě práce (krátký a dlouhý písemný projev) na vyšší úrovni obtížnosti. Certifikační řízení týkající se vyšší úrovně obtížnosti nebylo povinné, účastnili se ho jen ti učitelé, pro jejichž pedagogickou praxi bylo získání certifikátu opravňujícího hodnotit vyšší úroveň nezbytné. Základním kritériem pro úspěšné absolvování školení a získání certifikátu byla určitá míra shody hodnotitele s expertním

---

³⁷⁸ E-learningová část se skládala z pěti modulů, většina z nich byla zakončena povinným on-line testem. Pro studium této části byl vymezen čas 16,5 hodin. Po úspěšném absolvování e-learningové části následovala prezenční část, která se skládala ze dvou částí a prověřovala na základě hodnocení několika písemných prací teoretické znalosti získané on-line studiem. V závěru prezenčního studia vykonali účastníci tzv. certifikační řízení. Tato část studia trvala 8 hodin.

³⁷⁹ Dle zákona č. 563/2004 Sb. může funkci hodnotitele vykonávat pedagogický pracovník, který má odbornou kvalifikaci k výkonu zaměstnání učitele na střední škole.

hodnocením (tzv. etalonem).³⁸⁰ Některé ze základních výsledků certifikačního procesu se nyní pokusíme stručně shrnout.

Vzhledem ke skutečnosti, že absolventům školení byla poskytována zpětná vazba o jejich úspěšném či neúspěšném hodnocení domácích úkolů³⁸¹ a zpětná vazba z certifikačního procesu, která vyžadovala co nejjednodušší a nejsrozumitelnější interpretaci výsledků, byla pro posouzení shody hodnotitelů s expertním posouzením (etalonem) zvolena jedna z metod měření vícerozměrné vzdálenosti, a to Hammingova vzdálenost (průměr všech odchylek v absolutní hodnotě od etalonu), dále byla využita průměrná vzdálenost (průměr odchylek udávající směr), která podává informaci o tom, zda má hodnotitel tendenci podhodnocovat (být přísnější) či nadhodnocovat (být mírnější) výkon testovaného v jednotlivých charakteristikách písemného projevu ve srovnání s hodnotami udělenými etalonem. Pro úspěšné absolvování certifikačního řízení byly vymezeny čtyři podmínky: 1) Hammingova vzdálenost nesmí překročit hodnotu 0,6 (hodnotitel se může lišit od etalonu maximálně v sedmi oddílech kritérií z dvanácti); 2) průměrná vzdálenost nesmí být větší než hodnota 0,5 nebo menší než hodnota -0,5; 3) hodnotitel se nesmí dopustit více než jedné tzv. hrubé chyby a 4) zároveň se však nesmí této chyby dopustit u 1. a 9. oddílu kritérií (oddíly ověřující splnění zadání, tj. splnění

---

³⁸⁰ Expertní tým tvoří asi 10 lidí, kteří jsou vyučujícími na různých typech škol, mají zkušenosti v oblasti testování, popř. jsou přímo hodnotiteli jiných organizací poskytující certifikované mezinárodní zkoušky, prošli procesem kalibrace a spolupracují s CERMATEm řadu let.

³⁸¹ Domácí úkoly byly součástí prezenčního školení a jejich výsledky prezentované ve 2. části tohoto školení byly důležitou zpětnou vazbou pro účastníky o jejich hodnocení.

komunikačního cíle). Hrubou chybou rozumíme odchylku od etalonu o dva či více body jakýmkoli směrem.

Odborné přípravy se zúčastnilo celkem 3149 učitelů německého jazyka, z nichž 3044 jedinců se rozhodlo pro certifikaci vyšší úrovně. Při certifikačním řízení, které se vztahovalo na hodnocení prací základní úrovně, neuspělo 3,62 % uchazečů, při certifikaci prací vyšší úrovně neuspělo 10,38 % uchazečů. Hlavním důvodem neúspěchu těchto hodnotitelů bylo nesplnění první podmínky, tzn. že většina neúspěšných se lišila od etalonu ve více než sedmi oddílech.³⁸² Potěšujícím výsledkem vzhledem k požadavku co nejobjektivnějšího hodnocení splnění zadání (komunikačního cíle), jenž je v hierarchii kritérií postaven na první místo, byla skutečnost, že jen tři učitelé z celkového počtu 3149 neuspěli z důvodu, že se dopustili tzv. hrubé chyby v 1. nebo 9. oddíle kritérií. U vyšší úrovně se dokonce nenašel ani jeden jedinec, který by se této chyby dopustil. Míra shody učitelů, kteří hodnotili písemné práce základní úrovně, a etalonu je vyšší než míra shody hodnotitelů a etalonu u hodnocení prací vyšší úrovně. Dle průměrných hodnot se hodnotitelé základní úrovně lišili od etalonu ve čtyřech oddílech, hodnotitelé vyšší úrovně v pěti oddílech. Celkově byli učitelé základní úrovně přísnější než expertní tým, učitelé vyšší úrovně naopak mírnější. K největším rozdílům mezi hodnotiteli docházelo v posuzování 2. části písemného projevu obou úrovní obtížnosti.

Nejvíce hodnotitelů bylo starších než 56 let (32,6 %), nejméně učitelů bylo ve věkové skupině 36–45 let (u základní

---

³⁸² U základní úrovně to bylo 3,05 % uchazečů, kteří nesplnili tuto podmínku, u vyšší úrovně 9,33 % učitelů.

úrovně 15,7 %, u vyšší 16 %).³⁸³ Nejvíce neúspěšných uchazečů bylo ve věku 46–55 let. U základní úrovně se od etalonu nejvíce lišili učitelé z věkové skupiny 46–55 let, u vyšší úrovně z věkové skupiny 36–45 let. Obě tyto skupiny byly ve svém hodnocení mírnější než expertní tým. Mladší učitelé (do 45 let) byli ve svém hodnocení přísnější než jejich starší kolegové.

Nejvíce hodnotitelů bylo ze středních odborných škol (u základní úrovně 46,6 %, u vyšší 44,6 %).³⁸⁴ Vyučujících ze středních odborných učilišť bylo nejméně (u základní úrovně 2,9 %, u vyšší úrovně 2,8 %). U obou úrovní se od hodnocení expertního týmu nejvíce lišili učitelé ze středních odborných učilišť, kteří byli ve svém hodnocení mírnější než etalon. Nejúspěšnější u certifikačního řízení základní úrovně byli hodnotitelé z tzv. skupiny ostatní, nejméně úspěšní byli vyučující ze skupiny gymnázia a střední odborné školy. Nejúspěšnější u certifikačního řízení vyšší úrovně byli hodnotitelé ze skupiny gymnázia a střední odborné školy, nejméně úspěšní byli učitelé ze středních odborných učilišť, kteří hodnotili na rozdíl od etalonu velmi mírně.

Nejzajímavější výsledky k jednotlivým oddílům kritérií nám přinášejí čísla z následující tabulky.

---

³⁸³ Učitelé byli rozděleni do čtyř věkových skupin (do 35 let, 36–45 let, 46–55 let, 56 a více).

³⁸⁴ Učitelé byli rozděleni do šesti skupin dle typu škol, na kterých vyučují (střední odborné učiliště, střední odborná škola, střední odborné učiliště spojené se střední odbornou školou, gymnázia, gymnázia spojená se střední odbornou školou a tzv. skupina ostatní, která zahrnuje externí učitele, vyučující na vysokých školách, jazykových školách apod.).

Tabulka č. 2: Základní charakteristiky rozdílů pro jednotlivé oddíly kritérií

oddíly	Základní úroveň				Vyšší úroveň			
	rozdíly od etalonu		rozdíly v abs. hodnotě		rozdíly od etalonu		rozdíly v abs. hodnotě	
	průměr	směr. odchylka	průměr	směr. odchylka	průměr	směr. odchylka	průměr	směr. odchylka
1. část písemného projevu								
1. oddíl	-0,16	0,44	0,22	0,41	0,19	0,45	0,24	0,43
2. oddíl	-0,08	0,50	0,26	0,44	0,64	0,54	0,65	0,53
3. oddíl	0,09	0,42	0,19	0,39	0,03	0,75	0,55	0,51
4. oddíl	-0,12	0,95	0,76	0,58	-0,19	0,62	0,41	0,50
5. oddíl	-0,20	0,45	0,24	0,43	0,09	0,64	0,40	0,50
6. oddíl	-0,24	0,50	0,29	0,47	-0,02	0,84	0,61	0,57
7. oddíl	-0,17	0,50	0,28	0,45	0,43	0,64	0,55	0,53
8. oddíl	0,42	0,53	0,45	0,51	0,45	0,58	0,51	0,53
2. část písemného projevu								
9. oddíl	0,29	0,48	0,32	0,47	-0,05	0,50	0,25	0,43
10. oddíl	0,08	0,68	0,47	0,51	-0,66	0,51	0,66	0,51
11. oddíl	0,06	0,53	0,28	0,45	0,09	0,46	0,21	0,41
12. oddíl	0,03	0,43	0,19	0,39	-0,31	0,52	0,36	0,49
celkem	0,00	0,20	0,33	0,15	0,06	0,21	0,45	0,14

U základní úrovně obtížnosti hodnotili učitelé 6. oddíl (rozsah slovní zásoby) přísněji než etalon, naopak oddíl 8 (rozsah mluvnických prostředků) mírněji. U 2. části byli hodnotitelé mírnější ve všech oddílech kritérií, zejména v posuzování 9. oddílu (splnění zadání). Ve 4. oddíle (použití prostředků textové návaznosti) se hodnoty učitelů nejvíce od sebe navzájem lišily, nejméně pak v oddílech 3 (koherence textu) a 1 (splnění zadání). U 2. části písemného projevu se hodnoty nejvíce lišily v oddíle 10 (koherence textu). Míra

shody hodnotitelů byla tedy nejvyšší u 1. (splnění zadání), 3. (koherence textu) a 12. oddílu (posuzování mluvnických prostředků), nejnižší u 4. (použití prostředků textové návaznosti). Zohledníme-li výsledky podle věku učitelů, tak všechny věkové skupiny (zejména však hodnotitelé ve věkové skupině 36–45) byly v hodnocení přísnější než expertní tým především v oddílech 5 (správné použití slovní zásoby), 6 (rozsah slovní zásoby) a 7 (správné použití mluvnických prostředků), mírnější (zejména učitelé ve věku 56 let a více) v oddíle 8 (rozsah mluvnických prostředků). Učitelé ze všech typů škol (především tzv. skupina ostatní) jsou ve svém hodnocení přísnější než etalon v oddílech 5, 6 a 7, naopak mírnější (zejména vyučující ze středních odborných škol a učilišť) v oddíle 8.

U vyšší úrovně byli hodnotitelé ve svém hodnocení přísnější než etalon u 4. oddílu kritérií (použití prostředků textové návaznosti), naopak 2. oddíl (kvalita zpracování zadání) hodnotili daleko mírněji. U 2. části byli učitelé přísnější zejména v oddílech 10 (koherence a koheze textu) a 12 (použití mluvnických prostředků), u oddílu 11 (použití slovní zásoby) mírně nadhodnocovali. Hodnoty učitelů se nejvíce lišily v oddíle 6 (rozsah slovní zásoby), u 2. části v oddíle 10 (koherence a koheze textu), nejméně se hodnoty lišily v oddíle 1 (splnění zadání) a 11 (použití slovní zásoby). Míra shody hodnotitelů byla tedy nejvyšší u 1. (splnění zadání), 9. (splnění zadání) a 11. oddílu (použití slovní zásoby), naopak nejnižší u 6. oddílu (rozsah slovní zásoby). Všechny věkové skupiny učitelů (zejména do 35 let) byly v hodnocení přísnější než expertní tým v oddílech 4 (použití prostředků textové

návaznosti), 10 (koherence a koheze textu) a 12 (použití mluvnických prostředků), naopak mírnější (zejména učitelé ve věku 56 let a více) v oddílech 7 (správné použití mluvnických prostředků) a 8 (rozsah mluvnických prostředků). Vyučující ze všech typů škol (zejména z gymnázií) byli přísnější než etalon ve 4., 10. a 12. oddíle, mírnější (především ze středních odborných škol a učilišť) pak v oddílech 7 a 8.

Z uvedených výsledků certifikačního řízení, ze zkušeností a z výsledků z pilotního školení, které probíhalo v letech 2007–2008 a jehož cílem bylo ověřit koncepci a strukturu budoucí odborné přípravy hodnotitelů, je zřejmé, že učitelům činí při hodnocení největší problém znalost a aplikace požadovaných jazykových referenčních úrovní, které jsou velmi důležitým předpokladem objektivitu a srovnatelnosti hodnocení. Řada vyučujících má (především v hodnocení rozsahu prostředků textové návaznosti a slovní zásoby) větší nároky na výkon žáka základní úrovně, než definuje Společný evropský referenční rámec pro jazyky pro úroveň B1, naopak je to však u posuzování vyšší úrovně, kde hodnotící měřítko učitelů jsou nižší, než by na úrovni B2 měla být uplatňována. Příčinu toho, že mladší učitelé hodnotí přísněji než jejich starší kolegové, můžeme spatřovat například v ambicích těchto začínajících pedagogů předat co nejvíce vědomostí a dovedností svým žákům a tyto následně od žáků vyžadovat. Učitelé ze středních odborných škol hodnotili písemné práce mírněji než vyučující z jiných typů škol pravděpodobně z důvodu nižších nároků na jazykovou úroveň svých žáků (zejména v oblasti používání mluvnických prostředků). Nízká míra shody hodnotitelů v posuzování kohezních prostředků a mluvnických prostředků může mít dvě

příčiny, a to neznalost rozdílů mezi jazykovými úrovněmi B1 a B2, nebo v jazykové vybavenosti učitelů. Poznatky získané ze školení jsou důležitou zpětnou vazbou pro korekci dalšího procesu odborné přípravy (již centrálních) hodnotitelů písemného projevu.

6. Závěr

Hodnocení otevřených úloh se širokou odpovědí přináší mnoho úskalí. Především vysoká míra objektivity a spolehlivosti skórování není vzhledem k uplatňování subjektivních hledisek hodnotitelů zcela zaručena. Určitou míru objektivity, spolehlivosti a přesnosti těchto úloh lze zaručit jejich konstrukcí, vhodným výběrem kritérií hodnocení a vysokou mírou kompetentnosti hodnotitelů k jejich posuzování. Zejména odborná příprava hodnotitelů musí být velmi kvalitní a efektivní, i když ta je většinou podmíněna ekonomickými a časovými možnostmi. Vzhledem ke všem problémům, které tyto úlohy s sebou přináší, nelze tyto v běžném procesu vzdělávání a evaluace výsledků českého vzdělávání opomíjet, zejména tehdy, když chceme ověřit komplexní dovednosti žáků, ať už na úrovni školy či státu. Komplexní charakter těchto zkoušek nám poskytuje důležité informace o úrovni dovedností a znalostí našich žáků či studentů a zpětnou vazbu o naší pedagogické činnosti.

7. Použitá literatura

- ALDERSON, J. C., CLAPHAM, C., WALL, D. *Language Test Construction and Evaluation*. 1. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 310 s. ISBN 0521-47829-4.
- ARTER, J., CHAPPUIS, J. *Creating & Recognizing Quality Rubrics*. 1. vyd. New Jersey: Upper Saddle River, 2007. 253 s. ISBN 978-0-13-513420-7.

- BACHMANN, L., PALMER, A. S. *Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests*. 1. vyd. Oxford: Oxford University Press, 1996. 377 s. ISBN 0-19-437148-4.
- BYČKOVSKÝ, P., ZVÁRA, K. *Konstrukce a analýza testů pro přijímací řízení*. 1. vyd. Praha: Pedagogická fakulta UK, 2007. 79 s. ISBN 978-80-7290-331-3.
- BYČKOVSKÝ, P. *Základy měření výsledků výuky. Tvorba didaktického testu*. 1. vyd. Praha: ČVUT, 1982. 149 s. ISBN 80-900254-4-7.
- Common European Framework od Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. 1. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 260 s. ISBN 978-0-521-80313-6.
- GAVORA, P. *Úvod do pedagogického výzkumu*. 2. vyd. Brno: Paido, 2010. 261 s. ISBN 978-80-7315-185-0.
- HENDL, J. *Přehled statistických metod. Analýza a metaanalýza dat*. 3. vyd. Praha: Portál, 2009. 696 s. ISBN 978-80-7367-482-3.
- CHRÁSKA, M. *Metody pedagogického výzkumu. Základy kvantitativního výzkumu*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, 2007. 272 s. ISBN 978-80-247-1369-4.
- CHRÁSKA, M. *Didaktické testy. Příručka pro učitele a studenty učitelství*. 1. vyd. Brno: Paido, 1999. 96 s. ISBN 80-85931-68-0.
- KOMENDA, S., MAZUCHOVÁ, J. *Tvorba a testování testu*. 1. vyd. Olomouc: UP, 1995. 110 s. ISBN 80-7067-461-X.
- MAREŠ, J. Jak zjišťovat reliabilitu pozorování? *Pedagogika*, roč. 33, 1983, č. 2, s. 169–189. ISSN 3330-3815.
- McNAMARA, T. *Measuring second language performance*. 1. vyd. Londýn: Longman, 1996. 323 s. ISBN 978-0582089075.
- McNAMARA, T. *Language Testing*. 1. vyd. Oxford: Oxford University Press, 2000. 140 s. ISBN 0-19-437222-7.
- MILANOVIC, M. (Ed.) *Multilingual glossary of language testing terms*. 1. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 404 s. ISBN 0-521-658772.

- PRŮCHA, J., WALTEROVÁ, E., MAREŠ, J. *Pedagogický slovník*. 3. vyd. Praha: Portál, 2001. 328 s. ISBN 80-7178-579-2.
- RADA EVROPY. *Společný evropský referenční rámec pro jazyky*. 1. vyd. Olomouc: UP, 2002. 267 s. ISBN 80-244-0404-4.
- SCHINDLER, R. A KOL. *Rukověť autora testových úloh*. 1. vyd. Praha: Tauris, 2006. 88 s. ISBN 80-239-7111-5.
- SHAW, S. D., WEIR, C. J. *Examining Writing. Research and practice in assessing second language writing*. 1. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 344 s. ISBN 978-0-521-69293-9.
- WEIGLE, S. C. *Assessing Writing*. 1. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 268 s. ISBN 978-0-521-78446-7.
- WEIR, C. J. *Communicative language testing*. 1. vyd. Hemel Hempstead: Prentice Hall, 1990. 216 s. ISBN 978-0-131552845.
- WEIR, C. J. *Understanding and developing language tests*. 1. vyd. Hemel Hempstead: Prentice Hall, 1993. 341 s. ISBN 0-13-947532-X, 978-0-13-9475320.
- WIRTZ, M., CASPAR, F. *Beurteilerübereinstimmung und Beurteilerreliabilität*. 1. vyd. Göttingen: Hogrefe, 2002. 287 s. ISBN 3-8017-1646-5.

8. Kontakt na autorku

Mgr. Soňa Novotná Knotková

Ústav výzkumu a rozvoje vzdělávání

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Myslíkova 7

110 00 Praha 1

e-mail: knotkova@cermat.cz

sona.knotkova@centrum.cz

školitel: PhDr. Karel Starý, PhD.

Didaktické hry pri výučbe anglického jazyka v základných školách na Slovensku

Using Language Games in ELT in Slovak Primary Schools

Žaneta Rybanská

Anotácia: Príspevok sa zaoberá skúmaním postojov učiteľov anglického jazyka k používaniu didaktických hier na hodinách anglického jazyka v slovenských základných školách. Autor si vymedzuje hlavný cieľ a to predstaviť a analyzovať postoje účastníkov výskumu, ktorým boli 98 učiteľia vyučujúci na slovenských základných školách. Práca zahŕňa výsledky výskumu v základných školách v nitrianskom kraji.

Kľúčové slová: didaktická hra, vzdelávací cieľ, motivácia, učiteľ, žiak

Abstract: The aim of this paper is to examine the use of language games for teaching and learning English in Slovak primary schools. The participants were 98 teachers teaching in Slovak primary schools. The instrument used in this study was a survey questionnaire. It is hoped that communicative language games will attract more attention and will be applied more widely in the classrooms.

Key Words: Didactic game, Educational goals and objectives, Motivation, Teacher, Learner

1. Úvod

V súčasnej didaktike anglického jazyka vládne snaha o humanizáciu vyučovacích metód, ktoré majú žiakov zaujať a motivovať k ďalšej činnosti, rovnako ako zlepšovať ich postoj k cudziemu jazyku. Súčasne musia odovzdávať žiakom

poznatky a naplňat vzdelávacie ciele na hodinách anglického jazyka. Didaktická hra je jedna z možných metód vhodných na realizáciu týchto požiadaviek.

2. Cieľ výskumu

Cieľom nášho výskumu bolo zistiť, aké sú postoje učiteľov k používaniu didaktických hier pri výučbe anglického jazyka na slovenských základných školách.-

V tomto výskume sme sa zamerali na 7 oblastí:

- didaktické hry ako faktor podporujúci motiváciu k učeniu sa cudzieho jazyka;
- prospešnosť didaktických hier;
- postoj žiakov k používaniu didaktických hier;
- problémy žiakov brániace účinku didaktických hier;
- problémy učiteľov pri používaní didaktických hier;
- frekvencia používania didaktických hier;
- najčastejšie používané didaktické hry.

(Wang, 2010, s. 128)

3. Metodika výskumu

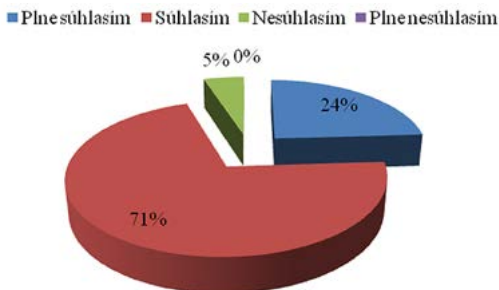
Výskum dotazníkovou formou bol uskutočnený na vzorke 98 učiteľov AJ v ZŠ v nitrianskom regióne. Učítelia mali odpovedať na 7 položiek. Na meranie postojov učiteľov boli použité Likertove škály obsahujúce 4 alternatívy odstupňované podľa intenzity postojov (plne súhlasím, súhlasím, nesúhlasím, plne nesúhlasím). So zámerom zistiť frekvenciu používania didaktických hier a najčastejšie používané didaktické hry sme použili ďalšie dve otázky s možnosťami výberu. Závěry boli

prevedené na percentá a prezentované v grafoch za účelom analýzy a interpretácie výsledkov.

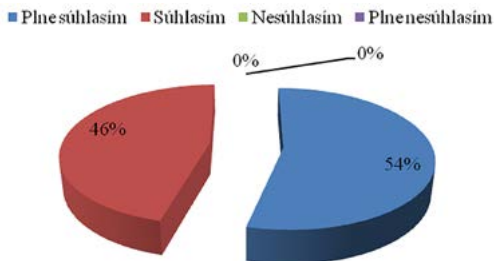
4. Vlastný výskum

4.1 Do akej miery didaktické hry motivujú žiakov k učebnej činnosti?

Graf 1a: Hry motivujú žiakov k učeniu

Graf 1b: Použitím didaktických hier je výučba zaujímavejšia
Takmer všetci oceňujú výhody, ktoré vyplývajú

z didaktických hier (viď graf 1a) až 95 % opýtaných súhlasí s tým, že hry motivujú žiakov k učebnej činnosti. Všetci

respondenti sú presvedčení o tom, že použitím didaktických hier je výučba zaujímavejšia – 54% vyjadrilo plne súhlasí, a 46 % súhlasí (viď graf 1b).

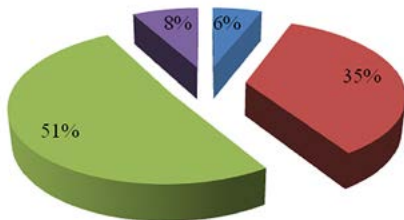
Fakty vychádzajúce z údajov

V porovnaní s tradičnými metódami, kde učiteľ odovzdával žiakom hotové poznatky a ktorých základom bol drill a memorovanie, výučba cudzieho jazyka prostredníctvom hernej činnosti je zaujímavejšia a motivujúcejšia pre žiakov. Učiteľ navodzuje atmosféru dôvery a istoty, v ktorej sa žiaci neboja vyjadrovať svoje názory, originálne myšlienky, podporuje sa ich sebadôvera a sebarealizácia. Pri didaktických hrách žiaci väčšinou pracujú v malých skupinách – riešia úlohy, osvojujú si vedomosti v atmosfére rovnoprávnosti a spolupráce. V takýchto podmienkach si žiaci môžu včas osvojiť také zručnosti a postoje, akými sú kontrola, hodnotenie, vzájomná pomoc, spolupráca, komunikácia, povinnosť, zodpovednosť, tolerancia, váženie si cudzej práce, nenásilné riešenie konfliktov a pod., t.j. spôsobilosti typické pre viaceré kľúčové kompetencie. (Turek, 2008, s. 366)

4.2 Do akej miery sú didaktické hry užitočným nástrojom pri výučbe anglického jazyka?

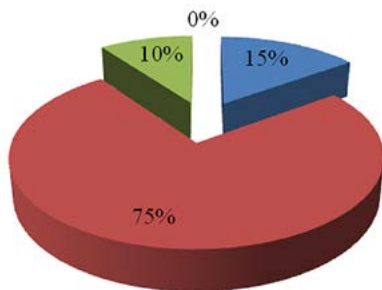
Graf 2a: Didaktické hry sú využívané za účelom vyplnenia času

■ súhlasim ■ Súhlasim ■ Nesúhlasim ■ Plne nesúhlasim

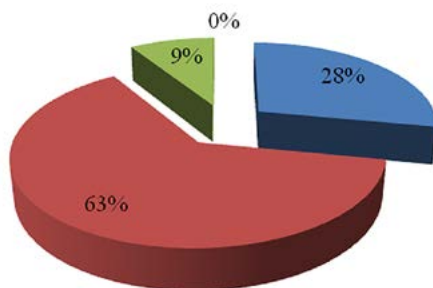
Graf 2b: Vysvetľovanie nového javu je efektívnejšie s použitím didaktických hier

■ Plne súhlasím ■ Súhlasím ■ Nesúhlasím ■ Plne nesúhlasím

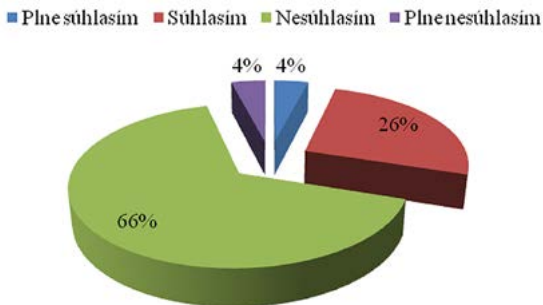

Graf 2c: Po použití didaktických hier je potrebné následné precvičenie preberaného javu za účelom konsolidácie

■ Plne súhlasím ■ Súhlasím ■ Nesúhlasím ■ Plne nesúhlasím

Graf 2d: Didaktické hry nie sú natoľko efektívne ako ústne vysvetľovanie resp. písomné precvičovanie

Zaujímalo nás, do akej miery učitelia využívajú didaktické hry – či je didaktická hra len vyplnením voľného času, alebo naopak, či ju učitelia využívajú aj na sprostredkovanie nových poznatkov, či je potrebné znova precvičiť to, čo sa žiaci naučili počas didaktických hier a či sú rovnako efektívne ako ústne vysvetľovanie a následné písomné precvičovanie preberaného javu.

51% respondentov nesúhlasilo a 8% respondentov rozhodne nesúhlasilo s názorom, že používajú hry len pre vyplnenie času. Na druhej strane, 35% respondentov súhlasilo a 6% respondentov prekvapivo plne súhlasilo, že využívajú didaktické hry len v tomto prípade. Hry sú vnímané ako dobrý spôsob sprostredkovania nových poznatkov – väčšina respondentov – 15% súhlasilo a 75% respondentov rozhodne súhlasilo.

70% respondentov je presvedčených o rovnakej účinnosti didaktických hier, ako je tomu pri ústnom vysvetlení a následnom precvičení daného javu.

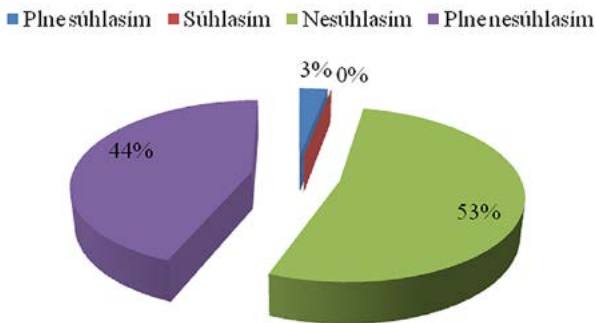
Paradoxne takmer všetci respondenti (91%) odpovedali, že je ešte potrebné následné precvičovanie prebratého javu, aby si žiaci upevnili to, čo sa naučili pri hre.

Fakty vychádzajúce z údajov

Z výsledkov výskumnej otázky 2 je zrejmé, že učitelia vo všeobecnosti oceňujú hodnotu didaktických hier. Žiaci túžia, aby sa dialo vo výučbe čosi nové, aby boli aktívni – aby sa mohli pýtať, vyjadrovať, riešiť úlohy, robiť pokusy, sami nachádzať riešenia – tieto požiadavky didaktická hra spĺňa. Didaktická hra motivuje žiakov, umožňuje všetkým žiakom zažiť na vyučovaní úspech, učí žiakov spolupracovať a aktívne ich zapája do vyučovacieho procesu, zároveň poskytuje spätnú väzbu medzi učiteľom a žiakom, umožňuje seba hodnotenie žiakov a postupný rozvoj komunikačných kompetencií.

4.3 Aké sú postoje študentov k používaniu didaktických hier pri výučbe anglického jazyka?

Graf 3: Žiaci neradi participujú pri didaktických hrách

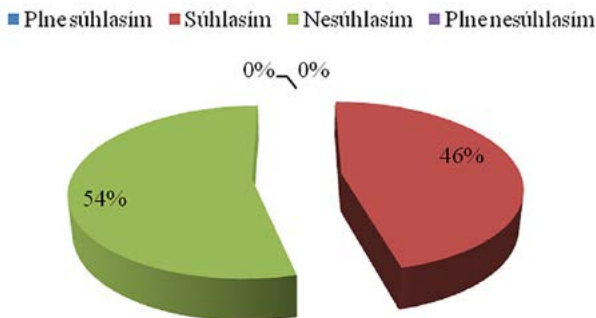
97% respondentov je presvedčených o pozitívnom názore na využitie didaktických hier zo strany žiakov. (viď graf 3)

Fakty vychádzajúce z údajov

Temer všetci učitelia sa stotožňujú s názorom, že žiaci majú radi didaktické hry počas hodín anglického jazyka. Je to zrejmé, pretože didaktické hry motivujú žiakov natoľko, že majú radosť a pôžitok z pochopenia preberaného učiva, sú podporovaní k samostatnosti, rozvíjajú si sebaistotu. Didaktické hry vytvárajú tvorivú atmosféru v triede, pri ktorej sa uplatní aj humor a smiech a učiteľ sa stáva pre žiaka partnerom a pomocníkom.

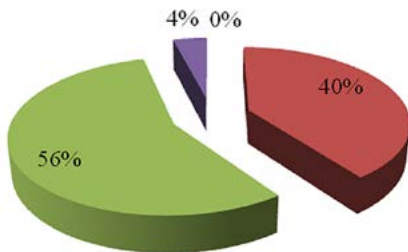
4.4 Existujú prekážky zo strany žiakov, ktoré by bránili efektívnosti didaktických hier na hodinách anglického jazyka?

Graf 4a: Nedostatočne rozvinuté komunikačné kompetencie žiakov sú bariérou pre aktívnu participáciu pri didaktickej hre

Graf 4b: Žiaci sú príliš ostýchaví a nedôverujú svojim komunikačným schopnostiam

■ Plne súhlasím ■ Súhlasím ■ Nesúhlasím ■ Plne nesúhlasím

46 % respondentov súhlasilo a 54% vzorky nesúhlasilo s tvrdením, že nedostatočne rozvinuté komunikačné kompetencie žiakov im bránia aktívne sa zapájať do didaktických hier.

60 % respondentov nepodporilo názor, že žiaci sú príliš tichí a neveria svojim komunikačným schopnostiam.

Fakty vychádzajúce z údajov

Väčšina účastníkov nepovažuje nedostatočnú komunikačnú spôsobilosť za problém, ktorý by im bránil využívať didaktické hry na hodinách anglického jazyka. Učitelia sú si vedomí skutočnosti, že každý žiak sa líši, pokiaľ ide o jeho inteligenciu, jazykové schopnosti, tempo a rešpektujú tieto individuálne osobitosti žiakov. Dobrý učiteľ sleduje a poznáva svojich žiakov a na základe tohto poznania vyberá adekvátne didaktické hry. Zároveň by mal rešpektovať zásadu primeranosti a vybrať také didaktické hry, ktoré by zodpovedali aktuálnym vedomostiam, schopnostiam i záujmom svojich žiakov.

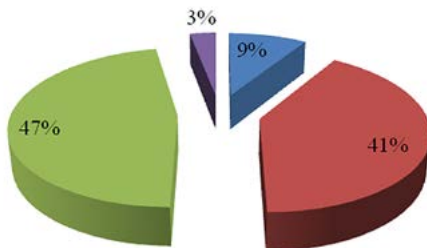

Výsledky výskumu ukazujú, že väčšina učiteľov si nemyslí, že žiaci sa hanbia hovoriť pri didaktických hrách pred ostatnými po anglicky – uvoľnená atmosféra v triede a zábava i potešenie z hry redukujú stres a strach z hovorenia. Navyše počas didaktických hrách nie sú sústavne opravovaní, čo takisto odľahčí atmosféru a podporí žiakov k sebaujadreniu.

4.5 Na aké problémy môže učiteľ naraziť pri využívaní didaktických hier na hodinách anglického jazyka?

Graf 5a: Príprava vyučovacej hodiny s využitím didaktických hier je časovo náročná.

■ Plne súhlasim ■ Súhlasim ■ Nesúhlasim ■ Plne nesúhlasim

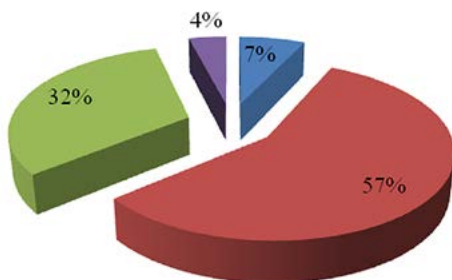
Graf 5b: Didaktické hry spôsobujú problémy s disciplínou

■ Plne súhlasim ■ Súhlasim ■ Nesúhlasim ■ Plne nesúhlasim

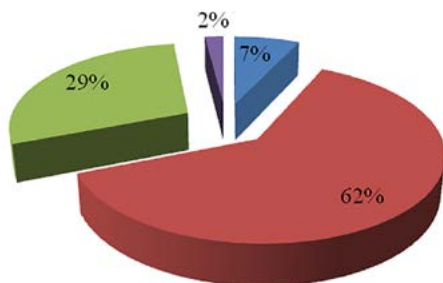
Graf 5c: Učebnice neobsahujú adekvátne didaktické hry

■ Plne súhlasim ■ Súhlasim ■ Nesúhlasim ■ Plne nesúhlasim

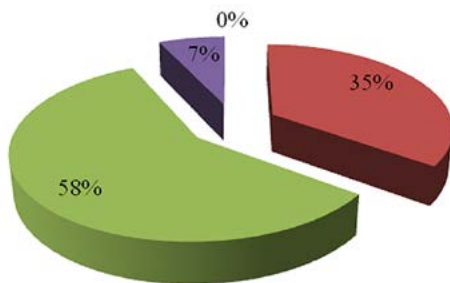
Graf 5d: V triedach je priveľa žiakov

■ Plne súhlasim ■ Súhlasim ■ Nesúhlasim ■ Plne nesúhlasim

Graf 5e: Vhodnosť a vybavenosť tried nie je dostačujúca pre použitie didaktických hier

■ Plne súhlasím ■ Súhlasím ■ Nesúhlasím ■ Plne nesúhlasím

Z grafov 5a-5e môžeme vidieť, akým problémom učitelia čelia pri používaní didaktických hier na hodinách anglického jazyka. Jedným z nich je prílišná časová náročnosť pri príprave – 50% respondentov súhlasí, 50% respondentov sa nestotožňuje s týmto tvrdením. Ďalším problémom je disciplína – 53% opýtaných sa stotožňuje s tvrdením, že hry spôsobujú problémy s disciplínou žiakov. 64% respondentov súhlasí s faktom, že v učebniciach je nedostačujúce množstvo adekvátnych didaktických hier. 69% opýtaných súhlasí s tvrdením, že v triedach je príliš veľa žiakov. Čo sa týka vybavenosti a vhodnosti tried na využitie didaktických hier, 35% opýtaných súhlasí, zatiaľ čo 65% respondentov v tom nevidí žiadny problém.

Fakty vychádzajúce z údajov

Výsledky výskumu ukazujú, že väčšina slovenských učiteľov čelí nedostatkom adekvátneho materiálu. V niektorých prípadoch sú nútení používať učebnice, s ktorými nie sú príliš spokojní –

niektoré z nich ponúkajú veľmi obmedzené aktivity na podporu skutočnej komunikácie.

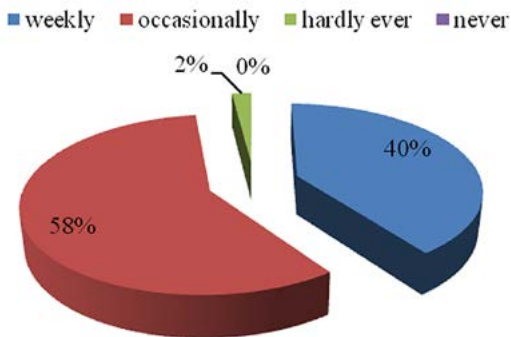
Stotožňujeme sa s názorom Scrivenera (1994), ktorý tvrdí, že aj napriek tomu je možné prísť do cieľa zaujímavým a netradičným spôsobom a cestou splniť všetko, čo sa od nás očakáva.

Pokiaľ ide o veľkosť triedy, pre učiteľa môže byť prekážkou nedostatočný očný kontakt učiteľ – žiak, žiak – žiak, rovnako ako aj usporiadanie lavíc. Takže čím viac žiakov, tým častejšie treba využívať prácu v pároch alebo v malých skupinách, aby mali žiaci možnosť komunikovať efektívnejšie. (Scrivener, 1994, s.190)

Pokiaľ ide o problém disciplíny, je samozrejmé, že pri hrách sa žiaci nechajú uniesť emóciami a sú hlučnejší ako pri tradičnom vyučovaní. Učitelia by si mali uvedomiť, že uvoľnená atmosféra vytvára prostredie, kde žiaci sú hluční, ale to neznamená, že nepracujú.

4.6 Ako často využívajú učitelia didaktické hry na hodinách anglického jazyka?

Graf 6: Frekvencia používania didaktických hier na vyučovaní

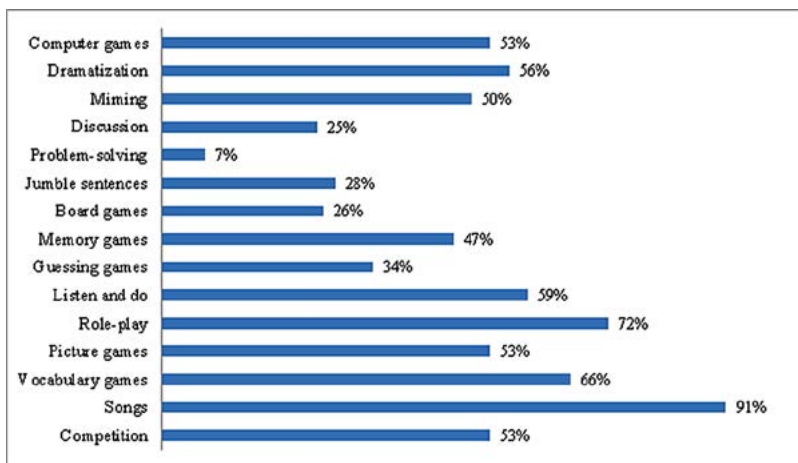

Ako je vidieť z grafu 6, takmer všetci účastníci prieskumu využívajú didaktické hry pri výučbe anglického jazyka – 40% z nich využíva didaktické hry týždenne. Len 2% respondentov veľmi málo a nie je nikto, kto by nikdy nepoužil didaktické hry vo výučbe.

Fakty vychádzajúce z údajov

Na základe týchto výsledkov môžeme konštatovať, že postoje učiteľov voči didaktickým hrám výrazne ovplyvňujú výskyt týchto hier na hodinách anglického jazyka.

4.7 Aké druhy didaktických hier učitelia najčastejšie používajú pri výučbe anglického jazyka?

Medzi rôznymi typmi didaktických hier (pozri vyššie), najčastejšie používané boli v tomto výskume piesne. Ďalšie veľmi populárne boli rolové hry a hry na slovnú zásobu.

Fakty vychádzajúce z údajov

Didaktické hry, ktoré boli indikované ako najčastejšie používané učiteľmi na hodinách anglického jazyka nie sú veľmi časovo náročné, zároveň si nevyžadujú úpravu a prispôbenie triedy danej hre a takisto nespôsobujú problémy s disciplínou.

97% učiteľov používa piesne na hodinách anglického jazyka – hudba sama o sebe je skvelou voľbou ako nastaviť náladu na začiatku hodiny, rovnako sú piesne vhodné ako prestávka medzi jednotlivou činnosťou alebo na záver ukončiť hodinu. A to je, dovoľm si tvrdiť, hlavný dôvod, prečo ich učitelia používajú v takom množstve.

5. Záver

Vyučovanie s využitím didaktických hier je zaujímavé, motivujúce, žiaci v menšej miere prežívajú strach či trému. Takéto vyučovanie vytvára tvorivú atmosféru v triede, kde sa uplatní humor aj smiech a učiteľ sa stáva pre žiaka partnerom a pomocníkom. Žiaľ, takéto vyučovanie kladie na učiteľa vyššie nároky ako tradičné vyučovanie a nakoľko sú učitelia preťažení a zároveň materiálno-technické zabezpečenie niektorých základných škôl nespĺňa ich potreby, motivácia zavádzať nové, efektívnejšie vyučovacie postupy je minimálna.

6. Použitá literatúra

HARMER, J. *Practice of English Language Teaching*. 4. vyd. Harlow:

Pearson Education Limited, 2007. 448 s. ISBN 978-1-4058-5311-8.

LARSEN-FREEMAN, D. *Techniques and Principles in Language Teaching*.

2. vyd. Oxford: Oxford University Press, 2000. 189 s. ISBN 0-19-435574-8.

- LITTLEWOOD, W. *Communicative Language Teaching: An Introduction*. 26. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 108 s. ISBN 0-521-28154-7.
- SCRIVENER, J. *Learning Teaching. A Guidebook for English Language Teachers*. Oxford: Heinemann, 1994. 218 s. ISBN 0-435-24089-7.
- TUREK, I. *Didaktika*. 2. vyd. Bratislava: Iura Edition, 2010. 598 s. ISBN 978-80-8078-322-8.
- WRIGHT, A., BETTERIDGE, D., BUCKBY, M. *Games for Language Learning*. 2. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 1984. 211 s. ISBN 521-25861-8.
- WANG, Y. Using Communicative Language Games in Teaching and Learning English in Taiwanese Primary Schools. In.: *Journal of Engineering Technology and Education*, Vol. 7, No. 1 Marec 2010, s.126–142.

<http://www.enh.kuas.edu.tw/files/ne/1nz0965az6.pdf>

7. Kontakt na autorku

Mgr. Žaneta Rybanská

Katedra Lingvodidaktiky a Interkultúrnych Štúdií

Pedagogická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa

Drážovská 4

949 01 Nitra

e-mail: z.rybanska@gmail.com

školiťel: doc. Zuzana Straková, PhD.

Žákovská participace na státních gymnáziích v České republice

Student Participation at the State Secondary Grammar Schools in the Czech Republic

Radim Chmelík

Anotace: Autor v článku předkládá výsledky dílčího výzkumu disertační práce zaměřené na popis stavu žákovské participace na státních gymnáziích v České republice. Jednotlivá data jsou interpretována zejména v kontextu tříleté zkušenosti autora článku jako koordinátora Studentského parlamentu Gymnázia Uničov. Nejde však o výčet a analýzu všech dat uvedeného výzkumu, ta budou podrobně rozvedena v samotné disertační práci.

Klíčová slova: gymnázium, žáci, žákovské zastupitelské těleso, žákovská participace, výchova, demokracie, ředitel

Abstract: The author of the article presents the intermediate research results of his thesis which focuses on the description of the state of student participation at state secondary grammar schools in The Czech Republic. Individual data are primarily interpreted in the context of the author`s three-year work experience from The Secondary Grammar School in Uničov where he has been working as a Student Parliament coordinator. Nevertheless, it is not a summary and analysis of all the data of the above mentioned research, these will be dealt with in depth in the thesis itself.

Key Words: Secondary grammar school, Students, Student representative body, Student participation, Upbringing, Democracy, Headmasters

1. Úvod

Tento článek předkládá výsledky dílčího výzkumu k tématu disertační práce, jež má za cíl popsat činnost žákovských zastupitelských těles na státních gymnáziích v České republice. Informace o fungování školních parlamentů vychází z odpovědí ředitelů, jimž byl elektronickou formou distribuován v únoru 2012 detailní dotazník vytvořený v aplikaci „Dokumenty Google“. Online dotazník jsem zvolil z důvodů nulové finanční zátěže na jeho tvorbu a distribuci. Jeho praktické a rychlé vyplnění ze strany respondentů, jimiž byli ředitelé gymnázií, je dalším významným kladem realizace výzkumu. V neposlední řadě uvedená technologie umožňuje snadnější třídění získaných dat. Dotazník byl rozeslán v únoru 2012 na e-mailové adresy všech státních gymnázií v České republice (259), vyplnilo jej 52 ředitelů, což představuje zhruba 21% návratnost. Ze získaných dat lze předpokládat, že dotazník byli ochotni zodpovědět především ti ředitelé, na jejichž školách žákovské zastupitelské těleso vyvíjí činnost. Tento fakt bude podrobněji interpretován v disertační práci.

Samotný dotazník obsahuje celkem 25 položek, polytomické a polouzavřené. Některé otázky nabízejí možnost volby více odpovědí (multiple-choice) v závislosti na charakteru daného problému. Odpovědi na jednotlivé položky dotazníku jsou přehledně zobrazeny koláčovými a sloupcovými grafy v relativních četnostech. Článek analyzuje jen některé odpovědi z obsáhlého dotazníku. V textu budu pedagogicky korektně označovat objekt edukace na gymnáziích jako žák. V dotazníkových položkách jsem zvolil v praxi běžnější a zažitější označení student.

2. Analýza dílčích výsledků kvantitativního výzkumu

Úvod dotazníku tvoří faktografické údaje o krajovém umístění gymnázia (viz Graf 1) a pro výzkum důležitá informace o velikosti gymnázia vyjádřená počtem žáků. Popisnou statistiku totiž v disertační práci doplní v některých aspektech statistické metody výzkumu.

Hypotézy vycházejí ze dvou položek výše zmiňovaného dotazníku.

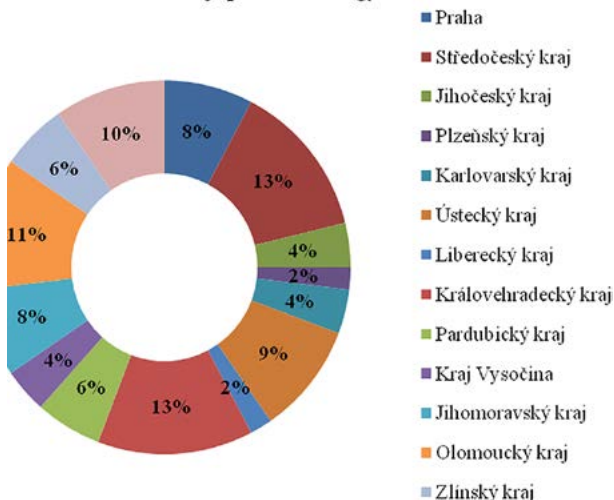
H_0 : *Mezi velikostí školy vyjádřenou počtem žáků a procentem realizovaných návrhů žákovského zastupitelského tělesa není závislost.*

H_A : *Mezi velikostí školy vyjádřenou počtem žáků a procentem realizovaných návrhů žákovského zastupitelského tělesa je závislost.*

K ověření hypotéz použiji test nezávislosti chí-kvadrát pro kontingenční tabulku při hladině významnosti $\alpha = 0,05$. Výpočtem koeficientu kontingence C dále zjistím stupeň závislosti mezi zkoumanými jevy.

Graf č. 1

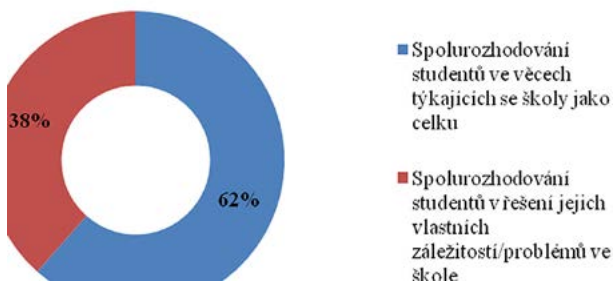
Ve kterém kraji působí Vaše gymnázium?

Následující položky v úvodu dotazníku se zaměřily na vymezení pojmu „studentská participace“ a jeho chápání z pohledu ředitelů. Graf 2 předkládá odpovědi na tuto klíčovou otázku.

Graf č. 2

Co si představujete pod pojmem "studentská participace"?

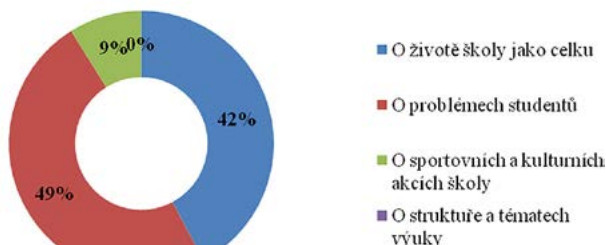

Za pozitivní zjištění můžeme považovat to, že většina ředitelů (62 %) pojímá studentskou participaci jako aktivitu směřující k podílení se na společných tématech školy jako celku a jejich řešení, nikoli jen úzce studentských. Pokud ovšem položíme obdobnou rozšiřující otázku (Graf 3), zdaleka již nedominuje spolurozhodování o životě školy jako celku (42 %), nýbrž aktivity vyplývající z řešení dílčích problémů studentů (49 %). Tento paradox se prokázal i v mém předchozím výzkumu, jehož se účastnilo 57 řadových pedagogů gymnázií Olomouckého kraje. Vysvětlením může být obava vyučujících a zejména vedoucích pracovníků z přílišného zasahování studentů do chodu školy a spolurozhodování v otázkách, o nichž studenti již spolurozhodovat nemají. Problém se jeví již v samotném pojmu „život školy“. Co vlastně tento poměrně široký pojem vymezuje, neboli jinak řečeno, jaké mají být reálné kompetence studentského zastupitelského tělesa? Z rozhovorů s mnoha

učiteli je patrné, že často jsou tím skeptikem v tématu žákovské participace právě ředitelé škol. Možnostmi, jimiž lze čelit této skepsi, se budu na základě kvalitativního výzkumu podrobně věnovat v disertační práci.

Graf č. 3

O čem především rozhoduje studentské zastupitelské těleso?

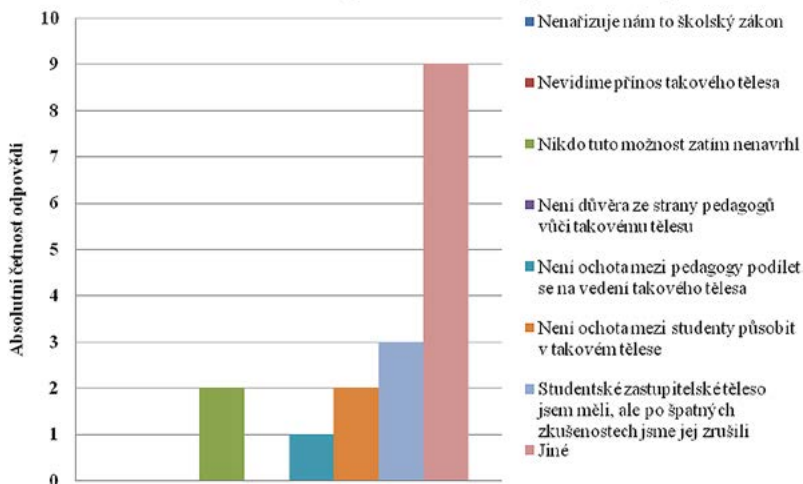
Z odpovědí ředitelů dále vyplynulo, že na 83 % gymnázií z 52 existuje studentské zastupitelské těleso, na 13 % z nich není takové těleso a 4 % ředitelů uvažují o jeho zřízení. Ředitelé, na jejichž gymnáziích nevyvíjí činnost studentský parlament, měli uvést důvody, proč tomu tak je (Graf 4). Dva ředitelé uvedli, že tuto možnost zatím nikdo nenavrhl, což považují za alibistické vyjádření. Kdo jiný než ředitelé by měli být v prvé řadě iniciátory studentské participace kultivující školní klima? Pokud budou ředitelé otálet se zřízením žákovského zastupitelského tělesa, může dojít v krajním případě i k tomu, že jeho vznik budou vyžadovat samotní studenti, ovšem ne již v konstruktivním duchu, nýbrž jako opoziční těleso vůči vedení školy.

Tři ředitelé odpověděli, že studentský parlament po špatných zkušenostech zrušili. Devět ředitelů se vyjádřilo k této položce otevřenými odpověďmi, jež korespondovaly i s jejich předchozími výpověďmi. Citujme alespoň některá zdůvodnění: „Studentský parlament fungoval v době, kdy byly věci, které studenty trápily. Po 2 letech práce jsme upravili prostředí školy a pravidla v jejich prospěch a parlament »usnul«. Jednotlivé věci teď řeší zástupci studentů ve školské radě, kde jsou za ně 2 plnoletí studenti a jedna čerstvá absolventka.“ Zastoupení plnoletých ve školské radě představuje problém sám o sobě. Jedná se především o časově velmi krátký mandát vyplývající z podmínky plnoletosti a také případnou neochotu ze strany vedení školy i samotných studentů v tomto významném orgánu školy působit.

Laxnost ve vztahu k žákovskému zastupitelskému tělesu zmínil jeden z ředitelů: „Nikdo tuto možnost zatím nenavrhl, plus přidávám i jistou míru nedůvěry od řady kolegů i nezřetelnou ochotu-aktivitu se na tom podílet jak ze strany učitelů, tak i studentů, možná i tím, že vidí, že s ředitelem mohou komunikovat i nyní i bez vedení svého parlamentu.“

Graf č. 4

Pokud na Vaší škole neexistuje studentské zastupitelské těleso, proč?

Data v grafech 5 a 6 byly využity pro stanovení statistických hypotéz.

H_0 : Mezi délkou fungování žákovského zastupitelského tělesa a procentem realizovaných návrhů žákovského zastupitelského tělesa není závislost.

H_A : Mezi délkou fungování žákovského zastupitelského tělesa a procentem realizovaných návrhů žákovského zastupitelského tělesa je závislost.

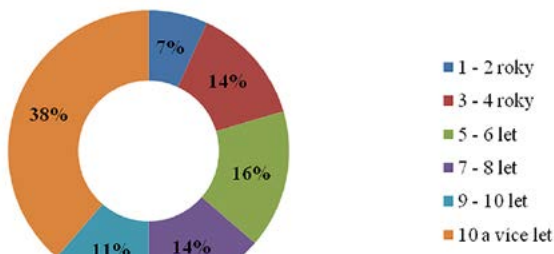
Teoreticky lze předpokládat, že se uvedená závislost potvrdí, tzn. s rostoucí dobou existence zastupitelského tělesa vzrůstá i procento realizovaných návrhů. Situace ovšem nemusí být tak triviální, jelikož do procesu žákovské participace vstupuje mnoho faktorů, jako změny ve vedení školy, změna

koordinátora studentského parlamentu z řad pedagogů, noví, méně aktivní žáci, případná únava studentů z každoroční práce pro parlament, nízká motivace studentů apod.

Dále je nutné upozornit, že nejvíce ředitelů (38 %) uvedlo délku působení žákovského zastupitelského tělesa na jejich škole více jak 10 let. To samo o sobě nemusí znamenat, že se jedná o skutečnou participaci, nýbrž o její formální podobu. Ke zjištění tohoto rozdílu by bylo nutné na daných gymnáziích provést kvalitativní výzkum, např. rozsáhlejší dotazníky či rozhovory se členy zastupitelského tělesa a vedením školy.

Graf č. 5

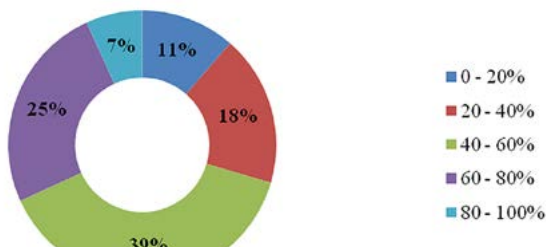
Pokud na Vaší škole existuje studentské zastupitelské těleso, jak dlouho?

Graf č. 6

Kolik návrhů studentského zastupitelského tělesa je opravdu realizováno?

Další položka dotazníku se zaměřila na počet zástupců každé třídy v zastupitelském tělese. Nejběžnější zastoupení (55 %) je dvěma žáky, jedním ve 43 % odpovědí a třemi ve 2 %. Zde platí, že čím větší škola, tím z praktických důvodů je nižší počet zástupců. Drtivá většina ředitelů (85 %) sdělila, že jsou žáci voleni demokraticky třídou. Jen jeden ředitel uvedl, že jsou zástupci vybíráni po dohodě s třídním učitelem. Takový způsob výběru členů žakovského zastupitelského tělesa lze označit z hlediska výchovného za kontraproduktivní. Nepodporuje základní znaky participace jako pocit odpovědnosti za obdržené hlasy od spolužáků, nepřibližuje demokratické principy voleb, nerespektuje princip dobrovolnosti kandidatury, staví dítě do podřízené role, jelikož jeho mandát byl direktivně určen autoritou. I když lze vznést námitku, že někteří žáci budou souhlasit s jejich novou rolí danou třídním učitelem, dokonce mohou zažívat pocit důležitosti (zejména ti mladší), psychologicky jsou ve své podstatě do funkce vmanipulováni.

Nesmíme taktéž zapomenout, že ne vždy takto vybraný žák třídním učitelem požívá adekvátní přirozené autority, pozice a role v dané třídě. Naopak se může touto direktivní volbou jeho pozice ještě zhoršit.

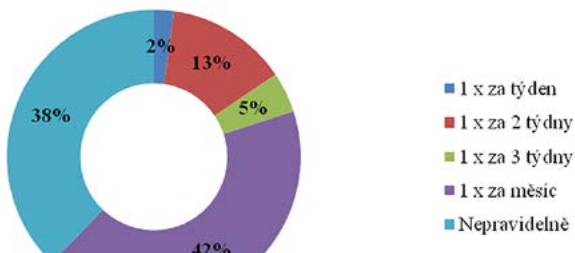
Významnější položky dotazníku z hlediska efektivního fungování žákovské participace se týkaly frekvence a času jednání zastupitelských těles (Graf 7, Graf 8). V Grafu 7 se potvrdila obava z toho, že se žáci scházejí k jednání nejčastěji (42 %) pouze jednou za měsíc, což v kombinaci s daty z grafu 8 nevyznívá příliš pozitivně. Dvacet ředitelů totiž odpovědělo, že žáci jednají o velké přestávce, jež trvá pouhých dvacet minut. Na otázku, kolik případných problému a v jaké kvalitě jsou žáci v takto omezeném čase schopni vyřešit, je snadná odpověď. Za pozitivní údaj lze považovat to, že alespoň deset ředitelů umožnilo jednání žákům místo vyučování, což činí přinejmenším 45 minut.

Nepravidelné schůze žákovského zastupitelského tělesa (38 %) můžeme chápat v pozitivní rovině za předpokladu, že by byly doplňkem řádných schůzí, či by se konaly v častých intervalech při výskytu jakéhokoli podnětu k řešení. Na 17 gymnáziích se schůze školního zastupitelského tělesa konají po vyučování, což může přinášet určité komplikace, například v časové kolizi se zájmovými kroužky, jež mnoho žáků gymnázií navštěvuje. To může způsobit nízkou účast na jednáních a následnou nemožnost hlasování. Negativně bychom vnímali nepravidelné schůze za předpokladu, že by šlo o velmi sporadická jednání a již ze samotného faktu nepravidelnosti o setkání bez jasných, neměnných

a transparentních podmínek pro svolávání schůzí žákovského zastupitelského tělesa.

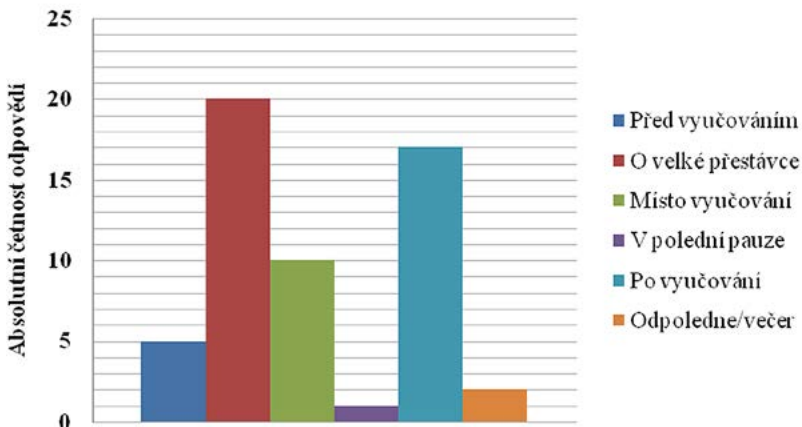
Graf č. 7

Jak často se schází studentské zastupitelské těleso?

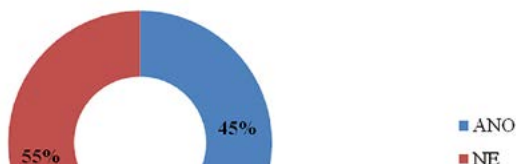
Graf č. 8

Kdy se schází studentské zastupitelské těleso?

Graf č. 9

Má studentské zastupitelské těleso koordinátora z řad učitelského sboru?

Graf 9 zodpovídá další stěžejní otázku pro fungování skutečné žákovské participace. Z odpovědí ředitelů vzešlo alarmující zjištění, že na 55 % gymnáziích, jež se výzkumu zúčastnila a mají zastupitelské těleso, není pedagog, který by úzce spolupracoval se žáky, tzv. koordinátor. Za těchto okolností není splněna jedna z podmínek efektivní participace, a to spolupráce a vzájemná komunikace mezi všemi aktéry školního života. Z vlastní zkušenosti koordinátora Studentského parlamentu gymnázia Uničov mohou konstatovat, že pomoc ze strany vyučujících, alespoň koordinátora, je naprosto nezbytná. V opačném případě může dojít k mnoha chybám při samotném vzniku zastupitelského tělesa, případné chaotičnosti a nesystémovosti.

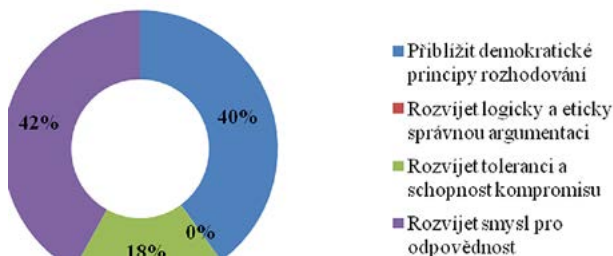
Důsledkem absence koordinátora z řad pedagogů může být i pozice studentského parlamentu/senátu/rady jako okrajového tělesa na škole, jež řeší své vlastní problémy, organizuje své vlastní akce. Tímto se izoluje od ostatních žáků, nekomunikuje s nimi, vytváří případné elitářství, a tím celkově nepřispívá k demokratickému klimatu školy. Nejhorším možným důsledkem zmiňovaného stavu zejména pro pedagogy

a vedení školy je žákovské zastupitelské těleso jako opoziční a stěžovatelská platforma, čehož se ředitelé škol obávají, nicméně opatření k eliminaci této hrozby mnohdy nepřijímají.

Závěrečná otázka 25 položkového dotazníku se týkala chápání smyslu žákovské participace (Graf 10).

Graf č. 10

Co by především, podle Vašeho názoru, mělo být smyslem studentské participace?

Ředitelé 52 státních gymnázií rovnoměrně spatřují smysl žákovské participace především v přibližování demokratických principů rozhodování (40 %) a v rozvíjení smyslu pro odpovědnost (42 %). Stejnou otázku zodpovídalo v předchozím výzkumu 57 řadových pedagogů gymnázií Olomouckého kraje a v porovnání s odpověďmi ředitelů jsou rozdíly. Učitelé v 58 % případech preferovali odpověď „Rozvíjet smysl pro odpovědnost“. Odpověď „Přiblížit demokratické principy rozhodování“ zvolilo pouze 23 % dotázaných. Řadoví učitelé mají z principu bližší kontakt se žáky než ředitelé škol, tudíž mají i větší zkušenost s každodenní neodpovědností žáků v plnění jejich studijních a dalších povinností. Naopak ředitelé

mají mnohem hlubší praxi v rozhodovacích procesech, což se může odrazit v preferenci první nabízené odpovědi.

3. Závěr

Závěrem si položíme otázku, zda pedagogové dostatečně rozvíjejí demokratické principy rozhodování např. při volbě třídní samosprávy a následně samosprávy žákovské. Ne zřídka probíhá volba žáků do jednotlivých funkcí formou direktivní, tedy laicky řečeno, na tebe to zbylo, nikdo jiný to dělat nechce apod. V tento okamžik se ovšem nabízí hlubší paralela s občanskou a politickou participací české veřejnosti. Společné aspekty žákovské a občanské participace budou analyzovány v disertační práci.

V naplňování cíle výchovy k odpovědnosti sehrává svou roli daleko více faktorů. Sociologickým pohledem se lze zamýšlet nad selháváním rodiny jako primární socializační instituce a možnostmi školy suplovat absenci harmonického rodinného prostředí. Psychologie by měla v kontextu stále větších nároků kladených na školy zkoumat hranice psychických sil pedagogů, zamýšlet se nad prevencí syndromu vyhoření. Stále ve školství chybí tolik potřebná supervize, jen na některých školách působí školní psychologové. To vše přispívá k velmi složité výchově k odpovědnosti. Učitelé často pod dlouhodobým psychickým tlakem rezignují na důsledné vyvozování odpovědnosti žáků za jejich názory a činy.

Ačkoliv se to mnoha pedagogům na počátku působení žákovských zastupitelských těles nejeví, tak právě tato tělesa představují velmi efektivní nástroj pro rozvoj odpovědnosti žáků. Přenášením dílčích kompetencí na žáky je zároveň vystavujeme odpovědnosti za jejich řádné vykonávání, kontrolu

a zpětné hodnocení. Žákům tímto způsobem ubývá prostor pro velmi populární svalování viny, neúspěchů, zklamání na někoho jiného, především na své učitele. Nesmíme ovšem zapomínat na to, že žáci ve své participaci nutně potřebují pomoc dospělých a nelze je nechat v neúspěších osamocené, to by ve svém důsledku bylo demotivujícím prvkem. Naopak musíme aktivních žákům dát možnost zpětné vazby ve formě konstruktivní kritiky.

Výzkumné téma žákovské participace se jeví jako velmi složitá problematika, jelikož do ní vstupuje mnoho proměnných, jež nelze s pochopitelných důvodů exaktně uchopit. Pokud výzkumník nevystupuje dlouhodobě v roli zúčastněného pozorovatele, nikdy nemůže zcela postihnout všechny aspekty žákovské participace, jelikož sekundárně analyzuje pouze subjektivní postoje a hodnocení jejích aktérů. Proto stěžejní část mé disertační práce bude tvořit tříletá případová studie Studentského parlamentu Gymnázia Uničov, jež předloží autentickou analýzu a interpretaci hlubších aspektů spolupodílení se žáků na životě školy.

4. Kontakt na autora

Mgr. Radim Chmelík

Gymnázium Uničov

Gymnazijní 257

783 91 Uničov

e-mail: chmelikr@seznam.cz

školitel: Mgr. Antonín Staněk, Ph.D.

Súčasný stav využitia detských hudobných nástrojov slovenského tradičného inštrumentára v detských folklórnych súboroch na Slovensku

Traditional Children's Musical Instruments and the Current State of their use in the Children's Folk Ensembles in Slovakia

Zuzana Jendrichovská

Anotácia: Príspevok je zameraný na analýzu súčasného stavu využitia detských hudobných nástrojov slovenského tradičného inštrumentára v detských folklórnych súboroch na Slovensku. Prináša kvantitatívne i kvalitatívne informácie o možnostiach uplatnenia detských hudobných nástrojov v činnosti detských folklórnych súborov.

Kľúčové slová: detské hudobné nástroje slovenského tradičného inštrumentára, detské folklórne súbory, umeleckí vedúci, inštrumentálne činnosti, hudobné schopnosti

Abstract: This contribution is focused on the analysis of the current state of the use of traditional children's musical instruments in the children's folk ensembles in Slovakia. It provides quantitative and qualitative informations about the application possibilities of traditional children's instruments in activities of the children's folk ensembles.

Key Words: Slovak traditional children's instruments, Children's folk ensembles, Artistic directors, Instrumental activities, Musical skills

1. Úvod

Detské hudobné nástroje slovenského tradičného inštrumentára sa v aktuálnom prirodzenom prostredí detí (v rodine či v kolektíve detí v rámci neinštitucionalizovaného voľného času) vyskytujú len ojedinele. Vyplýva to z civilizačného pokroku a technického vývoja, dôsledkom ktorých môžeme sledovať postupné vytlačanie detského tradičného inštrumentára na okraj záujmu detí a jeho následné nahrádzanie iným, moderným, zväčša elektronickým inštrumentárom. Vzhľadom na nezanedbateľný prínos detských hudobných nástrojov tradičného inštrumentára na všestranný rozvoj osobnosti dieťaťa by sme mohli predpokladať, že deti by mali mať možnosť dostať sa do kontaktu s jednotlivými nástrojmi tohto inštrumentára v rámci výchovno-vzdelávacieho procesu, a to v predškolských a školských zariadeniach. V tomto prostredí sa však už takmer 40 rokov (približne od 2. polovice 70. rokov 20. stor.)³⁸⁵ preferujú štandardizované a unifikované ľahko ovládateľné hudobné nástroje Orffovho inštrumentára, vznik ktorých bol inšpirovaný tzv. elementárnou hudbou,³⁸⁶ a teda nerešpektujú tradičné národné (regionálne) nástrojové špecifiká

---

³⁸⁵ Začlenenie inštrumentálnych činností realizovaných hrou na ľahko ovládateľných Orffových hudobných nástrojoch priniesli dočasné učebné osnovy pre 1.–4. ročník ZŠ, ktoré boli schválené v r. 1975. (Učebné osnovy pre 1.–4. ročník základnej deväťročnej školy, 1976).

³⁸⁶ Elementárna hudba v orffovskom poňatí predstavuje určitý súhrn jednoduchých hudobných prostriedkov a stavebných princípov, ktoré Orff hľadal predovšetkým v starej hudbe, v ľudovej tvorbe a v prírodných hudobných kultúrach, pričom sa nezameriaval v prvom rade na to, čo je pre tú ktorú oblasť hudobnej tvorby špecifické (charakteristické folklórne prvky a pod.). (Kurková, 1971, s. 9–10).

dôsledne, čím došlo k narušeniu continuity medzi tradičným a súčasným hudobným myslením a cítením.

Významnú úlohu v procese poznávania zvukových a hrových možností tradičného detského inštrumentára tak môže zohrávať v živote detí mimoškolská výchova. Keďže sa domnievame, že spomedzi rôznorodých inštitúcií a zariadení mimoškolskej výchovy sú práve detské folklórne súbory (ďalej DFS) z hľadiska svojho charakteru, funkcie a zamerania predurčené k aktívnemu využívaniu tohto inštrumentára, v našom príspevku je zameraná pozornosť práve na ne. Vzhľadom na to, že aktuálna situácia v DFS na Slovensku týkajúca sa využívania a postavenia tradičného detského inštrumentára v ich činnosti nebola zatiaľ zmapovaná, predmetom nášho skúmania teda boli DFS, ktoré sme skúmali z hľadiska možností využitia tradičného detského inštrumentára.

2. Charakteristika, ciele a metódy prieskumu aktuálneho stavu využívania detských hudobných nástrojov slovenského tradičného inštrumentára v činnosti detských folklórnych súborov na Slovensku

Uskutočnili sme diagnostický prieskum.³⁸⁷ Orientovali sme ho na umeleckých vedúcich detských folklórnych súborov, pretože ich práca a osobnosť je jedným z určujúcich faktorov pri vytváraní vzťahu detí k jednotlivým hudobnofolklórnym činnostiam či folklóru vôbec. Zároveň dokážu podať relevantné informácie komplexne a fundovane.

---

³⁸⁷ Bližšie o diagnostickom prieskume pozri: JUSZCYK, S.: *Metodológia empirických výskumov v spoločenských vedách*. Bratislava: Vydavateľstvo IRIS, 2008. s. 14.

Cieľom prieskumu bolo zistiť aktuálny stav využívania tradičného detského inštrumentára v činnosti DFS na Slovensku. Zisťovali sme podmienky, prostriedky a formy realizácie inštrumentálnych činností, všimli sme si, ktoré detské hudobné nástroje majú dominantné postavenie v inštrumentálnych činnostiach DFS a naopak, ktoré sa dostávajú na okraj ich záujmu. Zaujímali nás aj postoje umeleckých vedúcich DFS k inštrumentálnym činnostiam a k tradičnému detskému inštrumentáru, faktory, ktoré na ich stanovisko vplyvajú, zdroje a úroveň poznania tradičného detského inštrumentára a možností jeho využitia v DFS, a v neposlednom rade tiež spôsoby zabezpečovania detských hudobných nástrojov.

Na dosiahnutie stanovených cieľov sme v prieskume použili metódu dotazníka³⁸⁸. Vyplnené dotazníky sme spracovali jednoduchou matematicko-štatistickou metódou.

Organizáciu a realizáciu prieskumu nám skomplikovala absencia oficiálnej centrálnej databázy DFS na Slovensku, ktorá by bola pravidelne aktualizovaná a z hľadiska kontaktných údajov na DFS kompletná. Museli sme preto pri získavaní kontaktných údajov na DFS vychádzať z viacerých zdrojov. Okrem rôznych čiastkových databáz zverejnených na internete³⁸⁹ sme vychádzali aj zo zoznamov regionálnych

---

³⁸⁸ Bližšie o dotazníku ako metóde získavanie informácií: GAVORA, P.: *Výskumné metódy v pedagogike*. Bratislava: Vydavateľstvo UK, 1997. s. 17.

³⁸⁹ Internetové databázy, z ktorých sme čerpali: *Adresy detských folklórnych súborov*. <http://www.folklor.sk/adresy/dfs.htm> (2009-08-10), *Detské folklórne súbory*. <http://www.jankohrasko.sk/slovensky-folklor/katalog-slovenskeho-folkloru/subjekty/detske-folklorne-subory> (2009-08-10),

osvetových pracovísk. Napriek tomu sa nám nepodarilo získať celkový počet existujúcich a fungujúcich DFS na Slovensku, pretože niektoré regionálne osvetové pracoviská na naše výzvy o spoluprácu nereagovali alebo nemali k dispozícii aktualizovaný, eventuálne žiaden zoznam DFS svojho regiónu. Týmto prácnym spôsobom sa nám podarilo získať kontaktné údaje na 293 DFS z rôznych regiónov Slovenska. Tento počet tvoril základný súbor prieskumu.

Výberový súbor prieskumu (výskumnú vzorku) sme vytvorili náhodným výberom zo základného súboru.³⁹⁰ Dotazníky tak boli distribuované 50% DFS z 293 DFS (čiže do 146 DFS) v septembri až v novembri 2009. Vzhľadom na slabú odozvu zo strany umeleckých vedúcich DFS sme prieskum niekoľkokrát opakovali, a to v máji 2010 a v septembri až v októbri 2010. Napriek tomu sa nám nepodarilo výrazne zvýšiť počet vrátených vyplnených dotazníkov, čo nebolo zapríčinené len nezáujmom zo strany umeleckých vedúcich DFS, ale aj neplattnými kontaktnými údajmi na niektoré DFS. Správne vyplnených dotazníkov sa nám vrátilo 39. Výskumnú vzorku tak tvorilo 39 umeleckých vedúcich DFS. Pri uvedenom počte výskumnej vzorky z hľadiska náhodného výberu môžeme predpokladať, že závery prieskumu naznačujú aktuálnu situáciu v DFS.

Folklorne súbory a detské ľudové hudby. <http://www.vsetko.com/spolocnost/folklor/folklorne-subory-a-detske-ludove-hudby/> (2009-08-11),

Folklorne súbory. <http://www.zoznam.sk/katalog/kultura-umenie-media/Folklor/Folklorne-subory/> (2009-08-11), *Kornička – linky.* http://www.kornicka.sk/kfiles_sk/klinky_sk.htm (2009-08-11)

³⁹⁰ Bližšie pozri o základnom a výberovom súbore prieskumu: TUREK, I.: *Základy pedagogického výskumu*. 1. vyd. Bratislava: STU v Bratislave, 2006. s. 33–34.

3. Zistenia z prieskumu – výsledky a ich interpretácie

Na základe uskutočneného prieskumu sme dospeli k zisteniu, že tradičný detský inštrumentár je umeleckým vedúcim DFS pomerne dobre známy, a to najmä z vlastného detstva a odborných publikácií. Nepoznajú ho však v celej jeho šírke. Spomedzi štyroch nástrojových skupín tradičného inštrumentára najviac vedúci súborov poznajú idiofonické hudobné nástroje, čo sa zrejme odzrkadlilo aj na ich dominantnom postavení v inštrumentálnych činnostiach DFS. Napriek tomu, že prioritné postavenie v tradičnom detskom inštrumentári majú aerofóny, v DFS našli svoje uplatnenie vo výrazne menšej miere ako idiofóny. Medzi minimálne využívané hudobné nástroje tradičného detského inštrumentára patria membranofóny a chordofóny. Je teda zrejmé, že deti nemajú možnosť sa oboznámiť s tradičným detským inštrumentárom v celej jeho šírke, tvarovej variabilnosti a zvukovej rozmanitosti.

Výber detských hudobných nástrojov tradičného inštrumentára do inštrumentálnych činností DFS, ale aj frekvencia a účel ich využívania sú však ovplyvnené tak ako subjektívnymi faktormi (úroveň poznania jednotlivých nástrojov a možností ich využitia, znalosťou folklórneho materiálu, umelecké cítenie, tvorivosť a nápaditosť, odborné i životné skúsenosti umeleckého vedúceho DFS atď.) aj objektívnymi faktormi (zvukové a interpretačné možnosti hudobných nástrojov, trvácnosť a dostupnosť materiálu nástrojov, v neposlednom rade materiálne a finančné podmienky DFS).

Jedným z objektívnych faktorov sú kvalitatívne rozdielne zvukové vlastnosti a interpretačné možnosti hudobných

nástrojov tradičného detského inštrumentára. To znamená, že nie všetky jeho nástroje sú rovnako uplatniteľné na vykonávanie inštrumentálnych činností, ktoré DFS prezentujú vo svojom scénickom spracovaní detského folklóru. Niektoré nástroje majú pomerne obmedzenú uplatniteľnosť, pretože sa vyznačujú slabou intenzitou zvuku či kvalitou tónu, alebo neposkytujú dostatočné interpretačné možnosti, teda nie sú vhodné ani na rytmizovanie, ani na interpretáciu melódií. To však nevylučuje možnosť ich v rámci umeleckovýchovnej práce súboru či scénickom spracovaní folklórneho materiálu efektívne použiť. Medzi takéto nástroje s obmedzenou využiteľnosťou možno zaradiť napr. kukuričné husličky, prepelička, špendlíkový cimbal, frndžadlo, hracia škatuľka, trúbka z husieho brka, suché makovice, rôzne vábničky, hvizdky, golongáš, húkadlo, pukál.

Za ďalší objektívny faktor považujeme dostupnosť a trvácnosť materiálu, z ktorého sú nástroje vyrobené. Dalo by sa predpokladať, že nástroje ako kukuričné husličky, vrbová píšťalka, furgačky z púpavy, trstinové drnčadlo, trúba z vrby vzhľadom na ich ľahko dostupný prírodný materiál, ktorý si vyžaduje len minimálne úpravy, aby sa dalo na nich hrať, by mali byť pre DFS dostatočne atraktívne. Ich funkčnosť je však obmedzená čerstvosťou tohto materiálu, ktorý navyše nie je možné celoročne zabezpečiť. Ide vlastne o tzv. sezónne hudobné nástroje, a tým pravdepodobne v súboroch strácajú na svojej atraktivite.

Usudzujeme, že spomínané skutočnosti sa odzrkadlili na nepatrnom, resp. žiadnom začlenení vymenovaných nástrojov do inštrumentálnych činností súborov.

Do okruhu využívaných hudobných nástrojov skúmané súbory nezaradili ani strunové nástroje, a to detskú gitaru, detské doskové husle, detský cimbal. Vzhľadom na výsledky ďalších položiek dotazníka sa domnievame, že týmto detským hudobným nástrojom konkurujú „skutočné“ hudobné nástroje tohto typu, ktoré sú pre DFS výhodnejšie nielen po zvukovej stránke, ale aj tým, že ich nemusia zakúpiť, pretože sú zväčša v osobnom vlastníctve detí, ktoré na ne hrajú.

Ďalej sme zistili, že medzi najviac využívané nástroje patria tie, ktoré si možno zhotoviť svojpomocne a bez minimálnych finančných nákladov, a to palice, bunkoš, rapkáče, ozembuch, a tiež úžitkové nádoby a predmety, ktoré súbory získali zdarma zberom po dedinách.

Nedostatočné finančné prostriedky, uvedené vedúcimi súborov v dotazníku, sa prejavili v slabšom využívaní tých nástrojov, ktoré si súbory musia kupovať od výrobcov. Z týchto nástrojov sa v najväčšej miere využívajú zvonce, medzi menej používané patria drumble, krahulce, biče.

Z výsledkov je jasné, že mnohé z nástrojov sa takmer alebo vôbec v DFS nevyužívajú, čím sú deti ochudobnené o príležitosť oboznámiť sa s rôznorodými tónotvornými zariadeniami, rezonátormi či artikuláciami detských hudobných nástrojov. V súboroch sa jednoznačne preferujú idiofonické hudobné nástroje (77,9 %), čo zrejme vyplýva aj z toho, že túto skupinu nástrojov vedúci súborov najviac poznajú. V oveľa menšej miere (23,8 %) sa využívajú aerofonické nástroje, napriek tomu, že sú dominantou v tradičnom detskom inštrumentári. Vzhľadom na to, že membranofóny majú v detskom, ale aj celkovo v slovenskom tradičnom inštrumentári minimálne zastúpenie,

ich využitie v DFS je nepatrné. Detské chordofóny už zo spomínaných dôvodov nenašli svoje uplatnenie v DFS.

Ako sme už v predchádzajúcich zisteniach naznačili, konštrukčne a výrobné nenáročné hudobné nástroje tradičného detského inštrumentára si DFS zabezpečujú svojpomocne, vlastnou výrobou. Ide najmä o idiofonické hudobné nástroje. Idiofonické a aerofonické nástroje, ktoré si vyžadujú remeselnú výrobu alebo sú konštrukčne zložitejšie, si DFS kupujú od výrobcov ľudových hudobných nástrojov a ľudových remeselníkov. Niektoré hudobné nástroje získavajú aj kúpou z hudobnín alebo zberom starých úžitkových predmetov a nádob po dedinách.

Celkovo sa detské hudobné nástroje tradičného inštrumentára v činnosti DFS využívajú len občas. Okrem nedostatočných materiálnych a finančných podmienok DFS, uvedených vedúcimi súbormi, pokladáme za dôvod tohto stavu aj ponímanie inštrumentálnych činností realizovaných detskými hudobnými nástrojmi umeleckými vedúcimi. Uvádzame niekoľko typických odpovedí vedúcich súborov, ktoré reprezentujú dané skupiny:

1. skupina odpovedí: Hudobné nástroje tradičného detského inštrumentára používame: „pretože oživujú choreografie“, „spestrujú našu prácu“, „svojou zvukomalebnosťou dotvárajú charakter a náladu detských choreografií“, „lepšie zvukovo dofarbujú programové čísla“, „dopĺňajú hudbu“, „patria k detským hrám, spevom a tancom“, „slúžia nám ako rekvizity k detským hrám a tancom“, „sú vhodným doplnkom rytmických častí v choreografiách“.

2. skupina odpovedí: Hudobné nástroje tradičného detského inštrumentára používame: „pretože rozvíjajú rytmické a hudobné cítenie detí“, „deti veľmi radi využívajú zvukové hračky, sú pre ne zaujímavé“, „stimuluje ich to, podporuje v nich radosť“, „zdokonaľujú hudobný sluch, rytmus detí a pomáhajú im vytvárať kladný postoj k hudbe“, „pre deti sú ľahko ovládateľné a pri detských hrách sú prirodzené“.

Zatiaľ čo v prvej skupine je kladený dôraz predovšetkým na choreografické a etnomuzikologické hľadisko použitia tradičného detského inštrumentára v tvorbe DFS, v druhej skupine je viac zohľadnený hudobnovýchovný aspekt detských hudobných nástrojov. Vzhľadom na základné ciele DFS (udržiavať a scénicky spracovávať folklórne tradície, sprostredkovať mladej generácii kontakt s tradíciami svojho národa a zabezpečovať komplexnú estetickú výchovu osobnosti dieťaťa) by bolo optimálne, keby vedúci súborov dokázali vnímať prínos tradičného detského inštrumentára zo všetkých vymenovaných hľadísk.

Čo sa týka účelu a frekvencie využívania hudobných nástrojov tradičného detského inštrumentára, najčastejšie sa používajú ako rekvizity k hrám a tancom, občas na rytmizovanie rečňovaniek a jednoduchý hudobný sprievod k piesňam a tancom. Vzhľadom na to, že DFS uprednostňujú idiofonické detské hudobné nástroje, môžeme predpokladať, že sa inštrumentálne činnosti realizované prostredníctvom tradičného detského inštrumentára obmedzujú len na rytmický hudobný sprievod k piesňam a tancom. Keďže DFS na inštrumentálne činnosti používajú aj „skutočné“ hudobné nástroje tradičného inštrumentára, a to predovšetkým

vo forme sláčikových ľudových hudieb, melodický hudobný sprievod sa realizuje predovšetkým prostredníctvom nich. Mnohé DFS dopĺňajú tradičný inštrumentár aj Orffovými ľahko ovládateľnými hudobnými nástrojmi, čo z hudobnofolklórneho hľadiska hodnotíme ako negatívum. Ich frekvencia využívania v porovnaní s frekvenciou využívania tradičného detského inštrumentára je však nižšia. Pri tvorbe hudobno-pohybových kompozícií s využitím tradičného detského inštrumentára sa vedúci súborov najčastejšie inšpirujú etnografickými publikáciami alebo spracovávajú folklórny materiál získaný z vlastných výskumov.

Až v 64,1 % DFS majú prístup k hre na detské hudobné nástroje tradičného detského inštrumentára iba vybrané deti. DFS teda neumožňujú rozvíjať elementárne inštrumentálne zručnosti všetkým deťom, aj keď väčšina vedúcich súborov si myslí, že do hry na detské hudobné nástroje by mali byť zapojené všetky deti, pretože sa podieľajú na rozvoji hudobných schopností a zručností a celkovom rozvoji osobnosti detí.

4. Záver

Na základe týchto zistení môžeme vyvodiť záver, že súčasný stav inštrumentálnych činností s uplatnením tradičného detského inštrumentára v DFS nie je vyhovujúci. Z podmienok, ktoré tento stav vyvolávajú ako determinujúce, môžeme celkovo vypozerovať nedostatočné materiálne a finančné podmienky DFS, no predovšetkým slabo rozvinuté pedagogické a odborné kompetencie umeleckých vedúcich DFS. Je teda zjavné, že pri uvedených podmienkach DFS nedokážu naplno zužitkovať (nielen) hudobnovýchovný potenciál tradičného detského inštrumentára a splniť tak jeden zo svojich základných cieľov,

a to zabezpečiť komplexnú estetickú výchovu osobnosti dieťaťa. Táto nepriaznivá aktuálna situácia v DFS si vyžaduje riešenie vo viacerých oblastiach. Zlepšenie materiálnych a finančných podmienok DFS je otázkou zmeny organizačného zabezpečenia a financovania súborov, ktorá si zrejme vyžaduje aj legislatívne zmeny. Aj keď tento pálčivý problém presahuje rámec nášho príspevku, jeho načrtnutím chceme poukázať na jeho výrazný zásah do existencie i kvality činnosti DFS. Skvalitnenie pedagogických a odborných kompetencií vedúcich súborov je možné riešiť preventívnymi a sanačnými opatreniami vo forme školení a kurzov so zameraním na využívanie tradičného detského inštrumentára v činnosti DFS. O to skôr, že potrebu metodického usmernenia v danej oblasti, ktoré by skvalitnilo prácu DFS, vyslovili samotní vedúci súborov.

5. Použitá literatúra

- GAVORA, P. *Výskumné metódy v pedagogike*. Bratislava: Vydavateľstvo UK, 1997. 198 s. ISBN 80-223-1173-1
- JUSZCYK, S. *Metodológia empirických výskumov v spoločenských vedách*. Bratislava: Vydavateľstvo IRIS, 2003. 137 s. ISBN 80-89018-13-0
- KURKOVÁ, L. *Říkame si, zpíváme si, hrajeme a tančíme*. Praha: SPN, 1971. 106 s.
- TUREK, I. *Základy pedagogického výskumu*. 1. vyd. Bratislava: STU v Bratislave, 2006. s. 139. ISBN 80-227-2505-6
- Učebné osnovy pre 1.–4. ročník základnej deväťročnej školy*. Bratislava: SPN, 1976
- Adresy detských folklórnych súborov*. <http://www.folklor.sk/adresy/dfs.htm> (2009-08-10)
- Detské folklórne súbory*. <http://www.jankohrasko.sk/slovensky-folklor/katalog-slovenskeho-folkloru/subjekty/detske-folklorne-subory> (2009-08-10)

Folklórne súbory a detské ľudové hudby. <http://www.vsetko.com/spolocnost/folklor/folklorne-subory-a-detske-ludove-hudby/> (2009-08-11)

Folklórne súbory. <http://www.zoznam.sk/katalog/kultura-umenie-media/Folklor/Folklorne-subory/> (2009-08-11),

Kornička – linky. http://www.kornicka.sk/kfiles_sk/klinky_sk.htm (2009-08-11)

6. Kontakt na autorku

Mgr. Zuzana Jendrichovská

Katedra hudby

Pedagogická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Tr. A. Hlinku 1

949 01 Nitra

e-mail: zuzana.jendrichovska@gmail.com

školiťel: prof. PaedDr. Bernard Garaj, PhD.

ZÁVĚR

Předkládaná publikace je konglomerátem pomyslného myšlenkového fóra, které uspořádala v květnu 2012 Katedra společenských věd Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, a postihuje značný rozsah poznatků. Jak jsme předeslali v úvodu, tento sborník tvoří celkem 43 příspěvků studentů doktorských studijních programů z tuzemských i zahraničních vysokých škol v oblasti společenských věd. Svým multioborovým zaměřením přispívají k hlubšímu poznání dílčích témat jednotlivých vědních disciplín a mohou se stát inspiračním a informačním zdrojem pro další badatele.

Jsme přesvědčeni, že práce autorů jednotlivých příspěvků nalezne patřičnou odezvu mezi dalšími kolegy i vědeckými pracovníky, a podnítl tak jejich další badatelské úsilí. Zároveň věříme, že setkání (nejen) studentů doktorských studijních programů na akademické půdě Univerzity Palackého v Olomouci budou za přispění Katedry společenských věd pokračovat i v následujících letech.

Tomáš Hubálek (Ed.)

**Sborník z Mezinárodní vědecké konference
studentů doktorských studijních programů v oblasti
společenských věd**

Redakce Pavlína Kajnarová.

Pro Univerzitu Palackého v Olomouci

vydalo Nakladatelství Epoque s. r. o.

Kaprova 12, 110 00 Praha 1

v roce 2012.

První vydání.

Digitalizaci provedlo Studio Prestig

**NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA**

Knihy Nakladatelství EPOCHA můžete zakoupit
u svého knihkupce anebo si je lze objednat:
písemně na adrese: Kaprova 12, 110 00 Praha 1 – Staré Město,
telefonicky na čísle: 224 810 353,
e-mailem na adrese: epocha@epocha.cz,
na internetové stránce: www.epocha.cz